

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

ACTA UNIVERSITATIS
LATVIENSIS

Komunikācija Communication

683

ISSN 1407-2157

**LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI**

683. SĒJUMS

Komunikācija

**ACTA UNIVERSITATIS
LATVIENSIS**

VOLUME 683

Communication

**ACTA UNIVERSITATIS
LATVIENSIS**

VOLUME 683

Communication

Discourse of Culture and History

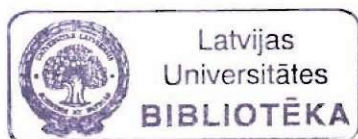
The University of Latvia Press

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

683. SĒJUMS

Komunikācija

Kultūras un vēstures diskurss

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 070(082)
Ko 442

Galvenā redaktore

Inta Brikše

Redkolēģija

Ullamaija Kivikuru (Somija), Ābrams Kleckins,
Māra Rubene, Teresa Sasinska-Klasa (Polija),
Peters Vihalems (Igaunija),
Vita Zelče

Literārā redaktore Ieva Jansone

Anģļu teksta redaktors Kārlis Streips

Māksliniece Ināra Jégere

Maketētājs Oskars Jūrmalnieks

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama
Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes
Komunikācijas studiju nodaļas atļauja.
Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

Saturs

VĒSTURE MAINĪBĀ

- Skaidrīte Lasmane.* Vēsturiskā atmiņa un tolerance 7
- Ābrams Kleckins.* Cilvēka laiks un vēstures laiks (Pārdomas par Latvijas 20. gadsimta vēstures zinātnisko un publisko diskursu) 23
- Ojārs Skudra.* Latvijas mūsdienu vēstures "tēli" un "gleznas" žurnāla "Nedēļa" 2004. gada publikācijās 32

PADOMJU LAIKZĪMES

- Gustavs Terzens.* PSKP CK ģenerālsekretāru bērņu rituāli padomju Latvijas presē (1953–1985) 50
- Mārtiņš Kaprāns.* Jaunā cilvēka konstrukcija 20. gadsimta 60. gadu latviešu prozā 73

DZIMTES DISKURSS

- Jānis Buholcs.* Virieša dzimtes konstrukcija žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete" (1952–1968) 97
- Vineta Sprugaine.* Rokasgrāmata padomju pilsonei. Sievietes dzimtes konstrukcija/konstruēšana žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete" (1952–1965) 127
- Inese Priedīte.* Seksualitātes diskurss Latvijas vadošajos žurnālos (1985–1995) 150
- Marija Krilova.* Maskulinitātes un feminitātes diskurss Rīgas kinostudijas kara tematikas filmās 173

TRANSFORMĀCIJAS DISKURSS

- Inta Briķe.* Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: *Perestroikas* un *glasnostj* aspekts Latvijā (1985–1990) 192
- Solvita Denisa.* Vienotība/šķelšanās: Latvijas lielāko krievvalodīgo laikrakstu analīze (1988–1990) 210
- Vita Zelče.* Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads 248
- Marita Zitmane.* Reklāmas transformācijas procesi Latvijā. 1985.–1995. gads 270
- Ineta Tunne, Silva Senkāne. *Kultūras institucionalizācija: Kultūrizglītība Latvijā, 1990–2000* 288

MASU MEDIJU VĒSTURE

- Anda Rožukalne.* Latvijas žurnālu tirgus attīstības tendences: 1991–1995 308
- Rolands Tjarve.* Elektronisko mediju sistēmas izveidošanās Latvijā (1991–1995) 329

Contents

HISTORY IN TRANSITION

- Skaidrīte Lasmane*. Historical Memory and Tolerance 7
- Ābrams Kleckins*. The Era of Humanity, the Era of History (Thoughts on the Scientific and Public Discourse of Latvia's 20th Century History) 23
- Ojārs Skudra*. "Images" and "Paintings" of Contemporary Latvian History, as Presented in the Weekly News Magazine *Nedēļa* in 2004 32

SIGNS OF SOVIET TIMES

- Gustavs Terzens*. The Funeral Rituals of Soviet Communist Party Secretaries-General in the Latvian Press (1953–1985) 50
- Mārtiņš Kaprāns*. The Construct of the New Individual in Latvian Prose in the 1960s 73

GENDER DISCOURSE

- Jānis Bukholcs*. The Construction of the Masculine Gender in the Women's Magazine *Padomju Latvijas Sieviete (Soviet Latvian Woman)* (1952–1968) 97
- Vineta Sprugaine*. The Construction and Constructing of the Female Gender in the Magazine *Padomju Latvijas Sieviete (Soviet Latvian Woman)* (1952–1965) 127
- Inese Priedīte*. The Discourse of Sexuality in Leading Latvian Magazines (1985–1995) 150
- Marija Krilova*. The Discourse of Masculinity and Femininity in the War Films of the Rīga Film Studio 173

DISCOURSE OF TRANSFORMATION

- Inta Brihše*. Opportunities to Democratise the Public Sphere: Aspects of *Perestroika* and *Glasnost* in Latvia (1985–1990) 192
- Solvita Denisa*. Unity/Separation: Analysis of Latvia's Largest Russian Language Newspapers (1988–1990) 210
- Vita Zelče*. History as Edited by *Perestroika* and the Concept of Latvia's Occupation: 1988 248
- Marita Zitmane*. Transformations in Advertising Processes in Latvia, 1985–1995 270
- Ineta Tunne, Silva Senkāne*. Institutionalisation of Culture: Cultural Education in Latvia, 1990–2000 288

HISTORY OF MASS MEDIA

- Anda Rožukalne*. Development Trends in Latvia's Magazine Market (1991–1995) 308
- Rolands Tjarve*. Emergence of a System of Electronic Media in Latvia (1991–1995) 329

VĒSTURE MAINĪBĀ

Skaidrīte Lasmane

Vēsturiskā atmiņa un tolerance

Meklējot atbildi uz jautājumu, vai pagātnes nav par daudz mūsdienu sabiedrības domāšanā Latvijā, rakstā analizēts vēsturiskās atmiņas jēdziens, tās daudzfunkcionalitāte un neviennozīmība, kā arī meklēta produktīvākā forma mūsdienu vēsturiskās atmiņas un piemiņas pastāvēšanai, iesaistot tolerances jēdzienu.

Atslēgvārdi: vēsturiskā pagātne, vēsturiskā atmiņa, ētika, tolerance.

Vai atmiņa un aizmirstība nav alternatīvas: periodi, kad pagātne atgriežas, un periodi, kad pagātne sevi izdzēš? Varbūt, ka šāda alternatīva varētu būt vēstures ritms ..
(Henri Lefebvre. *Rhythmanalysis. Space, Time and Everyday Life.* London; New York: Continuum, 2004. P. 51)

Vēsturiskās atmiņas dimensijas

Vēsturiskā atmiņa atzīstama par selektīvu subjektīvu priekšstatu par pagātņi, to veido gan faktu zināšanas un pieredze, gan iztēle un refleksija. Atmiņai ir asociatīvs raksturs, un tā var izraisīt un izraisa gan racionālu, gan arī emocionālu (afektīvu) atieksmi.

Polis Rikērs (*Paul Ricoeur*) lieldarbā "Atmiņa, vēsture, aizmirstība" nošķir divus veidus, kā pētāma atmiņa. Pirmais saistāms ar epistemoloģiju, otrais – ar pragmatismu.¹ Epistemoloģiskā pieeja galvenokārt meklē atbildi uz jautājumu par atmiņas patiesumu, kamēr pragmatiskā pieeja pēta atmiņas darbību saistībā ar tās lietojumu. Tādējādi tiek nošķirta atmiņa no atcerēšanās kā kognitīvas darbības un pieminēšana kā atmiņas lietojums noteiktos nolūkos. Minētais nošķīrums palīdz tikt skaidrībā par dabisku atmiņu, kā arī par mākslīgu atmiņas uzturēšanu vai tās ļaunprātīgu, manipulatīvu izmantošanu.

Vienlaikus Polis Rikērs norāda uz trim atmiņas pastāvēšanas veidiem – dokumentālo faktu atmiņu, tās skaidrojumu vēsturnieku darbos, kā arī literāro stāstu.

Minētajiem atmiņas saglabāšanas veidiem gribētos pievienot tautas vēsturisko atmiņu, kura top gan citu atmiņas veidu ietekmē, gan arī sastāv no dzimtas pieredzes

un tiek nodota no paaudzes uz paaudzi pārsvarā mutvārdu dzīvesstāstu vai to fragmentu veidā.

Atmiņas pastāvēšanas daudzveidīgās iespējas, kā arī tas, ka dažādo atmiņas veidu aktualizācija var tikt izmantota atšķirīgiem nolūkiem, ļauj raudzīties uz atmiņu izvēles aspektā. Savukārt tur, kur pastāv izvēle, pastāv iespēja un nepieciešamība to skatīt no ētikas viedokļa,² lai izvērtētu tās funkcionēšanu gan kā kultūras vērtību un nepieciešamību, gan kā dažkārt manipulatīvu darbību galvenokārt politisku mērķu vārdā, klusinot un bloķējot vienu vai izceļot un pastiprinot kādu citu vēsturisku notikumu.

Īpaši tas attiecas uz nācijai svarīgu vēsturiskas nozīmes notikumu vērtējumu, kur dažādu interešu sadursmes rada dažādu, bieži pretrunīgu vērtējumu. Pretrunas var izpausties gan dokumentālu faktu atlasē, gan arī atmiņas veidu dominējošos priekšstatos un to veidošanas mērķos.

Etnisko kopību un nāciju raksturo tai piemītošais vienreizējais un savdabīgais vēstures stāsts, kurš vienmēr attiecas uz pagātņi, jo stāstīt var tikai pagājušu notikumu. Pagātne savukārt aktualizējama atminoties. Atmiņa blakus valodai, ko lieto kopiena, kā arī kultūras zīmēm apliecina kopienas identitāti un veicina tās saglabāšanu. Vienlaikus atmiņas raksturs var ietekmēt attiecības ar citām identitātēm multikultūras situācijā, mazinot vēsturiski etniskus konfliktus vai vairojot tos.

Atmiņai ir daudzfunkcionāls raksturs. No vienas puses, tā atzīstama par vienu no nozīmīgākajiem refleksijas un pašrefleksijas avotiem, tai piemīt apzināta, pārindividūāla un pāregoistiska ievirze. Otrkārt, tā ietver neegoistisku to notikumu un cilvēku piemiņu, kas darījuši labu kopienas pastāvēšanai (rakstnieki, kultūras cilvēki, zinātnieki, politiķi). Treškārt, atmiņa var pildīt ir transcendences lomu, kas paplašina apziņas horizontu, ļaujot salīdzināt un izprast notikumus to genealogijā. Pagātnes dimensija paplašina laika uztveri un pārdzīvojumu. Atmiņa cenšas padarīt pagājušu laiku dzīvu, atkārtojot to, un tikai tādējādi integrējot tagadnē un nākotnē. Atmiņa ir starpnieks starp pagātņi un tagadni. Gan sociālā, gan individuālā atmiņa uztur komunikāciju starp pagātņi, tagadni un nākotni.

Pagātne un atmiņa glābj no pieredzes šaurības, kas rodas, ja dzīve rit situatīvi, patērmieciski, vienpusīgā ikdienas orientācijā, kuras laiks pārsvarā ir individuālās tagadnes laiks. Tā ļauj paplašināt pieredzi un bagātina to. Atmiņu parasti pavada pieminēšana. Īpaši tiek pieminēti iedibinoši notikumi un cilvēki, kas rosinājuši un vadījuši kādu iedibinošu pavērsienu vēsturē. Pagātnes piemiņa un pieminēšana savukārt vieno un veicina savības izjūtu un neatsvešinātu kopienas kopeksistenci.

Pienākums un atbildība

Vēsturiskā atmiņa, kas uztur pagātņi, atgādina un paldzina to, parasti atklājas dažādi un izraisa uzskatu sadursmes attiecībā uz atminēšanās vērtu un nevērtu, uz tā vai cita notikuma interpretāciju, uz pieminamo un aizmirstamo. Vienlaikus pastāv dažādas vēstures un dažādas atmiņas – oficiālā institucionalizētā, kas uzturēta dažādos organizētos piemiņas pasākumos, un tautas atmiņa, kurā dzīvo notikumi kopā ar to

vērtējumu. Šie vēstures stāsti un to vērtējums var sakrist, bet var arī nozīmēt kaut ko pilnīgi citu katrai no pusēm, kurām atmiņa pieder.

Arī Latvijā pastāv vairākas vēsturiskās atmiņas un vairākas pagātnes, līdz ar to arī vairākas vēstures – varmācīgas pakļaušanas un pakļauto vēsture, latviešu un cittautiešu vēsturiskā atmiņa un tās interpretācija. Līdz ar to izvirzās grūti atbildāms jautājums – kura no atmiņām un vēsturēm ir patiesāka un taisnīgāka. Viens no galvenajiem notikumiem, kura interpretācija nosaka atmiņu, saistās ar varu un pakļaušanu, kā arī sekojošo diskrimināciju. Ar diskrimināciju parasti apzīmē tiesību ierobežošanu.

Ja netaisna diskriminācija ir pagātnes fakts un iekarojumu rezultāts – kādas alternatīvas ir iespējamās attieksmē pret to no pakļauto puses un iekarotāju puses un kuras no tām ir taisnīgas, kuras – netaisnīgas? Pagātnes un vēstures atmiņa – gan iekarotāju uzvaras, gan iekaroto zaudējumi, to refleksija un semiotizācija atzīstama par vienu no problemātiskākajiem vērtējumiem. Nozīmīgāku to dara apstākļi, ka atmiņa uzskatāma ne tikai par indivīda, bet arī par vienu no etniskās un nacionālās identitātes pazīmēm. Etniskās nesaskaņas, nacionālie konflikti un to mazināšana savukārt mūsdienās tiek uzskatīta par vienu no svarīgākajiem uzdevumiem, kuru veikšanā nozīmīga ir tolerances loma, kura gandrīz pielīdzināta reliģisko karu mazināšanai vēsturē.

Latvijas vēsturiskā atmiņa ietver šādu vēsturiskas pakļaušanas un diskriminācijas pieredzi. Katra diskriminācija (vēsturiska) ir atšķirīga. Latvijā tā saistās ar 700 gadu vācu kundzības stāstu, kas atšķiras no zviedru valdīšanas laikiem, poļu, krievu varas vai arī no 20. gadsimta iekļaušanas PSRS sastāvā. Arī attieksme pret katru no pakļaušanām ir atšķirīga un mainās vēsturiski – laika tālums un mainīgā vēsturiskā situācija ļauj uzdot jaunus jautājumus par iekarošanas faktu pagātnē, tādējādi pārsemiotizējot pagātni tagadnes kontekstā. Faktu kopums mainās mazāk par to nozīmes piešķirumu un vērtējumu. Turklāt diskriminācijas izjūtu asumu vājina pagātnes attālinājums, kurš, ja to atbildīgi neatminas, var izzust bez pēdām. Reālā pakļaušanā iesaistīto pieredze atšķiras ne tikai no pakļāvēju, bet arī no pakļaušanu nepiedzīvojošo pieredzes. Jo tuvāka pagātne, jo lielāka iespēja to saglabāt: fakta sekas un netaisnības izjūtas dzīvākas un ticamākas. pateicoties aculiecinieku dzīvesstāstiem, kuros ietverti notikumi un to pavadošie pārdzīvojumi.

Atmiņa var saasināt uzmanību atsevišķiem diskriminācijas un netaisnīgas atkarības faktiem, dažkārt uzturot naidu un atbēdas kāri attiecībā pret ienaidnieku un viņa tēlu. Atmiņa var veicināt pāridarījumu aizmirstānu. Tā var augšāmcelt pagātni dažādos nolūkos vai veicināt to aizmirstānu. Atkarībā no tā, ko un kā atceras, ko un kā aizmirst, veidojas toleranta vai intolera attieksme pret netaisnīgā un diskriminējošā fakta izraisītājiem. Tādējādi bieži viens un tas pats notikums var pozicionēt tautu gan kā upuri, gan kā varmāku, kā tas atklājas, piemēram, 1905. gada notikumu atainojumā sakarā ar tautas atbrīvošanās kustības sintgadi. Viscēlākie brīvības un tautas atstības mērķi savienoti ar vardarbīgiem līdzekļiem – muļžu dedzināšanu, varas pārstāvju slepkavībām. Varas brutālo pretošanos atbrīvošanās prasībām pavada latviešu

kaujinieku un zemnieku spēka nozīmīga pretlikšana. Var uzsvērt tikai vienu no minēto darbību un pret darbību ķēdes posmiem, lai veidotos citāds priekšstats par tautu un tās vēsturisko protestu. Attieksmi papildina un tai seko darbība, kurā top jauni fakti un vēstures pavērsieni, kuri var vairojot atriebību, atdarīšanu saskaņā ar *les talionis* principu, vai arī mazināt atdarīšanas un atriebības vēlni, norādot uz zināmu savaldību vai pat augstsirdību attieksmē pret pārdarījumu. Pagātnes atmiņa var ietekmēt grupu un valstu attiecības tagadnē, mazinot vai vairojot neiecietību: attiecības, kā zināms, nebalstās tikai uz tagadni, kaut arī tagadnes vajadzības lielā mērā ietekmē izvēli, bet arī uz to, kā tām līdzī nāk un tās iekrāso pagātnes klātbūtnē. Kā jau norādīts, pagātnes atmiņai piemīt funkcionāli pragmatiskais raksturs.

Katras diskriminācijas pamatā ir atšķirīga pieredze. Diskriminācija ir iekarojumu un varas kundzības pavadparādība. Cik taisnīga/netaisnīga ir tās paildzināšana atmiņā? Cik taisnīga ir, piemēram, netaisnīga diskriminācijas fakta un pieredzes atmiņa? Kā atcerēties un pieminēt pakļaušanu, pazemojumus, kalpināšanu? Kā tos uztvert un vērtēt? Tie ir vienlaikus gan vēstures, gan psiholoģijas, gan arī ētikas jautājumi.

Maikls Volzers (*Michael Walzer*), piemēram, raksta, ka diskriminācijas un kundzības (*domination*) veidi (*patterns*), kas ilgi pastāvējuši un tāpēc kļuvuši pierasti, var tikt pieņemti bez protesta arī vēlāk, pēc tam kad notikusi atbrīvošanās.³ Vienā un tajā pašā valstī un sabiedrībā, īpaši multikulturālai situācijai pastāvot, veidojas dažāda pagātnes ideoloģijas politika, kā arī dažādas intereses attiecībā uz atcerēšanos vai aizmiršanu. Viena lieta – lielvalstu varas un spēka liecība, ko pierāda pakļaušanas fakts, cita – pakļauto attieksme, ko var atzīt gan par bezspēcības un vājuma izpausmi, gan par netaisnīga upura stāvokli. Viens un tas pats pakļaušanas fakts, tā nodarītais ļaunums un posts var tikt pārvērsti dažādos vēstures stāstos. Kā izpaust un atgādināt pakļaušanas vēsturi no pakļauto puses? Cik iecietīgi, neiecietīgi to uztvert un kā izpaust savu attieksmi pret to?

Kā izturēties pret pagātni, kura savas sarežģītības dēļ var radīt jaunas domstarpības un novest pie konfliktiem tolerances vietā, kā tas izpaužas mūsdienu Latvijas situācijā, kurā Molotova–Ribentropa pakts (1939) faktiski jāva Krievijai (toreiz PSRS) “likumīgi” okupēt Baltijas valstis. Okupācijas rezultātā notika latviešu, lietuviešu, igauņu deportācijas uz Sibīriju un izvesto vietā tika vervēti un nometināti PSRS pilsoņi, ar uzdevumu “uzcelt sociālismu”, kas reāli noveda pie iepriekšējās politiskās, saimnieciskās un sociālās struktūras varmācīgas iznīcināšanas, ko pavadīja rusifikācija valodā, darbībā, domāšanas veidā. Ienākušie krievvalodīgie, kā tos pieņemts tagad apzīmēt, palika Baltijā arī pēc neatkarības iegūšanas 20. gadsimta 90. gadu sākumā un veido gandrīz pusi no Latvijas etniskā sastāva. Varas inerce daļai no šī procentuāli lielā skaitliskā sastāva liek joprojām pretoties jaunajai neatkarības situācijai, kurā tai jāsamierinās ar varas zaudējumu, kas tai nešķiet pamatoti taisnīgi un pašsaprotami likumīgi. Tai radikāli jāpārskata bijušais varenās vēstures stāsts, kurā nebija vietas mazai un neievērotai tautai un kultūrai. Savukārt totalitārās varas ēnā dzīvojušajiem ne vienmēr izdodas iejusties jaunā vēsturiskā lomā, lai skaidri pozicionētu sevi nenovēršamā varas konfrontācijā. Kā veidojusies procentuāli lielās cittautiešu daļas vēsturiskā atmiņa

Latvijā? Vai iespējama tās integrācija vienotā Latvijas vēsturē un kā to panākt? Vai vienota atmiņa ir iespējama? Vai tās panākšanas mēģinājumi ir taisnīgi? Tie ir jautājumi, no kuriem gribas izvairīties, taču godprātība un perspektīvs skatījums liek nežēlīgi saukt lietas vārdā un meklēt pragmatiski pilnīgāko un vienlaikus ētiskāko risinājumu.

Tolerance

Kopš Džona Loka (*John Locke*; 1632–1704) “Vēstules par toleranci” (1689) Eiropas liberālā demokrātija atzinusi un atzīst toleranci (iecietību) par nediskutējamu vērtību.⁴ Pastāv nedalīts liberālās ētikas atbalsts neitrāli savaldīgai attieksmei pret politiski un reliģiski svešo, atšķirīgo un citādo, tā citādības atzišana, jo uz iecietību balstīta rīcība mazina konfliktus un sadursmes, kuru rezultāti parasti ir cilvēku upuri – fiziski un garīgi.

Arī viens no ievērojamākajiem mūsdienu tolerances (iecietības) apzinātājiem jau minētais Maikls Volzers “Vēstulē par toleranci” ar to saprot mierīgu līdzāspastāvēšanu starp dažādībām, kas novērš reliģisku vajāšanu, piespiedu asimilāciju, krusta karus vai etnisko tīrīšanu.⁵

Bez iecietības nav domājama un īstenojama brīvība, viena no liberālisma pamatvērtībām. Šo saikni uzsvēris Jesaja Berlins (1909–1997) savā pozitīvas un negatīvas brīvības refleksijā.⁶

Šodien galvenais jautājums vairs nav iecietības atzišana, bet gan tās robežu praktiska izpratne un vienprātība attiecībā uz tām. Tieši robežu konteksts atklāj toleranci kā pretrunīgu un niansētu vērtību. Citādības ir dažādas, un nav iespējama viena un vienota attieksme pret tām. Tāpēc vienlaikus ar iecietības vērtības apliecinājumu un atzišanu pastāv nevienprātība attiecībā uz iecietības robežām, proti, to, pret ko jābūt un pret ko nav jābūt iecietīgam. Vai tolerance vienmēr ir taisnīga un visās situācijās praktizējama attieksme? Vai tā absolutizējama un praktizējama attiecībās ar jebkuru svešo un citādo, arī pret netaisni varmācīgu faktu un tā sekām? Vai vienmēr ar tās starpniecību var nonākt pie taisnīgām saskaņas attiecībām? Vai samierināšanās, uz ko balstās tolerance, vienmēr ir vērtējama augstāk par drosmīgu, lepnu pašvērtību, protestu un pašapziņu? Kā ar toleranci attieksmē pret intoleranci, kad nonākam saskarē ar ļaunumu un netaisnību?

Šos un citus ar tolerances robežām saistītos jautājumus vēl vairāk sarežģī vēstures konteksts. Pastāv laika dimensija, kas ietekmē vienoto tolerances lietojumu parādības vērtējumā. Kā izturēties pret pagātnei un netaisnīgu pakļaušanu ar tai sekojošu ilgstošu diskrimināciju, kuras sekas iestiepas tagadne? Tad, kad diferences tiesības un autonomija iznīcināta ar fizisku un politisku pārspēku, ko izraisījusi pakļaušana un ko diktējušas stiprākā tiesības, netaisni ierobežojot cilvēku kopienas pašnoteikšanos, vai arī šajā gadījumā praktizējama un veidojama iecietīga attieksme pret iepriekšējās varas pārpalikumu un atbalsi? Kam dodama priekšroka – tagadnei vai pagātnei, ja nepastāv vienprātība par to attiecībām? Kā atrisināma pagātnes/tagadnes dilemma?

Saskaņā ar demokrātiskajiem Maikla Volzera uzskatiem, nošķirama iecietība pret atsevišķu indivīdu un iecietība pret kopienu: nav grūti būt iecietīgam pret ekscentrisku

divaini, individuālu patību, jo šāda iecietība nepaaugstina izdzīvošanas risku, bet pavisam cita lieta, ja ekscentrisms pārtop par grupas uzvedību, kā tas, piemēram, ir ar dzimumu diferences robežu vājinājumu vai tautas nicinājumu, kas liek būt piesardzīgiem sakarā ar seku nepārrēdzamību attiecībā uz sabiedrības attīstības perspektīvu kopumā. Vēl būtiskāk tas attiecas uz etnisko kopienu vai nāciju.

Nav šaubu, ka vēsturiskā pieredze un iecietība pret indivīda savdabību nav tas pats, kas samierināšanās ar asociālu vai diskriminējošu attieksmi pagātnē un tās sekām tagadnē.

Ar iecietību nav iespējams izskaidrot un no tās pozīcijām vērtēt visus vēsturiskus notikumus un attieksmes. Tās liciojums šajā kopsakarā izrādās samērā ierobežots. Maikls Volzers uzskata, ka tolerance padara iespējamu diferenci – grupas ar dažādu vēsturi, kultūru un identitāti var netraucēti pastāvēt.⁷ Taču arī grupu mierīgā līdzāspastāvēšana un to atšķirību saglabāšana, ko veicina tolerance, nav vērtējama vienādi un ne vienmēr atbalstāma. Volzers liek iekavās un padara par izņēmumu, piemēram, kungu un vergu (*masters and slaves*) attiecības. Kunga diskriminējošo attieksmi pret vergu nevar uztvert tāpat kā atšķirīgus uzskatus ticības vai pārliecības dēļ. Jāpiebilst gan, ka būtu pārspīlēti apgalvot, ka tikai tolerance uztur diferenci, jo diferenci uztur gan vienaldzīga attieksme un neieinteresētība, gan arī mīlestība, un citas tai līdzīgas ieinteresētas attieksmes – prieks, labvēlība, patika utt.

Maikls Volzers norāda, ka būtu jāņem vērā, kā strīdīgus jautājumus dažādi uztver strīda daļībnieki – gan grupas, gan indivīdi, gan tie, kas gūst labumu, gan tie, kuriem nodarīts ļaunums, kā arī tas, kā tos saredz neitrāls vērotājs no malas vai citu tolerances režīmu pārstāvji.⁸

Šīs un līdzīgas tolerances robežu izpratnes nenovēršami vairo relativismu, taču bez tām tolerance var pārvērsties par dogmātisku principu, kas veicina nesaskaņas, ja tiek ignorēta situāciju un vēstures stāstu daudzveidība.

Maikla Volzera darbā, meklējot robežas tolerancei, rodas jautājums: "Vai mums būtu jābūt iecietīgiem pret neiecietīgajiem?" Šo jautājumu autors izvirza pašā teorijas centrā un atzīst par visgrūtāko problēmu tolerances teorijā.⁹ Uz šo jautājumu var rast atbildi, meklējot alternatīvus variantus, turklāt nevis abstrakti, bet ievērojot arī situācijas savdabību.

Alternatīvas

Kā ir ar iecietību pret netaisnīgas apspiešanas sekām? Vai pagātnes konteksta ignorance liktu citādi raudzīties uz integrācijas politiku? Bez vēstures klātbūtnes un okupācijas vardarbības taisnīgums būtu citāds? Vai atnest okupācijas kontekstu un pakļauties cilvēktiesību un citām konvencijām, piekāpjoties bieži neiecietīgam savu un tikai savu tiesību diktātam? Iespējamo alternatīvu daudzums pieļauj dažādu izvēli. Pastāv vairākas alternatīvas, kas vai nu atvieglo piekāpšanos no varas atstādināto tiesību karam un tādējādi turpinātu mazas tautas un nacionālas valsts pastāvēšanas tiesību un iespēju problematizējumu, vai arī nepakļautos un iebilstu pret prasībām.

Tolerance taisnīgums izpaužas galvenokārt otra atzīšanā par iespējami līdztiesīgāku, tādējādi saglabājot tiesības uz atšķirīgumu. Tolerance nepietiekamība var novest pie diferences mazinājuma vardarbīgā ceļā.

Kā saglabāt diferenci? Maikls Volzers min četrus veidus:

Pirmais no tiem, tas, kurš atspoguļo reliģiskās tolerance rašanos 16.–17. gadimtā, ir vienkārša samierināšanās ar atšķirīgo un tā pieņemšana miera labad. Cilvēki gadiem ilgi ir viens otru nogalinājuši un tad, laimīgā kārtā, iestājas spēku izsīkums, un mēs to saucam par toleranci. Bet mēs varam izsekot daudz substantīvākai pieņemšanas virknei. Otra iespējamā attieksme ir pasīva, atbrīvota, labdabīga vienaldzība attieksmē pret atšķirībām ... Trešā izriet no morālā stoicisma: citu tiesību principiālas atzīšanas, pat gadījumā, ja šīs tiesības izpaužas nepievilcīgā veidā. Ceturtā izsaka atvērtību attieksmē pret citiem; zinātkāri, iespējams, pat cieņu, gatavību ieklausīties un mācīties. Un šai minētajai attieksmju virknei seko entuziastiska atšķirīgā pieņemšana, ja diference tiek atzīta, kā tas izpaužas multikulturālisma pamatojumā, par nepieciešamu cilvēku uzplaukuma nosacījumu, vienu no tiem, kas sola individuālam vīrietim un sievietei tādu izvēli, kas padara viņu autonomiju jēgpilnu.¹⁰

Izmantojot šo diferences saglabājuma nošķirumu, arī attieksmē pret pagātni un diskrimināciju varam saskatīt atšķirīgus variantus.

Pirmā alternatīva. Neorientēties uz pagātni, neatkārtot to atmiņā, aizmirst un novērsties no tās, vai minimāli atgriezties un uzkavēties tajā, lai neizraisītu taisnīgu naidu pret vēsturisku pārspēku – valsti un tautu, kura bijusi varmācības, pāridarījumu un atkarības uzturētāja. Mazāk konfliktu, mazāk izdevumu: netaisnīgas pakļaušanas un diskriminācijas fakta aizmirstana liktu atsacīties no integrācijas programmām, ļautu piekāpties dūvvalodības prasībām un saņemt Eiropas un pasaules cilvēktiesību institūtu nedalītu atbalstu sakarā ar to, ka lieta it kā nokārtota un noņemta no dienaskārtības. Taču, no otras puses, tās izbeigšana neliecinātu par taisnīgu un lepnu pašapziņu, bet drīzāk par kārtējo bezspēcību un jau minēto pakļautības pasivitāti un tās inerci, par glēvu atteikšanos no savas vēstures, kas var novest pie identitātes vājinājuma, kura sekas varētu ierobežot mazas senas etniskās kultūras attīstību, īpaši pastāvot globalizācijas tendencēm, kas paātrinātu atšķirību izzudumu. Turklāt pastāv piekāpības secīgums, kas vienam solim pievienotu citus, graujot pretošanās un pašsaglabāšanās spēju. Paplašinātos ķīlnieka sindroms¹¹ un to pavadošā pseidoidentifikācija.

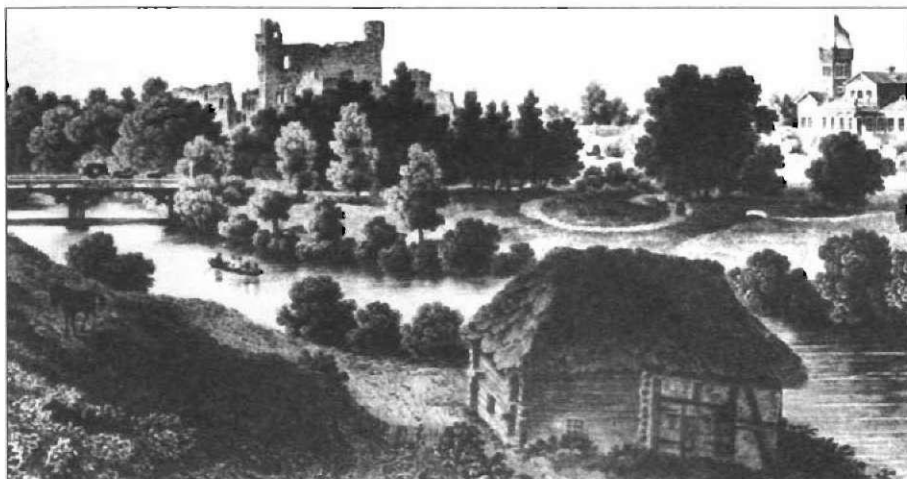
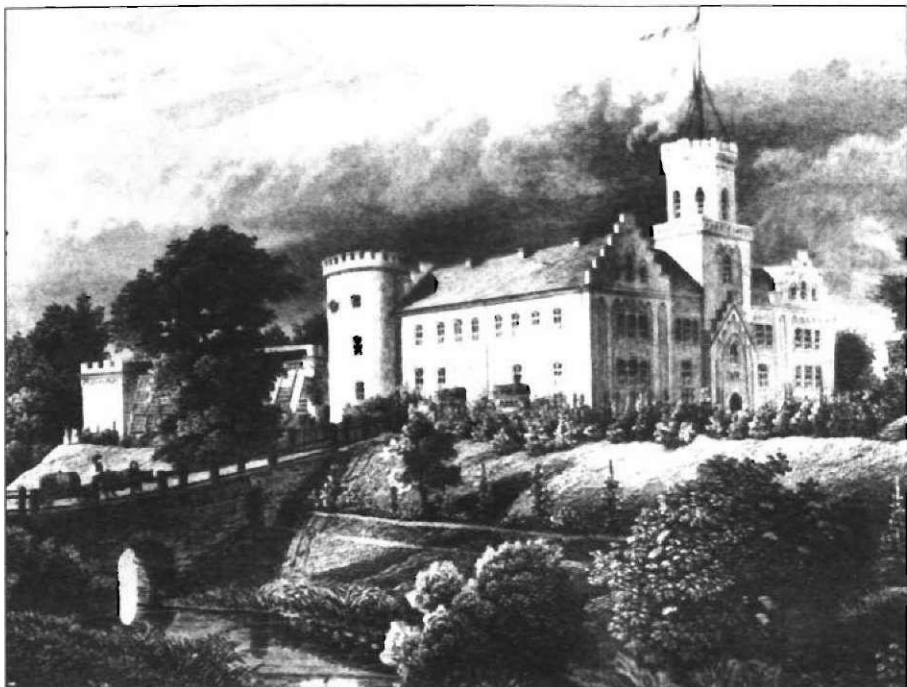
Aizmirst un neatsaukt atmiņā pagājušā varmācību vispār, mazohistiski nemokot sevi ar piemiņas dienām, sērām un sāpju ceļu atkārtošānu atmiņā. Taču sāpju nepārvēršana ciešanu izjūtās vai citās cilvēcīgi augstvērtīgās attieksmēs var nozīmēt individuālās un nacionālās identitātes traucējumus un novest pie pašapziņas traumas. Šādā situācijā tolerance pret iekarotājiem un pakļavējiem var tikt uztverta tikai kā glēvums, nicināmība, bezspēks un nodevība pret kolektīvo pagātni un vēsturi. Tā var vairot jau iepriekš minēto pazemojošo ķīlnieka sindromu un novest pie zemiskas un nodevīgas pakalpības un sadarbības, aizmirstot sevi un savas tiesības. Tā ir pārsvarā mazu, neagresīvu tautu pieredze, kad ilgstoši nākas dzīvot atkarībā un kultūras apdraudētībā, valodas liegumā un savas kultūras zaudēšanā. Tad toleranta attieksme

pret intoleranci noved pie brīvprātīgas asimilācijas un bieži vien pretdabiskas un pastiprinātas lojalitātes pret iekarotāju spēku un varu. Pakļautie asimilējas brīvprātīgi, atzīstot stiprākā un varenākā, lai arī netaisnīgi pakļaujošā vairākuma spēku un dzīves stilu.

Otrā alternatīva. Pienākums pastāvīgi atcerēties un neaizmirst vēsturi, kura ietver okupācijas faktu ar genocīdu, varmācību, asimilācijas draudiem, pazemojumiem un upuriem. Viens no spilgtākajiem pagātnes kolektīvas atmiņas piemēriem ir ebreju genocīds, kas nepazīst noilgumu, bet joprojām uztur spēkā tajā iesaistīto meklēšanu un tiesāšanu. Šāda attieksme, ja tā ieilgst un nav saistīta vairs ar pakļaušanas un pāridarījumā fakta lieciniekiem un to pieredzi, var izsaukt taisnīgu un principiālu attieksmi pret vairāku miljonu dzīvību atņēmējiem, taču vienlaikus var netaisnīgi vairot atriebīgu naidu, neiecietību, iztēlojoties šķietamu diskrimināciju, ko var pavadīt atriebības attieksme situācijā, kas vairs neapdraud pagātnē apdraudētās kopienas vai indivīda pastāvēšanu, kuru daļēji nodrošinājusi izteikta neiecietība pret genocīda izpildītājiem. Neiecietība, kas dod taisnīgu un lepnu pašapziņu, pasargā ne jebkādiem diskriminācijas mēģinājumiem tagadnē, taču var no jauna izraisīt konfliktus, vēsturiskajam notikumam attālinoties un vēsturiskās atmiņas asumam un pāridarījuma izjūtām samazinoties. Tā var tikt uztverta kā asimetriska un savu laiku pārdzīvojuši traumatiska apziņa, kura kavē tagadnes notikumu attīstību un risinājumu.

Trešā alternatīva. Atcerēties, bet neizvērst naidu pret iekarotāju, okupantu, diskriminētāju pēctečiem un nepārvērst tagadni par atriebības laiku, kas novestu pie jauniem upuriem, kā tas mūsdienā Latvijas un Baltijas situācijā šodien, kad vēl dzīvi tie, kuru pieredzē dzīvo noziedzīgās okupācijas fakts un notikums, kamēr dzīvi "Sibīrijas bērni", kuri atceras baidīgu bērību, badu, ļaunumu un piemin upurus vairākkārtējās piemiņas dienās, bet nepieprasa varas un deportāciju izpildītāju sodīšanu. Ļaunums nevaicojas, bet tiek pārvērst upuru pieminēšanas un žēluma formās, nevainojot vai tikai simboliski vainojot netaisnīgā diskriminācijā un genocīdā iesaistītos, bet galvenokārt pārdzīvojot un apcerot notikušā varmācību. Taču pieminēšanai var būt dažādi akcenti. Mīnētā piemiņa vairāk saistāma ar upura pozīciju, kas liecina par zināmu bezspēcību un sērdienības vājumu. Skumjas un sāras, kas raksturo upura pozīciju, gan uztur atmiņu, taču neveicina spēku un zināmā mērā netieši liecina par pakļaušanos un samierināšanos ar vardarbību. Upura atmiņa vājina iekšēju protestu, kas izpaužas nevis otra aizskaršanā, bet savas pašapziņas stiprināšanā un netaisnīgas okupācijas iekšējā nepieņemšanā, taču vienlaikus pietiekami principiāli neuztur apsūdzību un daļēji savā pasīvajā protestā pieļauj jaunas pakļaušanas iespējas nākotnē.

Ceturrtā alternatīva. Taču iespējami arī citi vēsturiskās atmiņas un piemiņas akcenti, kad atmiņa uztur vitalitāti un izdzīvošanas spēju un noskaņo tai tagadnē un nākotnē. Atcere liecina par lepnu pašapziņu un nesamierināšanos ar netaisnību, bet neakcentē un drīzāk slāpē naidu un atdarīšanas tieksmi, taču ne ar mērķi aizmirst un piedot, bet ar perspektīvu nākotnes un spēkpilnas attīstības pragmatisku uzdevumu. Piemiņas pasākumi katarsiski atbrīvo no naida uzplūdiem, akcentējot izdzīvošanas stiprumu, cilvēcības saglabāšanu pat dzīvībai un cilvēcībai absolūti nepiemērotos

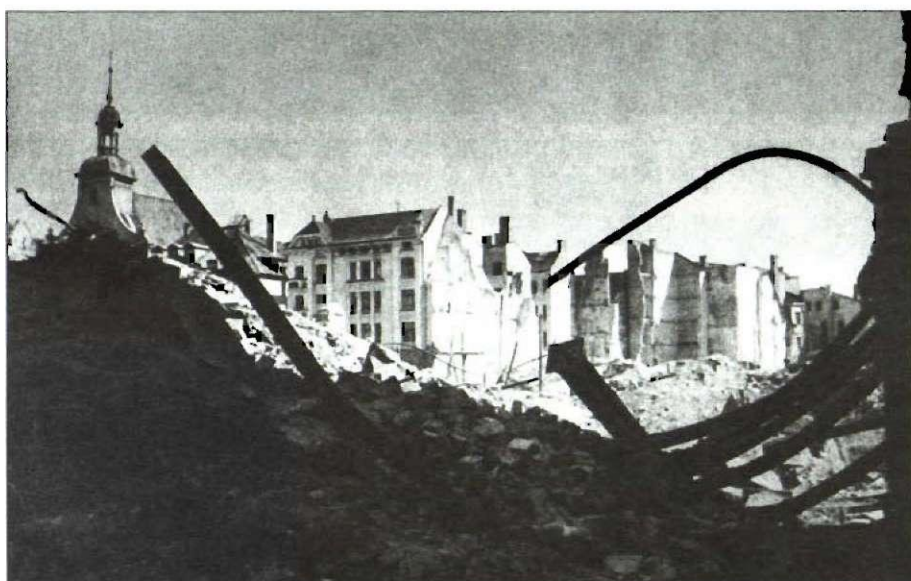
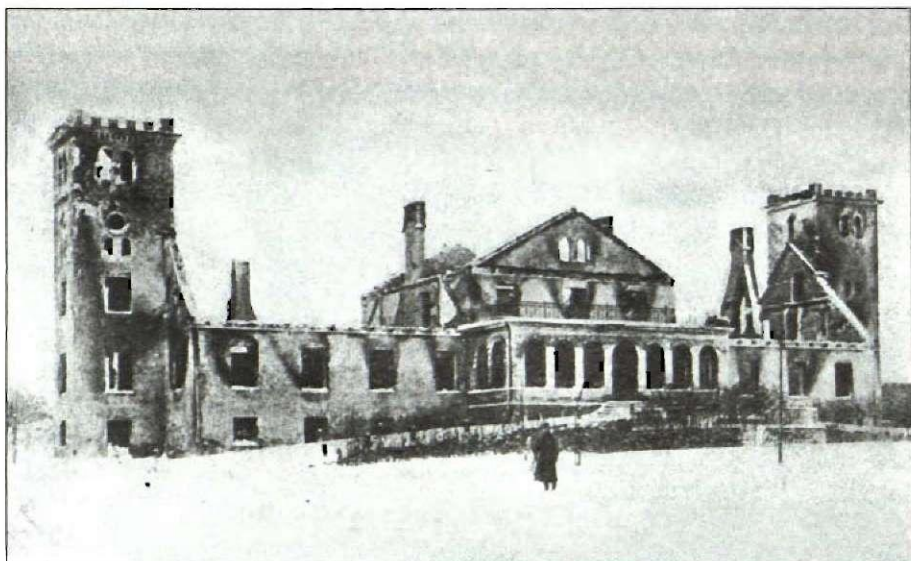

Latvijas 19. gadsimta kultūrainava.
V. Z. Stafenhāgena zīmējumi.

apstākļos. Vienpusīgu upura pozīciju papildina vēsturiska varība, kura izpaužas nevis varēšanā sodīt, bet produktīvā un perspektīvā attīstības un attiecību atrisināšanas spējā, ko Latvijas gadījumā uztur neatkarības atgūves fakts un valsts attīstības pieredze.

Pozicionēt sevi kā vitālu, perspektīvu, vēsturiski pretoties spējīgu tautu, kurai ir lepna pašapziņa un principi, kas nepieļaus atkārtotu pakļaušanu, pieminēt ne tikai

Latvijas 20. gadsimta kultūrainava.
Suntažu muiža. 1905. gads.
Rīga. 1944/45. gads.

upurus, bet arī pretošanās kustības sākējus un protesta uzturētājus, taču vienlaikus, ņemot vērā vēsturisku noilgumu, nenododot principus, atturēties no atriebības un atdarīšanas. Uzsvērt reālu perspektīvu, mērķus, pieļaut dažādību un atšķirības, ja tās neapdraud tautas nākotni un identitāti. Samierināties ar dažādu attieksmi apspiesto vidē un kultivēt dažādību, veidojot iecietīgu attieksmi pret pretējiem argumentiem,

kuru, kā tikko redzējam, netrūkst. Reāli šāds stāvoklis raksturo arī mūsdienu Latvijas situāciju, taču ir ietekmējamo lablais slānis un pragmatiski un ētiski pilnīgākā stāvokļa apzināšanās atviegloju to iesaisti vienā vai otrā grupā. Atmiņas un attieksmes daudzveidība liecina par veselīgu un dinamisku atmiņas stāvokli, par tās dzīvīgumu un attīstības spēju, un atzīstams par produktīvāko alternatīvu, kas nepieļauj aizmirstību, bet arī neaizstāj ar to un nepakļauj tai visu dzīvi tagadnē un nākotnē kopumā. Tāda attieksme stabilizē viedokļus un ļauj uzturēt līdzsvaru, novēršot naida uzliesmojumu, bet nemazinot uzticību vēsturiskai atmiņai, identitātes stāstam un atbildībai par pagātnei. Lai izvairīties no naida, ko gribot negribot izsauc atsevišķi Livonijas hronikas fakti vai Molotova–Ribentropa pakta sekas dzīvesstāstos ar izsūtījumu, nāvi, bērnu un tuvinieku pārtrauktām dzīvībām bada un totalitārās varas dēļ, vēsturiskā atmiņa glabājama, taču tai piešķiramas citas funkcijas, kad izdzīvošanas nosacījumi atviegloti.

Vai pagātnes ir par daudz?

Vairākkārt izskanējis pārmetums mūsdienu Latvijas sabiedrībā: neproporcionāli daudz domāts par pagātnei. Tas atstāj mazāk laika un enerģijas dzīvai tagadnes procesa analīzei un nākotnes paredzējumam vai vīzijai. Nekāds plašāks skaidrojums par to, ko nozīmē “par daudz”, gan parasti neseko, tāpat kā atliek tikai minēt, kas saprasts ar vārdu “pagātne”. Ko nozīmē par daudz domāt? Vai atmiņu slāpēt un pagātnes dimensiju svītrot? Vai vēstures stāstus aizmirst? Vai samazināt ar vēsturi saistīto svinamo dienu skaitu, kas, protams, iecietības mēru padarītu mazāk problemātisku?

Pagātne ir klāt mūsu ikdienišķajā tagadnē, gribam vai negribam to. Selektīva attieksme pret to, protams, var kāpināt vai mazināt vēstures klātbūtni, bet nevis to lemt nebūtībai. Ekonomika, kultūra, demogrāfiskais stāvoklis liecina par reālām, statistiski izsakāmām sekām, kuru sākums meklējams pagātnē. Diskurss var tikai izskaidrot un noskaidrot attieksmi pret vēsturisko cēlonību.

Par kuru pagātnei nedomāt – to, kas vēl vakar bija tagadne, vai varbūt to, kas pirms astoņsimt gadiem, pusgadsimta? Kāpēc samazināt domājumu? Varbūt, nesamazinot pagājušo, padomāt par to, kā runāt par pagātnei šodien. Neaizstājama ir jautājuma loma, lai sāktos domas kustība un darbs. Jautājumi ikvienu pašsaprotamību pārvērš problēmā. Intelektuāla interese sākas ar jautājumu, kas ierosina, ievirza, atdzīvina un virza uz priekšu domājamo. Sākas citāds redzējums un paveras citāda aina, kas ienes daudzveidību un atjaunina parasto un ikdienišķo.

Jautājums par it kā pašsaprotamo pagātnes *par-daudzību* ir saistīts ar visdažādāko attieksmi – ironiju, noliegumu, slīmīgām aizdomām, agresivitāti, vainojumu politnēkorektā domāšanā, kas pavada gan šad un tad varmācīgo uzspiešanu neaizmirst, gan pretreakciju – atteikšanos pieminēt. Retāk to pavada labvēlīga atbildība. Vēl retāk sastopams dziļi pētniecisks vērojums kopā ar pamatojumu, kāpēc vienai vai otrai attieksmei dodama priekšroka un kāpēc tā saprātīgāka par citu. Domāšanu šodien vispār pavada daudz un dažādu uzskatu tīkls, par un pret saikne parastā pretstatījuma vietā, pārejas un nianses, kas liecina, ka cerības un ilgas pēc kādas nolīdzinošas

vienveidības diezin vai vairs iespējamas. Tas attiecas arī uz jautājumiem par pagātņi un tās *par-daudzību*.

Gribam vai negribam apzināties un atzīt, bet pagātnes klātbūtne sastopama ik uz soļa šķietami tik visaptverošajā tagadnē. Valoda, mājas, lietas, viss, ko par kultūru sauc, – tik daudz no tā, kas man apkārt un kas manā lietošanā, ir mantots no citiem laikiem un cilvēkiem. Jautājums ir par attieksmi pret mantojumu.

Pagātnes atgādinājums un tās apzināšana var būt dažāda. Var mumificēt pagātņi un pārvērst to mirušā laikā, ko tad ilgi un sērīgi pavadīt. Bēres ir neatņemama rituālās dzīves daļa. Tām ir savas funkcijas un sava katarses loma cilvēka dzīvē un tās apcerē. Taču var raudzīties uz pagātņi arī kā uz nepārtrauktu jaunā dzimšanas laiku, kā jaunu notikumu iedibinājuma ritmu, kas turpinās kā manas dzīvojamās dzīves daļa, sargājot un kopjot saprātīgo un vērtīgo, kas mantots, un kultivējot atbildīgu un ētisku attieksmi pret to.

Nekas šai pasaulē vairs nepastāv pats ar saviem spēkiem. Tas attiecas ne tikai uz dabu, bet arī uz visu dabisko, ko cilvēka vara skārusi un pārveidojusi. Arī uz pagātņi, kas uzlūkojama par dabiska laika plūdumu – to, kas jau noticis, bijis, kam cits sākums un turpinājums. Pagātnes saglabāšana iespējama tikai tolerantā attieksmē pret to, kas ved pie labvēlības un saudzības. Aizstāvība un kopšana ietver radītspēju, sniedz gandarījumu, ceļ pašapziņu, vairo labvēlības jūtas pret citādo un mazina savtīgu, pārāk lietišķu pieeju, kas tik raksturīga darījumam un patērniecības ievirzei šodien.

Pagātne var kļūt ne tikai aizmirsta, bet, kaut arī klātesoša, tomēr sveša – nepieņemama un nesaprotama, ja pie tās nepieradina. Un lieka, tāda, kas traucē un bez kuras vieglāk dzīvot. Protams, cilvēkiem vieglāk dzīvot kopā, neproblematizējot dzīvi, kas labāk izdodas, ja pagātņi neatgādina, īpaši to daļu, kas neizceļas ar īpašu varonību, spēku un slavu, vai to, kura nav cilvēciska un vairo ļaunumu un naidu. Cilvēkiem raksturīga vēlme aizmirst zaudējumus karos vai sakāves un izcelt uzvaras. Mazām tautām pēdējo ir pamaz, un neatkarības ieguve var būt viena no atcerei pakļaujamām parādībām, kas apliecina spēku un dzīvotspēju.

Pagātnes atdzīvināšana atmiņā atzīstama par augšāmcelšanas notikumu, ko pavada izbrīns un pārsteigums. Gan jau augšāmceļamajā ir klāt mūsu tagadnes vajadzības – redz ar tām acīm, kas tagad, nevis ar tām, kas bija un būs. Taču ieraugāmais pats nosaka citādības klātbūtni un rada pārsteidzošu citādības pieredzi un iespaidu. Tāpēc jau pastāv atmiņa, lai ne tikai neaizmirstu, bet arī lai gūtu baudījumu no tās citādības, kas rodama vēsturiski citādā priekšstatījumā.

Pagātne ir izvēle. Tā nav uzspiesta un uzspiežama. Izvēle, kas gādības un saudzības, vienaldzības, nevērības vai atsvešinājuma pilna. Tā nav tikai izklaide un baudījums, bet atbildīgs uzdevums, kā nosargāt savu dzīvesstāstu, bez kura grūti iedomājama etniskā identitāte – citādo, atšķirīgo, vienreizīgi neatkārtojamo, ar citiem nesajaucamo kultūras un vēstures stāstu, kas ir galvenais tolerances mērķis, kā to izteicis Maikls Volzers:

Mans temats ir tolerance – vai varbūt, precīzāk, dažādu cilvēku grupu ar dažādu vēsturi, kultūru un identitāti mierīga līdzāspastāvēšana, kas ir tas, ko tolerance dara iespējamu.¹²

Taču atbildīga attieksme izslēdz samierināšanos ar verdzības un atkarības faktu. Arī Volzers, kā jau minēts, izslēdz kungu–vergu attiecības no mierīgas koeksistences nodrošinājuma. Nākotnes ētika atgādina par pagātnes, kultūras un tautas dzīvesstāstu iekļāvumu aizsargājamo objektu sarakstā. Atmiņa nesauc pēc atriebības un upuriem, bet pieprasa tālredzīgu piepūli un atbildību, lai aizstāvētu tolerantu attieksmi pret sevi, savu vēsturi, identitāti, tiesībām uz pastāvēšanu.

Nemaz nevajag pagātni pielūgt, dievišķot vai teikt par to patētiskas runas. Pagātni var gudri un tālredzīgi iekļaut tagadnē un turpināt. No tā iegūs tagadne un ikviens, kas spēj pacelties pāri nenoteiktajai mūsdienīgo izjūtu un norišu robežlīnijai.

Mūsdienās triju laika dimensiju nošķirums ir daudz izteiktāks nekā tradicionālajā sabiedrībā. Tagadne nav vairs tikai dabisks vēstures turpinājums, bet samērā radikāla citādība un distancētība, ko viegli var pārtraukt un dzēst turpinājuma pēdas, kā tas ir ar proletārisko kultūru tās varmācīga pagātnes nolieguma izteiksmē. Totalitārisms ekspluatē sociālo amnēziju, lai iznīdētu autonomijas izjūtu un pazudinātu identitāti vienveidībā un viendabībā.

Pagātne var vienot un veidot identitāti, kuru tomēr nevar uztvert kā kaut ko statisku, bet gan tas pats un cits produktīvā savienībā.

Tā kā mūsdienās pastāv etnisko grupu sajaukums un multikulturāla sabiedrība, problēmas rada divu atmiņu un divu vai pat vairāku pagātņu klātesamība. Ja starp tām nepastāv dzīvs un atklāts dialogs, pagātne patiešām var pārvērsties par konfliktu avotu. Tā tas ir ar Otrā pasaules kara vērtējumu Latvijā, ko krievu kopiena atzīmē kā nebeidzamus uzvaras svētkus, kamēr latviešu kopienai tie saistās ar okupācijas faktu un neatkarības zaudētāju, nevis uzvarētāju stāvokli. Vēsturiskais fakts un liktenis pastāv tik atšķirīgi un, protams, mazina vienotas sabiedrības veidošanu. Nāciju atšķirīgie dzīvesstāsti nevis vieno, bet nošķir. Vai aizmirstāna veicinātu toleranci kā otra brīvības nosacījumu? Vai pastāv kāds risinājums divu pretēju vēstures atmiņu disonansei un vai iespējama konsonance?

Atmiņas zudumu var panākt – mūsdienu komunikatīvās tehnoloģijas to pieļauj, tāpat kā jaunu dzīvesstāstu radīšanu. Taču tūlīt blakus pragmatiska risinājuma atvieglojumam sevi piesaka pagātnes aizmirstība, kas saistīta, kā redzējām, gan ar morāla rakstura zaudējumu, gan arī ar pašcieņu un tainīguma apziņu. Cik tainīga ir pagātnes aizmirstāna? Un pagātnes stāstu atšķirīguma gadījumā – kurai – vienai vai abām kopienām tā aizmirstama?

Vācu filozofs Jirgens Habermass (*Jürgen Habermas*) piedāvātu dialogu par universālu normu, kas balstītos uz cilvēktiesībām, nevis uz nācijas tiesībām, kuras turklāt zaudētas pagātnē. Mierīga līdzāspastāvēšana, protams, var tikt panākta, atzīstot otra dzīvības un atmiņas tiesības, taču ne uz otra atmiņas zaudējuma rēķina. Nepieciešama savstarpēja, simetriska, abpusēja piekāpšanās un kompromisi, lai neciestu morālais un vēsturiskais tainīgums. Jāpiekrīt pragmatismam, ka pieredze

un vispārpieņemtie uzskati (*common sense*) atzīstami par stabilizējošu faktoru, kas mazina relatīvisma izsauktās orientācijas grūtības un nejausību.

Ja tolerance skatīta kā ārpus vēsturiskās un sociālās situācijas pastāvoša parādība, tad to var teorētiski viegli pārvērst par abstraktu *a priori* principu. Vardarbīga pakļaušana, tās izsauktais pazemojums un citas diskrimināciju pavadošas parādības pagātnē, kā arī to sekas tagadnē, kas apdraud etnisko pastāvēšanu un rada tai problēmas, padara abstraktu, absolūtu toleranci par netaisnu un nepieņemamu.

Veidojas dilemma. No vienas puses, tolerance nepieļauj atmaksāt vardarbību ar vardarbību, diskrimināciju ar diskrimināciju, kas it kā attaisnojama, novēršot iepriekšējās diskriminācijas sekas, ja vēsturiskā situācija to pieļauj. Tā pieprasa aizmirst pagātnes diskrimināciju, lai mazinātu naidu, konfliktus, cilvēktiesību pārkāpumus, atriebību utt. Bet no otras, – netaisna un vienpusēja pacietība un piekāpšanās ievaino pašlepnumu pašapziņu, identitāti un pašiznīcina savdabību un atšķirības.

Dilemmas risinājums it kā nepieļauj kompromisus. Taču minētā dilemma atrisināma uz līdzekļu, nevis mērķu rēķina. Atmiņas lepnums, pašlepnums nepieprasa vardarbību, bet veicina cieņas pilnu pašizstāvēību, lai nepieļautu netaisnīgu pakļaušanu vēlreiz. Atriebība un atdarīšana nav vienīgā iespēja, kas pavada brīvas neatkarības pozīciju un atmiņu par pagātni. Garīgs protests pret pazemošanu, arī otra pazemošanu nav nepieciešami savienojams ar fizisku atriebību un otra pakļaušanu diskriminācijai. Iekšējs protests savienojams ar augstsirdīgu toleranci, lai to pašu nenodarītu pāri otram intolerances gadījumā. Pazemīga pakļaušanās neaplicina taisnīgu pašapziņu. Pašizstāvēība pret diskriminācijas turpinājuma inerci nav novēršama ar atmiņas faktu. Taču nevis ar vardarbīgu bijušā ienaidnieka un varmākas iznīcināšanu, kas pazemo pašu pazemotāju. Lepnā pagātnes atmiņa savienojama ar iecietību pret citiem, ja tā veicina pastāvēšanas spēju un identitātes saglabāšanu, kurai morāla attieksme nozīmē daudz vairāk nekā amorāla *lex talionis* principa īstenošana.

Tolerance ir vērtība, kas mazina konfliktus, taču tā neizsmel visu citu vērtību pastāvēšanu, kas bieži, izrādās, ir pretrunā ar tām; reizēm augstāk par pacietīgu līdzāspastāvēšanu atzīstams taisnīgums, brīvība, cieņa un pašcieņa. Taisnīgs protests pret varu un varmācību un tās sekām arī uzlūkojams par vērtību. Vienalga, vai tas tagadnē vai pagātnē, jo pagātne un tās atminēšanās, tāpat kā brīvība, var produktīvi pastāvēt, ja pastāv atbildīga attieksme pret to.

Atsauces un piezīmes

¹ Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. Translated by Kathleen Blamey and David Pellauer. Chicago; London: The University of Chicago Press, 2004. P. 57.

² Par to plašāk sk.: Margalit, Avishai. *The Ethics of Memory*. Cambridge etc.: Harvard University Press, 2002.

³ *On Toleration*. New Haven; London: Yale University Press, 1997.

⁴ Locke, John. *Epistola de Tolerantia: A Letter on Toleration*. Ed. by R. Klibansky. Oxford: Oxford University Press, 1968.

⁵ Walzer, Michael. *On Toleration*. New Haven; London: Yale University Press, 1997. P. 2.

⁶ Berlins, Jesaja. *Četras esejas par brīvību*. Rīga: Sprīdītis, 2000. 167.–181. lpp.

⁷ Walzer, Michael. *On Toleration*. P. 2.

⁸ Maikls Volzers runā par pieciem tolerances modeļiem vai režīmiem: multinacionālas impērijas, internacionāla sabiedrība, federācijas (*consociations*), nacionālas valstis un imigrantu sabiedrības. Sk.: turpat. 3. lpp.

⁹ Walzer, Michael. *On Tolerance*. P. 80.

¹⁰ Turpat. 10., 11. lpp.

¹¹ Par to plašāk sk.: Card, Claudia. Women, Evil, and Gray Zones. *Metaphilosophy*. 2000. 31(5).

¹² Walzer, Michael. *On Tolerance*. P. 2.

Skaidrīte Lasmane

Historical Memory and Tolerance

Historical memory represents a selective choosing of facts in relation to events which took in the past, which were of importance to the local community, and which can be assessed. Memories have an associative nature, and they create rational reflection, as well as emotional (affective) mood.

Historical memory is of a multi-functional nature. On the one hand, it is one of the most important sources for reflection and self-reflection, one which has a conscious direction that supersedes the individual. Second, it involves a non-egotistical remembrance of events and people who helped the community to survive. Third, memory can fulfil the role of transcendence in terms of expanding the horizons of consciousness and helping one to compare and to understand events in the context of their genealogy and their mutual relationships. Fourth, historical memory can influence politics and relations among communities and countries in the here and now. Social and individual memory uphold communications among the past, the present and the future.

Historical memory is usually not universal in nature, it varies depending on the experience and interests of the historical subject. Particularly radical differences occur when it comes to historical subordination and relevant discrimination. For some this confirms victory and might (in Latvia's case that applies to Sweden, Germany, Poland and Russia). For others, it confirms humiliation and the greater or lesser losses of territory, residents and rights. The varied nature of memory has much effect on political and other relationships in the present and in the future, even after actual subordination has ended. Conflicts among countries or communities are preserved, strengthened or weakened.

There are several models and technologies for directing memory in terms of what should be remembered and what should be forgotten. When it comes to colonisation, occupation and genocide, those who are in power and their successors seek to erase memory and to forget the past. Preservation of historical memory, however, is a matter of justice, and those who have been subordinated and discriminated seek answers, they want the injustice to be admitted and never repeated in the future.

This is a dilemma. On the one hand, human nature does not allow people to respond to violence with violence or to discrimination with discrimination that is presented as something acceptable in terms of reversing the negative consequences of the past if the historical situation permits this. The perspective of the present and the future demands that people forget discrimination in the past so as to reduce hatred, conflicts, human rights violations, revenge, etc. On the other hand, unfair and unilateral patience and yielding only harm self-pride, self-esteem and identity, putting an end to uniqueness and differences. This paper points to the value of memory, a memory which is non-violent and tolerant but upholds self-confidence in a just and proper way.

Keywords: Historical memory, past, responsibility, tolerance.

Ābrams Kleckins

Cilvēka laiks un vēstures laiks

(Pārdomas par Latvijas 20. gadsimta vēstures zinātnisko un publisko diskursu)

Raksta objekts ir pašlaik zinātniskajā un publiskajā telpā pieejamā Latvijas 20. gadsimta vēstures diskursa atbilstība tajā atveidojamam objektam. Autoraprāt, tā ietvaros nav iespējams adekvāti atspoguļot, kā arī interpretēt laikmetu tā patiesajā daudzdimensionalitātē un pretrunīgumā. Tas ir zināmā mērā piemērots vēstures “īsa” (politikas) laika un visai maz atbilst vēstures “ilgstošā” (kultūras un ikdienas) laika – “*la longue durée*” atveidošanai un analīzei. Tajā izpaliek nepieciešamie līdzekļi, lai cilvēku un ārpus aktīvas politikas stāvošos slāņus uztvertu nevis kā politikas pasīvos objektus, bet gan kā savas dzīves subjektus. Šis diskurss ir piemērots, lai rakstītu vēsturi, kā tā izskatās “no augšas” un nevis “no apakšas”, kas ir pretrunā ar demokrātiskas (it īpaši – demokrātiju veidojošas) sabiedrības vitālām vajadzībām.

Atslēgvārdi: “Annālu” skola, “īsa” un “ilgstošais” vēstures laiks, “zvaigžņu” vēsture un “masu” vēsture, ikdienības, kultūras un politikas telpas.

Vēstures laiks un indivīda laiks, kaut arī tiek mērīti ar vienām un tām pašām vienībām, tomēr ir radikāli atšķirīgi. Ne tikai ilguma ziņā: tas, kas vienā gadījumā ir vesels mūžs, otrajā – tikai epizode, vienam piemīt strikti noteikts galīgums, otram – it kā arī, taču tas gandrīz vienmēr atrodas aiz indivīda dzīves horizonta un, ja arī tiek aptverts, tad kā visai abstrakts un katrā ziņā no viņa maz atkarīgs, jo vēstures laiks izpaužas liela vēriena notikumos, kas maina eksistences noteikumus valsts, lielāka reģiona vai pat oikumēnas mērogā, bet absolūtais indivīdu vairākums dzīvo ikdienā un vēstures mēroga norises uztver kā apstākļus, kurus tāpat kā klimatu neizvēlas, tajos dzīvo, kā prot un kā sanāk.

Tāpēc nav jābrīnās, ka arī rakstītajā vēsturē kopš tās pirmsākumiem visai reti un tikai starp citu atradās vieta ikdienas cilvēkam ar viņa ikdienas rūpēm. Tomēr pēdējos simt gados daudz kas šajā ziņā ir mainījies. Vācu filozofs, fenomenoloģijas pamatlicējs Edmunds Huserls (*Husserl*, 1859–1938) pievērsās tam, ko viņš nodēvēja par “dzīves pasauli” (*Lebenswelt*) un ar ko viņš saprata tieši ikdienu, no kuras izpausmēm un to izraisītām pārdomām radusies gan filozofija, gan citas ar cilvēka gara pasauli saistītās zinātnes, kuru augstumos lidinoties tiekot pazaudēta saikne ar pirmsākumiem un

pirmavotiem un – galu galā – arī ar pašu realitāti, kas ir zinātņu izejas punkts un izpētes mērķis.¹ Huserla skatījums atrada daudz piekritēju ne tikai viņa pārstāvētajā fenomenoloģijas virzienā, tas ietekmēja gan eksistenciālisma, personālisma, hermeneitikas, gan arī fenomenoloģiskās socioloģijas veidošanos. Viņa ietekme ir vērojama arī citās zinātnēs – psiholoģijā, literatūrzinātnē, zinātnes metodoloģijā. Starp viņa tiešiem skolniekiem ir tāda vēriena domātāji kā Martīns Heidegers (*Heidegger*), Makss Šēlers (*Scheler*), Romans Ingardens (*Ingarden*), Emanuels Levinass (*Lévinas*).

Līdztekus “dzīves pasaules” problemātikas ienākšanai filosofiskās izziņas lokā, ļoti būtiskas pārmaiņas notika arī vēstures zinātnes pašizpratnē un metodoloģijā, ko parasti visvairāk saista ar “Annālu” skolu, kas tika tā nodēvēta pēc žurnāla “*Annales d'histoire économique et sociale*” nosaukuma. (To kopš 1929. gada izdeva skolas pamatlicēji franču vēsturnieki Marks Bloks (*Bloch*) un Lisjēns Fevrs (*Febvre*). Kopš 1946. gada izdevuma nosaukums – “*Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*”). Lai radītu pirmo priekšstatu par šā, kā daudzi vēsturnieki uzskata, zinātniskā apvērsuma raksturu, varētu piesaukt šīs skolas otrās paaudzes ievērojamākā pārstāvja un ilggadējā līdera Fernāna Brodēla (*Braudel*) fundamentālā trīs sējumu pētījuma “Materiālā civilizācija, ekonomika un kapitālisms, XV–XVII gadsimti” (“*Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIe siècle*”, 1979) pirmā sējuma virsrakstu – “Ikdienības struktūras: iespējamais un neiespējamais” (“*Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*”).

“Annālu” skolas pārstāvjus neapmierināja vēstures reducēšana galvenokārt uz politisko norišu aprakstīšanu (“notikumu vēsture” viņu terminoloģijā), nepievēršoties cilvēku, indivīdu, kā arī to sociālo slāņu dzīvei, kas bija izslēgti no sabiedrības pārvaldes un attiecīgu lēmumu pieņemšanas, kaut tie lielā, bieži vien – izšķirošā mērā noteica to dzīves apstākļus. “Annālisti” jeb “jaunās vēstures zinātnes” (*La Nouvelle histoire*) pārstāvji apņēmās veidot “masu vēsturi” “zvaigžņu vēstures” vietā, vēsturi, kāda tā saskatāma nevis “no augšas”, bet gan “no apakšas”.

Rakursa maiņa atklāja daudzējādā ziņā jaunu redzējumu uz pagātņi. Noskaidrojās, ka pat viduslaikos zemākie sabiedrības slāņi nebija mēra masa un, kaut arī neprata ne lasīt, ne rakstīt, atstāja par sevi visai spilgtas liecības visās dzīves jomās, vienīgi ir jāgrib un jāprot šajās liecībās ieklausīties un tās saprast. Taču šīs publikācijas ietvaros sevišķi būtiska nozīme ir jaunam skatījumam uz vēstures laiku, dažāda garuma sociālā laika, it īpaši “*la longue durée*” – “ilgstošā vēstures laika” atklāšanai.

Marks Bloks un viņa sekotāji nebija pirmie, kas ievēroja, ka laiks dažādos sociālos slāņos un laikos tiek dažādi uztverts, dažādi strukturēts, ka atšķirīgs ir tā ritējums un nozīme. Toties viņi bija tie, kas, pētot vēsturi, ietvēra tajā laiku ne tikai kā hronoloģiju, kā kaut ko abstraktu, bet arī un pirmām kārtām kā reālu faktoru, kas blakus telpai un kopā ar to aktīvi ietekmē, veido cilvēku, sociālu grupu un sabiedrības dzīves uztveri, izpratni un rīcību. Tā viņu skatījumā ir tikpat reāla cilvēka dzīves dimensija kā telpa. Ja laiks arī “nerada savu saturu, tas šo saturu ietekmē, piešķir tam formu, realitāti”, raksta F. Brodēls jau minētajā darbā.² Neizprotot to, nav iespējams izprast nedz cilvēku, nedz cilvēci, nav iespējama nedz biogrāfijas, nedz vēstures rakstīšana.

Tā zinātnē izveidojās cilvēka un sabiedrības realitātes izpratne, ko krievu filosofs un literatūrzinātnieks Mihails Bahtins (*Бахтин*), darbodamies pilnīgi neatkarīgi no "Annāļu" vēsturniekiem, apzīmēja ar terminu "hronotops" (sengrieķu *chronos* – "laiks" un *topos* – "vieta"),³ kas savukārt nevar neatsaukt atmiņā pavisam cita rakstura pēdējās simtgades zinātnes sasniegumu – relativitātes teoriju, kuras ietvaros laiks tiek uzskatīts, līdzās trim telpas dimensijām, par realitātes ceturto dimensiju. Runa, protams, nav par fizikas teoriju attiecināšanu uz filosofiju vai vēsturi, un otrādi. Runa ir tikai par to, ka laika jauna izpratne ir raksturīga mūsdienu zinātnes paradigmai kopumā.

"Annālisti" nonāca pie slēdziena, ka tieši ikdienas laikam, kas ir tik trausls un acumirkļīgs, piemīt milzīga dzīvotspēja – nāk un aiziet cilvēki, nomainās paaudzes, rodas un izzūd valstis un impērijas, bet sabiedrības vairākuma dzīvesveids saglabā savu raksturu. Pārmaiņas, protams, notiek, taču tās nemaina lietas būtību, un to virzība kļūst pamanāma tikai pēc ilgāka laika, kas mērāms dažkārt pat vairākos gadu simtos. Tieši tas ir uzskatāms par vēstures ilgstošo laiku. Uz tā fona visāda veida politiskās pārmaiņas izskatās kā okeāna virsmas viegla viļņošana.

Viens no iespējamiem secinājumiem, kas izriet no "jaunās vēstures zinātnes" skatījuma uz vēstures laika struktūru, ir tas, ka tieši ikdienā sastopas dažāda ilguma vēstures laiki – visilgstošākais ar visacumirkļīgāko un acumirkļīgajā izpaužas ilgstošais, varētu pat teikt – mūžīgais. Jo apstākļi mainās nepārtraukti, bet indivīdu reakcijas izpaušmes formas un pats galvenais – eksistenciālās problēmas, ar kurām viņam jātiek galā, paliek vienas un tās pašas. Taču vienas un tās pašas reakciju izpaušmes dažādos laikos izraisa pavisam atšķirīgi apstākļi, tādējādi apliecinot laika gaitu un tā ritumā notiekošo procesu esamību un raksturu.

Vēsture un biogrāfija, cilvēce un cilvēks, mūžība un mūžs ... Šie jēdzieni ir tik cieši saistīti, ka cits bez cita nav iedomājami, un tomēr tik atšķirīgi ... Nekas nav bezgalīgs, arī tas, ko mēs dēvējam par mūžību. Tāds tas ir tikai salīdzinājumā ar mūsu mūžu īsumu. Taču pati par sevi šī atšķirība nebūtu tik svarīga. Nedz sliekai, nedz putnam, nedz zilonim gar to nav nekādas daļas, nevienas dzīvas būtnes dzīvē tai nav nekādas nozīmes. Izņemot cilvēku, jo viņš šo atšķirību skaidri apzinās, un viņam ar to visu mūžu jāsadzīvo.

Tas skan banāli un arī ir banāli, jo kas tad ir vēl parastāks un neapstrīdamāks par nāvi. Bet nez kāpēc, rakstot (un arī lasot!) šādu visiem zināmu konstatējumu, cilvēks vairumā gadījumu izjūt zināmu iekšēju pretestību. Tas atgādina kādu stāstu par mazu zēnu, kas pirmo reizi sastapies ar nāvi. Viņš atnāk pie tēva un jautā: "Vectēvs ir miris?" – "Jā." – "Un tu arī mirsi?" – "Jā, arī es kādreiz miršu." – "Un visi, visi mirs?" – "Jā, visi." – "Arī es?" – "Arī tu." Zēns pagriežas un aiziet. Bet pēc ilgāka laika nāk atpakaļ: "Tu kā gribi. Bet es gan nemiršu!"

Līdzīgi stāsti arī nav nekas neparasts. Taču tie paliek atmiņā, jo ir saistīti ar katra cilvēka svarīgāko atziņu: dzīve nepārtraukti un nepielūdzami virzās uz priekšu, neko reiz notikušu nevar padarīt par nebijušu, nevar atcelt un sākt no gala, un, kaut nākotne vienmēr ir miglā tīta, gala punkts ir skaidri zināms un neizbēgams. Cilvēks neizvēlas,

vai un kad piedzimt, vairumā gadījumu neizvēlas arī – vai un kad mirt. Izvēlēties viņš var vienīgi – *kā* dzīvot. Protams, notikt tas var tikai tajā laikā un apstākļos – tajā hronotopā, kas viņu sagaida. Viņam tas var patikt un var arī galīgi nepatikt, viņš var to noliegt un ar to cīnīties, var pat, ja paveiksies, kaut ko izcīnīt, tomēr visos gadījumos viņam būs darišana ar *šo* laiku un nevienu citu. Tas nozīmē, ka viņam būs, kā jau minēts, ar *šo* laiku kaut kādā veidā jāsadzīvo.

Turklāt indivīda “īsaiss” laiks, kas vienlaicīgi ir vēstures “garā” laika izpausme, tieši tāpēc līdz malām ir piepildīts ar atbilžu meklēšanu uz patiesi mūžīgiem jautājumiem, jo tos jebkuram cilvēkam ir jārisina jebkurā laikā. Kā uzturēt savu kailo dzīvību? Kā atrast savu vietu dzīvē? Kā nodrošināt dzīvības stafetes nodošanu tālāk? Kā piešķirt savai dzīvei jēgu? Utt., utjpr. Jautājumi principā ir visiem un visos laikos vienādi, bet atbildes katram ir jāmeklē pašam un no jauna. Šie jautājumi ir ne tikai mūžīgi, tie ir arī neatliekami, tos nevar atstāt kādam citam, izdevīgākam laikam, jo, kā jau sacīts, katram ir tikai viena dzīve, viens laiks – šis pats, un cita nebūs ...

Tādējādi cilvēka dzīvi varētu definēt kā procesu, kura gaitā indivīds apzināti vai neapzināti meklē (spiests meklēt!) savas atbildes uz mūžīgiem jautājumiem konkrētos, viņam lemtos apstākļos ar tiem piemērotām iespējām un ierobežojumiem. (“*Nav jēgas, nav jēgas, nav jēgas / arī visskaistākiem sapņiem: / reiz atvērsi acis no rīta! - un laikmets aiz loga būs cits. / Laikmets ir tāds, kāds tas ir, / un par to nav ko spriedelēt lieki. / Spriest ir vērts vien par to, / kā ar laikmetu galā tu tiec.*” N. Koržavins, padomju laika disidents, dzejnieks.)

Visas šīs pārdomas bija nepieciešamas, lai uzsvērtu vairāku kvalitatīvi atšķirīgu laiku mijiedarbības faktoru, kas tieši ietekmē indivīda dzīves gaitu. Neņemot to vērā, nav iespējams adekvāti analizēt un izprast cilvēku reālo uzvedību, izvērtēt viņu dzīves gājumu. Par to ir jārunā tāpēc, ka parasti diskusijās par pagājušā gadsimta dažādu cilvēku grupu vai atsevišķu personu devumu Latvijas vēsturē šis faktors ne tikai netiek analizēts, bet netiek pat isti pamanīts. Pat mūsu redzamākie vēsturnieki šajos gadījumos vairāk vadās no šobrīd pastāvošām politiskām nostādnēm nekā no vēsturisko pētījumu rezultātiem. Tas attiecas arī uz Latvijas Vēsturnieku komisijas publikācijām, kaut gan tā tika izveidota, lai radītu šīm nostādnēm zinātnisku pamatojumu.

Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 11. sējumā “Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā. 1941–1945” to var konstatēt vairākās publikācijās. Profesors H. Strods savā, kā viņš pats apzīmē “pētījuma pieteikumā” (tātad vēl pirms pētījuma veikšanas) – “Pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku un padomju varas atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā” – nodēvē, pēc viņa datiem, apmēram 100 tūkstošus cilvēku, kuru likteņus vēlas izpētīt, par “pirmā boļševiku okupācijas gada kolaborantiem” un “padomju aktīvistiem”.⁴ Tanī pašā laikā profesora aprēķinos 75 tūkstoši no tiem 100 tūkstošiem ir “desmit hektāru zemes un zemes piegriezuma īpašnieki”, citiem vārdiem – zemnieki, kas saņēma zemi jaunās varas sarīkotās zemes reformas gaitā. Ir, protams, pamats uzskatīt, ka liela (lielākā) daļa šo cilvēku varētu būt pozitīvi noskaņoti pret šo varu, bet visus viņus nosaukt par “padomju aktīvistiem”?...

Arī profesoram I. Feldmanim ar kolaboratora un kolaborācijas jēdzienu pielietošanu ir lielas grūtības. Rakstā “Vācu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi” viņš vispirms paziņo, ka “latviešu legionāru cīņa Vācijas pusē neapšaubāmi bija saistīta ar kolaborāciju”.⁵ Viņa iepriekšējā lappusē piedāvātajā terminoloģijā šis vārds nozīmē “vienkārša sadarbība”, atšķirībā no “kolaboracionisma”, ar ko tiek saprasta “nodevīga sadarbība ar okupantiem”. No pārējā teksta gan tā arī nekļūst skaidrs, vai tāda veida sadarbība ar vācu okupācijas varu vispār ir konstatēta un kam konkrēti to varētu piedēvēt. Rakstā picminētos Celmiņu un, sevišķi, Valdmani autors tā kā vairāk sliecas uzskatīt par “vienkāršas sadarbības” pārstāvjiem. Valdmani viņš ir gandrīz vai gatavs dēvēt par “taktisko kolaborantu” – vēl viens profesora piedāvāts termins, lai parādītu, ka sadarbība ar okupantiem var būt nevainīga un no nacionālo interešu viedokļa, vismaz atsevišķos gadījumos, pat pozitīvi vērtējama.

Taču visa šī smalkā gradācija, autoraprāt, ir attiecināma tikai uz sadarbību ar nacismu. Toties ārpus pretošanās kustības ietvariem ir jāatstāj vietējā komunistiskā pagrīde un sarkanie partizāni, “kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet par padomju varas atjaunošanu, .. viņi vairāk bija kolaboranti, pat kolaboracionisti, nevis pretošanās kustības dalībnieki”.⁶

Viss būtu skaidrs, izņemot vienu, – kāpēc sadarbība ar nacistiem, kas tāpat kā komunisti nekad negrasījās piešķirt Latvijai neatkarību, būtu saprotama un pat, vismaz daļēji, ja ne slavējama, tad attaisnojama, bet sadarbība ar PSRS, kas kopā ar visu demokrātisko pasauli cīnījās pret nacismu, kurš tobrīd bija pieteicis demokrātijai karu uz dzīvību un nāvi un kam, ja tas nebūtu iestidzis milzīgajos padomijas plašumos, bija ļoti reālas iespējas tajā uzvarēt, kāpēc šī sadarbība ir viennozīmīgi nosodāma, pat nepētot un neiedziļinoties cilvēku motivācijā, starp kuriem, iespējams, arī bija, I. Feldmaņa eleganto terminoloģiju lietojot, “taktiskie kolaboranti”? Ja mēs pieejam jautājumam bez aizspriedumiem, tad vienīgā pozitīvā vācu okupācijas iezīme salīdzinājumā ar padomju ir tās daudz isākais mūžs. Taču pat tas nav ne mazākā mērā nacistu un arī ne to “taktisko kolaborantu” nopelns. Viņi darīja, ko varēja, pagarinot karu Latvijas teritorijā vismaz par pusgadu.

Šis dubultstandarts tikpat uzskatāmi liek sevi manīt, arī spriežot par padomju okupācijas laiku. Parasti tiek pilnīgi ignorēts, ka no indivīda viedokļa viņa personiskais laiks kvalitatīvi mainās ne tikai ārējo apstākļu – varas lēmumu vai dabas untumu, bet arī paša laika ilguma ietekmē. Ja okupācija turpinās dažus mēnešus vai pat gadus, jebkurš kompromiss ar svešo varu ir vērtējams kā nodevība. Bet ja gadu desmitus? Dzīve taču neapstājas. Cilvēkam ir kaut kādā veidā jānodrošina ne tikai paša eksistence, viņam ir jādomā par saviem tuviniekiem un it sevišķi – bērniem. Jānodrošina ne tikai viņu izdzīvošana, bet arī izglītība. Jāsagatavo patstāvīgai dzīvei. Un viņam nevar pārnest šauri egoistisku nostāju, jo galu galā no tā ir atkarīga arī pašas tautas eksistence. Bet to nevar panākt, neatrodot kaut kādu *modus vivendi* ar pastāvošo varu.

Tik daudz tiek spriests par padomju (man šķiet vismaz diskutējama zinātniskajā tekstā šī vārda vietā vārda “krievu” lietošana, kā tas, piemēram, ir pieminētajā

profesora H. Stroda rakstā) varas piekopto rusifikācijas politiku, un gandrīz pilnīgi nodotas aizmirstībā vai pat diezgan nicīgi novērtētas to daudzo tūkstošu un tūkstošu cilvēku pūles, kas visus šos gadu desmitus veidoja un saglabāja izglītības sistēmu latviešu valodā no bērnu dārza līdz pat augstskolai. Un kā ir ar tiem, kas uzturēja un attīstīja Dziesmu svētku tradīciju? Ar tiem, kas tā laika apstākļos ne tikai nepieļāva nacionālās kultūras iznīkšanu, bet daudzos gadījumos pacēla to jaunos augstumos? Un arī ar tiem, kas nepieļāva Latvijas mežu izciršanu un pat paplašināja to platības?

To un daudz ko citu paveica un varēja paveikt nevis nedaudzie varoņi (kas, protams, nekādi nemazina viņu veikuma dzižumu), bet gan visi tie godīgie cilvēki kopā, kas nenodzērās, nekļuva par pakalpiņiem, kas neļāva apstākļiem izniekot savas vienīgās dzīves laiku un godīgi darīja savus ikdienišķos darbus. Absolūtais vairākums no viņiem it kā pat necinījās pret varu un apzināti vai neapzināti centās stāvēt tālāk no politikas. Un tieši tāpēc vara nevarēja ar viņiem tikt galā: ko tu viņiem padarīsi, ja viņu ir tik daudz un, formāli ņemot, nekādus likumus nepārkāpj, godīgi dzīvo un godīgi dara savu darbu?

Atlika tikai mēģināt viņus uzpirkt – piedāvāt amatus, aicināt stāties partijā, piešķirt goda nosaukumus un pagodināšanas prēmijas. Viens otrs uz to arī uzķērās, taču vairākums, arī daļa no tiem, kas stājās amatos, turpināja tāpat dzīvot un tāpat darīt savu darbu. Un galu galā viss beidzās tā, kā beidzās – ilgais vēstures laiks – dzīve atbilstoši gadsimtos radītām un piekoptām vērtībām uzvarēja īso laiku, ko vara pasludināja par mūžīgu un kas, pēc vēstures mērogiem, patiešām izrādījās, pat no tās pretinieku viedokļa, necerēti īss. Pienāca brīdis, kad pēkšņi noskaidrojās, ka varai nav uz ko balstīties, neviens – no komunistiskās partijas ģenerālsekretāra līdz pēdējam bomžam – nebija vairs gatavs to stutēt, un tā sabruka zem pašas smaguma.

Līdz šim okupācijas vēsture tiek studēta gandrīz tikai kā pārestību, pret tautu un cilvēkiem vērstu noziegumu vēsture. Pie tās, protams, ir jāstrādā. Tomēr tas nenozīmē, ka var atstāt novārtā to vēstures daļu, kas attiecas nevis uz politisko, bet uz cilvēku ikdienas dzīvi, kurā tauta savā vairākumā saglabāja morālo veselību, ne tikai nedeģradēja, bet attīstīja tālāk savu radošo garu, un tai, atskatoties uz paveikto, ir pamats, ja ne lepoties, tad katrā ziņā – cienīt sevi. Neņemot spriest, vai tas jādēvē par tautas varoņdarbu, taču par tautas garīgā spēka liecību – katrā ziņā.

Līdz šim vēl nav pat izveidojies diskurss, kas ļautu neideoloģizēti spriest par sasniegumiem, kas gūti tajā laikā, neskatoties uz apstākļiem, varas un to pārstāvju pretestību. Tas ir viens no iemesliem, kāpēc daudz kas tiek pat ne noklusēts, drīzāk jau – neizteikts. Vai patiešām var par Edgaru Kauliņu – padomju armijas seržantu, Latvijas kompartijas centrālkomitejas locekli, PSRS Augstākās padomes deputātu, sociālistiskā darba varoņi, kolhoza priekšsēdētāju utt., utjpr. – , spriest tādās kategorijās: vai viņš ir kolaboracionists vai tomēr tikai kolaborants? Cilvēks, kas, pagasta partorgs būdams un, tāpat, personīgi atbildīgs par deportējamo saraksta sastādīšanu, paziņoja, ka viņa pagastā tādu neesot, bet, pēc zemnieku lūgumiem piekritis kļūt par kolhoza priekšsēdētāju, par galveno agronomu iecēla bijušo leģionāru, kas pie Borovskas karoja tajā pašā frontes iecirknī pretinieka pusē. Viņa vadītajā kolhozā

cilvēkiem nekad nebija jāuztraucās par iztiku vai bērnu iespējām iegūt izglītību, arī latvisko tradīciju saglabāšanu.

Neņemot vērā šādus vēstures faktus (un to, kā zināms, nav mazums) un aspektus, pētīt Latvijas vēsturi no 1940. līdz 1990. gadam tikai kā okupācijas vēsturi, kārtējot ar to laiku galvenokārt politiskos un ideoloģiskos rēķinus, tieši vai netieši apgalvojot, ka viss tolaik paveiktais ir labākajā gadījumā nevērtīgs, bet pamatā – latviešu tautai kaitīgs un attiecībā pret to noziedzīgs –, šāda nostāja būtu, ja ne pilnīgi akceptējama, tad vismaz saprotama un nopietni analizējama tikai tādā gadījumā, ja tā tiktu attiecināta vienīgi uz varas rīcību, kaut arī tad to būtu pagrūti aizstāvēt, it sevišķi ja runa ir nevis par nodomiem, bet reālām sekām.

Kā lai viennozīmīgi vērtē PSRS laika ieguldījumus kino ražošanas izveidošanā, bezmaksas augstākās izglītības vai zinātniskās pētniecības izvēršanā? Varai, to darot, protams, bija savi aprēķini, taču apgalvot, ka cilvēki un tauta kopumā nespēja šos lēmumus izmantot savā labā, varētu, tikai nerēķinoties ar reāliem faktiem. Tāda pieeja no zinātnes viedokļa nozīmē nepiedodamu vēstures vienkāršošanu. Vienlaicīgi tiek apšaubītas vismaz divu paaudžu un arī visas tautas tiesības cienīt sevi par savu dzīvi tajā laikā. Bet tas nav aplami vien, tas apdraud cilvēku un tautas morālo veselību, izraisa mazvērtības kompleksus, neticību saviem spēkiem. Un tas ir pretrunā ar visu latviešu tautas vēsturisko pieredzi.

Šķiet, ka līdz pat šim laikam tā nav īsti apzināta. Ja mēs pievēršamies Eiropas etnovēsturei, tad jākonstatē, ka gandrīz visi etnosi, kas vēl cilšu laikā nespēja izveidoties par tautu un zaudēja neatkarību, tā arī par tautām nekļuvušas, un līdzīgi tādai baltu cilšu grupai kā prūši, pretstatā latviešiem, pazuda no vēstures skatuves. Kā tas varēja notikt? Kā zemgaļi, latgaļi, kurši, sēļi un citi tomēr spēja apzināties un daudzus gadu simtus uzturēt un pilnveidot savu kopību? To nebalstīja un neaizsargāja vara, jo tā piederēja citiem. To nekopa un neattīstīja izglītītās aprindas, jo līdz pat 19. gadsimta vidum tādu vispār nebija: ja latvietis gandrīz vai brīnumainā kārtā tika pie izglītības, tai nebija ne mazākā sakara ar latviskumu un arī izmantot to varēja tikai nelatviskā, galvenokārt – vāciskā vidē. Pat baznīca, it sevišķi ārpus Latgales, maz ko varēja līdzēt nacionālā gara uzturēšanā, jo līdz pat 19. gadsimta otrai pusei mācītāji bija vācieši vai pārvācoti latvieši, kas savā vairākumā godīgi pildīja noteiktus pienākumus, taču mentāli nevarēja integrēties ar saviem baznīcējiem. Situācija kļuva, varētu teikt, gandrīz vai bezcerīga. Tomēr fakts paliek fakts – tauta izveidojās, tā mūsdienās dzīvo savā neatkarīgajā valstī un iet savu ceļu uz nākotni.

Un no jauna ir jāatkārto jautājums: kā tas varēja notikt? Atbildei uz to būtu jāveic vēl daudzi jo daudzi pētījumi, jānotiek daudzām diskusijām un jāsaraksta daudzas monogrāfijas. Pagaidām, mūsaprāt, vēl īsti nav beidzies hipotēžu laiks.

Viena no pārliecinošākām hipotēzēm ir saistīta ar to, kādā veidā ciltis, kas vēlāk izveidoja latviešu tautu, uztvēra un reaģēja uz situāciju, kurā tās nokļuva 12. gadsimta beigās un vēlāk, kad noskaidrojās, ka izkarot neatkarību nav iespējams, jo militāro spēku samēri ir pārāk nevienlīdzīgi. Tomēr arī ieburcēju spēki bija nepietiekami, gan lai pilnīgi iznīcinātu, gan arī lai pilnīgi asimilētu iekarotās zemes iedzīvotājus. Viņi

apmierinājās ar izsludināto mērķi – pārvērst pagānus par kristiešiem. Tas piešķīra iebrukumam pat tādu kā cildenumu un vienlaikus morāli nostiprināja viņu varu. Uzvarētie tika pazemoti ne vien fiziski, ne vien pēc sociālā statusa (“bauris” kā sinonīms vārdam “latvietis”), bet arī psiholoģiski un morāli. Kungi uz katra soļa demonstrēja savu absolūto pārākumu tikumu, dzīves veida, kultūras ziņā, kā arī vietējo “mežoņu” trulumu un nožēlojamību. Šī pārliecība bija tik dziļi iesakņojusies kungu apziņā un asinīs, ka pat Garlībs Merķelis savos “Latviešos”, aizstāvot latviešu tautas tiesības uz cilvēka cienīgu dzīvi, ne tik daudz cīnījās pret meliem par latviešu tikumiem, cik centās viņiem kā tautai it kā piemītošās sliktās īpašības attaisnot ar šausmīgiem apstākļiem, kurus viņiem uzspieda kungi.

Tādā situācijā, īpaši ņemot vērā, ka tā eksistēja simtiem gadu un gals tai nebija paredzams, varētu demoralizēties, nodzerties un aiziet bojā ne tikai atsevišķi indivīdi, bet arī tautas. Ar latviešu tautu nekas tamlīdzīgs nenotika. Tā necentās par varītēm līdzināties vāciešiem, kas arī nebija savā lielumā lielā vairākumā gatavi uztvert latviešus kā sev līdzvērtīgus. Krasā atšķirība no vāciešiem mudināja latviešus apzināties savu savdabīgumu, izkopt to un cienīt. Dzīve multietniskā un multikultūrālā vidē, kas no paša sākuma un līdz mūsdienām bija kļuvusi par latviešu tautas, bet globalizācijas laikmetā pamazām kļūst par visu pasaules tautu likteni, var tapt arī par lāstu, ja tajā saskata vienīgi draudus savai identitātei, gan par izaicinājumu (amerikāņu “challenge” nozīmē), par savas kultūras un mentalitātes attīstībai gan dialogā ar citām kultūrām un mentalitātēm, gan arī pretstatā tām. Citiem vārdiem, savas identitātes apzināšanās un aizstāvēšana latviešiem notika nevis politiskā (“īsā vēstures laika”), bet gan kultūras (“ilgstošā vēstures laika”) telpā. Latvieši gāja šo ceļu, kas ir iespējams, tikai attīstot milzīgu kreatīvu enerģiju, un ne tikai saglabāja sevi kā tautu, bet pat radīja vienu no bagātākajām tautas kultūrām, nodrošinot pamatu savai spējai attīstīties (“mainīties uz augšu”) un iet līdzī laimam, nezaudējot savu identitāti, bet gan pastāvīgi to bagātinot.

Ceļa izvēle, protams, nebija un nevarēja būt apzināta un teorētiski pamatota. Tā ir apstākļu un grūtas, sviedriem un asinīm slāpētas pieredzes rezultāts, kas vēl nav zinātniski apgūta arī pašlaik, kaut gan tas būtu bezgala svarīgi kā latviešu, tā arī visām pārējām vēsturiskās krustcelēs esošām ES tautām. Jo problēma, kura tām jārisina vismaz vienā ziņā, ir ļoti līdzīga tai, kas latviešu tautu nodarbināja gadsimtu garumā: kā saglabāt un attīstīt savu identitāti situācijā, kurā varas, vardarbīgu metožu izmantošana šajā nolūkā ir pilnīgi izslēgta?

Izpētīt vēsturisko pieredzi un atrast pamatojumu problēmas risinājumam mūsdienās – būtu neatsverams ieguldījums Latvijas un ES nākotnes nodrošināšanā un pamats tautas pašapziņas celšanai, kas it kā pretrunā ar lieliem politiskiem panākumiem – neatkarības atgūšanu, pievienošanu demokrātiskai Eiropai un demokrātiskai pasaulei – nebūt nav sasniegusi tiem atbilstošu līmeni. “Īsā laika” visiem zināmie un atzītie sasniegumi pagaidām nav apgūti “ilgstošā laika”, tātad – cilvēku ikdienas dzīves un vērtību kontekstā.

Šī atziņa varētu (un, mūsdiņā, tai noteikti vajadzētu) kļūt pat, iespējams, par vairāku pētījumu izejas punktu, kam acimredzot sekotu arī vairākas publikācijas.

Atsauces

- Sk.: Husserl, Edmund. *Arbeit an den Phaenomenen. Ausgewaehle Texte*. Frankfurt am Main: Fischer, 1993.
- Citēts pēc: Бродель Ф. *Структуры повседневности: возможное и невозможное*. Москва: Прогресс, 1986. Т. 3. С. 68.
- Бахтин Михаил. *Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук*. С.-Петербург: АКАДЕМИА, 2000.
- Strods, Heinrihs. Pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku un padomju varas atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.) *Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 11. sēj.: Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā: 1941–1945. Starptautiskās konferences referāti 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. 74. lpp.
- Feldmanis, Inesis. Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālas problēmas un risinājumi. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.) *Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 11. sēj.: Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā: 1941–1945. Starptautiskās konferences referāti 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga*. 62. lpp.
- Turpat. 62., 63. lpp.

Ābrams Kleckins

The Era of Humanity, the Era of History (Thoughts on the Scientific and Public Discourse of Latvia's 20th Century History)

A review of scholarly and journalistic texts that are devoted to the 20th century history of the Republic of Latvia leads me to believe that the discourse that was used in those texts was inadequate. That is because, with very few exceptions, the content of the publications was intended largely for an ideological description of political history. In this context, it is not possible to reflect or to describe the lives of individuals or of broad swathes of society, because such lives take place primarily in the space of everyday occurrences, not politics. It possesses a social period of time which is different in qualitative terms, one which creates, maintains and develops the identities of individuals and nations, the biographies of people, and the culture of nations.

These considerations are critical when studying the history of Latvians and the Latvian nation, because up until the 20th century, Latvians were not allowed to establish or to maintain activities in the political space of “events” or “short term history”. Problems with survival were handled almost exclusively in the space of culture (everyday events, the “long term history”).

A discourse that is appropriate for recording history “from above” is not only inadequate, it also stands in contradiction to the vital interests of a society which is establishing a democracy. That is because the discourse not only fails to help, but actually hinders the development of civic self-understanding.

Keywords: “School of annals”, “short term” and “long term” history, the history of “stars” and of the “masses”, the spaces of everyday events, culture and politics.

Ojārs Skudra

Latvijas mūsdienu vēstures “tēli” un “gleznas” žurnāla “Nedēļa” 2004. gada publikācijās

Rakstā mēģināts atbildēt uz jautājumu, vai saistībā ar mūsdienu vēstures (*Zeitgeschichte*) tēmām veltītajām žurnāla “Nedēļa” 2004. gada publikācijām kvalitatīvās tekstu analīzes ceļā rodams pietiekams pamats tam, lai varētu apgalvot, ka lasītājiem tiek stāstīti kādi noteikti Latvijas mūsdienu vēstures meistarstāsti. Tas tiek darīts, izmantojot F. R. Ankersmita “naratīviskās” vēstures filozofijas atziņas un vācu vēsturnieka J. Dilfera piedāvāto Eiropas mūsdienu vēstures meistarstāstu klasifikāciju. Analīzes rezultātā tiek noskaidrots, ka par dominējošajiem “Nedēļas” 2004. gada mūsdienu vēstures meistarstāstiem uzskatāmi *piecdesmit okupācijas gadu un Krievijas draudu* naratīvi. Fokusēšanās uz lokālajiem mūsdienu vēstures meistarstāstiem var būt traucējoša Latvijas vēstures demokratizācijai un vēstures politikas liberalizācijai.

Atslēgvārdi: naratīvs, meistarnaratīvs, metafora, mūsdienu vēsture, *Zeitgeschichte*, Eiropas meistarnaratīvi, zemnieku tauta, piecdesmit okupācijas gadi, idealistiskais stāsts par integrāciju, Krievijas draudi, vēstures demokratizācija.

Dažas teorētiska rakstura piezīmes

Latvijas 20. gadsimta politiskās, ekonomiskās un kultūras vēstures būtiskākie jautājumi faktiski nepārtraukti atrodas nacionālās preses dienaskārtībā. Tas attiecas arī uz vienīgo informatīvi analītisko žurnālu latviešu valodā “Nedēļa”. Taču, kā to apliecina žurnāla 2004. gada komplekta analīze, pavisam niecīga šīs tematikas publikāciju daļa pieder vēsturnieku spalvai. Toties ļoti daudz ir publikāciju, kurās žurnālisti piedāvā savas vēsturisko notikumu un procesu interpretācijas, neskopojoties ar spilgtām metaforām. Šie apstākļi kalpoja kā pamudinājums pievērsties žurnāla publikāciju apskatam, izmantojot vairākas “naratīviskās” vēstures filozofijas atziņas.

F. R. Ankersmits savā 1983. gadā izdotajā grāmatā “Naratīvā loģika” rakstīja, ka patiesā vēsturnieka problēma ir noskaidroto faktu apvienošana secīgā vēsturiskā vēstījumā. Izteikumiem naratīvā ir divējāda funkcija – tie ne tikai apraksta pagātni,

bet arī rada tās fragmenta "tēlu" vai "gleznu". Līdz ar to, "aprakstot pagātņi naratīvā, mēs radam tās "tēlu" vai "gleznu", bet pagātņi mēs aprakstām, kad individualizējam tās "tēlu" vai "gleznu". Naratīvā abas šīs darbības tiek veiktas vienlaicīgi".¹ Naratīva unikālitate ietverta nevis tajā aplūkotajā priekšmetā, bet gan šī priekšmeta interpretācijā.

Naratīvu summētāju lomā F. R. Ankersmits redz metaforiskos izteikumus, jo "metafora sintezē mūsu zināšanas par pasauli".² Metaforai ir ne tikai aprakstošs saturs, tā arī pilda funkciju, kas izpaužas "skata punkta" noteikšanā, no kura vajag skatīties uz realitāti".³ Svarīga ir F. R. Ankersmita atziņa, ka, iespējams, mīta jēdziens ir spējīgs kalpot par savienojošo saitiņu starp naratīvu un metaforiskiem izteikumiem. Pats naratīvs "*neapgalvo*, ka pagātnē pastāv savstarpēja saistība starp notikumiem vai to aspektiem (tāds apgalvojums varētu būt patiešs vai maldīgs), bet tikai *rada* savstarpēju saistību starp naratīva jomu un to, par ko tajā izteiktā veidā tiek runāts".⁴

Par naratīva visraksturīgāko īpašību F. R. Ankersmits uzskata tā spēju individualizēt "skata punktu". Ar naratīviem saistītie teksti, bet ne to autori, var tikt uzskatīti par subjektīviem, kamēr uz autoriem, bet ne tekstiem, noteiktu ietekmi atstāj vērtības. F. R. Ankersmits nepiedāvā objektīva naratīva kritērijus, jo uzskata, ka ir iespējams, "tikai salīdzinot dažādus naratīvus", mēģināt noteikt, kurš no tiem ir objektīvāks par citiem. Kā sava veida kompasu šādos nošķiršanas mēģinājumos viņš piedāvā izmantot naratīva jomas maksimālā plašuma kritēriju, jo "visveiksmīgāk strādā tas vēsturnieks, kurš zina, kādi realitātes fragmenti (ja aprakstīt tos, izmantojot izteikumus par pagātņi) ļauj radīt naratīvu ar plašāku jomu salīdzinājumā ar konkurējošajiem naratīviem"⁵ par vienu un to pašu tēmu.

Saistībā ar žurnālistiku jāakcentē paša F. R. Ankersmita par provokatīvu nosauktā tēze, ka viņš par "visobjektīvāko naratīvu uzskata to, kurš maksimāli pietuvojas propagandai (bet nekad *nekļūst* par to)".⁶

Līdzās vēstures naratīvās rakstīšanas aspektam un saistībā ar to, "Nedēļas" publikāciju analizē būtisks ir jautājums par mūsdienu vēstures jeb *Zeitgeschichte* jēdziena skaidrojumu un pielietojumu. Atbilstoši vācu vēsturnieka H. Rotfelsa 1953. gada definīcijai, jēdziens mūsdienu vēsture, no vienas puses, apzīmē vienlaicīgi dzīvojošo laikabiedru laikmetu, bet, no otras puses, ir vēsturisks atskaites punkts jeb cenzs. Cits vācu vēsturnieks J. Dīlfers žurnālā *Zeithistorische Forschungen* raksta, ka 21. gs. sākumā par tādu līdzās dzīvojošo laikabiedru laikmetu vairs nevar runāt, par atskaites punktu izmantojot 1917. gadu. Tagad par tādu atskaites punktu drīzāk jāizmanto 1945. gads un Otrā pasaules kara kā "iznīcināšanas kara" beigas, kas būtu "pragmatiski saprātīgi". Otrs tāds cenzs, pēc J. Dīlfera domām, iespējams, izmantojot 1989./90. gadu kā atskaites punktu, jo "noslēdzās komunistiskā kundzība" un vienlaicīgi tiek "marķēts "jaunākās mūsdienu vēstures" sākums".⁷

J. Dīlfers norāda, ka vācu valodā nostiprinājies angļu jēdziens "*master narrative*", kas saistībā ar nacionālās vēstures apcerējumiem tiek tulkots kā vēsturiskais meistarstāsts (vāc. *Meistererzählung*).⁸ Konstatējais meistarstāstu saistību ar tradīciju veidošanu un vēstures politiku, J. Dīlfers raksta: "Ja ar meistarstāstu saprot "kādā kultūras kopībā kādā dotā laikā dominējošo pagājušā stāstīšanas veidu", tad ir jājautā par tā attiecībām ar vēstures zinātņu."⁹ Viena no iespējamām atbildēm ir rodama F. R. Ankersmita grāmatā.

Otrs aspekts, kam J. Dilfers veltī uzmanību, ir vēstures zinātnes un vēsturnieku vēršanās pie publiskā viedokļa publiskajā telpā. Vācu vēsturnieks par vēstures zinātni šajā sakarībā raksta:

Bet tiklīdz tā vēršas pie publikas (publiskajā telpā) un, jo vispārīgāka un .. "europeiskāka" tā kļūst un prezentē savus iznākumus, tā kopsavilkumam, sasaistei vai apkopošanai liek lietā lineāras stāstījuma līnijas, kas pārsvarā orientējas uz meistarstāstījumu kontekstu.¹⁰

Balstoties uz vēsturisko materiālu un tā interpretācijām zinātnieku un kultūras darbinieku publikācijās, J. Dilfers piedāvā sekojošu "Eiropas mūsdienu vēstures centrālo naratīvu" sarakstu.

1. *Progresīvais naratīvs*. No "Rietumu" puses domātā Eiropas modernizācija, Rietumeiropas integrācija, bet arī sociālistiskā bloka progresa modelis.

2. *Traģiskais naratīvs*. Īsais 20. gadsimts, katastrofu laikmets ar īsu atelpu līdz 70. gadu vidum, kurai seko ar globalizāciju saistītās krīzes.

3. *Regresīvais stāsts*. Dekolonizācija, globalizācija, "Eiropa saraujas".

4. *Dialektiskie naratīvi*. Eiropa Austrumu – Rietumu konfliktā, aukstais karš. Austrumi un Rietumi kā atšķirīgi strukturēti pāris, dialektiska mijiedarbība bez sintēzes vai samierināšanās.

5. *Perifērais skats*. "Mazo" skatījums, novērojot "Lielo" darbošanos, bet ar vēlmi vai pārliecību patiesībā spēt paveikt labāk nekā tie.

6. *Katastrofiskais naratīvs*. Atomkara draudi, ekoloģiskais galīgums, nevadāmā globalizācija.¹¹

Nenoliedzot "lineāri ievirzīto meistarstāstījumu" lomu Eiropas mūsdienu vēstures pētniecībā, J. Dilfers norāda, ka "piemiņas kultūras Eiropā līdz šodienai lielā mērā paliek nacionālas" un eiropēizācija šajā jomā turpināsies vairākās paaudzēs, kā arī piebilst, ka "publiska pievēršanās vēsturei ar spēcīgu identificēšanās vajadzību par labu savam lietu skatījumam" nedod iespēju realizēties diferencētākam skatījumam un tematizēt sektorālos varas un ciešanu fenomenus "bez tieša morāla novērtējuma".¹² J. Dilfers aicina Eiropas mūsdienu vēstures pētniecībā lietot metodes, kas ļautu "paskatīties pāri šķīvja malai" un palūkoties uz visu "šķīvju" krājumu. Izmantojot nacionālā skatījuma perspektīvu, tas nebūs viegli izdarāms.

Meistarstāsti žurnālā "Nedēļa"

Vienīgais vēsturnieks, kura viedoklis plašāk izklāstīts vienā no žurnāla "Nedēļa" 2004. gada marta numuriem, ir LU profesors A. Stranga. Žurnāliste S. Benfelde interviju ar vēsturnieku ievada ar teikumu par populārā publiskā viedokļa meistarstāstiem, norādot, ka "profesora zināšanas par tā dēvēto Ulmaņlaika Latviju atšķiras no tiem *vēstures stāstiem* [izcēlums – O. S.], kuri joprojām dzīvo sabiedrībā".¹³ A. Stranga savās atbildēs piedāvā vairākus meistarstāstus, turklāt dara to, izsakoties tēlainā valodā. Pirmais attiecināms uz 20. un 30. gadu Latviju un ietverams

SARUNAS AR SERĢEJU KRUKU

SARUNAS AR SERĢEJU KRUKU

Dienaskārtībā – latvieši ir zemnieku tauta

Saruna ar kultūras socioloģi Daģmāru Beitneri.

Kā atšķiras ar pēdējo...
 ...un kādā mūsdienu...
 ...atšķiras ar...
 ...un kādā mūsdienu...
 ...atšķiras ar...
 ...un kādā mūsdienu...

Latvieši ir arī ideoloģiski diskordanti, tāpēc ka modernitātei bijusi «nāvēji» un komunisti – «nāvēji» latvieši.

Daģmārs Beitners: «Latvieši ir tautas tautas, kas ir pārdarījis...»

Latvieši ir arī ideoloģiski diskordanti, tāpēc ka modernitātei bijusi «nāvēji» un komunisti – «nāvēji» latvieši.

Daģmārs Beitners: «Latvieši ir tautas tautas, kas ir pārdarījis...»

latviešu zemnieku
 autas koncepts
 žurnālā "Nedēļa".

ztekumā – *Latvijas Republika (LR) bija zemnieku valsts un K. Ulmanis – zemnieku rezidents*. Šis meistarstāsts tiek saistīts ar diviem citiem, kas aptver vairākus vēsturiskos laikmetus un kas nav saistāmi tikai ar mūsdienu vēsturi. Pirmkārt, *Latvijas abiedrībai un valstij "nav demokrātijas tradīciju"*, jo "cara laikā demokrātijas nebija, ad četrpadsmit gadi, tad Ulmanis, krievi, vācieši, atkal krievi".¹⁴

Otrkārt, *latvieši ir zemnieku tauta*, bet "mums jābeidz būt zemnieku tautai, mēs varbūt varētu būt fermeri".¹⁵ Vēl pirms intervijas ar A. Strangu "Nedēļa" publicē žurnālista un LU docenta S. Kruka interviju ar kultūras socioloģi D. Beitneri, tai dots virsraksts "Dienaskārtībā – latvieši ir zemnieku tauta". D. Beitnere uzskata, ka "šo zteikumu lieto kopš 19. gadsimta vidus",¹⁶ kaut gan G. Merķelis to ir darījis usgadsimtu agrāk. D. Beitnere meistarstāsta noturīgumu publiskās komunikācijas elpā skaidro ar to, ka "latviešu vēsture nebija vienota, tāpēc tauta cenšas iedomāties sevi kā vienotu kopību, tātad – kā zemniekus" un, līdzīgi A. Strangam, aicina – 'sabiedrībai jāmeģina saprast, ka esam ne tikai zemnieki'.¹⁷

Izteikts Latvijas mūsdienu vēstures meistarstāsts saistāms ar "Latvijas okupāciju 1940. gada jūnijā" un tai sekojošajiem "*piecdesmit okupācijas gadiem*",¹⁸ tātad – līdz 1990. gadam. "Nedēļas" slejās atrodams ne mazums publikāciju, kas iekļaujas šajā naratīvā, tāpēc šie teksti turpinājumā aplūkojami plašāk.

Vēl A. Stranga savā intervijā salīdzina divus konkurējošus meistarstāstus, kas attiecas uz etnopolitiku un etniskajām minoritātēm Latvijā. Latvijas Republika pēc neatkarības

nodibināšanas “*bija daudzkopienų valsts, un visi dzīvoja atsevišķi*”, bet tas *bija “sadzīvošanas modelis”* un “tas nebija integrēšanas modelis”.¹⁹ Latvijas valsts pirmajā neatkarības periodā tajā “nebija integrēta sabiedrība un valstij nebija tāda mērķa”, “kopienas savstarpēji arī īpaši nekontaktējās, un tas .. nav tas sliktākais modelis”.²⁰

Konkurējošo meistarstāstu A. Stranga noraida kategoriskā formā, norādot, ka pēc LR neatkarības atjaunošanas “mūsu valsts ir pieļāvusi kļūdu. Tas ir *ideālistiskais*, no zila gaisa grābtais *stāsts par integrāciju*”.²¹ “Desmit gadus ilga integrācijas process” ir beidzies ar neveiksmi galvenokārt divu iemeslu dēļ, pirmkārt, tāpēc, ka “mazās valstīs integrēt lielas nācijas daļu, kura ir pašlepna un kura te pēc kara radīta mākslīgi, nav nopietni” un, otrkārt, tāpēc, ka “lielai nācijai ir ļoti grūti integrēties, it īpaši, ja tā ir impēriskā nācija”.²² Būtiskākais elements konkurējošā meistarstāsta noraidījumā ir A. Strangas tēze par to, ka Latvijā dzīvojošie krievi ir lielas impēriskas nācijas daļa, bet ne nacionāla minoritāte.

Par labu A. Strangas interpretācijai faktiski runā arī jūlijā publicētie SKDS 2004. gada maijā veiktās aptaujas dati, kas liecināja, ka “52% Latvijas iedzīvotāju uzskata, ka Latvijā arī nākotnē turpinās pastāvēt savstarpēji pretrunīgas latviešu un cittautiešu kopienas”.²³ 1998. gadā tā domāja tikai 46,8% aptaujāto. Taču redakcija savā komentārā piebilst, ka, ņemot vērā “minoritāšu kopienas ievērojamo lielumu .. Latvija tomēr nevar atļauties ilgstoši dzīvot ar etniskiem geto, kuros, valsts nekontrolētas, darbojas radikālas, oficiālajai varai naidīgi noskaņotas grupas”.²⁴ Arī premjera I. Emša padomnieks nacionālās drošības jautājumos A. Panteļejevs uzskatīja, ka “mēs nedrīkstam pieļaut krievu vēlētāju konsolidāciju uz etniskās bāzes”, jo, “ja šī konsolidācija notiks, mūsu politiskajā spektrā radīsies ļoti nopietnas pārmaiņas”²⁵, kuras veicina nosacīti latviskās partijas.

Integrācijas naratīva noraidīšanas tēmu S. Benfelde gada beigās turpina pati savā publikācijā ar virsrakstu “Modernais politiskais ierocis – nacionālā minoritāte”, kurā tiek deklarēts:

Tā sauktie krievvalodīgie jeb tie bijušās Padomju Savienības iedzīvotāji, kuri Latvijā uz dzīvi palikuši pēc Otrā pasaules kara, nav nacionālā minoritāte, jo ar šo jēdzienu apzīmē cilvēkus, kurus ar valsti saista vismaz 100 gadu ilga vēsture.²⁶

Tāpēc, piedāvā S. Benfelde, “par nacionālajām minoritātēm varētu definēt lībiešus, čigānus, varbūt ebrejus un to krievu, kuri dzīvoja Latvijā līdz 1940. gadam, pēcnācējus”.²⁷ A. Stranga un S. Benfeldes pozīciju faktiski atbalstīja arī tolaik vēl piltiesīgā Eiropas Komisijas komisāre S. Kalniete, skaidri pasakot, ka “vienīgais jautājums, kurā, manuprāt, neviena partija Latvijā nevar ieņemt liberāļa pozīcijas, ir nacionālais jautājums”.²⁸

Gan “Nedēļai” kopumā, gan S. Benfeldes publikācijai konkrēti, ir raksturīga vairāku naratīvu izmantošana, tos savstarpēji saistot. Tā, piemēram, S. Benfelde citās valstīs izmantotās nacionālo minoritāšu definīcijas pasludina par nederīgām “*50 okupācijas gadu dēļ*, kad nācija tika papildināta ar iebrucējiem no okupētājvalsts teritorijas”.²⁹ Otrs naratīvs, kas tiek izmantots publikācijā un arī aplūkojams izvērsti, būtu raksturojams

ar vārdiem *Krievija – mūsu mūžīgais draudu avots*. Tas izpaužas raksta noslēguma daļā, kurai dots apakšvirsraksts "Etnopolitika – iedarbīgs ierocis" un kas noslēdzas ar secinājumu, "ka politiskie starpnieki, kuri šajos procesos īsteno Krievijas intereses, ir labāki un apsviedīgāki skolnieki cīņā par varu un mantu nekā tie, kuri sevi dēvē par Latvijas patriotiem."³⁰

Intervijas noslēgumā A. Stranga īsi pieskaras vēl vienam naratīvam, norādot, ka "Latvijas vēsture nav tikai holokausts", kaut gan "latvieši piedalījās šajā noziegumā."³¹ Taču, pēc profesora domām, "nav tāda vispārēja priekšstata par to, ka latvieši ir antisemīti un ebreju šāvēji".³²

Nozīmīga vieta žurnāla "Nedēļa" slejās ierādīta naratīvam *piecdesmit okupācijas gadi*³³. Mācītājs J. Rubenis gada sākumā intervijā tikai ieminas par to, ka "cilvēki ilgojas pēc brīvības, viņi nemeklē jaunu vergturi, it īpaši pēc *garajiem okupācijas gadiem*".³⁴ Februāra sākumā publicētā intervijā 8. Saeimas Tautas partijas frakcijas deputāts A. Kiršteins arī tikai ieminas par to, ka Krievijas Ārlietu ministrijai varētu nosūtīt notu, kurā, sakarā ar Abrenes piederību, varētu paziņot par robežas izmaiņšanu okupācijas rezultātā.

Kā žurnālam būtisku un svarīgu okupācijas naratīvu februārī savā slejā piesaka tā galvenais redaktors M. Zanders, paziņojot, ka "neviens nav atcēlis faktu, ka Latvija ir bijusi okupēta, tātad liela daļa vietējās krievu kopienas ir okupantu pēcteči".³⁵ M. Zandera uztverē monolītā "latviešu sabiedrība" varētu piekāpties izglītības reformas pretiniekiem – Saeimas deputātiem un dažādo "štābu" aktivistiem-, ja tie "būtu skaidri un gaiši atzinuši okupācijas faktu un publiski atvainojušies par to".³⁶

Citā visai atšķirīgā interpretācijā okupācijas naratīvam savā intervijā "Nedēļai" pievērsās uzņēmējs N. Lakučs. Pārceļot problēmu nākotnē, N. Lakučs to raksturoja sekojošā veidā:

Viens no apdraudējumiem, manuprāt, ir kosmopolitiskas idejas, kas mums un it sevišķi jauniešiem tiek nekritiski uzspiestas. Mums jāsaprot, ka okupācija var būt ne tikai ar tankiem, tā var būt ekonomiska, lingvistiska, informatīva, morāla, kultūras jomā utt. Cīņa var notikt par mūsu prātiem. Mums ir jābūt ļoti kritiskiem pret idejām, kas nāk no Austrumiem, un ne mazāk – pret tām, kas nāk no Rietumiem.³⁷

Pirmā norāde uz okupācijas naratīva oficiālo raksturu parādās martā, sakarā ar grāmatas "Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā" prezentāciju. Grāmatu veidojusi Valsts prezidenta institūcijas izveidotā Latvijas Vēsturnieku komisija.

Okupācijas naratīva oficiālo raksturu kā pirmais apstiprināja LR vēstnieks Eiropas Padomē G. Andrejevs, kurš intervijā norāda, ka līdz adresātam tā arī nav nonākusi "vēstule ANO dalībvalstu delegācijām par Latvijas okupāciju", kaut gan viņš 1994. gadā, būdams ārlietu ministra amatā, "parakstījis milzīgu kaudzi šo vēstuļu".³⁸ Pēc G. Andrejeva domām, tas nav vienīgais gadījums, kuru būtu vērts noskaidrot. Intervijā viņš piemin arī kādu Eiropas Padomes Konsultatīvās asamblejas locekles, Dānijas pārstāves, 1960. gadā sagatavoto ziņojumu par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas "vardarbīgās okupācijas un inkorporācijas divdesmitgadi".³⁹

Pirmo un vienīgo reizi par žurnāla centrālo tēmu jeb "Nedēļas naglu" okupācijas naratīvs kļūst tā Lieldienu numurā, kurā publicēts S. Benfeldes raksts "Latvijas

okupācija – joprojām starptautiski neatzīta”, kā arī LR 6. Saeimas 1996. gada 22. augustā pieņemtās rezolūcijas “Deklarācija par Latvijas okupāciju” teksts. Par savdabīgu epigrāfu S. Benfeldes rakstam kalpo sekojoša, virsrakstu un fotogrāfijas papildinoša rindkopa:

Esam NATO dalībvalsts un tūlīt pārkāpsim arī Eiropas Savienības sliekšnim. Taču vēl joprojām neviens vērā ņemama starptautiskā institūcija nav atzinusi Latvijas okupācijas faktu, un tas mūs joprojām pakļauj agresīvai Krievijas politiskajai šantāžai.⁴⁰

Par zināmu okupācijas naratīva modifikāciju uzskatāma S. Benfeldes raksta noslēguma rindkopa:

Neapšaubāmi ir tas, ka, ja Eiroparlaments pieņemtu rezolūciju par komunistiskā režīma noziedzīgo raksturu un tā pielīdzināšanu nacionālsociālistu režīmam, reālās sekas Latvijai un pārējām Baltijas valstīm varētu būt tādas pašas kā tad, ja tiktu atzīta padomju okupācija.⁴¹

Kādā no turpmākajiem numuriem seko intervija ar bijušo leģionāru V. Lāci, kurš sarunā ar “Nedēļu” atklāj savas dzīves mērķi – panākt okupācijas seku novēršanu.

Maijā žurnāls publicē materiālu kopu par G. Andrejeva pieminētās un it kā parakstītās vēstules meklēšanas gaitu. S. Benfelde norāda, ka “vēstule, kas piedāvāja ANO iepazīties ar faktiem par Latvijas okupāciju, izsistu Krievijai no rokām nacionālo minoritāšu kārti. Taču tā noslēpumaini pazuda, nesasniedzot adresātu”.⁴² Pēc raksta autore domām,

visu laiku Latvijā bija jūtama nopietna pretestība kaut vai tikai vēlmei pieņemt minēto Saeimas deklarāciju par okupāciju. Jāpiezīmē, ka deklarācijas pieņemšanai un pat jebkādiem atgādinājumiem par okupācijas faktu pretojās arī vairāki Latvijas politiķi, turklāt no valdībā esošām partijām. Varbūt ne visi gluži aizstāvēja Krievijas intereses, taču acīm redzot ļoti no tās baidījās gan.⁴³

Raksta noslēgumā autore atzīst, ka “vēstuli tiešām nav vērts meklēt ...”.⁴⁴

Jūlijā bulvāru preses stilā “Nedēļa” piesaka “ekonomiskās okupācijas” aspektu okupācijas naratīvā, kaut gan patiesībā runa ir par to, ka “ģeoekonomisko un ģeopolitisko interešu ziņā Latvijā nav spēcīgāka ietekmes aģenta par Krieviju”.⁴⁵

Atgriešanās pie okupācijas naratīva notiek rudenī, kad 8. Saeimas Ārlietu komisijas vadītājs A. Kiršteins intervijā saistībā ar tā dēvēto “Minoritāšu hartu” paziņo:

Kas attiecas uz Latviju, mēs esam vairākkārt teikuši, ka tas ir politisks jautājums. Kamēr Krievija neatzīst Latvijas okupācijas faktu, mēs varam atļauties neratificēt.⁴⁶

S. Kalniete, pretēji S. Benfeldei, piedāvā okupācijas naratīva paplašināto versiju, kas, saskaņā ar viņas uzskatiem, nozīmē, ka

kamēr nebūs atrisināts jautājums par Austrumeiropas patieso vēsturi, tikmēr nenotiks izlīgums par pagātni nākotnes vārdā. Tas nav tikai jautājums par to, lai Krievija atzītu okupācijas faktu, tas ir jautājums par komunisma ideoloģijas nosodījumu. Pirmais solis bija Rezolūcija par komunisma ideoloģiju, ko pieņēma Eiropas Savienības tautas partiju grupa.⁴⁷

Latvijas okupācija – joprojām starptautiski neatzīta

Esam NATO dalībvalsts un tūlīt pārkāpsim arī Eiropas Savienības sākšanos. Taču vēl joprojām neviena vienā no mūsu starptautiskajām institūcijām nav atzīnusi Latvijas okupācijas faktu, un tas mūs joprojām pasātaļi sagrūvējis krievijas patērētājam tērētāvis.

Latvijas okupācijas naratīvs žurnālā "Nedēļa".

Okupācijas naratīvs novembrī atgūst savu ietekmi uz oficiālās politikas aktoriem, jo

Baltijas politiķu sagatavotajā un simts Eiropas Parlamenta deputātu parakstītajā vēstulē, kas nu jau nosūtīta pasaules valstu līderiem, izteikts mudinājums noraidīt Krievijas ielūgumu uz Uzvaras dienas svinībām 9. maijā Maskavā.⁴⁸

No "Nedēļas" aptaujātajiem politiķiem tikai 8. Saeimas TP frakcijas deputāts J. Dalbiņš prezidenti aicināja nebraukt uz Maskavu, jo "to, ko viņi sauc par uzvaru pār totalitārismu, mēs saucam par okupāciju".⁴⁹ Saeimas frakcijas Jaunais laiks priekšsēdētāja vietnieks G. Bērziņš uzskatīja, ka "šis datums simbolizē okupācijas sākumu".⁵⁰ Pēc TB/LNNK 8. Saeimas frakcijas priekšsēdētāja M. Grīnblata domām, "9. maijs simbolizē nevis uzvaru Otrajā pasaules karā, bet gandrīz pusgadsimtu ilgas PSRS iekarojumus Austrumeiropā, tostarp arī Baltijas valstu nonākšanu okupācijā".⁵¹

Krievijas vēstniecība arī iesaistās okupācijas naratīva adekvātuma vērtēšanā, izplatot žurnālistiem uzziņu "Par Baltijas valstu ieiešanas PSRS starptautiski tiesiskajiem aspektiem", kurā, kā raksta žurnālists Ā. Jansons, "pausts, ka centieni iztēlot 1940. gada notikumus kā "agresiju, okupāciju un aneksiju" kalpojot Baltijas valstu vadītāju ārējo un iekšpolitisko uzdevumu risināšanai, bet tamlīdzīga Molotova un Ribentropa paktam sekojošo norišu kvalifikācija neesot likumīga, "ņemot vērā vēstures faktus un tā laika starptautisko tiesību normas".⁵² Tiesa, "Nedēļas" materiālā norādīts, ka "pats vēstnieks norobežojas no izplatītā dokumenta".⁵³

Okupācijas naratīva nozīmē gads noslēdzas ar Eiropas Parlamenta deputāta V. Landsberģa interviju "Nedēļai". Atbildot uz žurnālista Ģ. Salmgrieža jautājumu "Kā vērtējat projektu par pagātnes notikumu izvērtēšanu Eiropas Parlamentā? Ir runa par Baltijas okupācijas atzišanu", V. Landsberģis sniedz ļoti tiešu un nepārprotamu atbildi:

Tas nav nepieciešams. ... daži latviešu politiķi par okupācijas atzišanu nedomā pareizi. Jā, vakar bijām okupēti, un tas ir fakts, par kuru nav jādiskutē. ... Nav nepieciešama diskusija par vispār zināmiem faktiem.⁵⁴

Latvijas politiskās elites vairākums tā nedomā. 2005. gada pirmajā pusē Latvijas vēsturnieku piedāvātais okupācijas meistarstāsts un tā variācijas būs ļoti pieprasīts, jo turpināsies mēģinājumi padarīt to par visas Austrumcentrāleiropas valstu vai pat visu ES dalībvalstu politiskās elites lietotu meistarstāstu. Ievadvārdos grāmatai "Latvijas vēsture. 20. gadsimts" Latvijas Valsts prezidente V. Viķe-Freiberga norāda, ka okupācijas naratīvam būs arī svarīga iekšpolitiska nozīme, jo

mūsdienu sabiedrībā bieži vien sastopama parādība ir atšķirīga un pat diametrāli pretēja izpratne un vērtējums par mūsu valstij svarīgiem nesenās pagātnes notikumiem. Tās ir tiešas ilgo padomju okupācijas gadu sekas.⁵⁵

Lai vienādotu atšķirīgās izpratnes un tuvinātu okupācijas meistarstāstu nacionālās identitātes elementa statusam, nepieciešama "godprātīga un līdzsvarota Latvijas jaunāko laiku vēsture", kas brīva "no mītiem un deformācijām" un palīdzētu "kļiedēt mītus un nepareizus stereotipus".⁵⁶

Atbilstoši J. Dilfera klasifikācijai, okupācijas naratīvu iespējams raksturot kā *perifērā skata* naratīva lokālo izpausmi.

Raksta noslēgumā vēl nepieciešams aplūkot naratīvu *Krievija – mūsu mūžīgais draudu avots*. Tam, no vienas puses, ir patstāvīga loma, bet, no otras puses, tas balsta okupācijas naratīvu.

Martā žurnālists O. Zvejnieks izvērstā formā meklē atbildi uz jautājumu "kā mūs apdraud Krievija", kas grezno žurnāla vāku un jāsaprot kā jautājums, cik lielā mērā Krievijas politiku attiecībā pret Latviju var raksturot ar tā dēvētās S. Karaganova 1992. gadā formulētās doktrīnas palīdzību. O. Zvejnieka interpretācijā doktrīna paredz, ka

Krievijas ietekmes saglabāšanai nepieciešamas šādas darbības:

- Krievijai jāveicina krievisko mazākumtautību saglabāšana Baltijas valstu teritorijā,
- jāinvestē finansēs un īpašumos, lai saglabātu ekonomisko klātbūtni Baltijā,
- iespēju robežās finansiāli jāatbalsta mazākumtautības,
- jāveicina krievu valodas nostiprināšanās līdz otrās valsts valodas līmenim.⁵⁷

Turpretī Latvija ir ieinteresēta Krievijas ietekmes samazināšanā un tāpēc S. Karaganova doktrīnas esamība "nosaka arī nenovēršamu Latvijas un Krievijas interešu sadursmi, kā arī Latvijas neizbēgamo interesi par krievu valodas un krieviskās identitātes lomas pakāpenisko samazināšanu Latvijā".⁵⁸ Taču O. Zvejnieks tomēr aicina Saeimu ratificēt "Minoritāšu konvenciju", jo tādējādi "mēs izsitīsim Krievijai un citiem Latvijas kritiķiem no rokām spēcīgu ieroci un spersim samierināšanās soli pretim krievu kopienai, kā arī radīsim sev manevra iespējas citos etnopolitikas jautājumos".⁵⁹

"Nedēļai" ir aizdomas, ka arī Rietumeiropā Krievijai varētu būt sabiedrotie, jo burtiski nākamā žurnāla numura vāku rotā kļiedzošs uzraksts "Eiropas Padomē pārdod Latviju par Krievijas deputātu balsīm", kas raksta virsrakstā pārvēršas jautājumā: "Pērk krievu balsis, pārdodot Latviju?"⁶⁰ Atsaucoties uz interviju ar Latvijas vēstnieku EP G. Andrejevu, raksta autore S. Benfelde secina, ka "acīmredzot Krievijai ir rūpīgi izstrādāts plāns, lai panāktu savas ietekmes nezaudēšanu un palielināšanu Latvijā arī pēc mūsu valsts iestāšanās NATO un Eiropas Savienībā".⁶¹ Neuzticamās "Eiropas" lomu žurnāla galvenais redaktors M. Zanders vēlreiz aktualizē gada beigās sakarā ar Eiropas Cilvēktiesību tiesas atzinumu, "ka par genocīdu notiesātā Mihaila Farbtuha dzīves apstākļi, izciešot sodu Matīsa cietumā, bijuši cilvēka cieņu pazemojoši".⁶² Šis atzinums liek M. Zanderam secināt, ka "ES vēl nepielīdzina komunisma noziegumus nacistu negēlībām".⁶³

Ar aizdomām "Nedēļa" lūkojas arī uz ASV un Krievijas attiecību attīstību, jo, kā apgalvo kāda vārdā nenosaukta ASV amatpersona, "Krievijai jautājumā par NATO spēku pastāvīgo klātbūtni Baltijas valstīs ASV ir devušas attiecīgas garantijas. Baltijas valstis par slepeno vienošanos saturu netiek informētas (līdzīgi kā notika pirms 65 gadiem, parakstot Molotova–Ribentropa paktu)".⁶⁴ Žurnāla aptaujātie politiķi un eksperti gan lielā vienprātībā apšaubā šādas vienošanās pastāvēšanu.

Taču *Krievijas draudu* naratīvs konsekventi tiek saglabāts visa gada garumā un tam ir visai daudzveidīga jomu palete. Tā, piemēram, ar Krievijas ekonomisko ietekmi vai pat draudiem tiek saistīta arī organizētās noziedzības pasaule, kuras "aizmetni

Latvijā parādījās 1987. gadā līdz ar kooperatīvu kustības uzplaukumu.⁶⁵ Iemesls satraukumam ir tas, ka “pastiprinās kriminālo grupējumu sadarbība Krievijas un Baltkrievijas virzienā”, kā arī uzskats, ka “Krievijas mafiozo struktūru līdzekļi ieguldīti daudzu Latvijas banku pamatkapitālos, tranzīta uzņēmumos un ka viņiem bijusi arī liela loma Latvijas alkohola tirgus pārņemšanā”.⁶⁶ Gada nogalē “Nedēļas” galvenais redaktors M. Zanders bažīgi jautā “vai Krievija uzpērk Latviju” un norāda uz šo bažu saistību ar apsvērumu, “ka Krievija tradicionāli caur biznesa interesēm cenšas īstenot arī savus politiskos mērķus”.⁶⁷ Taču statistikas dati un apsvērumi, ka saistībā ar Krievijas kapitālu ieplūšanu “citu valstu elites par draudiem savai ekonomiskajai drošībai īpaši neklaigā”,⁶⁸ liek M. Zanderam bažas vērtēt kā ne īpaši pamatotas. Kā “neklaigāšanas” piemēru varētu minēt uzņēmēja N. Lakuča izteikumu intervijā “Nedēļai” par to, “ka Krievijas intereses ir precīzi definētas – Latvijas gāze un nafta, savukārt kāda no lielajām Rietumvalstīm ir ieinteresēta *Latvenergo*. Pieļauju, ka starp Krieviju un šo lielvalsti ir vienošanās par gāzes, naftas un elektroenerģijas bloka sadali”.⁶⁹ Taču tā interpretēt N. Lakuča izteikumu neļauj viņa paša tēze par iespējamu ekonomisko okupāciju.

Citādi tas ir saistībā ar Krievijas politiskajām un militāri politiskajām aktivitātēm attiecībās ar kaimiņvalstīm, kurās ir vērā ņemama krievu etniskā minoritāte. Žurnālists Ā. Jansons, izplatot baumu par to, ka “nākamgad [2005. gadā – O. S.] janvārī Rīgā ieplānots Eiropas Savienības Krievu partijas (ESKP) dibināšanas kongress”,⁷⁰ uzsver, ka “pēdējos gados, kad tautiešu tiesību aizstāvēšanas trumpi savās rokās sagrābis Kremlis, temats politizējies vēl reljefāk un .. ieguvis gan militāro, gan globālo komponentu”.⁷¹ Militārais nozīmē “korekcijas Krievijas kara doktrīnas traktējumā, pieļaujot spēka lietošanu tautiešu interešu apdraudētības apstākļos”, bet globālais – “starptautisku forumu, amatpersonu, lobiju un organizāciju izmantošanu dažāda rakstura spiediena veikšanai, piemēram, uz Latviju un Igauniju”.⁷² Draudu naratīvā iekļaujas arī Ā. Jansona raksts “Krievija investē smadzeņu “skalošanā””, kurā, velkot paralēles ar 20. un 30. gadu staļinisko PSRS, tiek norādīts, ka “kopš Krievijā atkal sākusies masu mediju pakļaušana Kremļa kontrolei, valsts finansētie izdevumi un televīzijas kanāli atgriežas pie vēsturiski pazīstamiem, taču rafinētākiem paņēmieniem, kā ietekmēt Baltijas valstu iedzīvotāju pasaules uztveri un ideālus”.⁷³ Autors ar nožēlu konstatē, ka “tagad par apsolītām vai jau saņemtām finansējuma summām no Krievijas ne Latvijas, ne Igaunijas krieviskie mediji publiski nestāsta”, taču nešaubās, ka “arhīvu dokumenti reiz atklās arī mūsdienu avižu pirkšanas un pārdošanas aizkulises”.⁷⁴

TB/LNNK politiķis J. Birks piedāvā ievērojamu Krievijas draudu naratīva jomas paplašinājumu, apgalvojot, ka “protams, Putinam ir interese izcirst logu uz Eiropu, tāpat kā Pēterim Pirmajam. Putins to dara caur Baltijas valstīm, un viņam ir vajadzīgi satelīti. Tā ir bīstama situācija, un latviešu valoda ir apdraudēta”.⁷⁵

Ar Krievijas draudu naratīvu ir saistāms vēl kāds cits draudu naratīvs, ko varētu nosaukt par *čēkas draudu* vai *čēkas maisu* naratīvu. Ilustrācijai pilnīgi pietiek ar diviem piemēriem.

SABIEDRĪBA

Vai laiks saukt «Latvieti, nepadodies!»

Pēdējā pusgadā vērojams spēcīgs, organizēts Krievijas ārpolitiskais spiediens uz Latviju. Tas izpaucas gan kā atbalsts protestiem pret skolu reformu, gan atieksmās automātiski attiecināt uz jaunajām ES dalībvalstīm, arī Latvijai, līgumus, kas nosaka tirdzniecības atvieglojumus, gan pretenzijas sakarā ar līgumu par konvencionālā bruņojuma ierobežošanu. Kā mums rīkoties?

OLAFS ŽVĒJNĒKS

1992.

1992. gadā patstāvīgu Krievijas valstītiņu Sergejs Kirilenko izvēlās Aleksis Klišin par prezidentu, un vēlāk atkārtoties par Krievijas prezidentu. Viņš paziņoja, ka šī mūsdienu Krievijas valstīte jās uzskaita kā Baltijas valstis, ar savām īpašībām, kas atšķiras no Krievijas valsts. Viņš paziņoja arī, ka Krievijas valstīte ir jāatpazīst kā Baltijas valstīte.

• Krievijas prezidents Kirilenko izvēlās Aleksis Klišin par prezidentu.

• Kirilenko izvēlās Aleksis Klišin par prezidentu.

• Kirilenko izvēlās Aleksis Klišin par prezidentu.

...ja, ja mums ir par priekšroku le...
...Ja šī Latvija ir mūsdienu Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...

Vai...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...

...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...

...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...

**Sākās Latvijas, domājām...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...**

Ja sāksies vararbība, starptautiskā sabiedrība vares konstatēt, ka Latvijas varas iestādes nespēj kontrolēt situāciju, turklāt visur, kur postpadomju telpā pieaug nestabilitāte, pieaug arī Krievijas kā stabilitātes garantu loma.

...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...

...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...

...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...
...Krievijas valstīte, tad šis doktrīnā...

Vēsture ielās. Konstruktīva žurnāla "Nedēļa".

Intervijā “Nedēļai” TSP līderis J. Jurkāns paziņoja:

Tautas fronti lielā mērā veidoja čeka, kas visam stāvēja tuvu un arī daudz palīdzēja Frontes izveidošanā. Jautājums, kādā nolūkā tas notika un cik tālu čeka bija gatava ļaut cilvēkiem darboties.⁷⁵

2004. gada beigās pie šīs tēmas citā interpretācijā atgriežas Briselē dzīvojošais latviešu politologs J. Zvirgzdgrauds, norādot,

ka Krievija Baltijas valstīs labi nodarbinās savus slepenos agentus. Protams, nebūs banku krīzes, bet agentu tīkls vēl joprojām ir labi saglabājies no PSRS impērijas laikiem. Ir jārcējinās ar dažādiem destabilizācijas pasākumiem no Maskavas slepeno dienestu puses, mākslīgi radītiem korupcijas skandāliem utt. Uz papīra jau atzīs, ka respektē Baltijas valstis, bet reālajā dzīvē būs pavisam cita aina.⁷⁷

Čekas maisu un slepeno agentu tēmām veltītas vēl vairākas citas žurnāla publikācijas, kas ļauj runāt par to apvienošanu *čekas draudu* naratīvā, līdzīgi zemnieku tautas vai integrācijas naratīviem. Taču mūsdienu vēstures kontekstā kā galvenie jeb “Nedēļas” žurnālistu producētie meistarnaratīvi ir jāmin *piecdesmit okupācijas gadu* un *Krievijas draudu* naratīvi.

Noslēguma apsvērumi

“Nedēļas” kā informatīvi analītiska nedēļas žurnāla relatīvais monopolstāvoklis Latvijas latviešu nacionālās preses tirgū ir visumā pietiekams pamats, lai izvirzītu tēzi par tā vērā ņemamu ietekmi uz publiskā viedokļa funkcionēšanu un kolektīvās vēsturiskās atmiņas formēšanos 21. gadsimta sākumā. Intervijā “Nedēļai” J. Jurkāns sakarā ar šo problemātiku izteicās:

Mēs gribam būt Eiropas sabiedrībā, bet visu laiku dzīvojam ar vēsturi, uzkārtu kaklā. Eiropa dzīvo pavisam citu problēmu lokā ... No vienas puses, ir Eiropas un Amerikas problēmas, no otras puses – jaunienācēji Eiropas Savienībā, par kuriem arī nav skaidrs, cik viņi ir proeuropeiski un cik proamerikāniski. Tās ir lielās Eiropas problēmas, kas tai būs jārisina, bet mēs te ņemsimies ar savu vēsturi.⁷⁸

Šim J. Jurkāna secinājumam var piekrist tikai daļēji, jo ES valstu līderiem, politiķiem, politologiem un vēsturniekiem, protams, arī nāksies nodarboties ar Austrumcentrāleiropas valstu elites interesēm atbilstošajiem meistarnaratīviem. Tāpat tiem nāksies no jauna definēt savu attieksmi pret nacismu un staļinismu, kaut vai ES kolektīvās identitātes vārdā.

Analizējot vēstures zinātnes un nācijas savstarpējās attiecības Austrumeiropā, vācu pētnieks D. Šorkovics norāda uz to, ka pievērsšanās nacionālajai identitātei komunistisko lozungu vietā, vadlīniju pārzīmēšana “nesusi sev līdz arī sociālo ideālu devalvāciju un padziļinājusi sabiedrisku desolidarizāciju. Tā tika paātrināta jaunu mēsgrupu veidošana, kas pulcējas ap etniski – nacionāli vai reliģiski definētām identitātēm un ikonām”.⁷⁹ No identitātes veidošanas valsts cer iegūt “svaigu identitāti ar vecu simbolu palīdzību”, bet “rupji sanaglotajiem historismiem” jāpalīdz “iestādīt ‘pareizo

apziņu", lai tādējādi "radītu neatliekami nepieciešamu kohēzijas spēku."⁸⁰ D. Šorkovics aicina vairāk pievērsties tam, kā pagātnes rekonstrukcija notiek vēstures politikas aspektā, jo tā ietver sevī ideoloģiskos pamatus un instrumentāriju valstiskās atcerēšanās kultūras inscenēšanai. Problemātisks šajā kontekstā viņam šķiet "vēsturiskās jēgas veidošanas un nacionālistiskās uztveres kopsakars".⁸¹

Attiecībā uz Latviju šo pētniecisko deficītu vismaz daļēji ar savu grāmatu "Vēstures demokratizācija Latvijā. Valstspilsoniskā apziņa un vēstures politika pirmajā neatkarības desmitgadē" ir novērsusi vācu pētniece Eva-Klarita Onkena. Saistībā ar šajā rakstā aplūkoto problemātiku atzīmējama ir autore cerība, kuru viņa pauž sava darba noslēgumā. E.-K. Onkena raksta:

Ir jācer, ka tiesiskas vienlīdzības stāvoklis, individuālā dzīves standarta uzlabošanās un pieaugoša minoritāšu politiskā līdzdalība ilglaicīgi novedīs arī pie latviešu vēstures kultūras liberalizācijas un demokratizācijas – no vēl dominējošās defensīvās, kolektīvi argumentējošās upura pozīcijas uz ofensīvu, (paš-) kritisku un atsevišķo (cilvēku) demokrātiskās un ētiskās pārliecības uzrādošu vēstures rakstīšanu. Galu galā ir runa par vēstures demokratizāciju, tātad, par spēju izturēt un būt tolerantiem kā pret atšķirībām un iebildumiem pagātnes skatījumos, tā arī ikdienas politiskajās norisēs.⁸²

"Nedēļas" 2004. gada vēsturiskās tematikas publikāciju analīze liecina, ka, vismaz šī izdevuma redakcijā, līdz tam vēl tāls ceļš ejams. Netieši to apstiprina Baltijas valstu mūsdienu vēstures meistarstāstu klāt neesamība "Nedēļas" publikācijās, kaut gan tas pats sakāms arī par (Rietum-)Eiropu. Fiksētība uz sevi ir absolūti dominējoša un nospiedoša. Zināms pārsteigums ir arī tāda meistarstāsta kā "atgriešanās Eiropā" klāt neesamība. J. Dīfers atzīst, ka šī "Austrum(vidus)eiropas" intelektuāļu kopš 80. gadiem pastāvošā pamatotā un ar vērtībām saistītā prasība analītiski nav spējīga aptvert ne tikai "savstarpējās ietekmes akūtā Austrumu-Rietumu konflikta laikā no 1945./49. gada līdz 1989./91. gadam", bet arī "attīstību kopš tā laika, kas tad nu tiek uzlūkota kā pielāgošanās jau pastāvošajiem Eiropas Savienības standartiem".⁸³

No pētnieciskā viedokļa būtu nepieciešams noskaidrot mūsdienu vēstures meistarstāstu "repertuāru" plašākā latviešu nacionālās preses izdevumu klāstā, kaut gan, ņemot vērā vēstures politikas ciešo saistību ar Latvijas valsts institūcijām, var visai droši prognozēt, ka arī tāda pētījuma rezultāts būtu līdzīgs – piecdesmit okupācijas gadi un Krievijas draudi. Iespējams, ka situācija kļūs citāda tad, kad sevi ar nopietnu pētījumu pieteiks pirmais eiropeiski orientētais Latvijas jauno vēsturnieku paaudzes pārstāvis, bet attiecībā ar "tuvajām ārzemēm" okupācijas meistarstāstu nomainīs "jauno kaimiņattiecību" meistarstāsts.

Atsauces un piezīmes

¹ Анкерсмит Франк. *Нарративная логика. Семантический анализ языка историков*. Москва: Идея-Пресс, 2003. С. 294.

² Turpat. 298. lpp.

³ Turpat. 302. lpp.

- ⁴ Анкерсмит Франк. *Нарративная логика. Семантический анализ языка историков.* С. 294.
- ⁵ Turpat. 344. lpp.
- ⁶ Turpat. 341. lpp.
- ⁷ Dülffer, Jost. Europäische Zeitgeschichte – Narrative und historiographische Perspektiven. Sk. internetā (2004.06.11.) http://www.zeit.historische-forschungen.de/portal/alias_zeithistorische-forschungen/lang_de/tabID_40208144/DesktopDefault.aspx
- ⁸ Turpat.
- ⁹ Turpat. 3. lpp.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ Turpat. 2., 3. lpp.
- ¹² Turpat. 11. lpp.
- ¹³ Benfelde, S. Mums vajag mierīgu, labklājīgu valsti. *Nedēļa.* 2004. 11: 28.
- ¹⁴ *Turpat.* 11: 29.
- ¹⁵ *Turpat.*
- ¹⁶ Kruks, S. Dienaskārtībā – latvieši ir zemnieku tauta. *Nedēļa.* 2004. 9: 36.
- ¹⁷ Turpat. 9: 37.
- ¹⁸ Benfelde, S. Mums vajag mierīgu, labklājīgu valsti. *Turpat.* 11: 30.
- ¹⁹ Turpat. 11: 31.
- ²⁰ Turpat.
- ²¹ Turpat.
- ²² Turpat.
- ²³ Zanders, M. Sabiedrība netic nacionālo kopienu integrācijai. *Nedēļa.* 2004. 29: 8.
- ²⁴ *Turpat.*
- ²⁵ Partijām jārada jauns piedāvājums krievu vēlētājiem. *Nedēļa.* 2004. 29: 26.
- ²⁶ Benfelde, S. Modernais politiskais ierocis – nacionālā minoritāte. *Nedēļa.* 2004. 46: 26
- ²⁷ Turpat. 46: 27.
- ²⁸ Benfelde, S. "Ir jāsakārto pagātne, lai labi dzīvotu nākotnē." *Nedēļa.* 2004. 47: 30.
- ²⁹ Benfelde, S. Modernais politiskais ierocis – nacionālā minoritāte. *Turpat.* 2004. 46: 26.
- ³⁰ Turpat. 46: 27.
- ³¹ Benfelde, S. Mums vajag mierīgu, labklājīgu valsti. *Turpat.* 2004. 11: 31.
- ³² Turpat.
- ³³ Okupācijas kā vēsturiski politiskas problēmas formulēšanas prioritāte Latvijas vēsturnieku aprindās nepieder atjaunotās neatkarīgās Latvijas valsts vēsturniekiem. Par šo problēmu, spriežot pēc 1988. gada 17. jūlija publikācijas laikrakstā "Cīņa" "1940. gada sociālistiskā revolūcija: viedokļi, argumenti, fakti", tika runāts jau 1988. gada 8. jūlijā notikušajā LKP CK Partijas vēstures institūta un LPSR ZA Vēstures institūta zinātnisko padomju kopīgā plašaiņātā sēdē. Vēsturnieks A. Drīzulis tajā norādījis, ka "ir absolūti skaidrs: okupācija vai revolūcija – šie divi diametrāli pretējie uzskati par vēsturi nav savienojami". Viņam iebildis pazīstamais žurnālists M. Vulfsons, norādot, ka "mēs nedrīkstam jautājumu reducēt tik tālu, tik elementāri, kā to dara cienījamais akadēmiķis Drīzulis. Okupācija vai revolūcija". Spriežot pēc atferējuma, M. Vulfsons tolaik izteicies par labu tam, lai tiktu radīta kāda jauna koncepcija, jauna formula, lai rastu kopīgu valodu ar latviešu inteligenci, ar jauno paaudzi.
- ³⁴ Benfelde, S. Mēs visi gribam būt saprasti un mīlēti. *Nedēļa.* 2004. 2: 32.
- ³⁵ Zanders, M. Sleja. *Nedēļa.* 2004. 7: 3.
- ³⁶ Turpat.
- ³⁷ Benfelde, S. Informācija ir smagāka par naudu. *Turpat.* 2004. 9: 31.
- ³⁸ Benfelde, S. Kas notika diplomātijas aizkulisēs. *Turpat.* 2004. 13: 35.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ Benfelde, S. Latvijas okupācija – joprojām starptautiski neatzīta. *Turpat.* 2004. 15: 13.
- ⁴¹ *Turpat.* 15: 15.
- ⁴² Benfelde, S. Pazudušās vēstules meklējumi. *Turpat.* 2004. 20: 18.
- ⁴³ Turpat. 20: 20.
- ⁴⁴ Turpat. 20: 21.
- ⁴⁵ Zvejnieks, O. Maskava robežām netic. Krievijas ietekme Latvijā. *Turpat.* 2004. 27: 17.
- ⁴⁶ "Ārpolitika starp morāli un nacionālajām interesēm." *Turpat.* 2004. 44: 16.
- ⁴⁷ Benfelde, S. "Ir jāsakārto pagātne, lai labi dzīvotu nākotnē." *Turpat.* 2004. 47: 28.
- ⁴⁸ Vai Vairai Viķei-Freibergai vajadzētu piedalīties Uzvaras dienas svinībās Maskavā? *Turpat.* 2004. 48: 9.

- ⁰ Vai Vairai Viķei–Freibergai vajadzētu piedalīties Uzvaras dienas svinībās Maskavā?
- ¹ Turpat.
- ² Turpat.
- ³ Jansons, Ā. Naftinieks vai politiķis. *Turpat.* 2004. 48: 20.
- ⁴ Turpat.
- ⁵ Landsbergis: "Krievijā uz mums raugās kā uz zaudētu teritoriju." *Turpat.* 2004. 50: 24.
- ⁶ Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. *Latvijas vēsture. 20. gadsimts.* Rīga: Jumava, 2005. 443. lpp.
- ⁷ Turpat. 5., 6. lpp.
- ⁸ Zvejnieks, O. Vai laiks saukt "Latvieti, nepadodies!" *Nedēļa.* 2004. 13: 28.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Turpat. 13: 30.
- ¹¹ Benfelde, S. Pērk krievu balsis, pārdodot Latviju? *Turpat.* 2004. 14: 10., 11. lpp.
- ¹² Turpat. 14: 12.
- ¹³ Zanders, M. Eiropa aizstāv latviešu nīdēju. *Turpat.* 2004. 50: 4.
- ¹⁴ Turpat.
- ¹⁵ Kādas garantijas ASV varētu būt apsolījušas Krievijai saistībā ar NATO klātbūtni Baltijā? *Turpat.* 2004. 35: 9.
- ¹⁶ Kāposts, A. Mafijas garā roka. *Turpat.* 2004. 30: 13.
- ¹⁷ Turpat. 30: 14.
- ¹⁸ Zanders, M. Vai Krievija uzpērk Latviju? *Turpat.* 2004. 49: 10.
- ¹⁹ Turpat. 49: 11.
- ²⁰ Benfelde, S. Informācija ir smagāka par naudu. *Turpat.* 2004. 9: 31.
- ²¹ Jansons, Ā. Maskavas tilts vai Trojas zirgs? *Turpat.* 2004. 36: 23.
- ²² Turpat. 36: 25.
- ²³ Turpat.
- ²⁴ Jansons, Ā. Krievija investē smadzeņu "skalošanā". *Turpat.* 2004. 47: 18.
- ²⁵ Turpat. 47: 20.
- ²⁶ Benfelde, S., Zanders, M. Vai politiķi ir gatavi Rīgai? *Turpat.* 2004. 43: 27.
- ²⁷ Benfelde, S. Viņš izdomāja: "Rietumi mūs nesapratis." *Turpat.* 2004. 8: 28.
- ²⁸ Salmigrezis, Ģ. Vai Eiropai pietiks dūšas nosodīt komunismu. *Turpat.* 2004. 50: 24.
- ²⁹ Benfelde, S. Viņš izdomāja: "Rietumi mūs nesapratis." *Turpat.* 2004. 8: 28.
- ³⁰ Schorkowitz, Dittmar. Clio und Natio im östlichen Europa. *Historische Zeitschrift.* August 2004. Heft 1: 2 – 3.
- ³¹ Turpat. 3. lpp.
- ³² Turpat. 33. lpp.
- ³³ Onken, Eva-Klarita. *Demokratisierung der Geschichte in Lettland: Staatsbürgerliches Bewußtsein und Geschichtspolitik im ersten Jahrzehnt der Unabhängigkeit.* Hamburg: Krämer, 2003. S. 246.
- ³⁴ Düllfer, Jost. Europäische Zeitgeschichte – Narrative und historiographische Perspektiven. Sk. internetā.

Ojārs Skudra

“Images” and “Paintings” of Contemporary Latvian History As Presented in the Weekly News Magazine *Nedēļa* in 2004

The most important aspects of Latvia's political, economic and cultural history in the 20th century are constantly on the agenda of the national press. This also applies to the only informational and analytical weekly magazine to be published in Latvian – *Nedēļa*. Analysis of the issues of the magazine which were published in 2004 shows

that very few articles about this subject have been written by historians. There are many publications, however, in which journalists offer their own interpretation of historical events and processes, making extensive use of vivid metaphors in this process.

This paper seeks an answer to the question of whether qualitative text analysis of 2004 publications in *Nedēļa* which deal with contemporary history can create a sufficient foundation for the claim that readers are presented with master narratives about contemporary Latvian history. The study is based on Ankersmit's work in the area of "narrative" historical philosophy and on Dülffer's classification of master narratives about contemporary European history. At the centre of the analysis is Ankersmit's argument – that the most objective narrative is the one which is as close as possible to propaganda without actually becoming propaganda.

The concept of contemporary history is based on the idea that the era of contemporaries in the early 21st century can be referenced in the context of the end of World War II in 1945. The author agrees with Dülffer's thesis – that 1989/1990 can also be used as a point of reference. That is when the era of Communism ended, although in Latvia's case, it would be more precise to say that this happened in 1990 and 1991.

The analysis shows that dominant master narratives about contemporary history in *Nedēļa* in 2004 cover the narratives of *fifty years of occupation* (1940–1990) and *the Russian threat*. The master narrative about the occupation that has been proposed by Latvia's historians and variations on that theme will be in high demand in the first half of 2005, because the Latvian political elite will continue to try to turn it into a master narrative for the political elite in all of Eastern and Central Europe or even in all EU member states. Leaders, politicians, political scientists and historians in the EU will have much to do in dealing with the narratives which correspond to the interests of the elite in Eastern and Central Europe. They will also have to redefine their attitudes toward Nazism and Stalinism, if only for reasons of the EU's collective identity.

According to Dülffer's classification, the narrative of the occupation must be characterised as a local manifestation of the narrative of *peripheral view* in Latvia.

Nedēļa more or less holds a monopoly in Latvia as an analytical and informational weekly, and that is sufficient reason to suggest that it has a significant influence on public view and on the formation of collective historical memory at the beginning of the 21st century.

Onken, in her book "Democratisation of History in Latvia: Civic Consciousness and Policies on History in the First Decade of Independence", links democratisation of history with the ability to tolerate differences of opinion and objections when it comes to the consideration of the past and to contemporary politics.

Analysis of historical articles in *Nedēļa* in 2004 indicate that the editors still have far to go before they democratise history. This is indirectly confirmed by the fact that master narratives about the contemporary history of the Baltic States are absent in

Nedēļa's publications. The same can be said about the contemporary history of (Western) Europe. Fixation on oneself is absolutely dominant and depressing. The author argues that the master narratives of *fifty years of occupation* and *the Russian threat* in the early 21st century are also dominant narratives in other Latvian press publications.

Keywords: Narrative, master narrative, metaphor, contemporary history.

PADOMJU LAIKZĪMES

Gustavs Terzens

PSKP CK ģenerālsekretāru bērū rituāli padomju Latvijas presē (1953–1985)

Šajā pētījumā it apskatītas piecu Padomju Savienības vadoņu bērū kā publisks notikums, kurš padomju sistēmas ietvaros tika padarīts par sabiedrisku izrādi ar nosacījumu, ka ikvienam ir jāpiedalās šajā izrādē. Šīs bērū bija rituāli un arī mediju notikumi, jo visa tā laika prese tika pārpludināta ar visdažādākajiem vēstījumiem, kas saistījās ar kādu no pieciem vadoņiem. Propogandas mašīnērija radīja īpašu konstrukciju un recepti, kas ļāva elektrizēt lielas ļaužu masas un iesaistīt tās kopējās sērās. Nozīme šādi izrādei bija politiski stratēģiska, jo tauta bija jāsatgato jaunam vadonim, līdz ar to bija jāaktivizē rituāls, kura laikā tiktu kronēts jaunais vadonis, bet arī tiktu saglabāta pozitīva atmiņa par aizgājušo. To pieprasīja komunistiskais režīms.

Atslēgvārdi: vadonis, mediju notikums, rituāls, kronēšana.

“Par nācijas vērtībām liecina tās kāzas un bērū. Un tās aplūkot ir tas pats, kas vērot taureni laižamies spārnos,” tā par rituālu izsakās dienviņslāvu režisors Emīrs Kusturica.¹ PSKP CK ģenerālsekretāru bērū rituāli taurīna efekta līmenī ir spēcīgas vibrācijas padomju sabiedrības vēsturē, – tās elektrizēja totalitārisma dzīvojošo miljonu sabiedrību. Šodien par Padomju Savienības vadoņu bērū ceremonijām atliek runāt vien politiskās un sociālkultūras vēstures kontekstā, jo, un varbūt arī par laimi, man nav nācies nevienu no tām piedzīvot apzinīgā vecumā, tomēr šādas tēmas izvēle nav nejauša. Ir svarīgi apzināties, ka pagātne, it īpaši vēsture, kas liecina un skar padomju Latvijas vietu Padomju Savienībā, caurauž mūsdienu sabiedrības dzīvesveidu.

Piecu augstākās varas figūru bērū ceremonijas ir vērienīgi un skaļi notikumi, sākot ar masīvajām Stajna bērū un beidzot ar stagnācijas laikmeta beigu posma ikonu Jurija Andropova un Konstantīna Čerņenko bērū. Šie notikumi aizpildīja preses slejas un tautas apziņu, tādējādi piedāvājot pārtraukt ikdienas dzīves rutīnu un ļaujot sabiedrībai pielūgt pašai sevi un savus elkus. Tie bija karnevāli, uz kuriem padomju sabiedrība tika mudināta saposties un būt godbijīgai. Tika panāktas universālas sērās. Piecas bērū veido kopējo izpratni par padomju tradīciju ritualizēšanu, un preseī ir liela loma rituāla norises veicināšanā. Arī padomju Latvijas izdevumi iekļāvās kopējā kolektīvā gara un

agītācijas veicināšanā – laikraksts “Cīņa” un žurnāls “Zvaigzne” ir vieni no tiem.

Šie notikumi sava sociālā konteksta dēļ bija sakrāli manipulatīvi. Padomju sabiedrība dzīvoja laikmetā, kur drošības un uzticības garants bija vara un figūra, kas to iemieso, – vadonis.

Pārāvumu ikdienas rutīnā var panākt liels notikums – mediju notikums. Lai saprastu rituāla, mediju notikuma un teksta, konteksta un diskursa attiecības, esmu izvēlējis adekvātu teorētisko segumu, lai pēc iespējas skaidrāk spētu atklāt bērū rituālu scenārijus, nozīmes un shēmas. Tie ir šā darba galvenie mērķi, meklējot atbildes nevis uz vadoņu kulta un misticisma iemesliem, bet gan uz jautājumiem, kuri skar preses tekstus, to struktūru un nozīmes Padomju Savienībā – totalitārisma. Līdz ar to diskursa analīze ir vadošā metodoloģija mērķa sasniegšanā. Līdztekus tai analītiski skatīju arī mediju notikumu teorijas, kā arī rituālu komunikācijas aspektus.

Darbā fiksēju būtiskas atšķirības attiecīgo rituālu kā mediju notikumu scenārijos, jo vairāk nekā četrdesmit gadu laikā mainījās padomju sabiedrības attieksme pret vadoni un varu. Mainījās arī pati vara, turklāt Padomju Savienības laikmets ir iedalāms atsevišķos etapos, kuru noenkurojošais elements ir tā laika reālais vadonis. Ar šā pētījuma palīdzību rodu vadlīnijas, kas noteica mediju notikumu efektivitāti, rituālu sekmīgu/nesekmīgu norisi un to, cik lielā mērā šie notikumi raksturo padomju tradīciju attiecībā uz vadoņa nāvi. Šos aspektus ir svarīgi pētīt, jo tādējādi ir iespējams atklāt padomju mediju tradīcijas, rituālus un to atspoguļojumu.

Ziņu diskurss drukātā medijā

Pētniecībai izvēlētie drukātie mediji ir laikraksts “Cīņa” un žurnāls “Zvaigzne”. Tie ir izdevumi, kurus padomju laikā Latvijā lasīja visvairāk. Salīdzinājumam: 1953. gadā “Cīņas” tirāža bija 185 000 eksemplāru un “Zvaigznei” 40 000, kamēr citu izdevumu tirāžas bija mazākas (žurnālam “Sieviete” 35 000, avīzei “Padomju Jaunatne” 37 000). Līdz pat 1982. gadam minēto izdevumu tirāžas auga, bet saglabāja esošo proporciju savā starpā – “Cīņa” un “Zvaigzne” palika visvairāk tirāžētie izdevumi. Par analizējamo vēstījuma formu esmu izvēlējis tieši ziņas, jo šo formu izmantoja, lai vēstītu par bērū ceremonijām. Šajos izdevumos uz ziņu formas bāzes ir uzbūvēti mediju notikumi, tāpēc ir svarīgi saprast ziņu diskursu attiecīgā medijā noteiktā laika posmā.

Ziņas avīzēs tiek pasniegtas stāstos, un šie stāsti ir naratīvi par cilvēkiem un notikumiem.² Semiotiķis Džonatans Bignells (*Jonathan Bignell*) uzsver, ka ziņas nesastāv tikai no kailiem faktiem un notikumiem. Tās tiek reprezentētas valodas un citās zīmēs. Ziņas veido konotācijas, kuras savukārt veido ziņu vēstījuma jēgu. Šīs konotācijas var uztvert tikai tad, ja tās pieder kodu sistēmai vai blokam, ko lasītājs atpazīst. Tā ir sociāla dimensija, kurā lasītājs šos kodus saņem kā atpazīstamas zīmes.³

Ja mediju vide ir ideoloģiskas vides subsistēma, tā ir pakļauta ideoloģiskam spiedienam, jo ideoloģija nokļūst līdz visiem sabiedrības slāņiem un skar tos nepastarpināti. Šādi vēlos norādīt uz avīžu saturu ziņās padomju laikā, kad redakcionālā politika atradās

tiešā varas kontrolē. Taču ziņu satura veidošana kā komunikatīva forma ir īpatnēja pēc būtības. Ideoloģija var pastāvēt citas ideoloģijas iekšienē. Tāpat arī ziņas. Dž. Bignels uzskata, ka ziņu diskurss avizēs ir ideoloģiska pasaules reprezentācija, jo tas ir selektīvs attiecībā uz saturu, kas tiks pārveidots specifiskā valodas tekstā ar attiecīgi noteiktu (konstruētu) svarīguma līmeni, kuru nosaka pats selektors.⁴

Bēru atspoguļojumam ziņās ir piešķirta šaura forma. Tā ir kodolīga un tieša, un tādēļ arī efektīva. Varas apoloģēti to savulaik ir pareizi novērtējuši, respektīvi, mediju notikums masām tika nodots caur medija formu, kuri uztveres ziņā ir viegli atkodējama un nolasāma. Katrai ideoloģijai ir savi pieprasījumi, kas attiecas uz veidu, kā tā būtu jāsaprot. Dž. Bignels norāda uz to, ka ziņu diskurss ir ideoloģijas nesējs. Tas transportē konotētas jēgas, iezīmējot tās ar mītiskām sociālām nozīmēm, kuras atbalsta noteiktu ideoloģisku nostāju.⁵

Mediju notikumi – vēstures fikcija kā īstenības garants

Centrālās komitejas funkcionāru bēru precedenti bija visnotaļ skaļi un lieli notikumi, kurus prese atspoguļoja momentāni un ceremoniāli. Ievērojot mūsdienās populāru pieņēmumu, ka vēsture nav notikumi, bet gan process, ir jāskata šie bēru precedenti no sociālā aspekta. Ir svarīgi uz šiem gadījumiem raudzīties no skatu punkta, kurā ir redzama tautas apziņā radītā uztvere no tajā laikā pieejamā kontrolētā mediju satura konstrukta. Šos mediju satura konstruktus es definēju kā atsevišķus *mediju notikumus* jeb kā *hegemoniskas manipulācijas* ar kāda notikuma nozīmības konstruēšanu (par piemēru var minēt Stajna bēru procedūras laikā mirušo slaveno komponistu Sergeju Prokofjevu, taču vadoņa nāve tika konstruēta kā vienīgais notikums, kam piemīt svarīguma tiesības).

Lai noteiktu mediju notikumu vietu masu komunikācijā, es izvēlos divu pētnieku – Daniela Dajana (*Daniel Dayan*) un Elijas Katca (*Elihu Katz*) kopējās teorijas par mediju notikumiem.

Jēdziena skices

Viena notikuma hegemonija pār citiem nav vienslāņaina, jo pastāv jautājums – vai mūsdienās mediju notikumi ir kļuvuši par politisko izrāžu moderno versiju? Lai raksturotu pieeju mediju notikumu skaidrojumiem, D. Dajans un E. Katcs aizstāv neodurkhaimisko nostāju, kurā tā sauktā “mehāniskā solidaritāte” atrodas organiskās solidaritātes pamatā (kopības, biedriskuma, vienlīdzības, familiaritātes jēdzieni). Dažkārt sabiedrības sevis atspoguļojumu mediju saturā redz apgrieztā (ačgārnā) izpratnes kārtībā. Tā ir pašrefleksija, kas funkcionē kā aizsargdimensija mediju notikumiem, lai arī esam pietiekami brīdināti, ka politiskas ceremonijas sugestē sabiedrību pielūgt pašai sevi.⁶

Mediju notikums ir kā brīvdiena mediju patērētājam, tā iezīmē kādu centrālo vērtību vai aspektu kolektīvajā atmiņā. Atsaucoties uz minēto pašrefleksiju kā aizsargdimensiju, šāda situācija rosina sabiedrību šajā refleksijā sevi uztvert tādu, kādu tā sevi uzskata, nevis kāda tā ir realitātē. Saistībā ar mediju notikuma jēdzienu un tā tehnisko realizāciju dabā, jāsaprot, ka šāds sabiedrības pašportrets ir jāapstiprina un jāpadara autentisks un nešaubīgs ar pašas publikas palīdzību, jo citādi šāda shēma nevar funkcionēt. Nedemokrātiskās sabiedrībās šāda shēma nenostādā, jo mediji ir pakļauti politiskās varas īstenotājiem (šajā gadījumā – PSRS prese, kura atražoja *stabilitātes predestināciju* jeb mediju satura konstrukta neaizskaramību un iepriekšnolemtību saistībā ar politiskajām ceremonijām, jo nepastāvēja preses brīvības jēdziens kā tāds). Turklāt, runājot par mediju eksistences specifiku (arī atšķirību no demokrātiskajiem režīmiem) autoritārajos un totalitārajos režīmos, D. Dajans un E. Katcs iesaka informatīvajā telpā nonākušās politiskās ceremonijas nošķirt pēc to tipiēm, nevis ceremonijām kā tādām.⁷

Meklējot precīzāko mediju notikumu definīciju, D. Dajans un E. Katcs izvirza trīs pamatbalstus šim jēdzienam. Mediju notikumi pēc būtības tiek iedalīti “Sāncensībā” (*Contest*), “Iekarojumā” (*Conquest*) un “Kronēšanā” (*Coronation*), kas palīdz mediju notikumu veidot par vēsturisku, episku, sociālpolitisku, harismātisku misiju, kas apvieno šīs trīs kvalitātes un vērtības vienlaicīgi un nosūta plašai auditorijai, pretendējot uz pirmatnējā vēstījuma prestižu. Komunikācijas zinātnē šos notikumus dēvē par “mediju notikumiem”.

Auditorijas šos notikumus uztver ka uzaicinājumu, gandrīz kā tiešas komandas apturēt ierasto ikdienas rutīnu un atvēlēt brīvu brīdi, lai piedalītos notikumā. Salīdzinājumā ar ierastajām brīvdienām attiecībā pret darbadienu šie notikumi ir masu komunikācijas “lielās” brīvdienas.⁸

Mediju notikumam ir *pārtraukuma funkcija* rutīnā, tas ielaužas ierasto notikumu plūdumā mūsu dzīvēs. To sauc par informatīvās telpas monopolizāciju, jo šāds gadījums vai situācija kā, piemēram, CK ģenerālsēkretāra bēres aizņem visus padomju mediju kanālus, pa kuriem tiek pludināta informācija.⁹

Ērvings Gofmanis (*Erving Goffman*) piemin fundamentālās pamatnostādnes simulētās realitātes izrādes izpratnē, jo, viņaprāt, pastāv patiesās un nepatiesās izrādes modeļi, kuras ir vai nu safabricētas un domātas nenopietnai uztverei, kā aktieru uz skatuves spēlētās, vai arī tādas, kas iecerētas nopietni, pašu krāpnieku izpildījumā.¹⁰

Šeit ir jādomā par to, kā mēs tiecamies uztvert reālās situācijas un no kāda skatu punkta. Ē. Gofmanis atzīst, ka bieži vēlamies reālās situācijas uztvert nevis par apzināti izveidotām, bet gan par neapzinātu produktu, ko radījusi indivīda tieša reakcija uz faktiem konkrētajā situācijā. Turpretim izgudrotās situācijas mēs sliecamies uztvert kā rūpīgi uzbūvētas, kurās cits pēc cita likti un lipināti kopā nepatiesie elementi, jo nav tādas realitātes, attiecībā uz kuru šie uzvedības elementi varētu būt tieša reakcija.¹¹

Ir precīzi jānošķir ziņu notikumi no mediju notikumiem, jo ziņu notikumi runā par negadījumiem un sensācijām, bet mediju notikumi postulē un svin ceremoniālu kārtību un tās izpausmes.

Mediju notikumu scenāriji

Par mediju notikumu scenārijiem mēdz dēvēt iepriekšpieminētās definīcijas pozīcijas – sāncensība, iekarojums, kronēšana.

Šie trīs elementi nosaka naratīvas iespējas, lai izpaustu mediju notikuma žanru. Tie nosaka lomu izplatību katrā notikumu tipā atsevišķi un veidā, kādā tie noris. D. Dajans un E. Katcs norāda, atsaucoties uz sociologa Maksā Vēbera autoritātes teorijām, ka šie scenāriji ir būvējami uz nacionalitātes harismas un tradīciju pozīcijām. Šie scenāriji neizslēdz citu scenāriju esamību, taču dominē visbiežāk, jo tiem ir skaidras un nostādītas formulas.

Sāncensības formula.

Tie ir notikumi sākot no pasaules čempionātiem sporta spēlēs līdz pat prezidentālām pārrunām. To pārvalda čempionu (labāko) savstarpējās cīņas, tādējādi iekļaujot ārkārtīgi lielu līdzjutēju skaitu.

Iekarojuma formula.

Tie ir reti notikumi savās izpausmēs – gan efektivitātes, gan paša notikuma fakta ziņā. Tie rada nosacījumus tam, ka mainās kustība procesā, dzīve nav tāda kā agrāk, līdzko iekarojums ir pieņēmis mediju vēstījuma formu, jo svarīgi ir tas, ka ir noticis pats notikums, un tas, ka notikums ir atrādīts medijā.

Kronēšanas formula.

Laikā, kad abas iepriekšējās formulas tikai iekļauj ingredientus no ceremoniālā procesa, šī pati par sevi jau ir ceremonija. Īpašs uzsvars tiek likts uz bērnu un nāves gadījumiem mediju notikuma kontekstā.

Šīs formulas savstarpēji iedarbojas un nosaka scenāriju saturu mediju notikumā.¹²

Tieši kronēšanas formula sevī ietver to jēgpilnības satvaru, kurš skaidro *maiņas būtību*. Sekojot Mihaila Bahtina versijai par karnevāla analogu sabiedrībā pastāvošajām tradīcijām un rituāliem, kronēšana pastāv kā karaļa ākstīgā kronēšana un tai sekojošā gāšana no troņa.¹³

Ir svarīgi saslēgt šos jēdzienus sekojošā secībā – ja pastāv iekārta, kurā neizbēgami sistēmas priekšgalā ir viena persona – vadonis, cars, karalis utt., secīgi vadoņa nāves gadījumā tiks kronēts cits, kurš uzņemsies sava priekšteča uzdevumus. Iepriekš piedāvātie jēdzieni jo vairāk norāda uz ceremoniālu pārdzīvojumu sabiedrībā – svinīgi ir jākronē un svinīgi ir jāapbedī.

Rituāla komunikatīvā loma un uzdevumi mediju notikumu attīstībā

Vēlreiz atgādināšu mūsdienās populāro pieņēmumu, ka vēsture nav tikai notikumi, bet gan ilgstošs process, tādējādi norādot uz plūdumu, kurā nozīmīgi atskaites punkti ir sociālas izrādes, to izmaiņas un turpinājums. Tā ir institucionāla sabiedriskā dzīve, kurā medijs kopš noteikta laika ir viena no vadošajām simbolu sistēmas institūcijām jeb centriem, kurā tiek radīti mediju notikumi, to sapratnes tehnikas, rituāli, kā tās

izdzīvot. Pēdējais jēdziens iet roku rokā ar mediju notikumu analīzi. Lai precīzāk spētu analizēt specifiskus datus saistībā ar mediju notikumiem, esmu izvēlējis Ērika V. Rotenbūlera (*Rothenbuhler*) versiju par rituālu kā jēdzienu komunikatīvajā telpā.

Ē. Rotenbūlers uzskata, ka institucionāla un ritualizēta dzīve pieprasa daudzpakāpju izdzīvošanu šādos līmeņos – *iekļūšana, caurejamība un pamešana*. Dzīve tiek ritualizēta, un rituāli kļūst par katras sabiedrības atslēgnosacījumiem tās sociālajā dzīvē.¹⁴

Jēdzienu *rituāls* ir svarīgi saprast no divējādām pozīcijām, jo tas var tikt lietots (lingvistiski) kā lietvārds un komunikatīvi kā īpašība jeb process. E. Rotenbūlers valodas teorētiskās pozīcijas skaidro sekojoši – maiņa no rituāla – lietvārda uz rituālu – īpašības vārdu ne tikai pieļauj jēgu maiņu (no rituāliem kā lietām uz rituāliem kā aspektiem par lietām), bet arī analītisko pieeju.¹⁵ Es to saprotu šādi – ir iespējama komunikācija kā rituāls un rituāla komunikācija. Turklāt, skatoties no mediju notikumu teorijas pozīcijām, šāda divējāda rituāla izpratne palīdz atsegt daudzšķautņaino komunikatīvo formu. Piedāvāju savstarpēji saslēgt trīs jēdzienus – mediju notikums, rituāls – lietvārds un rituāls – īpašības vārds, jo kā komunikatīva forma pats mediju notikums var būt gan ritualizēts, gan kā ritualizēta mediju notikuma rituāls.

Svarīgi, un to E. Rotenbūlers izceļ īpaši (atsaucoties uz Ērvingu Gofmani), – *visos gadījumos rituāls ir kaut kā rādīta izrāde kādam, tam ir eksternāla forma*. Taču laika vienībās skatoties, autors min arī to, ka rituāls nenoris tā darbības laikā, bet gan darbībā pret iepriekš paredzēto konceptu.¹⁶

Jebkurš rituāls, lai arī veikts vienatnē, ir bāzēts uz sociālās dzīves un uzvedības struktūru. Ja sieviete vienatnē pavada pie spoguļa ilgāku laiku, sevi izskaistinot, tas nenozīmē rituāla vienpusīgu norisi, bet gan sociālu turpinājumu kādam šo izveidoto tēlu parādīt. Bieži gadās, ka rituāls rokasspiedienu var būt bez jēgas, bet citā gadījumā ar kontekstuālu zemtekstu. To sauc par *formālo voluntārismu rituālu*.¹⁷

Rituāls ir brīvprātīga atbilstīgi veidotas uzvedības izrādīšana, lai panāktu simbolisma efektu līdzdalībai nopietnajā dzīvē.¹⁸

Mediju notikuma scenārija shēma un tā dimensijas

Lai saprastu atsevišķa notikuma vietu kopējā diskursā, ir jāatklāj diskursa iekšējais scenārijs. Tie ir simboli un elementi, kas veido mediju notikuma dimensijas. No trim mediju notikumu tipiem kronēšanas dimensijas ir atbilstošākās CK funkcionāru bēru rituālu scenāriju atklāšanai.

E. Katcs un D. Dajans piedāvā shematisku skatījumu uz šo dimensiju mijiedarbību attiecībā pret konkrēto mediju notikuma tipu – kronēšanu (1. tab.).¹⁹

Jau iepriekš minēju, ka vadoņa bēres iemieso sevī cita vadoņa celšanu tronī. Šajā gadījumā tā ir valstiskas nozīmes maiņa, jo aiziet un mainās valsts vadonis. Tā ir savdabīga viena objekta saistītās nozīmes maiņa pret citu.

1. tabula

Dimensija	Kronēšana
1. Periodiskums	Nav noteikta (mēdz atkārtoties)
2. Noteikumi	Paražas, tradīcijas
3. Skatuve (<i>Locus</i>)	Ielas, baznīcas pasāžas, pilsētvides sistēma
4. Oponenti	Realitāte pret realitāti, personas pret simboliem
5. Pretenzija	Pret rituālu
6. Drāma	Vai rituāla norise būs veiksmīga? Vai rituāla galvenais objekts ir adekvāti pelnījis sakrālu simbolismu? Vai realitāte saglabās iepriekšējo definīciju?
7. Galvenā rituāla objekta loma	Iemieso likumus. Simbolizē turpinājumu
8. Medija loma	Padevīgi, ar dziļu cieņu sniegt vēstījumu
9. Auditorijas loma	Solīt lojalitāti, atjaunot sasaisti ar centru
10. Vēstījums	Likumi ir slēgtas tradīcijas
11. Autoritātes forma	Tradicionāla
12. Pieeja konflikta menedžmentam	Piedāvā pārrāvumu konfliktā, modinot sabiedrībā pamatvērtības
13. Laika orientācija	Pagātne

Semiotiķis Georgijs Počepcovs atzīmē svarīgu aspektu, kas attiecas uz vērtību sistēmas maiņu. Jebkura valstiskas sistēmas maiņa ir bāzēta uz tās pamatvērtību maiņu. Esošās sistēmas ietvaros šīs vērtības netiek apstrīdētas un teksta attīstība noris konkrētās robežās, ko nosaka šīs vērtības.²⁰

Kā rāda E. Katca un D. Dajana piedāvātā tabula, viena no dimensijām paredz, ka likumi rituāla laikā ir slēgtas tradīcijas. Tātad kopējā rituāla telpa ir atsevišķs laukums, kurā notiek ne tikai vadoņa maiņa, bet arī kopējās vērtību sistēmas maiņa. Katra sabiedrība vērtību sistēmas maiņu izdzīvo atšķirīgi, taču šī maiņa ir pakļauta vēl kādam starpprocesam. G. Počepcovs norāda, ka šādas maiņas gadījumā jebkura atsevišķa vērtība ir spiesta iziet tā saukto neitralizācijas procesu. Tikai pēc neitralizācijas vērtība var tikt iekļauta jaunajā vērtību sistēmā. Padomju sabiedrība labi zināja neitralizācijas kontekstus, jo tie bija pieejami ikvienam bez izņēmuma. Tie iemiesojās rindās, tramvajos vai metro.²¹

Līdz ar aizejošo vadoni jaunieceltais ar sevis nākšanu tronī nes arī vērtību sistēmas transformāciju, kas ir jāadaptē sabiedrības apziņā. To ir svarīgi atzīmēt, jo katrs vadonis ir unikāls un neatkārtojams. Lai arī tiek piekoptas vienotas politiskās metodes, cilvēciskām raksturiezīnēm ir liela loma. Padomju sabiedrībai CK ģenerāļsekretārs bija dieva vietā, un šis simbols kalpoja kā vienīgais avju bara gans. Viņam tika piedēvētas visas īpašības, kādas sabiedrība vēlētos pati sev. Veidojas situācija, ka caur vadoni sabiedrība pielūdz pati sevi, turklāt vadoņa nāves gadījumā sabiedrībai ir iespēja, izmantojot pārrāvumu ikdienas dzīvē, atcerēties pašai sevi. Šāds solidaritātes precedents nodrošina vērtību veiksmīgu transformāciju līdz ar nākamā vadoņa nākšanu tronī.

Staļina bēres – masīvā kulta rituāls jeb kults, kas biedēja

Vesturnieks un politologs Andrejs Siņavskis piedāvā skatīt Vadoņa kultu un Padomju Savienību alegoriskā salīdzinājumā ar baznīcu, jo, aizsākoties Vadoņa kultam vēl Ļeņina laikā, varas virsotnes kļuva aizvien neaizsniedzamākas ne tikai vienkāršajai tautai, bet arī partijas aparātam. Staļins, ieņemdamas Ļeņina vietu, pašpasludināja sevi par “Dievu” un visu tautu tēvu, atstādams Ļeņinam Visgudrākā titulu. Staļins, pretēji savam skolotājam Ļeņinam, nebija izglītots cilvēks, apliecinot, ka šī neizmērojamā varas masa ir radusies pavisam citādā ceļā, nekā ir pieņemts uzskatīt. A. Siņavskis norāda, ka Staļins ir bijis pirmais pozitīvā varoņa tēls tālaika ļaužu acīs. Tas likumsakarīgi ir savienojams ar sistēmu un to, kādā ceļā un kam tiek piedēvēts tautas varoņa statuss, – tā ir valsts vadoņa figūra.²² Atšķirībā no Ļeņina, Staļins nebija vienkāršs un tuvs tautai, tieši otrādi (lai arī vienmēr tika atgādināts, ka Staļins iet pa Ļeņina iemīto taku) – viņš bija distancēts, kareivīgs (nēsāja militāro formu), runāja lēni, bija noslēpumains. Kāpēc Ļeņins nebija tik “fiels” kā Staļins? Tieši šī salīdzinājuma dēļ – Ļeņins bija askēts, bet Staļins izteikti tendēts uz krāšņumu un neaizsniedzamību. Tas, protams, kalpoja par loģisku Dieva statusa transmisiju ļaužu prātos, radot neziņu, bailes, neinformētību. Taču, lai saglabātu visuresamības efektu, caur iebiedēšanas mehānismu kristalizējas dažādas propagandas aksiomas – viena no tām – “Staļins ir Ļeņins šodien”. Šī aksioma nodrošināja uzticības saglabāšanu Staļinam kā īstenam komunistiskās partijas vadonim.

Kad Vadonis nomira,²³ 1953.gada 5.martā viņa – šī masīvā kulta un Dieva vietā tika iecelta (lasi: pašiecelta) partija. Ko nu? Kur ir vīrs, kurš visu redz un dzird? Iestājās neizmērojamas sēras un apjukums, un visbiežāk dzirdētais jautājums bija: “Kas ar mums tagad notiks?” Ir svarīgi apzināties, ka Staļina bēres bija izrāde, lai nesabruktu tautas kontroles mehānisms. Šo izrādi spēlēja visi, arī Latvija, kas astoņu gadu laikā iemācījās būt paklausīga un pakļāvīga uzstādītajiem noteikumiem. Ieskatīsimies tālaika Padomju Latvijas presē, laikabiedru atmiņās, lai noskaidrotu, kas un kādas lomas spēlēja, kāds bija tautas noskaņojums izrādes laikā.

Apliecinājumu tam, ka žēlums un skumjas ir konstruētas kā īslaicīga publikas mulķošana, var gūt rakstnieka Andreja Dripes izteikumus par saviem vērojumiem tajā laikā – neviens tā patiesi skumis neesot,²⁴ drīzāk tika radīts prātam nesagremojams vēstījums, jo raugi, Staļina vieta ir brīva, bet vietā netiek likts jauns ģēnijs ...

Vietā tiek likta visa kompartija, ko iznēsājis vēl Ļeņins (kurš kalpo kā trešais balsts apjukumam, jo kas tad īsti notiek? ... nomiris taču ir Staļins ... darbs un jauda turpinās ... ārējais agresors saņem vēl lielākus solījumus pretestībai kā nekad iepriekš...). Ikona, kuras gloriā iemieso itin VISU, pēkšņi ir tā, kuru var aizstāt. Manā skatījumā, mēģinot radīt emocionālu traģēdiju, informatīvā propagandas masa padarīja viņu pārāk amorfu un necilvēcisku, turklāt nomainot ar vēl netveramāku sistēmu kā, piemēram, visa Kompartija kopā, kura stājās pie vadības pults kā vienpersonīga būtne. Par to liecina sekojoši fakti: ziņa par saslīmšanu tiek vilcināta (“slimība” sākās

28. februārī vēlu vakarā vai arī agri no rīta 1. martā, taču "*Израда*" par to ziņoja tikai 4. martā). Šī situācija veido ainu, kuru saprotu kā negaidītības momentu, kas izraisīja apjukumu un vilcināšanos, tādējādi ietekmējot vienoto partijas vēstījumu par Vadoņa nāvi.

Izrāde kā preses vēstījums

Pētot žurnāla "Zvaigzne" 1953. gada marta pirmās puses eksemplāru un avīzes "Cīņa" 1953. gada 5.–10. marta izlaidumu, ir jāteic, ka propagandas mašīnērija tolaik ir piekopusi "viena diskursa" stratēģiju jeb veidu, kā vienoti godināt/notušet Josifa Visarionoviča Staļina nāvi. Abi izdevumi ir pārvērsti par nekroloģiem, jo no pirmās līdz pēdējai lappusei redakcionālās politikas izpausmes ir sausas, mākslīgi emocionālas – epiteti dažādās publikācijās atkārtojas, tos papildina "nāves" nosaukšana patiesi nāves vārdā. Neskaitot pašmāju autoru dzejas veltījumus,²⁵ ieturētā emocionalitāte tiek pastiprināta ar korektiem un precīziem ārstu slēdzieniem, tie izteikti valodā un terminoloģijā, kas nepieļauj citu nāves cēloni, kaut gan, un to šī darba autors uzskata par kopējās informatīvās politikas sadrumstalotību, Latvijas Tautas rakstnieka Viļa Lāča uzrunā izskan noniecinājums ārstu slēdzieniem, padarot tos mazāk nozīmīgus:

Medicīnisko paziņojumu skopajos vārdos miljoniem cilvēku visās zemeslodes malās kvēli alka rast pamatu visas cilvēces kopējai cerībai, ko loloja mūsu sirdis: cerību uz karsti mīļotā Vadoņa izveseļošanu.²⁶

Patiesā epiteta jēga ir skaidra, tikai konstruēta kontroversi, jo iekļauj pazemināta vainīgā norādīšanu, it kā netieši, bet virziens ir skaidrs, jo emocionāla spekulācija apgalvojuma formā "*...miljoniem cilvēku alka*" liecina par vispārējā noskaņojuma identifikāciju ar vēlamu. Kā uzticības faktors un simbolu atsauces kalpoja (gan "Zvaigznē", gan "Cīņā") goda sardzes nosaukšana pie Staļina zārka, kur ik pa trīs stundām nomainījās svarīgi ļaudis: Berija, Maļenkovs, Hruščovs un citi. Kā zināmākie politiskās elites un "saulainās" nākotnes celtnieki viņi viesā ap sevi uzticību, jeb uzticamības faktoru, kas ļauj uztvert ziņojumu vai vēstījumu saskaņā ar savu pārliecību. Tas, protams, ļāva noticēt, ka Staļins patiešām ir miris, jo viņi visi taču sēro.

Staļina bērū rituāla scenārija shēma

Staļina bērū scenārijs, apkopojot gan papildu informāciju, gan tiešo lingvistisko zīmju lietojumu, iezīmējas kā autentiska sākotnēja forma šāda milzu notikuma atzīmēšanai. Lai analizētu šāda notikuma diskursa elementus, vēlos izmantot E. Katca un D. Dajana mediju notikuma "kronēšanas" elementu sakarības.

Iekšējais Staļina bērū rituāla diskurss, tā elementi un dimensijas ir atklātas 2. tabulā.

Ņemot vērā, ka pētāmie notikumi ir norisinājušies totalitārisma laikā, bet E. Katcs un D. Dajans iepriekšpieminēto dimensiju sakarības ir analizējuši pakārtoti demokrātiskam varas režīmam, dažas dimensijas neizpaužas ta, kā to paredzējuši abi autori.

2. tabula

Dimensija	Staļina bērū precedents
1. Periodiskums	Atkārtojas otrās komunistu līdera bēres; pirmās Padomju Savienības līdera bēres
2. Noteikumi	Vadoņa kulta pieņemšana (līdz ar Latvijas atkalpievienošanas Padomju Savienībai 1944./45. gadā)
3. Skatuve	Sarkanais laukums, Arodbiedrības nama Kolonnu zāle; Latvijā – Viesturdārzs, Kirova parks, rūpnīcas, ielas, pilsētvide, īpaši visu pilsētu un apdzīvotu vietu pirmās nozīmes laukumi un iestādes
4. Oponenti	Padomju tauta <i>pret</i> Vadoņa zaudējumu; pelēkā totalitārisma ikdiena <i>pret</i> autonomu realitāti, kas sugestē absolūtu solidaritāti un vispārējas sēras, absolūts ikdienas rutīnas pārrāvums
5. Pretenzija	Tiek atlikta; kritika <i>pret</i> rituālu dabā nepastāv, jo ir totalitārisms
6. Drāma	Absolūts rituāls (bezprecedenta simtprocentīga hegemoniska manipulācija); galvenais rituāla objekts iemieso absolūtas skumjas; realitātes krustojas
7. Rituāla galvenā objekta loma	Lielākas figūras nav; netiek paredzēts pēctecis; nav zināms tautas liktenis
8. Medija loma	Rupors, aģitators; paklausīgs, sakrāli padevīgs
9. Auditorijas loma	Sola mūžīgu lojalitāti un mīlestību, mehāniskā solidaritāte kā organiskā sabiedrība, vienojošais elements – skumjas
10. Vēstījums	Rituāla ietvaros rodas slēgtas tradīcijas, īpašs uzvedības modelis
11. Autoritātes forma	Vāra, kas nosaka, ka cilvēkiem tā ir jādara un jāuzvedas; padomju tradīcija
12. Pieeja konflikta menedžmentam	Absolūts pārrāvums ikdienas rutīnā; kopējās sēras; solidarizē sabiedrību, mudina cīnīties tālāk par padomju ideāliem
13. Laika orientācija	Pagātne; noslēdzas posms, ko vadījusi kulta personība Staļins – Ļeņina līdzgaitnieks

Izīmējot scenārija shēmu, izkristalizējas vadlīniju rāmējums, kas nosaka Staļina bērū ritualizēšanas diskursu, taču tās ir dimensijas, kas ir pakārtotas mediju notikuma konstruēšanas teknikām. Diskurss nevar pastāvēt bez cita diskursa, tāpat kā teksts pats par sevi nevar pastāvēt, nesaistoties ar citiem tekstiem. Lai saliedētu attiecīgus šim gadījumam pakārtotus diskursus, atklāšu paņēmienus, kas apzīmē vadoņa nosaukšanas stratēģijas, mehānisku skumju konstruēšanu un paša bērū notikuma pazīmes padomju Latvijas preses tekstos (3. tab.).

3. tabula

Objekts	Nosaukšanas veidi/simboliskums
Vadonis (Staļins)	“Tautu Tēvs”, “Staļins ir Ļeņins šodien”, “Dižais skolotājs”, Varonis, Diženais karavadonis, “Dzelzs cilvēks”, “Vislielākais cilvēces ģēnijs”, Padomju Savienības ģeneralisimuss

Jāatzīmē, ka kopējā ceremonijā tiek ieturēta sakrāla simbolu atveide un nosaukšana kā paša Vadoņa gadījumā, tā arī apkārtējo objektu ziņā. Lai saglabātu ceremonijas regālījas, zārks, kurā gulēja mirušais Staļins, tiek dēvēts par šķirstu.

Simboli, kas padarīja notikumu smagnēju, ir kontekstuāli saistīti ar rituāla galveno objektu, to skaitā atsevišķa vieta presē, kas tika atvēlēta skumju konstrukcijai. Izmantotie teksta elementi skumju konstruēšanai doti 4. tabulā.

4. tabula

Konstrukts	Konstrukta elementi
Skumjas	Citu varas funkcionāru kā uzticības garantu godasardze pie Staļina šķirsta; "sēro visa progresīvā cilvēce" – publicētas līdzjūtības vēstules no citu valstu valdībām; epiteti – "vissmagākais zaudējums padomju cilvēkam", sēro visi – pat bērni; tautas dzejnieku sēru dzeja kā vēl viens uzticības garants; vizuālais (foto) sēru teksts

Pakārtoti šīm tiešajām rituāla galvenā objekta virzienā tēmētajām valodas formām, klāt nāk trešais slānis – paša notikuma pazīmes. Tās ir simbolu grupas, kas noenkuro bērū rituāla jēgu un veido tā ārējo rāmējumu. Šie elementi ir uzskaitīti 5. tabulā.

5. tabula

Rituāls	Notikuma pazīmes
Staļina bēres	Oficiālo varas pārstāvju saskaņotās sēru uzrunas; pakāpenisks, kurā notiek skumju eskalācija no Staļina nāves fakta (1953. gada 5. martā) līdz bērū ceremonijai; turpinājums, kurā tiek cildināta Staļina darbu nemirstība un viņa personas eksistence tautas atmiņā; fona informācija par kolektīvo sērošanu visā Padomju Savienībā

Šo elementu summa norāda uz vadlīnijām, kas veido vienoto rituāla vēstījumu padomju Latvijas presē, kā arī atklāj stratēģijas, kuras Staļina bēres padarīja par mediju notikumu un hegemonisku manipulāciju.

Zinot iemeslus, kas bija Staļina masīvā kulta pamatā, ir izskaidrojama viņa bērū vērienīgā un simbolu pārpilnā shēma, kas turpmākajos padomju vadoņa bērū rituālu precedentos vairs nebūs tik gigantiska, jo ar J. Staļina nāvi sākās zīmīgs pārmaiņu laiks, kurā notika vērtību pārorganizēšanās, līdz ar to arī padomju rituāla izpildes stratēģijas.

Spēka vienību nosacījumi un atšķirības – Hruščova piemērs

Mirkli, kad Staļins bija apglabāts, sākās laikietilpīga un nevienādi līmeņota līderu maiņa, jo Staļina kults bija ultraietkmīgs un tautas apziņā tik spēcīgi nogulsņējies, ka

tīri pēc būtības neko līdzvērtīgu piemeklēt nevarēja, kur nu vēl piešķirt attiecīgos titulus. Kompartijai, kas sevi personificēja kā Padomju Savienības vadoni, nācās iemiesot un atrast pazeminātas pompozitātes līderi, lai nenomāktu baznīcas prototipiskos spēka elementus. Ņikita Sergejevičs Hruščovs bija attiecīgā figūra – neizglītots cilvēks, kurš ir pietiekami skaļš, turklāt tāds, kurš būs spējīgs celt gaismā Staļina noziegumus un tos šķetināt (pēc viņa pavēles tika sodīts Berija). Šī persona bija funkcionārs vārda vistiešākajā nozīmē – viņš funkcionēja kopējā konjunktūras sistēmā, vadīts no augšējiem varas ešeloniem. Tas nekad nebūtu iespējams Staļina laikā. Protams, avīzes rakstīja par Hruščova vizītēm ārzemēs, par darbībām prezidijā, taču bez pielūgsmes un bijāšanas.

Abas Hruščova nāves, gan formālā (noņemšana no amata 1964. gadā), gan fiziskā (bēres 1971. gadā), ir no mediju viedokļa neizteismīgas. Tās ir atspoguļotas vāji un formāli, bez īpašām mediju notikuma pazīmēm. Tās neradīja satraukumu un pārrāvumu ikdienas dzīvē un norisēs. Nikolajs Zenkovičs atklāj, ka Hruščovs neilgi pirms savas atstādināšanas no amata ir būtiski traucējis prezidija darbu, mēģinājis sanaidot tā dalībniekus, dēvējis tos cilvēkam apkaunojošās iesaukās, vērpis intrigas un spēlējis necienīgu politisko spēli.²⁷ Reāli dzīvam esot, Ņikita Hruščovs tika noņemts no skatuves, neļaujot viņam nospēlēt varas fināla lomu. Viņam, aizejot mūžībā, netika veltīta dzeja un šauteņu zalves. Viņu centās aizmirst. Dienā, kad paziņoja par viņa lūgumu atstādināt no amata, "Čiņas" pirmajā lappusē neparādās pat Ņ. Hruščova fotoattēls. Tā vietā tur gozējās uz nākamo kronēšanu pretendējošā Leonīda Brežņeva fotogrāfija, kā arī jaunā PSRS Ministru padomes priekšsēdētāja Alekseja Kosigina attēls.²⁸ Ņ. Hruščovam tika atņemti visi tituli, un tas tika panākts, dzēšot atmiņas par šo personu. Viljams Taubmans (*William Taubman*) uzsver, ka izdzēst negodā kritiņus vadoņus no vēstures grāmatām Padomju Savienībā nebija nekas jauns. Šo paņēmieni līdz pilnībai bija izkopi Staļins un pēc tam Hruščovs to izmantoja pret Staļinu pašu.²⁹

Par viņa nāves un bērū notušanās varas apoloģēti bija parūpējušies īpaši centīgi. 1971. gada 13. septembrī lielākajā komunistiskās varas ruporā avīzē "*Ļšqāāq*" tika ievietots niecīgs paziņojums (tas pat nebija nekrologs, kā nāktos ziņot par kāda nāvi), ka "78 gadu vecumā miris bijušais PSKP Centrālās Komitejas pirmais sekretārs un PSRS Ministru Padomes priekšsēdētājs, personālais pensionārs Ņikita Sergejevičs Hruščovs".³⁰

Ja jau reiz šāds informatīvs liegums ir bijis lielākajā un nozīmīgākajā padomju laikrakstā, tad Latvijas prese noteikti nevarēja pretendēt uz plašāku Hruščova nāves atspoguļojumu.

Runājot par kronēšanas dramatisko dimensiju, teorētiski jāsecina, ka rituāls šajā gadījumā ir noritējis neveiksmīgi – tauta nesola mūžīgo piemiņu un lojalitāti, līdz ar to izzūd pretenzija pret rituālu kā tādu, jo nav paša rituāla mediju notikuma izpratnē.

Hruščova bēru shēma

Saistībā ar augstākminētajiem iemesliem, kas skar Hruščova tēla maznozīmības rašanos, mediju notikuma terminos lūkojoties, šis precedents neattaisno vairākas mediju notikuma dimensijas. Hruščova bēru shēma attēlota 6. tabulā.

6. tabula

Dimensijas	Hruščova bēru precedents
1. Periodiskums	Iztrūkst perioda posma mediju notikuma izpratnē – bēres ir vienkārši bēres. Rituāls nenotiek, tātad neatkārtojas
2. Noteikumi	Tradīcijas, kas tiek apslāpētas
3. Skatuve	Bez butaforijām un dekorācijām; kapsēta
4. Oponenti	Konfrontācija nenotiek. Puses netiek nostādītas viena pret otru
5. Pretenzija	Nav rituāla. Pretenzija šajā gadījumā netiek apskatīta vispār
6. Drāma	Nav rituāla mediju notikuma izpratnē. Realitātes nekrustojas, pārrāvums ikdienas dzīvē neveidojas. Realitāte saglabā iepriekšējo definīciju
7. Galvenā rituāla objekta loma	Īespējamā rituāla objekta loma ir minimizēta, izslēgta, līdz ar to nav turpinājuma; objekts neiemiešo vērtības
8. Mediju loma	Gandrīz nekāda. Sausa, oficiāla, vienaldzīga
9. Auditorijas loma	Nav lielas auditorijas. Nav to, kas solītu lojalitāti, jo realitātē jau ir cits vadonis
10. Vēstījums	Likumi nerodas kā slēgtas tradīcijas, jo rituāls šajā gadījumā nav mediju notikums
11. Autoritātes forma	Vāra nosaka šā notikuma maznozīmīgumu
12. Pieeja konflikta menedžmentam	Nepiedāvā pārrāvumu ikdienas dzīvē, nemudina sabiedrību atcerēties pašai sevi rituāla ietvaros
13. Laika orientācija	Pagātne. Destalinizācijas trieciennieka aiziešana. Formālās nāves posms noslēdzas ar reālo nāvi

Analizējot pietiekami neizteiksmīgo Hruščova aiziešanas konstrukciju, ir saprotams piesardzīgo epitetu lietojums. Tiesa, padomju Latvijas presē šie epitēti parādījās tikai Hruščova formālās nāves – aiziešanas no amata – gadījumā. Salīdzinot ar daiļrunību, ar kādu tika apzīmēts Staļins, Hruščovs tiek saukts pilnā vārdā – Ņikita Sergejevičs Hruščovs, bez gloricējošām nominācijām. Iemesli viņa aiziešanai arī tiek definēti vienkāršā un oficiālā veidā – “sakarā ar lielo vecumu un veselības stāvokļa pasliktināšanos..”³¹ Hruščova noiešana no skatuves diskursīvā izpaušmē atšķiras no tā, kā bija pieņemts Padomju Savienībā. Hruščovu negodināja kā vadoni.

Pelēkā laikmeta vadoņa pelēkās bēres – Brežņeva piemērs

Pēc Hruščova aiziešanas no pirmā sekretāra amata vadoņa krēslu ieņēma Leonīds Brežņevs. Šis brīdis neskaidrības ziņā bija līdzvērtīgs brīdim, kad nomira Staļins. Mīklainie un intrigu apvītie Hruščova “noņemšanas” iemesli un momentānais nākamā vadoņa atrašanās fakts radīja sasteigtības sajūtu. Nekādas speciālas publiskas ceremonijas jaunā vadoņa kronēšanai organizētas netika, drīzāk otrādi – ātrāk amatā, lai ātrāk aizmirstu Hruščovu.

Kā būtisks punkts šajā vadoņu maiņā ir jāmin kārtējais baiļu rašanās precedents. Vēsturnieks Rūdolfs Pihoja to raksturo kā baiļpilnu laiku, jo padomju sabiedrība pēc Hruščova aiziešanas no amata dzīvoja bailēs no Staļina režīma jeb neostaļinisma iestāšanās.³² Tātad nenoteiktība par tālāk notiekošo.

Arī padomju Latvijas prese ļoti piezēmēti atspoguļoja Brežņeva nākšanu pie varas, nodrukājot paziņojumu kopā ar viņa fotogrāfiju.³³

Pētot laiku, kad Padomju Savienības vadonis bija Leonīds Brežņevs, nonācu pie secinājuma, ka ir radies lūzums vadoņa tēla uztverē. Brežņevs netiek rādīts kā vienīgais, – viņš ir viens no kolektīva. Šajā laikā arī parādījās jēdziens “kolektīvā pārvalde”. Staļina laikā blakus vadonim neatradās neviens.

Mainoties laikmetam, mainījās arī laikmetiskā vadoņa uztvere. Agrīnais Padomju Savienības kulta personas radītais aklums Brežņeva laikā tika aizstāts ar neizlēmību un stagnāciju – tā sauktais *zastoj*³⁴ laiks. Ļaudis vairs nebaidījās no “vienīgās” personas terora.

Brežņeva bērū konstrukcija un momentānās aizvietojamības faktors

Leonīds Brežņevs nomira 1982. gada 10. novembrī. Prese par to paziņoja tikai 12. novembrī. Līdzās visam pelēcīgajam laikam Padomju Savienībā atdzima padomju rituāls, – tika būvēta ceremonija atvadām no vadoņa. Tas nebija noticis Hruščova nāves gadījumā. Taču, salīdzinot ar vērienīgo un masīvo Staļina bērū scenāriju, Brežņeva bēres iemieso vairāk oficiālu un informatīvu sausu pieeju. R. Pihoja vēsta par Centrālās Komitejas sanākumi, kurā tika godināts mirušais L. Brežņevs – plēnumā runāja Jurijs Andropovs (tolaik vēl tikai otrais PSKP CK sekretārs), viņa runa ilga piecpadsmit minūtes. Vēstījums bija absolūti sauss un oficiāls – partijas un visas valsts mīzu zaudējums, atvadas no biedra un drauga, no cilvēka ar plašu dvēseli un savas lietas zinātāja. Runas beigās J. Andropovs aicināja klātesošos varas funkcionārus pieminēt Leonīdu Brežņevu ar klusuma minūti.³⁵ Tieši “minūti”, nevis “brīdi” lūdza Andropovs, kurš jau skaidri redzēja sevi sēžam Padomju Savienības vadoņa krēslā, un šis aspekts ir būtisks kopējā Brežņeva aizvadišanas diskursā, jo pastāv versija, ka J. Andropovs, uzzinājis par Brežņeva nāvi, pats personīgi ir devies uz ārpilsētas rezidenci, kur vadonis bija atrasts miris, lai pats pārliecinātos par notikušo.

Prese. Bēres. Mediju notikums

Par Brežņeva bērēm kā par vērienīgu mediju notikumu var runāt viena iemesla dēļ – tās tika parādītas arī televīzijā, kuras nebija Staļina un Hruščova laikā. Tas nozīmē, ka reiz atkal tika nodrošināts pārrāvums ikdienas dzīvē un sabiedrībai bija iespēja pavērsties ačgārnā pozīcijā attiecībā pret ikdienas rutīnu.

Ģan "Cīņa", ģan "Zvaigzne" Brežņeva bērū ceremonijas laikā konsekventi ievēroja savu lomū notikuma atspoguļošanā. Par vienojošiem diskursa elementiem liecina trīs aspekti – vadoņa nosaukšanas paņēmiens, atvadoties no viņa, skumju konstruēšanas paņēmiens un notikumu vispārāksturojošie elementi.

Līdzīgi kā Staļins bērū ceremonijas vēstījumā, arī Brežņevs ir nominēts pietiekami kodolīgi, operējot ar komunisma simboliem (7. tab.).

7. tabula

Objekts	Nosaukšanas veidi/simboliskums
Vadonis (Brežņevs)	"Leņina darba uzticīgais turpinātājs"; "Dižākais miera cīnītājs"; "cēls paraugs"; "mūsu laikmeta izcilākais ļeņinietis"

Šīs nominācijas ir tiešas norādes uz simbolisma adekvātu lietojumu rituāla izpildē, jo, ja rituāla galvenais objekts izpelnās šādu nosaukumu lietošanu, tad tas sasaucas ar citām mediju notikuma dimensijām, kurās kopējā ceremonijā tiek glorificēti arī citi elementi. Tā, piemēram, līdzās pašā vadoņa nosaukšanai rituāla simbolisma valodā simbolizētas tiek arī skumjas, veidojot tās kā kopēja notikuma konstrukcijas sadaļu. Padomju Latvijas presē skumju konstrukcija Brežņeva bērū gadījumā īpaši neatšķiras no Staļina bērū saistībā konstruēto skumju vēstījuma (8. tab.).

8. tabula

Konstrukts	Konstrukta elementi
Skumjas	Planētas dziļās sēras – līdzjūtības telegrammas no citu valstu valdībām; tautas dziļās sēras; "smagā zaudējuma sāpes"

Trešā pozīcija ir notikuma iezīmes, kas Brežņeva bērū gadījumā ir tradicionālas – "PSKP CK locekļi atvadās no L. Brežņeva".³⁶ Svarīgi ir atzīmēt koleģiālo, nevis bijīgo atvadišanās manieri no Brežņeva salīdzinājumā ar Staļinu. Staļina gadījumā tika piesaukti sakrāli simboli, piemēram, "šķirsts", pie kura goda sardzē stāvēja toreizējie varas izpildītāji; Brežņeva gadījumā sakrālā simbolika ir daudz vienkāršāka un ieturētāka. Par sakrālo elementu, kas tautas apziņā ir iemiesots kā vieta, kur mīt dievi, uzskata Leņina mauzoleju – tur tiek noturēta oficiālā parāde, vadoni mūžībā aizvadot.

Atjaunotās tradīcijas mediju notikuma shēma

Brežņeva bēres reanimē padomju tradīcijas un atjauno to periodiskumu, jo Hruščova aiziešana radīja pārrāvumu šajā tradīcijā. Brežņeva bērū rituāls ir dimensionāli adekvāts E. Katca un D. Dajana piedāvātajai mediju notikuma scenārija shēmai (9. tab.).

9. tabula

Dimensijas	Brežņeva bērū precedents
1. Periodiskums	Atjaunots posms padomju tradīcijā
2. Noteikumi	Uz paražām balstītas tradīcijas atgriešanās
3. Skatuve	Sarkanais laukums; Arod biedrību nama Kolonnu zāle; Latvija – VEF; Rīgas Vagonu rūpnīca; ražošanas apvienība "Latvija"; īpaši visu pilsētu un apdzīvotu vietu pirmās nozīmes laukumi un iestādes
4. Oponenti	Cilvēki <i>pret</i> sava vadoņa nāvi, realitātes krustojas, iepriekšējā vadoņa kults, kas biedēja, <i>pret</i> vadoņa kultu, kas suģestē kolektivizāciju un neizdala sevi kā "vienīgo", ļaujot varai iemiesoties vairāk nekā vienā personā
5. Pretenzija	Kritika nepastāv. Pastāv vajadzība ātri un oficiāli atvadīties no vadoņa
6. Drāma	Absolūta rituāla norise. Rituāla galvenais objekts iemieso vērtības, tātad arī piešķirtais simbolu kopums ir adekvāts. Realitātes krustojas, tādējādi attīstot iekšējo noteikumu rašanos paralēlajā realitātē
7. Rituāla galvenā objekta loma	Simbolizē turpinājumu. Iemieso vērtības
8. Medija loma	Atspoguļo padevīgi, bet sausi; īstermiņa hegemoniska manipulācija ³⁷
9. Auditorijas loma	Mākslīga godbijība, neizjūt visaptveroši, bet rāda, ka sola lojalitāti
10. Autoritātes forma	Absolūtas varas mehānisms. Vara nosaka rituāla scenāriju
11. Vēstījums	Atjaunotas tradīcijas un to slēgtie likumi
12. Pieeja konflikta menedžmentam	Piedāvā pārrāvumu ikdienas rutīnā. Pulcē sabiedrību ap notikumu, mudina atcerēties pašai sevi
13. Laika orientācija	Pagātne. Ar Brežņeva nāvi noslēdzas nozīmīga tēvijas vēstures josla ³⁸

Līdz ar Brežņeva bērēm iezīmējas jauns posms padomju tradīcijā – zūd vienas personas kults, taču vadonis tiek cienīts un, galvenais, uzskatīts par vadoni. Vairāk gan saskatu jēdzienu "biedrs", kas neiemieso baznīcas alegorisko modeli ar Padomju Savienības CK ģenerālsēkretāru.

Pēdējā staļinisma gvarde jeb katafalku sacensības – Andropova un Čerņenko piemēri

“Andropova kurss” – tā 1982. gada novembrī raksturo vēsturnieks A. Šubins,³⁹ kad pēc Brežņeva nāves CK ģenerālsekretāra vietu 68 gadu vecumā ieņēma Jurijs Andropovs, kurš nemaz necentās slēpt, cik ļoti ir iekārojis *ģenseka* vietu. J. Andropovs pat pameta darbu Valsts drošības komitejā, kurā bija nokalpojis daudzus gadus. Taču tā iezīme, kas bija pamanāma jau Brežņeva laikā – vadoņa tēla dalītā uztvere attiecībā uz to objektu, kas iemieso un simbolizē varu, bija pamanāma arī J. Andropova kronēšanas laikā. Dīvaini, bet, ieceļot jaunu vadoni, jau iezīmējās iespējamā nākamā vadoņa siluets. Tas bija Konstantīns Čerņenko – stabils varas un birokrātijas funkcionārs jeb *aparātčiks*.⁴⁰ Tieši šī iezīme, ka varas simboliku neiemieso tikai viena persona, bet vairākas, turklāt savstarpēji saistoties, norāda uz iespējamiem nākamajiem kandidātiem, veido nešķeltu diskursa izpratni par J. Andropova un K. Čerņenko laikmetu, kurš laika izteiksmē ne tuvu nav tik ietilpīgs kā viņu priekšgājējiem. Viņu kopējo, nevis šķelto izpratni pastiprināja arī strauji tuvojošais pārmaiņu laiks – Mihails Gorbačovs un *perestroika*.

Abu ātrās nāves vēl esot amatā atstāj pagaidu aizvietojamības iespaidu, līdz ar to rituāla ceremonija nevar būt organiska. Tai ir jābūt konstruētai, lai saglabātu līdzšinējo autoritātes formu un neradītu šaubas vai šķēlumu izpratnē par pašas varas tēlu un nozīmi Padomju Savienībā. Taču par stagnācijas politiku pēdējo centienu klupšanas akmeni tik tiešām ir minamas tādas pārādības kā viņu abu lielais vecums, stājoties amatā – Andropovs 68 gadi, Čerņenko 73 gadi, un atjēgties neļaujošās abu nāves.

Vienādās bēres

Gan J. Andropova, gan K. Čerņenko nāves gadījumi laika izteiksmē notika drīz viens pēc otra un kalpoja par pamatu padomju rituāla tradīcijas nostiprināšanai, jo rituāla ceremonija tika konsekventi atspoguļota galvenajos Padomju Savienības izdevumos, arī padomju Latvijas presē. Turklāt mediju notikuma attīstību sekmēja televīzijas ienākšana mediju vidē, jau Brežņeva bērū rituāla laikā. Salīdzinājumā ar Staļina bērēm šis aspekts ir būtisks, jo preses vēstījums nav tik ilustratīvs kā televīzijā, radot iespēju auditorijai saskatīt vairāk, nekā piedāvā prese.

Vienādības diskurss izpaužas, izklājot bērū ceremonijas kā mediju notikuma scenārija shēmu. Izmantojot E. Katca un D. Dajana piedāvāto scenārija atklāšanas shēmu, abus vadoņus, Andropovu un Čerņenko, savietoju vienā sistemātiskā shēmā, jo pastāv šis vienādības faktors (10. tab.).

10. tabula

Dimensija	Andropova bēru precedents	Čerņenko bēru precedents
1. Periodiskums	Atkārtots rituāls	Atkārtots rituāls īsā laika posmā, serialitāte
2. Noteikumi	Tradīcijas – “tā ir pieņemts”	Tradīcijas – “tā ir pieņemts”
3. Skatuve	Visi pirmās nozīmes pilsētvīdus objekti (arī Latvijā)	Visi pirmās nozīmes pilsētvīdus objekti (arī Latvijā)
4. Oponenti	Konstruēta pulcēšanās <i>pret</i> organisku; īss laika posms <i>pret</i> jēdzienietilpīgu simbolu	Atkārtots rituāls <i>pret</i> vadoņa aiziešanas nozīmi; iepriekšējie simboli atkārtojas
5. Pretenzija	Kritika nepastāv	Kritika nepastāv
6. Drāma	Absolūta rituāla norise, kurā galvenais rituāla objekts iemieso komunistiskās vērtības, vadonis ir pelnījis adekvātu simbolu piederību sev. Realitātes krustojas, taču daļēji saglabā iepriekšējo definīciju	Absolūta rituāla norise. Operē ar ierastajiem simboliem. Realitāte daļēji saglabā iepriekšējo definīciju, serialitāte
7. Galvenā rituāla objekta loma	Iemieso likumus, simbolizē turpinājumu, piešķir nozīmes	Iemieso likumus, noslēdz konkrēto posmu pirms <i>perestroikas</i>
8. Medija loma	Padevīgi, bet oficiāli atspoguļo rituālu. Vēsta arī par citiem notikumiem	Oficiāli. Atspoguļo arī citus notikumus
9. Autoritātes forma	Vara nosaka rituāla scenāriju	Vara nosaka rituāla scenāriju; forma – tradicionāla
10. Vēstījums	Likumi ir slēgtas tradīcijas	Likumi ir slēgtas tradīcijas
11. Auditorijas loma	Seko rituāla scenārijam – sēro, sola lojalitāti, pulcējas ap objektu	Tradicionāla – sēro, pulcējas ap objektu
12. Pieeja konflikta menedžmentam	Piedāvā īslaicīgu pārrāvumu ikdienas rutīnā	Piedāvā īslaicīgu pārrāvumu ikdienas rutīnā
13. Laika orientācija	Pagātne. Sāk noslēgties vecā pārvaldes modeļa darbība	Pagātne. Noslēdzas vecā pārvaldes modeļa funkcionēšana

Līdzās šai shēmai svarīgi ir minēt nosaukšanas paņēmienus un attiecīgā skumju konstrukta elementus, kas Andropova un Čerņenko piemēru gadījumā ir skopāki un to ir skaitliski mazāk nekā viņu priekšgājējiem (11. tab.).

11. tabula

Objekts	Nosaukšanas veidi/Andropovs	Nosaukšanas veidi/Čerņenko
Vadonis	Izcilais Komunistiskās partijas un Padomju valsts darbinieks; "ists komunistis"; "tautai ziedojis mūžu"; nenogurstošs cīnītājs par mieru un komunismu	Komunistiskās partijas un Padomju valsts, starptautiskās komunistiskās un strādnieku kustības izcilais darbinieks

Lai arī abu bērū rituālu gadījumos ir ievērota konsekvence un notikumi ir savā būtībā līdzīgi, tomēr, spriežot pēc veļfitajiem epitētiem, J. Andropovs tiek pozicionēts ciešākā sasaistē ar "vecajiem" laikiem, bet K. Čerņenko gadījumā liecina par jaunās sistēmas nepārprotamu un nenovēršamu iestāšanos. Piesardzīgāka ir arī skumju konstruēšanas stratēģija K. Čerņenko gadījumā (12. tab.).

12. tabula

Konstrukts	Konstrukta elementi/ Andropovs	Konstrukta elementi/ Čerņenko
Skumjas	"Padomju Latvija sēro"; "lielas ir mūsu bēdas"; "neatgūstamais zaudējums"; "pusmastā tiek nolaisti kuģu karogi"; sēro visa progresīvā cilvēce	"visas tautas sēras"; "neatgūstamais zaudējums"

Nozīmes nav atšķirīgas. K. Čerņenko gadījumā ir mazāk epitētu un empātisku uzsaukumu, salīdzinājumā ar J. Andropova bērū ceremoniju.

Lai arī vienotajā Andropova-Čerņenko laikā ir pamanāmas iekšējas nosaukšanas stratēģijas disproporcionālas izpausmes, tas nemaina lietas būtību – līdz šim brīdim tās ir pēdējās PSKP CK ģenerāļsekretāru bērū. Noslēdzot kronēšanas kopējo "lielo" scenāriju, vēlos norādīt uz būtisku aspektu – ģenerāļsekretāru bērū rituāla izpildes laikā, jau kopš Staļina bērēm ir funkcionējusi bērū komisija ar atsevišķu priekšsēdētāju, kurš kā tēls un figūra ir attiecīgi atbildīga par mirušā vadoņa cienīgu izvadīšanu. Taču padomju rituāla tradīcijā pastāv konsekvence – aizgājēja bērū komisijas priekšsēdētājs kļūst par nākamā vadoni (izņemot Hruščova un Brežņeva maiņu). Tas liecina par līmeņotu troņa ieņemšanu – no kronprinča par karali ceremoniālā secībā.

Nobeigums

PSKP CK ģenerāļsekretāru (izņemot Hruščovu, viņš bija pirmais sekretārs) bērū rituāli nav viendabīgs process. To ir svarīgi saprast tīri laikmetisko iezīmju dēļ. Manā skatījumā padomju oficiālā rituāla tradīcija visizteiktāk sākas ar Staļina bērū ceremoniju, jo tā bija absolūta hegemoniska manipulācija gan ar preses tekstu, gan ar tautas apziņu. Tas laiks un tieši šis notikums izveido augstāko atskaites punktu, no kura raudzīties

uz pārējiem bēru rituālu precedentiem kā mediju notikumiem. Staļins ir bijis vienīgais CK ģenerālsēkretārs, kam tika piedēvētas visaugstākās nominācijas, nepieļaujot skatīt padomju varu šķelti no vadoņa. Staļins iemietoja visu, pat padomju cilvēka ikdienu, bailes, pārlicību ...

Pēc masīvās Staļina bēru procesijas nevienam citam notikumam nebija līdzvērtīga spēka, tomēr radās tradīcijas simboli un noteikumi – slēgts uzvedības kodekss, kā sabiedrībai izvadīt vadoni. Tas ir karnevāls, gan bez komēdijas, toties ar ākstiem. Par ākstīgo bēru rituālu bez padomju tradīciju klātesamības es dēvēju Hruščova aiziešanu no padomju skatuves. Lai arī kā ikona Hruščovs savā darbības laikā bija izteiksmīgs vadonis, tomēr sociālpolitiskā situācija neļāva viņu ritualizēt – neļāva kļūt par padomju tradīcijas rituāla galveno objektu. Kopējā diskursā, raugoties no mediju notikuma skatu punkta, Hruščova bēres drīzāk simbolizē pazeminājumu un rituāla apiešanu. Šis periods mainīja arī kopējo skatu uz padomju vadoni.

Brežņevam, vadot valsti pelēcības un dikstāves laikmetā, kopējais simbols komplekts bija daudz piezemētāks nekā abiem viņa priekšgājējiem. Tomēr Brežņeva nākšana pie varas skaidri simbolizē “jaunā vadoņa kronēšanu”, jo kandidatūra bija zināma uzreiz, kas nebija skaidra Hruščova kronēšanas laikā. Arī vadoņa tēla uztvere tautas apziņā ir mainīta. Staļins bija vara, un vara – Staļins. Turpretim Brežņevs kopējā izpratnē bija tikai daļa no varas, tāpēc bēru rituāls noteica, ka no viņa ir jāatvadās kā no biedra nevis kā no “dieva”, kā tas bija Staļina gadījumā. Brežņevs ir pēdējais no PSKP CK funkcionāriem, kurš vadījis Padomju Savienību tik ilgu laiku – 18 gadus. Liela daļa empātijas bēru rituālā tika veltīta tieši šim aspektam, jo tautas apziņā šādā laika posmā Brežņevs jau bija kļuvis par “savējo” cilvēku. To es saucu par sociālo pieradumu.

Pēc Brežņeva nāves sākas laiks, ko es dēvēju par “mehāniskā rituāla izpildes” laiku. Tas nozīmē, ka J.Andropova un K.Čerņenko šajā laikā valsts vadītāja amatā sabiedrība nepaguva atjēgties jeb eskalēt sevī sociālo pieradumu, tādējādi attīstot organiskas skumjas par aizgājēju, nevis konstruētas. Vara saglabājās līdztekus nomācošajai krīzei un vadoņa attēls nebija pats svarīgākais elements tautas apziņā. Tautai drošības garants bija tas, ka tāds vadonis ir vispār. Tomēr padomju varu vairs nevarēja iemiesot tikai viena vienīga persona. Tā iemesls ir nākamā vadoņa silueta vizija, kamēr iepriekšējais vēl funkcionē. Šāds faktors iezīmē Andropova un Čerņenko maiņu, kurā Čerņenko vieta *ģenseka* krēslā jau bija nodrošināta.

Šie rituāli ir atšķirīgi. Es tos grupēju šādi:

- Staļina bēres: kulta rituāls
- Hruščova bēres: neesošās personas rituāls
- Brežņeva bēres: Vadoņa/biedra izvadīšana
- Andropova/Čerņenko bēres: mehāniskais rituāls

Šādu shematisku veidolu šie rituāli nevar iegūt, tikai pētot preses tekstus, jo gan “Ciņā”, gan “Zvaigznē” bēru atveides formula ir līdzīga. Visiem vadoņiem bēru rituāla ietvaros tiek piešķirtas nominācijas, bet tās saprast var tikai, izzinot vēstures kontekstu,

tādējādi veidojot pavedienus no viena vadoņa kontekstuālajiem elementiem uz nākamo, kas palīdz savienot atsevišķus tekstus, kontekstus, radot izpratni par diskursu.

Mediju notikumu izpratnē kopējā padomju rituāla tradīcija medijos un tās vēstījuma pasniegšanas stratēģijas ir diskursīvi vienotas, jo, pildot kolektīvā agitatora un sabiedriskā organizatora lomu, izdevumi "Čīna" un "Zvaigzne" ģenerāļsekretāru bēres ir atspoguļojuši, lietojot vienu šablonu. Kvantitatīvās atšķirības nosaka attiecīgā laika vadoņa kults un nozīme sabiedrības apziņā. Proporcionāli varētu šķist, ka Staļina bēru rituāls ir citādāks vai diskursīvi atšķelts, taču tā nav. Kaut arī vienos un tajos pašos izdevumos publikāciju skaits, kas atpoguļo Staļina bēres, ir divkārt lielāks nekā viņa pēctečiem visiem kopā, kopējā atveides formula ir līdzīga, jo tādējādi tiek nosargāti iekšējie tradīcijas likumi ceremonijas laikā. Un šie likumi iedarbojas tikai ar attiecīga stimula palīdzību. Padomju Savienībā stimulētājs plašā mērogā bija drukāts medijs ...

Atsauces

- ¹ http://www.dhennin.com/kusturica/v2/interviews_93_en.html
- ² Bignell, Jonathan. *Media Semiotics: An Introduction*. Manchester: Manchester University Press, 2002. P. 79.
- ³ Turpat. 79. lpp.
- ⁴ Turpat. 80. lpp.
- ⁵ Turpat. 86. lpp.
- ⁶ Dayan, Daniel, Elihu Katz. *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Boston: Harvard University Press, 1994. P. viii.
- ⁷ Turpat. X lpp.
- ⁸ Turpat. 1. lpp.
- ⁹ Turpat. 5. lpp.
- ¹⁰ Gotiņāns, Ervings. *Sevis izrādīšana ikdienas dzīvē*. Rīga: Madris, 2001. 64. lpp.
- ¹¹ Turpat. 64. lpp.
- ¹² Turpat. 26. lpp.
- ¹³ Bahtins, Mihails. Karnevāls un literatūras karnevalizācija. *Grāmata*. 1991. 6: 46, 47.
- ¹⁴ Rothenbuhler, Eric. *Ritual Communication: From Everyday Conversation to Mediated Ceremony*. London: SAGE Publications, 1998. P. 3.
- ¹⁵ Turpat. 5. lpp.
- ¹⁶ Turpat. 8., 9. lpp.
- ¹⁷ Turpat. 10. lpp.
- ¹⁸ Turpat. 27. lpp.
- ¹⁹ Dayan, Daniel, Elihu Katz. *Media Events: The Live Broadcasting of History*. P. 34, 35.
- ²⁰ Почепцов Г. *Семiotика*. Москва: Рефл-бук, Ваклер, 2002. С. 223.
- ²¹ Turpat. 223. lpp.
- ²² Сняжковский Андрей. *Основы советской цивилизации*. Москва: АГРАФ, 2001. С. 128.
- ²³ Sk.: turpat. 151. lpp. A. Siņavskis nepieļauj domu, ka Staļins varētu būt ticis nogalināts. Es esmu citās domās, jo Staļina slimības vēsture liecina par to, ka mūža beigās viņu vajāja mānija un paranoja, ka viņu kāds grib nogalināt. Viņš esot kļuvis neuzmanīgāks un pie viņa esot varējuši tikt tādi cilvēki, kuriem tas pirms tam ir bijis pilnīgi neiespējams.
- ²⁴ Dripe, Andrijs. *Bez skaistas maskas. 3. grāmata: Skolotāja darba gadi*. Rīga: Preses nams, 1994. 117. lpp.
- ²⁵ Sudrabkalns, Jānis. Sēru runa; Rokpelnis, Fricis. Piemīņas salūts. *Zvaigzne*. 1953. 5: 25.
- ²⁶ *Zvaigzne*. 1953. 5: 9.
- ²⁷ Зенькович Николай. *Энциклопедия биографий. Самые закрытые люди*. Москва, ОЛМА-ПРЕСС, 2002. С. 617.
- ²⁸ Turpat.

- 20 Taubmans, Viljams. *Hriščovs un viņa laikmets*. Rīga: Atēna, 2003. 645. lpp.
- 21 Sk: turpat. 642. lpp.
- 22 *Cīņa*. 1964. 16. oktobris.
- 23 Пихоя Рудольф Германович. *Советский Союз: История власти 1945–1991*. Москва: Издательство РАГС, 1998. С. 272.
- 24 *Cīņa*. 1964. 16. oktobris.
- 25 Šo terminu lietoja, lai raksturotu padomju sabiedrības stāvokli Brežņeva un stagnācijas laikā. Sk: Хевеши Мария Акошевна. *Толковый словарь политических и идеологических терминов советского периода*. Москва: "Международные отношения", 2002. С. 49.
- 26 Пихоя Рудольф. *Советский Союз: История власти 1945–1991*. С. 416.
- 27 *Cīņa*. 1982. 13. nov.
- 28 Šajā gadījumā "īstermiņa" nozīmē salīdzinājumu ar Stalīna bērēm, kur nebija skaidri zināms, cik ilgi turpināsies sārgas par vienu un kad tiks kronēts nākamais. Brežņeva gadījumā nākamais vadonis jau bija zināms, tāpēc šī manipulācija nosacīti ir mērāma.
- 29 Пихоя Рудольф. *Советский Союз: История власти 1945–1991*. С. 416.
- 30 Шубин А. *От "Застоя" к реформам СССР в 1979–1985*. Москва: РОССПЕН, 2001. С. 252.
- 31 Турпат.

Raksta pamatā ir bakalaura darbs, aizstāvēts 2004. gadā Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļā; zinātniskā vadītāja Vita Zelče.

Gustavs Terzens

The Funeral Rituals of Soviet Communist Party Secretaries-General in the Latvian Press (1953–1985)

The funerals of Soviet Communist Party leaders electrified millions of people in the Soviet Union. These events introduced into people's everyday lives and forced them to take part in a universal ceremony. It is important to note in this case that the past has much to do with many aspects of our present-day lives.

This paper examines the funerals of five Soviet politicians – Stalin, Khrushchev, Brezhnev, Andropov and Chernyenko. The funerals fulfilled the consciousness of the press and of society, encouraging people to worship their society and its idols. The funerals were akin to carnivals during which people could live their lives upside-down for a while. Grieving was universal, and the media helped this along by presenting the funerals as media events.

The main goals in this research were to determine the precise scenarios of funeral ceremonies and the ritual traditions associated with them, as well as to look for discursive similarities among the five events. I have determined a set of appropriate theoretical materials for use in this study, including Katz and Dayan's theoretical approach to media events, Rothenbuhler's analysis of ritual communications, Fairclough and Wodak's approach to discourse analysis, as well as a number of historical materials which shape the informative background to the use of discourse analysis as a method.

The press materials which are analysed here come from the newspaper *Cīņa* and the magazine *Zvaigzne* (1953–1985). It is important to understand that in a totalitarian system, the media are not meant to inform. Their aim is to serve as a social organiser

and a political agitator – the voice of the Communist authorities, in this case. Through specific media forms, Soviet society was organised, and people were encouraged to take part in a variety of events, including the funerals of leaders.

The funeral rituals of the secretaries-general of the CPSU (Khrushchev was the exception – he was the first secretary) were not always identical, and that is important to understand in the context of changing times in the USSR. The official rituals were seen most distinctly when Stalin's funeral was held, because that involved absolutely hegemonic manipulation with texts in the press and with the consciousness of the people. Stalin's funeral was a major point of reference for future funeral rituals as media events. Stalin was the only secretary-general of the Communist Party who was praised to the highest extent in order to ensure that the Leader could never be seen separately from the power of the Soviet Union. Stalin embodied everything, including the everyday lives, fears and convictions of Soviet people.

No subsequent event was as powerful in effect as the massive funeral of Stalin, but there were certain symbols and rules of tradition which were followed thereafter. The code of behaviour was very strict when it came to the way in which society said goodbye to its leaders. It was a carnival without comedy, and yet with jesters. The departure of Khrushchev in particular from the Soviet stage was a buffoonish funeral ritual without the presence of Soviet traditions.

Brezhnev ran the Soviet Union during a dull period of stagnation, and the set of symbols was much more humble in his case than it was in the case of his two predecessors. The way in which Brezhnev came to power, however, clearly symbolised the "crowning of a new leader," because his candidacy was known from the very beginning; that had not been the case when Khrushchev took over from Stalin. The perception of the leader, too, had changed. Stalin was power, and power was Stalin. Brezhnev, in collective thinking, represented only one part of power, and so the funeral ritual was one in which people said goodbye to a comrade, not to a god, as had been the case upon Stalin's death. After Brezhnev's death, there was a period in Soviet history which I call the "era of fulfilling the mechanical ritual". Neither Andropov nor Chernyenko ruled the Soviet Union very long, and people did not have time to understand social traditions in their context. This meant that there were no organic sorrows, as opposed to constructed ones, when the leaders passed on.

Funeral rituals differ. I would group Soviet leadership funerals thus:

- Stalin's funeral – a cult-based ritual
- Khrushchev's funeral – the ritual of a non-existent person
- Brezhnev's funeral – saying goodbye to a leader/comrade
- Andropov and Chernyenko's funeral – a mechanical ritual

In the context of media events, the tradition of Soviet rituals in the mass media and in the strategy of presenting messages was always identical in terms of discourse, because *Cīņa* and *Zvaigzne* fulfilled the duties of a collective agitator and a public organiser. All of the aforementioned funerals were presented in one and the same way. Quantitative differences were based on the cult of leadership in each specific period of time and on the importance of that cult in the public consciousness.

Keywords: leader, media event, ritual, crowning.

Mārtiņš Kaprāns

Jaunā cilvēka konstrukcija 20. gadsimta 60. gadu latviešu prozā

20. gadsimta 60. gadi padomju Latvijas vēsturē ir nozīmīgs pagrieziena punkts, jo tieši šajā laikā transformējās nozīmīgi sociālie institūti, palīdzot transformēt staļinisma sociālo sistēmu. Svarīga loma šajās pārmaiņās, kas bieži tiek skatītas Hruščova realizētās "atkušņa" politikas kontekstā, bija literatūrai, kura publiskajā diskursa nostiprināja *jaunā cilvēka* tēlu. Šīs publikācijas mērķis ir pētīt 60. gadu latviešu prozas naratīvos esošo *jaunā cilvēka* konstrukciju. 60. gadu latviešu prozas analīze ļauj spriest ne tikai par "jaunā cilvēka" rašanos, bet arī par fundamentālām izmaiņām, kas notiek tā konstrukcijā 60. gadu vidū.

Atslēgvārdi: naratīvā semiotika, realitātes sociālā konstruēšana, 60. gadu literatūra, Hruščova "atkušnis".

*Pēkšņi ielā skanēja vārdi –
vietvārdi, uzvārdi, parasti vārdi,
mīlestības vārdi, pavēles,
palīgā saucieni –
visi vārdi, kas kādreiz šeit bijuši,
lasīju man referātus par saviem
laikmetiem.*

Juris Kronbergs. *Manu piņķa.*

Latvijas komunikācijas procesu pētnieki līdz šim maz ir analizējuši 20. gs. 60. gadu padomju Latvijas prozu kā svarīgu elementu sociālās realitātes konstruēšanā. 60. gadu romāns publiskajā telpā ne tikai iedzīvināja jauna tipa cilvēku, bet arī veidoja svarīgus priekšnosacījumus paradigmu maiņai literatūrā un sabiedrības vērtīborientācijā. Tādējādi ir izpalikusi 60. gadu kopsaucēju meklēšana un pētnieciskajā līmenī neatbildēti paliek vairāki jautājumi – kādu sociālo realitāti konstruēja 60. gadu proza? kādas bija 60. gadu prozas varoņu konstrukcijas? kāda bija šo varoņu ietekme uz sabiedrību? kā šie jaunie varoņi reflektēja 60. gadu sociālo kontekstu? kādi faktori noteica 60. gadu prozas kā masu literatūras veidošanos?

60. gadu savdabīgums un pretrunīgums ir saistīts ar Hruščova "atkušņa" apogeju un alternatīvas dzīves izpratnes veidošanos "atkušņa" perifērijā. Kultūrā šis process izpaužas sociālistiskā reālisma (socreālisma) kā vadošā mākslas kanona dekonstrukcijā. Tā kā socreālisms, sevišķi "staļiniskais socreālisms", transformējās, tad nozīmīgākās pārmaiņas pirmām kārtām skāra literatūru, kas uzskatāma par socreālisma ideoloģisko balstu. Jēlas Universitātes profesore Katerina Klarka (*Clark*), pētīdama prozas attīstību Padomju Savienībā, ir secinājusi, ka tieši romāns bija galvenais padomju kultūru veidojošais faktors:

Formālās zīmes padomju romānā ir pierādījušas savu dzīvotspēju cauri laikam, jo tās aptver kopējā, nevis tikai oficiālajā kultūrā esošos karstākos jautājumus un pārliecības.¹

Arī padomju Latvijas literārajā procesā bija uzskatāmi redzama "atkušņa" ietekme. Prozā ienāca gan vecuma, gan arī vērtīborientācijas ziņā jauni varoņi, kuru raksturi un risinātās problēmas atšķirībā no "staļiniskā socreālisma" tradīcijas bija kompleksākas un nenoteiktākas. 60. gados Latvijas literatūrā sevi ar pirmajiem romāniem pieteica Z. Skujiņš, D. Zigmonte, I. Indrāne u.c. *Jauno laiku* kontekstā turpināja rakstīt arī "vecmeistari" (A. Brodele, V. Lācis). Šie prozaīki producēja un reproducēja *jaunā cilvēka* tēlu, kas tādējādi transformēja padomju Latvijas sabiedrības publisko un privāto diskursu. Liela ietekme diskursu transformācijā bija arī 1961. gadā PSKP CK XXII plēnumam, kurā pieņēma trešo PSKP programmu, tajā pasludinot, ka komunisms PSRS tiks uzcelts pēc 20 gadiem; par komunisma cēlāju tika sludināts *jaunais cilvēks*.

Sociologs Tālis Tisenkopfs uzskata, ka šodienas ekonomiskās un politiskās elites rīcība un domāšana ir ciešā saistībā ar 60. gadu savdabīgo sociālo vidi.² Manuprāt, tieši 60. gadu romānā konstruētais *jaunais cilvēks* veido daudzu šodienas četrdesmitgadīgās un piecdesmitgadīgās paaudzes pārstāvju priekšstatu un rīcības dispozīciju. Saskaņā ar šo pieņēmumu 60. gadu romāna un literatūras *per se* pētīšanai ir ne tikai kulturoloģiska, bet arī socioloģiska jēga, respektīvi, pētījums padziļina izpratni par šodienas sabiedrību.

Publikācijas mērķis ir pētīt 60. gadu latviešu prozas naratīvos esošo *jaunā cilvēka* konstrukciju. Pētījuma izlasi veido 60. gados izdotie latviešu autoru romāni un garstāsti, turklāt izlasē ir iekļauti tikai tie romāni, kas apraksta 60. gadu Latvijas sociālo vidi, nevis kādu citu vēsturisku periodu.

Prozas jēdziens šajā publikācijā tiek lietots romānu un garstāstu kontekstā, izslēdzot citas iespējamās prozas formas. Kopumā esmu analizējis divpadsmit 60. gados izdotus romānus un garstāstus. Jāuzsver, ka analizējamie teksti ir izvēlēti tā, lai aptvertu visu 60. gadu periodu.

Sociālistiskais reālisms un literatūra

Šī raksta kontekstā ir svarīgi ieskicēt sociālistiskā reālisma jēdzienu. Socreālisms 60. gadu literatūrā bija divējāds: no vienas puses, tas formulēja priekšnosacījumus naratīva organizēšanā, taču no otras, – 60. gadu romānu naratīvi uzsāka pakāpenisku socreālisma transformēšanu.

Formāli socreālisms kā mākslas virziens tika ieviests 1934. gada Padomju rakstnieku kongresā. Starp redzamākajiem šī virziena definētājiem bija Nikolajs Buharins, Maksims Gorkijs un Andrejs Ždanovs. Lai gan socreālisma aktīvās pastāvēšanas periodā var pamanīt atsevišķas nemainīgas izziņas (piemēram, heroisma un optimisma sludināšana, proletariāta ikdienas aprakstīšana), tomēr pastāv būtiskas atšķirības starp socreālismu trīsdesmitajos, četrdesmitajos un piecdesmitajos gados.

Literatūrkritiķis Guntis Berelis uzskata, ka 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā socreālisms izgaisa kā *kanons*, bet turpināja pastāvēt kā *ideja*. "Līdz ar to nevarēja būt ne runas par atklātu opozīciju klasiskā socreālisma pamatprincipiem vai publisku cīņu ar tiem; sairšanas process noritēja ļoti lēni un pakāpeniski," secina G. Berelis.³ Latvijā socreālisma kanona izzušana bija cieši saistīta ar destalinizācijas izraisīto sabiedriskās domas liberalizāciju. Berelis uzsver, ka socreālisms bija kaut kas vairāk par mākslas stilu, respektīvi, tā bija operacionalizēta marksisma-ļeņinisma paradigma. Piedevām "galvenā socreālisma īpatnība – pilnībā izlīdzinājās atšķirība starp daiļliteratūras un ideoloģijas valodām".⁴ Šai ideoloģizētās valodas kontekstā G. Berelis lieto '**mehāniskās literatūras**' jēdzienu – "ideoloģizētā teorija nosaka darba struktūru, dažas sižeta variācijas un obligātās metaforas utt."⁵

Profesores Klarkas ieskats socreālisma saturā ir kompleksāks: "Sociālistiskais reālisms būtībā ir vārds, kas drīzāk tiek attiecināts uz padomju kultūras literāro sistēmu, nevis rakstīšanas veidu, kas ir "sociālistisks" vai "realistisks". Patiesībā "sociālistiskuma" un "realistiskuma" aspekti padomju literatūrā ir vairāk "virsbūves" funkcijas nekā "bāzes". "Bāze" ir vedējsižets (*master plot*)."⁶ Neologisms "**vedējsižets**" ir jāskata ciešā saistībā ar G. Bereļa lietoto "mehāniskās prozas" jēdzienu. Proti, sižetiskās vadlīnijas socreālisma literatūrā ir iepriekš definētas (tās ir formējuši klasiķi: M. Gorkijs, M. Šolohovs, A. Fadejevs, F. Gladkovs u.c.), tāpēc rakstniekam vien atliek pareizi un loģiski organizēt naratīvu tā, lai tajā parādītos visas centrālās sižetiskās līnijas.

Pēc Klarkas domām, padomju romāna kanonizēto struktūru var definēt kā dialektisku modeli, kurā notika divu fundamentālu elementu – **spontanitātes** un **apzinīguma** starpspēle. Šī dialektika caurauž padomju romānu lielāko daļu, turklāt naratīvs parasti tiek konstruēts tā, lai galvenie varoņi no spontanitātes kvalitātes (stihiskuma, egoisma) pāriet apzinīguma kvalitātē (disciplinētībā, sabiedriskumā).⁷

Naratīva jēdziens

60. gadu latviešu prozas analīzes metodoloģijas pamatā ir naratīvā semiotika. Narācības jēdziens sevī ietver *stāstīšanas procesu* ar sākumu, iztirzājumu un nobeigumu, turklāt naratīvs ir cieši saistīts ar *konkrētā laikmeta* stāstīšanas principiem. Faktiski naratīvs ir teksts, kuru strukturē notikumu secība, ko šis teksts prezentē, tādējādi ar narāciju jāsaprot "laika reprezentācijas process un efekts tekstā".⁸

Amsterdamas Universitātes profesore Mike Bola (*Mieke Bal*) uzsver: tā kā naratīvs ir visuresošs, tad tas likumsakarīgi ir pakļaujams izpētei. M. Bola, kas tiek uzskatīta

par vienu no naratoloģijas "celmlaužiem", gan norāda – ne viss, kas "ir", uzskatāms par naratīvu, tomēr "visam kultūrā esošajam, ir klāt naratīvais aspekts jeb, īsāk sakot, to var uztvert un interpretēt kā naratīvu".¹

Naratīvās struktūras var būt dažādas, respektīvi, dažādi var būt veidi, kādos tiek producēta un reproducēta laika dimensija, kā arī konkrētā naratīva konstruētāju vērtības un normas. Rezumējot naratīvās struktūras būtību, var uzsvērt trīs galvenos paņēmienus, kādos šī struktūra akcentē un papildina citas tekstuālās un semiotiskās īpašības:

- 1) tā iepazīstina konotācijas un mītus ar **laika dimensiju**;
- 2) tā pastiprina sociālo nozīmju tīklu, transformējot notikumus **darbībās, kuras izpilda konkrēti raksturi**;
- 3) tā atklāj vēlmes, kas ir stāstījumā.¹⁰

Naratīvā semiotika

Pastāv viedoklis, ka naratīva pētniecības metodoloģija ir vairāk intuitīva, nevis skaidri formulēta. Lietuviešu izcelsmes franču semiotiķa un strukturālista Algirda Greimasa izstrādātā teorija gan pierāda, ka šis apgalvojums nav attiecināms uz naratīvo semiotiku (NS).

NS ir viena no daudzajām teksta analīzes metodēm, kas cieši saistīta ar **komunikācijas naratīvo izpausmi**. Respektīvi, NS kā teorētiskā un metodoloģiskā sistēmā nav izvirzītas pretenzijas uz visaptverošu pieeju masu komunikācijas skaidrošanā; tā ir orientēta uz narācijas procesu teorētisku un empīrisku aptveršanu. Kā jau norāda pats jēdziens, tad NS ir atvasināta no semiotikas postulātiem, precīzāk, no Čārlza Pīrsa, Čārlza Morisa un Ferdinanda de Sosīra semiotiskajiem pētījumiem. Par NS izstrādātāju uzskata A. Greimasu. Viņa metode izriet no **komunikācijas semiotiskās izpratnes**, t.i., komunikāciju veido semiotiskais process, ar ko jāsaprot zīnes un apzīmējamā sasaiste caur nozīmēm. A. Greimass īpaši akcentē tieši nozīmes (*signification*) struktūru.

Izstrādājot NS teoriju, A. Greimass daudzus principus ir pārņēmis no *krievu formālisma* (Romāns Jakobsons, Viktors Šklovskis), jo īpaši no folklorista Vladimira Propa krievu pasaku analīzēm, kurās akcentēta formas loma un nozīmes transmisija. Pasaku analīzes rezultātā V. Props izveido visām pasakām kopējas naratīvās struktūras. Tādējādi pasakās tiek identificēta 31 funkcija (trauma, šķērslis u. c.), kas saistīta ar dažādiem darbības veicējiem un kas, savstarpēji mijiedarbojoties, veido septiņas darbības sfēras (ļaudaris, atbalstītājs, īstais un neīstais varonis u. c.).¹¹ A. Greimass reducē V. Propa definēto funkciju un darbības sfēru apjomu.

Semiotikā teksts tiek saprasts kā **zīmju sistēma**, kuru vienmēr veido divi komponenti: virsmas struktūra, kas atrodas sintakses un vārdu līmenī, un aizklātā nozīme. NS šie teksta komponenti tiek dēvēti par virsmas struktūru un dziļuma (*deep*) struktūru. **Virsmas struktūra** tekstā ir eksplīcīta, un to parasti pēta ar kontentanālizē vai citām tradicionālajām teksta analīzes metodēm. Savukārt **dziļuma struktūra** ir

implicita un raksturo tekstā ietvertās vērtības, normas un attieksmes, kas atspoguļo specifisku sociālo sistēmu.

Kā trešo, vienojošo, teksta struktūru, A. Greimass postulē manifestējošās struktūras jeb **naratīvās struktūras**, kas izmanto artikulēta diskursa izpausmes, lai producētu un organizētu virsmas struktūras nozīmes. NS nodarbojas ar naratīvās un teksta dziļuma struktūras rekonstruēšanu. A. Greimass uzskata, ka ir iespējams izstrādāt *formālus modeļus*, kā kontrolēt diskursa segmentāciju un organizēt narativitātes manifestāciju. Taču NS primārais uzdevums ir identificēt naratīvās struktūras. Saprotot naratīvās struktūras, ir iespējams saprast teksta dziļuma struktūru.¹²

A. Greimass naratīvo struktūru raksturo ar sešām vispārinātām un universālām funkcijām, kuras viņš sauc par **aktantiem** un kuras veido jebkuru stāstījumu (*story*):

1) **sūtītājs** – spēks, kas reprezentē ideoloģiju, vērtības un normas; bieži šo funkciju pilda pats narators;

2) **saņēmējs** – vērtību nesējs; saistīts ar objektu, kuram vērtības tiek piedāvātas;

3) **subjekts** – spēlē galveno lomu narācijā;

4) **objekts** – subjekta darbību mērķis;

5) **atbalstītājs** – atbalsta subjekta darbības;

6) **oponents** – reprezentē visu, kas mēģina novirzīt subjektu no mērķa.

Naratīvo struktūru determinē ne tikai aktantu konfigurācija, bet arī laika un telpas izotopijas. *Izotopiju* jēdzienu A. Greimass ir "aizņēmis" no dabas zinātnēm (ķīmijas) un NS ar to tiek saprasts "lieku (*redundant*) semantisko kategoriju komplekts, kas pie attiecīgiem nosacījumiem ir pakļauts diskursam. Divi diskursi var būt izotopijas, bet ne izomorfi [pēc formas vienādi. – M. K.]".¹³ Kopumā vairāk deskriptīvais nekā konkrētais izotopijas jēdziens ļauj A. Greimasam aptvert to jēgpilnības kopumu, ko rada viens atsevišķs vēstījums tā dažādajās izpausmēs. *Telpas izotopija* kategorizē stāstījuma vidi. Iekšējā telpa, kurā subjekts darbojas, ir *utopiska*, bet neskaidrā ārējā apkārtnē ir *heterotopiska*. Savukārt *laika izotopija* raksturo naratīva novietojumu uz laika ass.

Centrālais uzdevums naratīvās struktūras analizē ir aprakstīt narācijas procesā ietvertos sešus aktantus un laiktelpas izotopijas. Lai aptvertu 60. gadu jaunā cilvēka konstrukciju, savā analizē gan aprobežošos ar divu centrālo aktantu pāru – subjekts/objekts un atbalstītājs/noliedzējs – analīzi.

Subjekts un objekts

60. gadu pirmajā pusē latviešu prozā dominē gados jaunais varonis. Tas var radīt mānīgu priekšstatu par atgriešanos pie 30. gadu staļiniskā socreālisma tradīcijām, kad arī gados jaunais cilvēks veica savus varoņdarbus. Taču būtiskākā atšķirība ir "subjektīvās realitātes" parādīšanās naratīvā un varoņu darbībā.

Lipsts Tilcēns ("Kolumba mazdēli"), Paulis Andrāns un Kristīne Grīle ("Lazdu laipa"), Gunārs Zundags ("Pēc negaisa"), Inese ("Zilais zvirbulis" un "Tas ir mans

laiks”), Ina Ulpe (“Fornarina”) – visi šie aktori, kas naratīvos kategorizējami kā subjekta funkcijas realizētāji, ir gados jauni un, kas nav mazsvarīgi, principiāli un pašapzinīgi cilvēki. Viņu vidējais vecums ir 20 gadi. Arī citi varoņi, lai gan jau “iegājuši lielajā dzīvē”, nav vecāki par 30 gadiem, tā, piemēram, Aina Dziesma, Ieva Dziesma, Jorens Akmeņkalns un Edgars Vasenieks (“Jūras vārti”), Juris Beika un Ingrīda Laure (“Uzticība”).

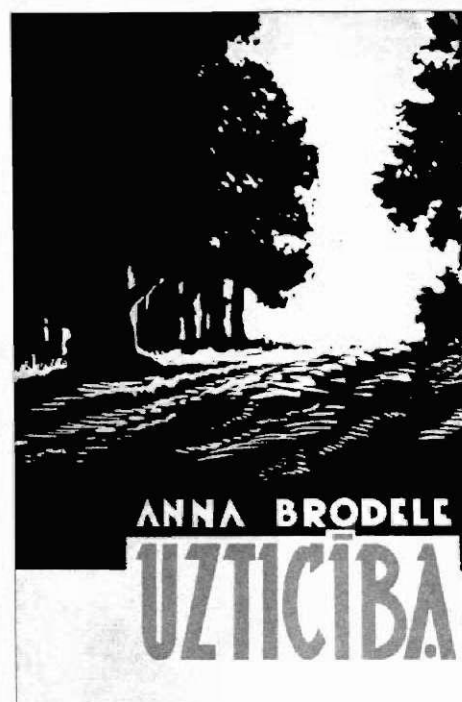
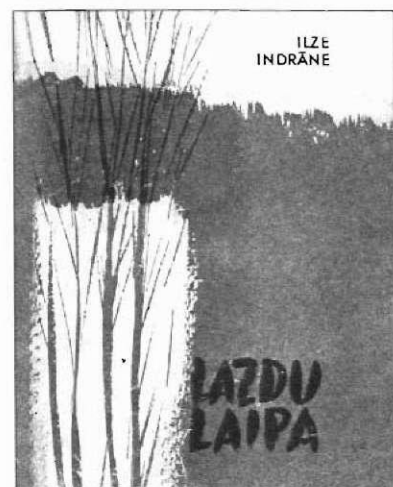
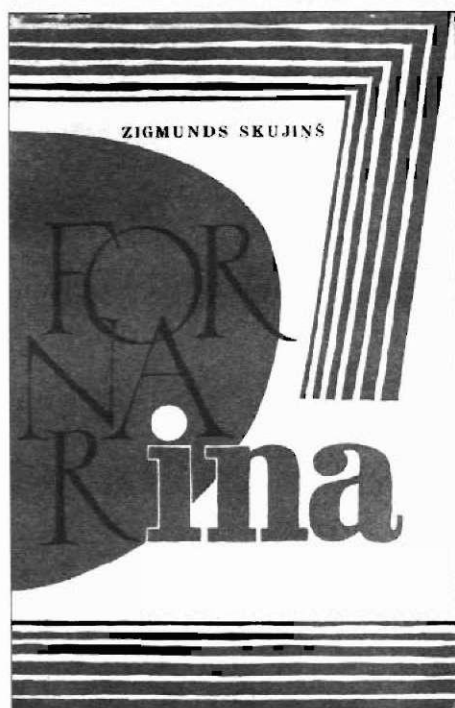
Jāuzsver, ka naratīvā ienākušais *jaunais cilvēks* darbojas jauna laikmeta kontekstā (1961. gada jaunā PSKP programma), tādējādi starp varoņu kvalitatīvo raksturojumu un 60. gadu pirmās puses sociālo kontekstu ir nepārprotama korelācija – jauno “simbolisko universu” leģitimē un transformē gados jaunie aktori. Citiem vārdiem, aktoru kvalitatīvais raksturojums (re)producē *jaunā laika* nozīmi. Tātad jauni cilvēki kļūst par jaunās objektīvās realitātes definētājiem. Rezultātā 60. gadu prozas varoņi (tiesa, nav mazsvarīgi arī tas, ka paši autori pa lielākajai daļai ir gados jauni) producē arī jaunās realitātes negatīvo definīciju: **komunisma celtniecībā priekšplānā nevar atrasties gados veci varoņi**, kas pārstāv iepriekšējā “simboliskā universa” definīciju.

Aplūkojot 60. gadu otrās puses latviešu prozu, jāsecina, ka šai laikā varoņa vecums zaudē savu simbolisko funkciju. Faktiski no analizētajiem darbiem kā *jaunais varonis* priekšplānā izvirzās tikai Astrīds Sņiķeris (“Raganas māju remontēs”), kas atšķirībā no 60. gadu sākuma subjekta funkcijas veicējiem ir ar vāju raksturu, cinisks un bez jūsmīga skatījuma uz dzīvi. Līdzīga varoņa konstrukcija atklājas arī A. Kolberga garstāstā “Arnolda Zandes cigarete”, kur gados jaunais, no augstskolas pēdējā kursa izslēgtais Ivars Vēzis dzīvo bezmērķīgu dzīvi un nonāk konfliktā ar likumu. Vārdu sakot, subjekta funkcijas realizētāja vecums **60. gadu otrās puses prozas naratīvā vairs neproducē jaunā laika nozīmi**, līdz ar to arī mazinās varoņa loma jaunā “simboliskā universa” reproducēšanā.

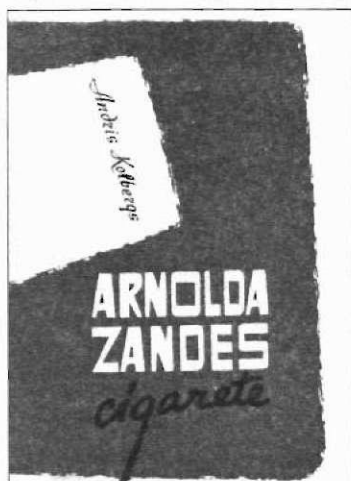
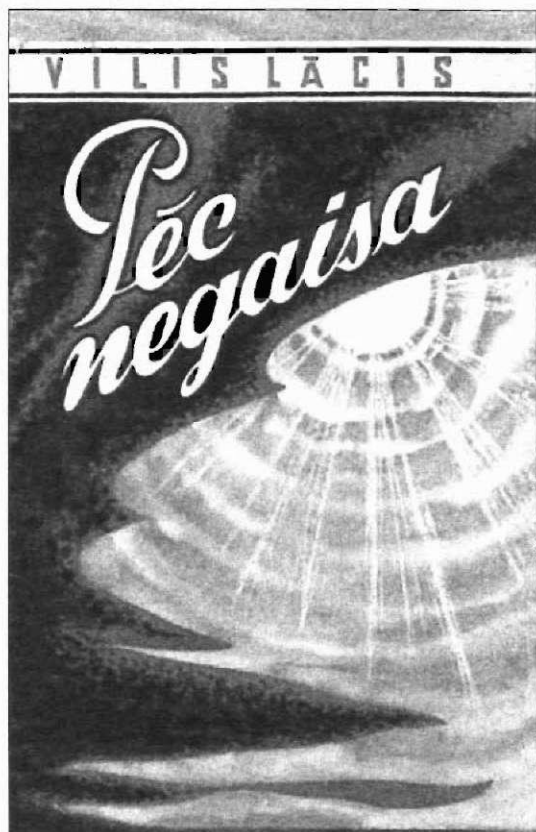
Aktoru vecums kaut vai netieši determinē viņu sociālo statusu. Gados jaunie varoņi formāli neieņem augstu sociālo statusu sabiedrības hierarhijā – viņi ir strādnieki jeb “proletariāta pārstāvji” (“Kolumba mazdēli”, “Fornarina”, “Raganas māju remontēs”), vidusskolēni (“Lazdu laipa”, “Zilais zvirbulis”), studenti (“Pēc negaisa”). Lai gan šie statusi ir atšķirīgi, tomēr tos vieno “lietussarga funkciju” pildošais komjaunieša sociālais statuss. Varoņu darbības producētās nozīmes tieši vai netieši ir atvasināmas no tā, ka **viņš/viņa ir komjaunietis**.¹⁴

Gunārs Zundags (“Pēc negaisa”) kā aktīvs komjaunietis Lauksaimniecības akadēmijā cīnās pret neliešiem Eglainē, rajonā centrā; Inese (“Tas ir mans laiks”), nespēdama rast savai dzīvei jēgu, atrod to, sakot runu komjauniešu sapulcē; Lipsts Tilcēns un Ugis Sperliņš („Kolumba mazdēli”) kā aktīvi komjaunieši piedalās “karā pret huligāniem”, patrulējot vēlās vakara stundās Rīgas ielās. Arī Pēteris Klaniņš (“Esmu dzimis neveiksminieks”), aktīvi pavadot vasaru “Pionieru maršā” (kaut kas līdzīgs sociālistiskajai sacensībai pionieru vidū), saprot, ka tomēr nav neveiksminieks.

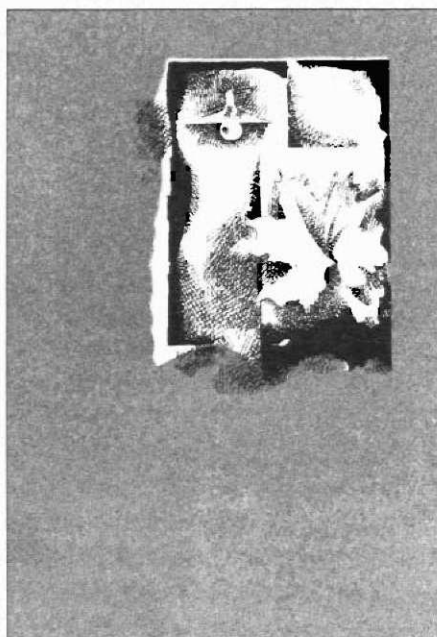
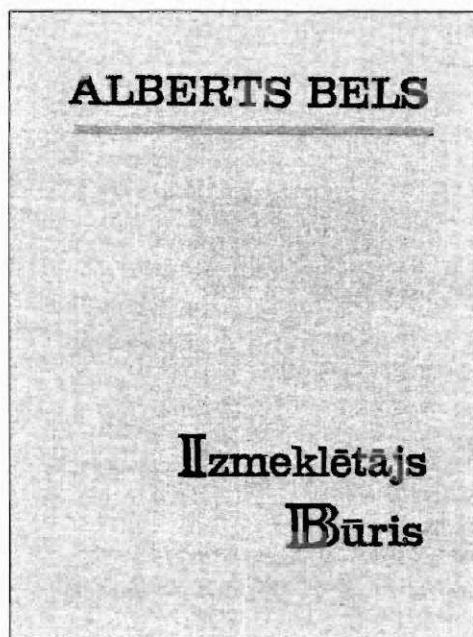
Aktīvo komjauniešu īpatsvars strauji mazinās 60. gadu otrās puses romānos. Naratīva priekšplānā izvirzās dzīves pieredzi ieguvušais un “apdedzināties” paspējušais varonis. Interesanti, ka šai laikā autoru iecienīts varoņu sociālais statuss ir žurnālists. Par žurnālistu strādā sabiedriskais Menards Paeglis (“Raganas māju

20. gadsimta 60. gadu
proza visām paaudzēm.

remontēs”) un konjunktūrists Žanis Vanags (“Saules atspulgs”). Žurnālists ir arī konformists Harijs Zaumans (“Zilais zvirbulis” un “Tas ir mans laiks”), taču atšķirībā no iepriekš minētajiem amatbrāļiem viņš ir tipisks 60. gadu “simboliskā universa” negatīvās definīcijas nesējs. Inteliģenci pārstāv arī tēlnieks Juris Rigers (“Izmeklētājs”). Kopumā tas liecina, ka 60. gadu otrajā pusē subjekta aktanta kontekstā **aktīvais komjaunietis tiek aizstāts ar reflektējošo inteliģentu**. Tātad pēc subjekta kvalifikatīvās analīzes *jaunā cilvēka* konstrukcijas var nosacīti iedalīt divās grupās: 1) trauksmainais varonis, 2) reflektējošais varonis. Šo, pagaidām hipotētisko dalījumu turpināšu pierādīt tālākajā analīzē.

Pirms sāku subjekta funkcionālo analīzi, vēlos iztirzāt 60. gadu latviešu prozas naratīvā darbojošos **objekta aktantu**. Atgādināšu, ka A. Greimasa naratīvās seniotikas teorijā ar objektu tiek saprasts subjekta darbības mērķis. Identificējot objektu, ir iespējams saprast aktoru rīcību.

Tā kā 60. gadu padomju literatūrai vispār ir raksturīga subjektīvās realitātes “izgaismošana”, tad tas objekta funkciju naratīvā padara komplicētāku. Pretēji klasiskajam socreālisma naratīvam, kurā varoņiem dominēja tikai publiskie mērķi jeb, precīzāk, publiskie mērķi bija arī individuālie mērķi (veidojas no privātajām vajadzībām jeb privātajiem mērķiem), 60. gadu *jaunam cilvēkam* vienlaikus ir vēlme sasniegt gan privātos, gan publiskos mērķus. Dalījums privātajā/publiskajā nav tikai teorētisks, ja tam par pamatu kalpo konkrētā aktora vajadzību un motivācijas analīze. Taču centrālais problēmjautājums, kas izkristalizējas 60. gadu prozas naratīvā, ir saistīts ar **mērķu savietošanu**. Privātās un publiskās vajadzības ne vienmēr atrodas harmonijā, tāpēc varoņiem nākas izšķirties, kam dot priekšroku. Tā, piemēram, Lipsts Tilcēns (“Kolumba mazdēli”) vēlas gan iepatīties savai simpātījai Judītei (privātais mērķis), gan sasniegt labus rezultātus fabrikā, nekļūstot par karjeristu (publiskais mērķis). Pievīloties savā mīlestībā pret materiālisti Judīti, Lipsts saprot, ka svarīgākais tomēr dzīvē ir saglabāt uzticību publiskajam mērķim, proti, strādāt nevis naudas (instrumentu cehā), bet idejas vārdā (eksperimentālajā cehā).

“Judīte naudas dēļ pārdod pati sevi. Bet tu, Lipst Tilcēn?” sevi šausa Lipsts, “vai tu esi daudz labāks? Šodien tu iesi uz instrumentu cehu. Kas tevi tur velk, izņemot lielo rubuli? Vai arī tā nav krāpšana, ja cilvēks apmāna pats sevi? Vai tā nav sevis pārdošana?”¹⁵

Rezultātā, pēc īsām pārdomām, Lipsts nolemj, ka “viņa vieta ir eksperimentālajā cehā. Tikai tur!”¹⁶

Otra, radikāli pretējā piecēja dažādo mērķu saskaņas meklēšanā ir individuālo izvīrzišana priekšplānā, kas sevišķi uzskatāmi redzams A. Bela romānā “Izmeklētājs”, kurā galvenais varonis tēlnieks Juris Rigers vēlas atrast atbildes uz ļoti individuāliem, ar indivīda eksistenciālo jēgu saistītiem jautājumiem, kuros, starp citu, ir nojausama skarba padomju iekārtas kritika. Tikai naratīva izskaņā Rigers ļauj nelielam optimismam: “Es iešu meklēt cilvēkus. Tīrus cilvēkus, lai iekaltu viņus akmenī kopā ar gadsimtu.”¹⁷ Jāuzsver arī cita būtiska atšķirība – publiskais mērķis naratīvā parasti atklājas kā sasniegts vai sasniedzams, kurpretī individuālais ir ekstrapolēts kaut kur nākotnē, kas, iespējams, tā arī paliks neiegūts (kā, piemēram, R. Ezeras romānā

“Saules atspulgs”). Tātad subjektu publiskais mērķis faktiski dod gatavu atbildi, bet individuālais – lielāku brīvību lasītāja interpretācijai.

Izmantojot šos iepriekš ieskicētos un pretējos raksturojumus, ir iespējams izvērtēt objekta aktantu arī citos 60. gadu prozas naratīvos, kas konspektīvā veidā redzams 1. tabulā.

1. tabula

Objekta aktanta raksturojums

ADI	Aktors	Kvalitatīvais raksturojums	Objekts		Prioritāte	
			<i>publiskis</i>	<i>individuāls</i>	<i>publ. indiv.</i>	
1	Lipsts Tilcēns	18 gadi, strādā fabrikā	Strādāt idejas, nevis naudas vārdā	Iepatīties Judītei	+	
2	Aina Dziesma	Vecums ap 30, bankas inspektore	Dzīvot patiesi, nepārkāpjot savus principus	Saskaņot savus principus ar vīra principiem	+	+
2	Ieva Dziesma	Vecums ap 30, latviešu valodas skolotāja	Iestāties partijā	Nemilēt citas sievietes vīru	+	+
2	Jorens Akmeņkalns	28 gadi, ostas dispečers	-	Atrisināt savas mīlestības problēmas		+
2	Edgars Vasenieks	30 gadi, kuģa kapteinis	Tikt “uz pieauguša cilvēka ceļa”	Sajust savam darbam jēgu, lai sieva ar viņu leptos	+	+
3	Paulis Andrāns	17 gadi, vidusskolnieks	Nepieļaut Kristīnes liekulību; mīlestība pret darbu	Nepārtraukt draudzību ar Kristīni	+	
3	Kristīne Grīsele	17 gadi, vidusskolniece	Kāpt pa karjeras kāpnēm, kļūt par aktrisi	Nepartraukt draudzību ar Pauli		+
3	Vilis Alsters	45 gadi, latviešu valodas skolotājs	Ieaudzina skolēnos idejiskumu un atbildības sajūtu	Iemācīt savam dēlam būt atbildīgam	+	+
4	Gunārs Zundags	23 gadi, Lauksaimniecības akadēmijas students	Nepieļaut liekulības un negodīguma zēšanu	Dzīvot saskaņā ar saviem principiem	+	+
4	Roberts Zundags	Virs 50, rūpniecības kombināta direktors	Aizstāvēt komunisma principus	Palīdzēt dēlam Gunāram cīņā pret negodīgumu	+	+

ADI	Aktors	Kvalitatīvais raksturojums	Objekts		Prioritāte	
			<i>publiskis</i>	<i>individuāls</i>	<i>publ.</i>	<i>indiv.</i>
5	Juris Beika	Ap 30, kolhoza "Silmala" priekšsēdētājs	Vienmēr par primāro izvirzīt cilvēku	Saglabāt mīlestību pret Ingridu	+	+
5	Ingrīda Laure	Virs 20, bibliotekāre	Cīnīties par morāli tīru cilvēku	Saglabāt mīlestību pret Juri	+	+
6	Inese	18 gadi, vidusskolniece	Nenodot savu laiku un būt principiālai	Būt pieaugušai un patstāvīgai	+	
7	Ina Ulpe	Ap 20 gadu, šofere, mākslinieka sieva	Pierādīt, ka var būt sabiedrībai noderīga	Mīlēt Alfredo, atgūt ticību sev	-	+
8	Pēteris Kalniņš	Virs 10 gadiem, 5.klases skolnieks	Paļauties uz kolektīvu, nebūt blēņdarim	Nepavadīt vasaru kolhozā	+	
8	Klāvs	Virs 10 gadiem, skolnieks	Palīdzēt Āfrikas brīvības cīņtājiem	-		+
9	Žanis Vanags	Ap 50, žurnālists	Iegūt redaktora vietnieka amatu	Dzīvot saskanīgi ar sievu	+	
9	Elza Vanaga	33 gadi, mājsaimniece	-	Sajust tuva cilvēka (vīra) klātbūtni		+
10	Menards Paeglis	Ap 40, žurnālists	Būt drosmīgam ne tikai domās, bet arī darbos; palīdzēt Astridam	Atrisināt nesaprašanos ar sievu	+	
10	Astrīds Sņķeris	Ap 20, strādā VEF	Būt labam un citu saprastam	Saglabāt attiecības ar Sarmu	+	+
11	Juris Rigers	Ap 30, tēlnieks	-	Grib meklēt "tīru" cilvēku		+
11	Rūdolfis Rigers	Mirušais Jura brālis	-	Būt principiālam un neliekuļot		+

Situācijās, kad gan publiskie, gan privātie mērķi ir vienlīdz prioritāri, itin bieži izrādās, ka šie **abi mērķi būtībā ir komplementāri**, jo nosaka viens otra jēgu. Tā, piemēram, Viļa Alstera, Gunāra Zundaga, Ievas Dziesmas mērķi ir viens otru

papildinoši, jo privātais prezumē publisko un otrādi. Turklāt arī Jura Beikas un Ingridas Laures it kā privātie un intīmie mērķi patiesībā manifestējas kā publisko mērķu sasniegšanas līdzeklis.

Jau iepriekš analizēto tendenci par jauniešu izvirzīšanos publiskās dzīves priekšplānā apliecina arī tas, ka tieši gados jaunajai aktoru grupai ir viziteiktākā publisko mērķu prioritāte (Lipsts Tilcēns, Ina Ulpe, Paulis Andrāns, Inese u.c.). Savukārt privāto mērķu dominānce pār publiskajiem vērojama 60. gadu otrās puses prozas naratīvos. Piedevām šajā laika periodā mainās arī publiskā mērķa definīcija, kļūstot tam subjektīvākam un mazāk politizētam jeb, pareizāk, publiskajos mērķos "ielaužas" personiskās atbildības koncepts.

Tāpat objekta aktants 60. gadu prozas naratīvā transformējas un nav sevišķi konstants, kā tas bija pierasts staļiniskajā socreālismā. Izvērtējot objekta aktantu analizētajos naratīvos, kā arī "fona informācijā", var postulēt sekojošu hipotētisku **objekta aktanta transformācijas formulu** 60. gadu latviešu prozas (un literatūras vispār) naratīvā:

$$\begin{array}{ccccccc} O_{(Pb)} & \rightarrow & O_{(Pb)} & + & O_{(Pr)} & \rightarrow & O_{(Pr)} \\ \hline 40. \text{ gadu} & & 50. \text{ gadu} & & 60. \text{ gadu} & & 60. \text{ gadu} \\ \text{otra puse} & & \text{otra puse} & & \text{pirmā puse} & & \text{otra puse} \end{array}$$

O – objekts

Pb – publiskais mērķis

Pr – individuālais/privātais mērķis

→ transformācijas process

+ – sintēzes process

Šī formula ir jāaplūko uz laika ass, kas sākas ar 50. gadu otro pusi un nosacīti noslēdzas 60. gadu beigās, lai gan būtībā tā turpinās arī 70. un 80. gadu latviešu literatūrā. 60. gadu pirmajā pusē subjektīvā realitāte nav komplicēta, jo tā ir integrēta objektīvajā realitātē, taču pakāpeniski veidojas pretreakcija, kad subjektīvā realitāte atdalās no objektīvās un kļūst tik visaptveroša, ka sevī ietver arī objektīvās realitātes fragmentus.

Visbeidzot šajā publikācijas sadaļā veikšu subjekta funkcionālo analīzi, kuras mērķis ir noskaidrot tipiskās aktoru rīcības trajektorijas un savstarpējo attiecību modeļus, tiecoties uz objektu.

Kā jau bija redzams objekta aktanta analizē, 60. gadu latviešu prozas naratīvā ir fiksējamas būtiskas pārmaiņas, kas nosaka arī aktoru darbības komplicētāku konstruēšanu. Saskaņā ar Pītera Bergera un Tomasa Lukmana realitātes sociālās konstruēšanas teoriju objektīvās realitātes definētājs var veikt trīs principiāli atšķirīgas darbības: apstiprināt (akceptēt), transformēt vai noliegt esošo realitātes definīciju. Šāda dispozīcija ļauj vispārinātā līmenī aplūkot arī subjektu darbību, turklāt tā atbilst arī A.Greimasa subjekta funkcionālās analīzes kritērijiem.

60. gadu prozā subjekta funkciju pildošajiem aktoriem parasti jau ir dota objektīvā realitāte jeb “simboliskais universs”, kura ietvaros viņš/viņa cenšas saprast ne tikai pasauli, bet arī pats sevi. Tā, piemēram, Ieva Dziesma (“Jūras vārti”) mil precētas sievietes vīru – Jorenu Akmeņkalnu. Naratīvā Ieva, daudz pārdomājot un apšaubot, tomēr saprot, ka tā ir “neiespējamā mīlestība”, jo pastāv **vispārpieņemti principi**, kurus nedrīkst pārkāpt. Ievai šie principi ir patriarhālā ģimene, kurā viņa uzaugusi un kas viņu mudina saprast, ka nedrīkst iet pret vecāku gribu. Jāuzsver, ka patriarhālā ģimene konkrētajā naratīvā ir sabiedrības morāles metafora, kas ar Ievas rīcību (līdzīgi kā ar viņas māsas Ainas un vīra Edgara sarežģītajām attiecībām) nevis tiek pārdefinēta, bet gan leģitimēta, saglabājot savu sākotnējo kvalitāti. Patiesībā Ievas rīcība un motivācija 60. gadu sākumam ir netipiski komplikēta.

Daudz vienkāršāka “simboliskā universa” akceptēšana ir vērojama Līpsta Tilcēna (“Kolumba mazdēli”) gadījumā, kur tiekšanās uz jaunu apvāršņu aptveršanu (racionalizācijas plāna izstrāde fabrikā, ideja par mopēdu ražošanu) vispār netiek apšaubīta. Proti, lai gan minētie varoņi ir iniciatori “jauno apvāršņu aptveršanai”, tomēr viņu vēlmes ir identas “simboliskā universa” vajadzībām. Grūtāk klājas Kristīnei Grīslī (“Lazdu laipa”), kurai jaunā “simboliskā universa” vārdā ir jāaicina ciņa ar savu savtīgo māti.

60. gadu varoņi ne vienmēr leģitimē “simbolisko universu”, pareizāk, viņi to leģitimē, noliedzot vecās realitātes definīciju. Tā tas, piemēram, notiek A. Brodeles romānā “Uzticība”, kur vienam no galvenajiem varoņiem Jurim Beikam, cīnoties ar oponentiem, nākas mainīt kolhoza “Sīlmala” saimniekošanas veidu. Viņš iepriekšējās realitātes definīcijas vietā, ko, starp citu, aizstāv partijas rajona komitejas sekretārs, piedāvā vienmēr par pirmo un izšķirošo izvirzīt cilvēku.¹⁸

Savukārt A. Brodeles garstāstos “Zilais zvirbulis” un “Tas ir mans laiks”, kuros darbojas vieni un tie paši varoņi, notiek mēģinājumi nevis noliegt veco – pagātnes – realitātes definīciju, bet gan esošo – tagadnes – definīciju. Proti, galvenā varone, dzīvē maz pieredzējusi Inese, sākumā atbalsta vieglprātīgās un bezatbildīgās dzīves kā “simboliskā universa” definīciju. Taču, kad Inese pievīļas galvenajā šīs definīcijas nesējā – savā pirmajā mīlestībā, jaunajā žurnālistā Harijā Zaumanā, viņa atskārsts, ka ir arī cits (nevis citi!) veidi, kā dzīvot, respektīvi, ir iespējama cita “simboliskā universa” definīcija. Šīs otras definīcijas simboliskie nesēji ir komjaunieši teātrī, kurā Inese strādā par garderobisti. Kā redzams, A. Brodele nespēj izvairīties no socrealisma klišejām, liekot galvenajam varonim naratīvā izceļoties pa vilšanās (“spontanitātes”) ceļiem, lai beigu beigās tomēr nonāktu pie kaut kā stabila (“apzinīguma”).

Daudz pretrunīgāk ir vērtējams Z. Skujiņa romāns “Fornarina”, kurā galvenā varone Ina Ulpe, būdama jauna un nepieredzējusi, apprecas ar mākslinieku Mintautu Kumbri. Taču Mintauta bezprincipialitāte un nespēja atteikties no alkohola, kas ir viņa nāves cēlonis, liek Inai mainīt savu sākotnējo “simboliskā universa” definīciju (ir jāpalīdz Mintautam kļūt par mākslinieku, ziedojot tam sevi un savas pašrealizēšanās iespējas). Pēc Mintauta nāves Ina, lai atgūtu ticību sev un lai izbēgtu no smagajām atmiņām, dodas strādāt uz Krauklaini, kur ceļ HES. Kaut gan romāna pirmajā daļā Z. Skujiņš

sniedz efektīgus 60. gadu mākslinieciskās vides un bohēmas aprakstus, tomēr otrajā daļā Inā notiek izšķirošas pārmaiņas, un telpas aspekts naratīvā mainās no pilsētas uz Krauklaines HES celtnieku ciematīņu, kurš pilda daudzu socreālisma klišeju reproducēšanas funkciju (pirmēram, Ina savalda smago mašīnu “Kraz” un var būt vienlīdz labs šoferis kā vīrietis).

Romāna “Fornarina” naratīvu tomēr komplicētāku padara Inas nespēja pilnībā aizmirst citas – mīlošas sievietes – realitātes definīciju, kuru viņā ar jaunu sparū atgādina bijušais Mintauta kolēģis Alfredo, kas nedzer un ir augsti novērtēts mākslinieks. Alfredo mīl Inu, tāpēc aicina atgriezties Rīgā. Ina, kurai līdz tam ir trūcis patiesas mīlestības, jau pēc vairāku mēnešu darba Krauklainē, kur viņa ir atguvusi ticību savām spējām, nolēmī dzīvot kopā ar Alfredo. Taču beigu beigās viņa, jau atrazdamās Alfredo dzīvoklī, saprot, ka, aizbēgdama no Krauklaines, viņa aizbēg no ticības savām spējām. Citiem vārdiem, Ina nav pilnībā vēl atradusi savu jauno realitātes definīciju – būt sabiedrībai noderīga un ticēt savām spējām –, taču tai pašā laikā viņa neatsakās no mīlestības pret Alfredo. Romāna “Fornarina” originalitāte 60. gadu pirmās puses kontekstā ir varones nespēja izšķirties starp konkurējošiem privātiem mērķiem. Proti, vai nu mīlestība, vai ticība sev.

Acīmredzot Inas pieredze ar Mintautu mudina izvēlēties pēdējo – pašapziņas atgūšanu, tai pašā laikā nenoliedzot mīlestību kā svarīgu dzīves mērķi. Turklāt ticības atgūšana savām spējām tiek stingri pakļauta publiskā mērķa – strādāt sabiedrības labā – ietekmei. Pirms aizbraukšanas uz Krauklaini Ina skaidro Alfredo savu izvēli:

Man jāatgriežas. Citādi es vienmēr mocīšos ar mazvērtības apziņu un jutīšos pie tevis kā sliēcjs pie baļķa.¹⁹

Tātad Ina grib sasniegt gan publisko, gan privāto mērķi, un publiskais mērķis ir prioritārs tikai tāpēc, lai varone varētu sakārtot savu iekšējo pasauli (privātos mērķus). Tas Inu naratīvā liek kvalificēt kā aktoru, kas ir “ceļā uz” apzinīgumu, taču vēl to nav sasniegjis. Patiesībā Inas izvēlē, atsakoties no mīlestības pret Alfredo par labu darbam Krauklaines HES celtniecībā, reproducē Latvijas dramaturģijā veiksmīgi formulēto publiskā mērķa prioritātes izotopiju, kuras spilgts piemērs ir Gunāra Priedes 50. gadu pirmajā pusē sarakstītā luga “Jaunākā brāļa vasara”; lugā galvenais varonis Uģis necinās par iemīļoto meiteni, bet tā vietā izvēlas atgriezties kolhozā, lai palīdzētu tam attīstīties.²⁰

Citādākas varoņu attiecības ar esošo realitāti veidojas 60. gadu otrajā pusē, kas patiesībā jau ir daļēji vērojams D. Zigmontes romāna “Raganas māju remontēs” naratīvā. Tikai šoreiz jau problemātiku nosaka nevis “simboliskā universa” definīcijas nepilnības, bet gan mērķtiecīga **cenšanās mainīt subjektīvo realitāti**. Sevišķi tas redzams Regīnas Ezeras romānā “Sauls atspulgs”.

Abi galvenie “Sauls atspulga” varoņi Žanis Vanags un viņa sieva Elza nespēj vairs atrast intersubjektīvo telpu, kurā varētu pastāvēt neviltotas un cilvēciskas attiecības. Žanis gadu gaitā ir kļuvis par rūdītu karjeristu, kam dzīvē rūp vienīgi kāpšana pa karjeras kāpnēm, lai iegūtu redaktora vietnieka amatu avīzē. Savukārt Elza tikai izliekas, ka viņai rūp vīra problēmas, lai gan patiesībā viņa tik vien vēlas kā cilvēcisku tuvumu. Tiesa, arī Žanis brīžiem ļaujās zemapziņā apšaubīt savu dzīves definīciju – nemitīgu tiesmi pēc panākumiem:

Vai patiesi arī es esmu nodzīvojis mūža lielāko daļu, jo līdz simtam tādi kā es neaizvelk ... Kas vēl manā dzīvē varētu būt tāds, ko neesmu izbaidījis? Gikts sāpes?²¹

Būtībā arī Elza ir kļuvusi par mīcīpiloni (nodevusi savu sapni kļūt par mākslinieci, un tā vietā ir mājsaimniece), taču viņa naratīvā tiek pozicionēta kā tā, kas vairāk alkst cilvēciska tuvumu nekā Žanis:

Elzai uznāk vēlēšanās pēc otras dzīvas būtnes. Sajust elpu, ķermeņa siltumu, vienalga – cilvēka, kaķa vai putna. Pieskarties, manīt, kā strāvo asinis un pukst sirds.²²

Īsāk sakot, gan Žanī, gan īpaši Elzā ir jūtama milzīga frustrācijas nasta, ko rada saskares punktu trūkums starp abu subjektīvajām realitātēm. Tā kā naratīvs beidzas ar to, ka ne viens, ne otrs varonis, nožēlodami savas kļūdas, necenšas noliegt savas subjektīvās realitātes definīciju, tad netiek arī rasta potenciālā intersubjektīvā telpa starp aktoriem. Šāds naratīvs, saprotams, R. Ezeras romānam piešķir avangarda lomu 60. gadu literatūrā, līdzās A. Bela romānam "Izmeklētājs", kur galvenais varonis Juris Rigers cenšas nevis kaut ko noliegt vai apstiprināt, bet gan **rekonstruēt**, proti, viņš rekonstruē visu – gan objektīvajā, gan subjektīvajā realitātē ar viņu notikušo. Tādējādi Rigers iegūst jaunu, viņaprāt, skaidrāku subjektīvās realitātes definīciju. Šo rekonstruēšanu palīdz veikt Rigerā brālis Rūdolfis, kas nevar ciest liekulību un naratīvā pilda alternatīvā subjekta aktanta funkciju (t.i., viņš reprezentē savu īpašo rīcības programmu). Vēlos uzsvērt, ka "Izmeklētāja" naratīvā mērķtiecīgi netiek manifestēta objektīvā realitāte, jo vienīgais narators, kas rekonstruē notikušo, ir pats Rigers (faktiski romāns uzskatāms par Rigerā iekšējo monologu).

Lielākā daļa analizēto subjekta funkcijas veicēju 60. gadu prozas naratīvā ir vai nu sasnieguši "apzinīguma" stadiju, vai arī ir ceļā uz to. Tikai divos naratīvos varoņus var ievietot "spontanitātes" stadijā. Jāprecizē: lai gan A. Bela romāna "Izmeklētājs" galvenais varonis Rigers naratīva izskaņā gūst "apskaidrību" jeb kopsaucēju savai līdzšinējai un nākotnes dzīvei, tomēr tas neļauj viņu fiksēt "apzinīguma" stadijā. Respektīvi, Rigers romāna gaitā nodarbojas ar nepārtrauktu pašrefleksiju, apšaubot daudzus vispārpieņemtus principus, to skaitā principus, kas uzskatāmi par socreālisma klišejām (kolektīva dominance, subjektīvisma minimizēšana, dalījums labajos/sliktajos varoņos, cilvēku politizētā ikdiena, režīma kritika, piemēram, attiecībā uz cenzūru u.c.). Tādējādi Rigeru arī pēc "apskaidrības" sasniegšanas nevar ievietot "apzinīguma" kvalitātē, vismaz ne tādā, kādu to interpretē K. Klarka. Rigerā gadījumā drīzāk var runāt par **iekšējā (nevis sociālā) "apzinīguma" jeb pašapziņas sasniegšanu**.

Nemot vērā arī "fona informācijā" iekļauto literatūru (prozu, liriku, drāmu), tabula ļauj netieši spriest par prioritārā objekta aktanta un varoņu sasniegtās kvalitātes sakarībām. Proti, **aktori, kuru darbības prioritārais mērķis ir publisks vai publiskā un privātā sintēze, naratīva izskaņā sasniedz "apzinīguma" kvalitāti. Savukārt aktori, kas darbojas izteikti privāta vai savtīga mērķa vārdā, atrodas "spontanitātes" stadijā. Turklāt "spontanitātes" stadija ir raksturīga tieši 60. gadu otrajā pusē tapušajiem naratīviem.**

Atbalstītājs un oponents

Apskatot aktoru kvantitatīvo aspektu, 60. gadu latviešu prozas naratīvā nevar nepamanīt atbalstītāju pārsvaru pār oponentiem. Taču kvalitatīvais raksturojums bieži vien ir izteiksmīgāks tieši oponentiem, ar ko arī viņi kompensē savu minoritātes statusu naratīvos. Tādēļ praktiskos nolūkos analīzei netika pakļauti visi iespējamie atbalstītāji, bet tikai nozīmīgākie naratīva dinamikas kontekstā.

Naratīvos analizētos atbalstītājus var nosacīti iedalīt divās grupās: 1) aktīvie atbalstītāji un 2) pasīvie atbalstītāji. Šādas klasifikācijas pamatā ir atbalstītāju novērtētā ietekme uz subjekta rīcību. Aktīvais atbalstītājs naratīvā pilda **padomdevēja funkciju**, turpretī pasīvais – statista lomu.

Lipstam (“Kolumba mazdēli”) padomdevējs ir priekšzīmīgais komjaunatnes sekretārs fabrikā Kazis Nazis un viņa sekotājs Uģis Sperliņš. Tieši Kazis Lipstam sniedz vērtīgus padomus par turpmākās karjeras izvēli. Nav mazsvarīgi, ka “jauniešu romānā” padomdevēja–atbalstītāja funkciju veic komjaunietis, tādējādi pastiprinot gados jaunā varoņa spēku naratīvā. Tiesa, Kazi Nazi nevar uzskatīt par galīgo instanci, jo arī viņam ir sava autoritāte – partijas sekretārs fabrikā Škapars.

Un pēkšņi Lipsts Kaža, Uģa un Škapara ārēji tik dažādās personās ievēro kaut ko pārsteidzoši radniecīgu. [...] Ja Uģi Lipsts jau sen bija atklājis tieksmi līdzināties Kazim, tad tagad [...] viņš ieraudzīja Kaža paraugu: tas bija Škapars.²³

Taču Škapars naratīvā parādās ļoti reti, tāpēc viņam nav svarīgas lomas subjekta darbībā, lai gan tajā pašā laikā netieši tiek norādīts, ka lielākā autoritāte politiskās socializācijas līmenī ir partijas sekretārs. Īpatnējs Lipsta atbalstītājs ir arī fabrikas meistars Krūskops, kas naratīva ievaddaļā ar savu stingro un raupjo raksturu iegūst šķietamu oponenta statusu, taču, kā vēlāk atklājas, viņš faktiski ir Lipsta atbalstītājs, kura galvenā funkcija ir akcentēt “simboliskā universa” definīcijas neapstrīdamību. Tātad Krūskopa sakarā ir jārunā par **patieso un šķietamo aktora statusu** naratīvā.

60. gadu otrajā pusē atbalstītāja aktants kļūst nenozīmīgāks jeb, pareizāk, šo aktantu reprezentējošie aktori vairs nav tik aktīvi kā 60. gadu pirmās puses naratīvos. R. Ezeras “Saules atspulgā” galveno varoņu Žaņa un Elzas formālie atbalstītāji ir meita Elza un darba biedri. Izpaliekot aktīvajam atbalstītājam, naratīvā daudz lielāka vieta tiek atvēlēta aktoru iekšējām pārdomām un sadursmēm. Šī tendence konstatējama arī romānā “Izmeklētājs”: lai gan Juris Rigers norāda, ka viņa draudzene Ieva ir vistuvākais cilvēks, taču Ievai praktiski nav nekāda iespaids uz naratīva attīstību, kas pilnībā pakļauts Jura “apziņas plūdumam”. Drīzāk jau par atbalstītāja un subjekta attiecībām “Izmeklētāja” naratīvā jārunā starp Juri un viņa brāli Rūdolfu, kurš iebilst pret sava tēva liekulību.

60. gadu naratīvos subjekta kvalitatīvais raksturojums itin bieži saskan ar atbalstītāja raksturojumu, proti, šie abi aktanti 60. gadu latviešu prozas naratīvā bieži atklājas principiālos, nelokāmos un ar stingru gribasspēku apveltītos aktorus. Vienlīdzība starp aktoriem producē **absolūtās leģitimitātes nozīmi**. Atbalstītāju vidū gan parādās daudz vairāk vecāka gadagājuma aktoru (Krūskops, Dziesmas,

Skuja u.c.), to skaitā politiskās elites pārstāvji. Šī “vecā gvarde” parasti naratīvā pilda padomu došanas un (politiskās) socializācijas aģenta funkciju. Tas arī zināmā mērā sasaucas ar K. Klarkas konstatēto “tēvu-dēlu” semiotisko mehānismu, kas itin bieži tiek izmantots socrealisma romānos. “Tēvs” (vecākais), uzsver K. Klarka, pilda ne tikai vienkārša padomdevēja funkciju, bet praktiski nodarbojas ar dēla (jaunākā) iniciāciju “apzinīguma” kvalitātē.²⁴ Līdz ar to 60. gadu *jaunā cilvēka* konstrukcijā ir iekodēts, ka, **pirmkārt, gados jaunajam varonim allaž palīdzēs pieredzējušais atbalstītājs un, otrkārt, atbalstītāji faktiski ne ar ko neatšķirsies no varoņa, respektīvi, savās vērtībās viņi būs vienlīdzīgi ar varoni.**

Oponenta funkciju pildošo aktoru raksturojums 60. gadu naratīvā nereti ir košāks nekā subjekta aktantam. Šāda oponenta konstrukcija, šķiet, ir mantojums no socrealisma klasikas:

Laundaru atainojuma veids staļinistu romānos atšķiras no pozitīvo varoņu atainošanas. Piemēram, ir ļoti neliels daudzums zīmju sistēmu, kas tiek lietotas pozitīvo varoņu portretēšanai (t.i., “nosvērts”, “stingrs” u.c.). Patiesībā ļaundari, lai gan netiek sevišķi individualizēti, kopumā iegūst pilnīgāku psiholoģisko portretējumu nekā pozitīvie varoņi.²⁵

Tomēr līdztekus *palikšanas-zem-lužas* pieejai **60. gadu naratīvā oponenta konstrukcija kļūst heterogēnāka.** Respektīvi, oponenti var pārstāvēt gan veco – “buržuāziskās Latvijas” realitātes definīciju, gan nepārstāvēt, bet tomēr noliegt subjekta “simbolisko universu”; viņi var būt komiski un traģiski; viņi var laboties vai arī saglabāt savu – oponenta – realitātes definīciju.

Parasti oponenti 60. gadu latviešu prozas naratīvā atklājas kā **liekēži un vieglās dzīves tīkotāji.** Tādi, piemēram, ir Spricis Uztups un Judīte (“Kolumba mazdēli”) un Fricis Zemeszirgs un Mintauts Kumburs (“Fornarina”), Manfreds Pusruncis (“Pēc negaisa”), Agrita (“Raganas māju remontēs”), Valija (“Uztiēba”). Bieži oponenti ir arī **liekuļi un konformisti:** Jānis Skudra un Astra Skudra (“Pēc negaisa”), Harijs Zaumanis (“Zilais zvirbulis”, “Tas ir mans laiks”) un Lilija Actiņa (“Tas ir mans laiks”), Rozītis un Guna (“Raganas māju remontēs”), Artūrs Rigers (“Izmeklētājs”), Žanis Vanags (“Sauls atspulgs”). Turklāt faktiski visi naratīvā par oponentiem nemainīgi paliekošie aktori tiek raksturoti kā **egoisti un pašlabuma meklētāji.** Jāatgādina, ka tieši egoisms ir viens no centrālajiem K. Klarkas postulētā “spontanitātes” koncepta definētājiem. Protams, iepriekš minētie kvalitatīvie raksturojumi ir pārāk lakoniski, lai dziļāk izprastu oponenta (“negatīvā varoņa”) konstrukciju, tāpēc apskatīšu detalizētāk, kā oponentu “spontanitāte” manifestējas viņu rīcībā un attiecībās ar subjektu.

Romāna “Kolumba mazdēli” komiskais oponents Spricis Uztups ik pa brīdim parādās naratīvā, lai Lipstam atgādīnātu par dzīvi, kādu viņš negribētu dzīvot. “Pērn, mācoties pēdējā kursā, viņš laikam saskrējās ar likumu. Pēc tam Sprici izslēdza,”²⁶ – šāda rīcības dispozīcija tiek piedēvēta Uztupam, kura galvenā funkcija naratīvā ir censties pārliecināt Lipstu par to, ka dzīvē jāiet vieglākais ceļš (ar sīku mānīšanos un krāpšanos). Ļoti līdzīgs Uztupam ir Z. Skujiņa otrā romāna “Fornarina” galvenais oponenta funkcijas veicējs Fricis Zemeszirgs, kas bieži mudina Inas vīru Mintautu uzdzīvot, nevis nodarboties ar mākslu.

“Pirmās šķiras egoists” Zemeszirgs, tāpat kā Uztups, ir nonācis **konfrontācijā ar likumu**, kas ir raksturīga oponenta izotopija 60. gadu antivaroņiem. Tātad Zemeszirgu, spriežot pēc iepriekš minētā citāta, lielā mērā iespaidojusi **vecāku “stingrās rokas” trūkums**. “Vecāku rokai” ir svarīga loma arī citu “Kolumba mazdēlu” oponentu konstruēšanā, t.i., Judīte, Lipsta draudzene, apprecas ar gados vecāko un turīgo Albertu Šumski, jo tā vēlas viņas māte, kurai materiālās vērtības dzīvē ir primārās.

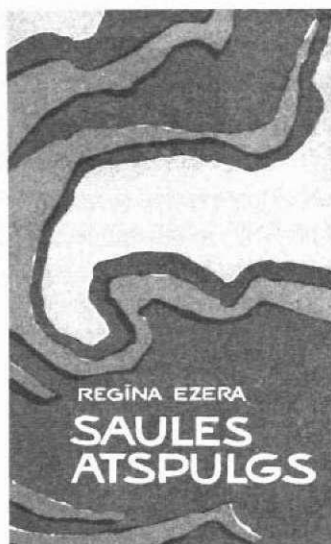
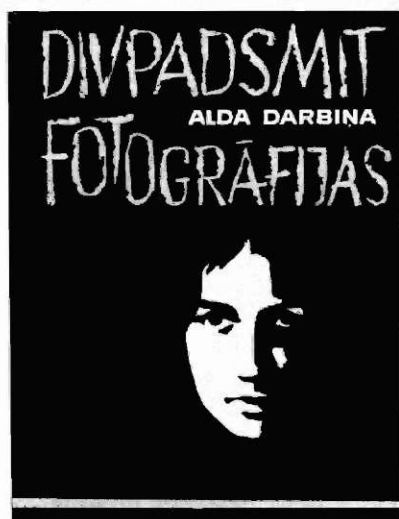
Arī citos naratīvos saistībā ar galvenajiem varoņiem atklājas **“sliktās mātes” tēma**, kas ļauj to uzskatīt par vienu no 60. gadu oponenta aktanta izotopijām, jo simtprocentīgs “sliktais tēvs” kā oponenta izotopija neparādās (kā izņēmums minams Jura Rigerā tēvs). Tā, piemēram, D. Zigmontes romānā “Raganas māju remontēs” galvenā varoņa, gados jaunā un dzīves jēgu neatradušā Astrīda māte būtībā ir visu nelaimju cēlonis, jo viņa ir gan izteikti savtīga (grib, lai dēls precas ar Līgu Leimani, jo viņa nāk no turīgas ģimenes), gan arī neizprotoša (necenšas saprast Astrīdu, bet zina tikai, kā viņu nopelt). Tāpat mātes–opponentes vara atklājas romāna “Lazdu laipa” naratīvā, kur Hedviga Grīse, pēc savas dabas būdama konjunktūriste, nevēlas pieļaut, ka meita pakļaujas idejiskuma, nevis pragmatisma principiem.

Savukārt jaunais žurnālists Harijs Zaumanis savu oponenta statusu naratīvā iegūst, jo ir **konjunktūrists** un glēvulis, kas nav savienojams ar galvenās varones Ineses principialitāti. “Mēs taču esam materiālisti, nevis kaut kādi tur sapņotāji un ņaudētāji,”²⁷ – tā skan Harija “simboliskā universa” definīcija, kuru viņš piedāvā arī Inesei, taču viņa to atsakās pieņemt. Būtībā ar tādu pašu Harija Zaumaņa “dzīves filozofiju” naratīvā atklājas arī dumjā un bezprincipiālā aktrise Lilija Actiņa.

Alternatīvo realitātes definīciju, kas neatbilst subjekta mērķiem, A. Brodeles romānā “Uzticība” pārstāv **“buržuāziskās Latvijas” paliekas** – Līvija un Kārlis Dižbajāri. Respektīvi, abi Dižbajāri, būdami kolhoza “Silmala” kultūras dzīves organizētāji, atsakās no progresīvās Ingrīdas Laure idejas iestudēt padomju lugas. Dižbajāri tiek pozicionēti kā neidejisku lugu (lētu komēdiju) iestudētāji un neidejisku uzskatu paudēji. Citiem vārdiem, viņi nepiedalās I. Laure “politiskās socializācijas projektā”, kas izpaužas “dzīvās avīzes” veidolā, proti, kolhoznieki cenšas skatītājiem viegli dramatisētā formā stāstīt par politiskajām pašmāju un starptautiskajām aktualitātēm, neaizmirstot arī par kolhoza nākotni un attīstības šķēršļiem. Kārļa Dižbajāra kā galvenā oponenta rīcība tiek skaidrota ar to, ka viņš, “kurš buržuāziskās iekārtas laikā bija strādājis par aktieri un paligrežisoru kādā teātrī, ar sirdi un dvēseli **piederēja pagātnei** [izcēlums mans. – M. K.]”.²⁸ Īsāk sakot, “buržuāziskā paligrežisora” pieredze neiederas jaunajā realitātes definīcijā (svarīgāk par izklaidi ir idejiskums), ko nes Ingrīda Laure un Juris Beika.

60. gadu otrās puses naratīvā ir novērojama labā/jaunā relativizācija, kaut gan aktantu struktūrā joprojām saglabājas subjekta/opponenta krass pretstatījums. Labā/jaunā saplūšana interesantā veidā ir konstatējama R. Ezeras romānā “Saules atspulgs”, kura naratīvā ir divu līmeņu oponenti.

Pirmajā līmenī atklājas naratīva galvenie varoņi – Elza un Žanis. Abi aktori atrodas opozīcijā viens otra mērķiem. Lai gan Elza noklusē vilšanos Žanī, kuru uztrauc tikai sava karjera, tomēr viņa pietiekami skaidri izrāda vienaldzību pret Žaņa panākumiem

un dubultmorāli. "Kā man apriekušās šīs izrādes ... šie vajadzīgie cilvēki... šī liekulība... Es vairs nevaru izturēt!" naratīva izskaņā Žanim izmisumā saka Elza, uz ko Žanis vien atrauc: "Nervi, nervi!"²⁹ Savukārt Žanis sievas klātbūtnē jūtas vientuļš, turklāt viņu galīgi neinteresē Elzas sadzīvīskās problēmas. Pat Elzas dzimšanas dienu viņš izmanto, lai uzaicinātu ciemos savus darba kolēģus, nevis, Elzas vārdiem runājot, pasēdētu "tāpat četratā. Tu, es, Sarma un Edvīns".³⁰ Tādējādi, oponentot viens otram, veidojas tas, ko jau iepriekš subjekta funkcionālajā analizē esmu nosaucis par *subjektīvo realitāšu nepārklāšanos*, kas varētu veidot nosacītu "simboliskā universa" mikromodeli.

Otro oponentu līmeni romānā "Sauls atspulgs" veido Žaņa dēls Edvīns, kas strādā par fizikultūras skolotāju un kuram nerūp kāpšana pa karjeras kāpnēm. Edvīns naratīvā tiek pozicionēts kā "savrupnieks", tas ir, no-malas-vērotājs, kas oponentē Žaņa karjerismam. Tādējādi Žaņa vaina naratīvā atklājas daudz spēcīgāk nekā Elzas.

Galvenajiem varoņiem cenšoties sasniegt savus privātos un publiskos mērķus, oponents piedāvā tādu "simboliskā universa" definīciju, kurā prioritāte ir savtīgumam un liekulībai. Citiem vārdiem, 60. gadu latviešu prozas *jaunā cilvēka* konstrukcija oponenta aktanta statusā atklājas ar izteiktu privāto mērķu dominanci. Vienīgi 60. gadu otrajā pusē ir fiksējamas pakāpeniskas izmaiņas, kas izpaužas kā subjekta un oponenta savstarpēja tuvināšanās.

Jāatzīmē, ka faktiski tikai retais no izteiktajiem tipiskajiem oponentiem naratīva izskaņā zaudē savu statusu, kas tādējādi ir uzskatāms par socreālisma klišeju dekonstruējošu apstākli, jo **opponents netiek fiziski vai morāli iznīcināts**, lai gan naratīvā (sevišķi tas raksturīgs 60. gadu pirmās puses naratīviem) tiek piedāvāts nepārprotams akseoloģisks modelis, kas mudina noliegt oponentu kā tādu.

Analizētā literatūra ļauj izšķirt divus *jaunā varoņa* naratīva pamattipus: "morāli sagatavotā" un "morāli sagatavojamā" subjekta naratīvs. Ar "morāli sagatavoto" apzīmējumu es saprotu situāciju, kurā aktori jau nāk ar savu realitātes definīciju, kas būtībā naratīva ietvaros nemainās. Savukārt "morāli nesagatavotais" apzīmē stāvokli, kad aktori naratīva ietvaros internalizē kādu konkrētu realitātes definīciju, kas arī paliek par stabilu orientieri naratīva izskaņā.

"Morāli sagatavotā" subjekta naratīvs

– Gunārs Zundags un Roberts Zundags ("Pēc negaisa") jau paši ir "morāli sagatavoti", lai noliegtu Manfreda Pusrunča realitātes definīciju, turklāt viņu pārliecību vēl stiprina gan Roberta bijušie ciņu biedri, gan Gunāra biedri tēva vārdā nosauktajā kolhozā;

– Juris Beika un Ingrīda Laure ("Uzticība") jau ir "morāli sagatavoti", lai noliegtu Dižbajāru un citu nelabvēļu realitātes definīciju, un abi galvenie varoņi ar savu mērķtiecīgo darbību pamodina arī citos "atbalstītāja garu";

– ideālismu nezaudējušais Vilis Alsters ("Lazdu laipa") sevi nostiprina pārliecību par Hedvigas realitātes definīcijas neatbilstību viņa "simboliskajam universam";

– sabiedriski aktīvais Menards Paeglis ("Raganas māju remontēs") naratīvā ienāk ar konkrētu realitātes definīciju – pakritušajiem ir jāpalīdz. Lai gan viņam ir zināmas grūtības gūt atbalstītājus šai definīcijai, tomēr viņam tas izdodas, kurpretī oponentējošajai sievai Gunai neizdodas mainīt Menardu;

“Morāli sagatavojamā” subjekta naratīvs

- Lipsts Tilcēns (“Kolumba mazdēli”), iegūstot atbalstītājus fabrikā, kas viņam piedāvā jaunu realitātes definīciju (“morālo sagatavošanu”), noliedz Spriča Uztupa un Judītes materiālistiski un amorāli orientēto realitātes definīciju;
- Paulis Andrāns un Kristīne Grīse (“Lazdu laipa”), internalizējot Viļa Alstera realitātes definīciju, noliedz Hedvigas Grīsoles izpratni par dzīvi;
- Inesei (“Tas ir mans laiks”, Zilais zvirbulis”) savukārt vajag “izjust uz savas ādas” oponenta Harija Zaumaņa realitātes definīciju, lai saprastu, ka tā viņai ne tikai neder, bet viņa ir gatava pret tādiem kā Zaumanis cīnīties; galvenajai varonei to palīdz apjēgt gan ģimene, gan arī principiālie un godīgie komjaunieši, kurus viņa iepazīst aktieru personā, strādājot teātrī par garderobisti;
- Ina Ulpe (“Fornarina”) patiesībā arī jau naratīvā atklājas kā “morāli sagatavota”, taču viņas sagatavotība izrādās nepietiekama. lai uzveiktu sev netīkamo realitātes definīciju (neizdodas vīru atrunāt no dzeršanas un izraut no Friča Zemeszirga “nagiem”). Taču, strādājot smagu darbu un gūstot atbalstu no tuviem cilvēkiem, viņa apjēdz jaunu, pašas izcīnītu – kvalitatīvi labāku – “simboliskā universa” definīciju, kurā būtiska loma ir cilvēka pašapziņai, kas veidojas tikai smagā darbā;
- Astrīds Sņikeris (“Raganas māju remontēs”) ir akceptējis naratīva oponentu realitātes definīciju (dzīvot pēc principa “pēc manis kaut vai ūdens plūdi”), taču atbalstītāji – Menards Paeglis un Sarma – viņam palīdz rast motivāciju, lai atteiktos no šādas dzīves un kļūtu daudz labāks;
- Juris Rigers (“Izmeklētājs”) šaubās gan par sevi, gan par cilvēkiem *per se*, tāpēc viņš cenšas atrast izskaidrojumu savas dzīves jēgai. Viņš saprot, ka liekulīgais tēvs nevar būt viņa paraugs, tāpēc viņš izvēlas meklēt “tīrus” cilvēkus;
- Žanis un Elza Vanagi (“Saules atspulgs”) nespēj saprasties, tāpēc viņi naratīvā tā arī paliek “morāli nesagatavoti”, jo nav spējīgi rast kopēju, intersubjektīvo telpu veidojošu realitātes definīciju.

Nobeigums

Kāda tad izskatās *jaunā cilvēka* konstrukcija? Lai gan uz šo jautājumu nav iespējams sniegt vienotu atbildi, tomēr var ekstrahēt nosacītu jaunā cilvēka ideāltipisko konstrukciju.

Subjekta aktants jeb 60. gadu prozas naratīva galvenie varoņi parasti atklājas kā gados jauni optimisma un maksimālisma pilni cilvēki, kas nebaidās no grūtībām un ir principiāli sava ceļa gājēji. Šis *jaunā cilvēka* tips reprezentē jaunā, hruščoviskā “simboliskā universa” aplicinošu definīciju, kurā būtiska loma ierādīta darbam. Darbs reproducē komunisma celšanas ideju un pozicionē jauno varoni kā “komunisma cēlāju”. Nesavtīgums, pašaieliedzība, idejiskums – šis un citas kvalitātes ir tipiski jaunā cilvēka raksturlielumi. Piedevām jaunais varonis patiešām ir *jauns*, t.i., 60. gadu naratīvā dominē vai nu komjaunieši, vai jaunieši, kas nav dzīves pieredzes pārbagāti.

Atšķirībā no klasiskā socreālisma naratīva 60. gadu jaunajam varonim vairs nav jādodomā tikai par publiskiem un cēliem (politizētiem) mērķiem, jo aizvien aktuālākas

kļūst arī individuālās vajadzības (mīlestība, pašapziņa u.c.) un individuālā brīvība. Protams, 60. gados socreālisms turpina sevi reproducēt, kas sevišķi redzams A. Brodeles un V. Lāča darbos. Tomēr šie autori vairs nedominē literatūrā, turklāt arī viņi savos tekstos cenšas iekodēt jaunā laikmeta zīmes. Jāuzsver, ka subjekta aktantu veidojošie aktori naratīvos vairs nav tik ļoti sakāpināta heroisma apdvesti, proti, *jaunā cilvēka* heroisms transformējas ikdienas mazajos varoņdarbos, kuriem, tiesa, tiek piešķirta simboliska nokrāsa – tie ir nākotnes sabiedrības apliecinājums.

60. gadu latviešu prozas naratīvā jauns ir ne tikai "pozitīvais varonis", jauns ir arī "negatīvais varonis", kas itin bieži spēj atrast kopēju valodu ar subjektu. Tādējādi tiek likti pamati citādā saprašanai. No vienas puses, *jaunā cilvēka* negatīvajā definīcijā manifestējas egoisms un nesaderība ar subjektu, taču, no otras, – oponents netiek fiziski/morāli iznīcināts vai izmainīts. Šāda oponenta konstrukcija netieši pasvītro alternatīvās realitātes definīcijas iespējamību.

Tomēr minēto *jaunā cilvēka* konstrukciju neļauj absolutizēt tās būtiskās pārmaiņas, kas 60. gadu vidū aizsākas latviešu prozā. *Jaunais cilvēks* kļūst sevī noslēgtāks un reflektējošāks; vairs nedominē trauksmais skatījums uz dzīvi. Līdz ar to jāsecina, ka aptuveni 60. gadu vidū aizsākas hruščoviskās *jaunā cilvēka* konstrukcijas transformācija citā *jaunā cilvēkā*, kas viens no otra ievērojami atšķiras (sevišķi tas redzams A. Bela un R. Ezeras darbos). Transformējas arī oponents, robežai starp labo/ļauno kļūstot nosacītākai. *Jaunā cilvēkā* konstrukcijā uzskatāmāka kļūst subjektīvās realitātes un subjektīvā laika klātesamība.

Ja apskata šīs pārmaiņas K. Klarkas "spontanitātes" un "apzinīguma" kategorijās, jāsecina, ka 60. gadu otrā pusē izteiktāka kļūst *jaunā cilvēka* orientācija uz "spontanitāti". Taču "spontanitātes" koncepta saturs jau ir izmainījies, respektīvi, tas vairs neapraksta socreālisma "nenobriedušo" varoni. "Spontanitāte" kļūst par pašapziņas un iekšējās (nevis ārējās, kā tas vēl ir 60. gadu pirmās puses prozas naratīvos) sakārtotības meklēšanas simbolu.

Amerikāņu literatūrkritiķis Ričards Rortijs ir sacījis: "Viss, ko varam darīt, ir rīkoties ar to vārdu krājumu, kurš mums pieder, reizē būt gataviem to paplašināt vai pārskatīt."¹ Manuprāt, šī Rortija doma ir ļoti būtiska Latvijas padomju perioda literatūras pētniecībā. Literatūras analīze nozīmē paplašināt vārdu krājumu, ar to saprotot izpratnes padziļināšanu par pagātnes/tagadnes dzīves telpu. 60. gadu *jaunā cilvēka* konstrukcijas analīze ir tikai viens solis pretī manas un, cerams, arī citu dzīves telpas apraksta paplašināšanai, minimizējot stereotipisko skatījumu uz padomju laiku literatūru. Joprojām maz analizēta un šaurā vārdu krājumā iesprostota ir latviešu 70. gadu proza, kurā nostiprinās *jaunais cilvēks* kā indivīds, nomainot indivīdu kā "politisko dzīvnieku".

Atsauces

¹ Clark, Katerina. *The Soviet Novel. History as Ritual*. 3rd ed. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 2000. P. 14.

² Tisenkopfs, Tālis. Ak. laimīgi. *Rīgas Laiks*. 2004. Februāris: 28–32.

³ Berelis, Guntis. *Latviešu literatūras vēsture*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 120. lpp.

⁴ Turpat. 108. lpp.

⁵ Turpat. 111. lpp.

- ⁶ Clark, Katerina. *The Soviet Novel. History as Ritual*. P. 9.
- ⁷ Turpat. 15., 16. lpp.
- ⁸ Thwaites, Tony, Davis, Lloyd, Mules, Warwick. *Introducing Cultural and Media Studies: A Semiotic Approach*. New York: Palgrave, 2002. P. 118.
- ⁹ Bal, Mieke. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press, 2002. P. 220.
- ¹⁰ Turpat. 120. lpp.
- ¹¹ Sk.: Пропи, Владимир. *Морфология волшебной сказки*. Москва: Лабиринт, 2001.
- ¹² Titscher, Stefan, Meyer, Michael, Wodak, Ruth, Vetter. *Evn. Methods of Text and Discourse Analysis*. London: SAGE Publications, 2002. P. 127.
- ¹³ Greimas, Julien Algirdas. *Structural Semantics: An Attempt at a Method*. London: The University of Nebraska Press, 1983. P. XXVI.
- ¹⁴ Par komjaunieti varēja kļūt no 14 gadu vecuma, taču komjaunietis nedrīkstēja būt vecāks par 28 gadiem, lai gan organizācijas vadītāji varēja būt arī vecāki. Atšķirībā no pionieriem komjaunatne bija "trampļins" ceļā uz politisko eliti.
- ¹⁵ Skujiņš, Zigmunds. *Kolumba mazdēli*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961. 430., 431. lpp.
- ¹⁶ Turpat. 431. lpp.
- ¹⁷ Turpat. 159. lpp.
- ¹⁸ Brodele, Anna. *Uticība*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1962. 60. lpp.
- ¹⁹ Skujiņš, Zigmunds. *Fornarina*. Rīga: Liesma, 1968. 299. lpp.
- ²⁰ Sk. Kaprāns, Mārtiņš. Gunāra Priedes 60.gadu lugas: plurālisma diplomātisks aplicinājums totalitārajā režīmā. Grām.: Brikše, Inta *et al.* (red.). *Domino. Zinātne*, 2003. 38.–50. lpp. (LU Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļas studentu zinātniskie raksti)
- ²¹ Ezera, Regīna. *Saules atspulgs*. Rīga: Liesma, 1969. 112. lpp.
- ²² Turpat. 67., 68. lpp.
- ²³ Skujiņš, Zigmunds. *Kolumba mazdēli*. 302. lpp.
- ²⁴ Clark, Katerina. *The Soviet Novel. History as Ritual*. P. 168.
- ²⁵ Turpat. 186., 187. lpp.
- ²⁶ Skujiņš, Zigmunds. *Kolumba mazdēli*. 16. lpp.
- ²⁷ Brodele, Anna. *Zilais zvīrbulis*. Grām.: Brodele, Anna. *Tūs ir mans laiks*. Rīga: Liesma, 1969. 58. lpp.
- ²⁸ Brodele, Anna. *Uticība*. 149. lpp.
- ²⁹ Ezera, Regīna. *Saules atspulgs*. 212. lpp.
- ³⁰ Turpat. 140. lpp.
- ³¹ Rortijs, Ričards. *Nejaušība, ironija un solidaritāte*. Rīga: Pētergailis, 1999. 226. lpp.

Raksta pamatā ir bakalaura darbs, aizstāvēts 2004. gadā Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļā; zinātniskā vadītāja Vita Zelče.

Mārtiņš Kaprāns

The Construct of the New Individual in Latvian Prose in the 1960s

The 1960s were an important turning point in Latvian history. Each social institution was transformed, each helped in transforming the post-Stalinist era. Literature played an important role in this process, and this fact is often considered in the context of Nikita Khrushchev's "thaw". The image of the "new individual" was presented in public discourse. The aim of this paper is to study the construct of the "new individual" in Latvian prose from the 1960s.

The study is based on the theory of constructing social reality, as well as on theories which help to explain the links between literature and reality. The cornerstone for the study's methodology is narrative semiotics. A total of 12 examples of Latvian prose from the 1960s were studied.

The study reveals the fact that the heroes in the narratives are most often young people who are optimistic and maximalist in their approach to life. They are not afraid of difficulties, their path is their own. This "new individual" represents a definition which confirms the "symbolic universe." Work is of key importance. Work reproduces the idea of building up Communism and positions the young hero as a "builder of Communism." Selflessness, self-denial, ideology-based behaviour – these and other qualities are typical indicators of the new individual. What is more, the heroes really tend to be young – narratives from the 1960s tend to be dominated by members of the Komsomol or simply by young people who have no great wealth of experience in life.

Latvian prose in the 1940s and 1950s was dominated by Socialist Realism. By the 1960s, heroes in literature no longer had to pursue noble political (politicised) goals. Individual needs such as love, self-confidence and freedom became more and more important. Actors in narratives were no longer as significantly imbued with heroism as had been the case in former times. The heroism of the "new individual" was presented through everyday deeds which, true, were given a symbolic tinge. These were presented as signs of the future.

Another new element in the Latvian prose of the 1960s was that in addition to heroes, there were also antiheroes, people who often found common ground with the subject of each narrative. This created a new kind of understanding. A negative definition of the "new individual" was manifested through egotism and a lack of harmony with the subject. At the same time, however, the opponent was no longer destroyed in physical or moral terms. This construct of opposition indirectly emphasised the possibility of an alternative definition of reality.

The construct of the "new individual" which was explicated in the first half of the 1960s, however, did not absolutise the fundamental changes which began in Latvian prose in the mid-1960s. Subjects tended to be reflexive introverts to a greater degree than had been the case before, when characters viewed life with excitement. This means that the construct of the "new individual" who was defined by Khrushchev's thaw transformed into a different "new individual" in prose. Opponents also were transformed, and the boundaries between good and evil became less certain. The construct of the "new individual" involved a more readily visible subjective reality and subjective statement of time.

Keywords: Narrative semiotics, social construction of reality, literature from the 1960s, Khrushchev's "thaw".

DZIMTES DISKURSS

Jānis Buholcs

Vīrieša dzimtes konstrukcija žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete" (1952–1968)

Rakstā analizētas vīrieša dzimtes konstrukcijas žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete" nolūkā iegūt datus par to, kāds bija vīrietis padomju diskursā un kā tas tika piedāvāts žurnāla mērķauditorijai - sievietēm. Oficiālā vara ar žurnāla palīdzību socializēja sievietes, piedāvājot noteiktas dzimtes attiecību lomas kā vienu no izdevuma tēmām.

Padomju propaganda uzsvēra sieviešu un vīriešu vienlīdzību, žurnāla rakstos rādot, kā sievietes tiek galā ar tradicionāli vīriešu pārziņā esošiem pienākumiem. Tomēr "Padomju Latvijas Sieviete" tekstu analīze uzskatāmi parāda, ka vīrietis piederēja pie dominējošās dzimtes. Rakstā atklāts, kādā veidā žurnāla tekstos parādās vīrieša pārākums, kādas ir vīrieša lomas un attiecības ar citiem cilvēkiem, kā arī iezīmēti indikatori, kas vēsta par padomju maskulinitātes krīzes sākumu 20. gs. 60. gadu beigās.

Atslēgvārdi: "Padomju Latvijas Sieviete", propaganda, dzimte, vīrietis, dzimšu vienlīdzība, maskulinitāte, maskulinitātes krīze, sociālisms, sovetizācija, ģimene, darbs, sadzīve.

Viens no bolševiku lozungiem, nākot pie varas pēc 1917. gada Oktobra revolūcijas, bija sieviešu emancipācija. Lai arī praksē viņi šo saukli nerealizēja, tomēr sieviešu iesaistīšana publiskajā sfērā bija viens no panākumiem, ar kuriem lepojās padomju propaganda. Plaši izmantots veids, kā popularizēt padomju dzimtes sistēmu, bija masu saziņas līdzekļi.

Par Latvijas sievietēm domātu sabiedrības kontroles un pārveidošanas instrumentu kļuva arī žurnāls "Padomju Latvijas Sieviete" (PLS), kas bija paredzēts, lai izskaidrotu padomju sievietei politiskos notikumus, mācītu tai padomju vērtības, tradīcijas un idejas – tai skaitā arī padomju dzimtes sistēmas praktisko realizāciju.

Padomju Savienībā, neraugoties uz propagandas saukļiem par vienlīdzību, vīrieši dominēja visās sfērās, kas saistītas ar varu, viņiem bija augstāks sociālais statuss un lielākas algas. Līdztekus jau tā izplatītajai praksei, ka propagandas informācija par bagāto un laimīgo dzīvi nesaskan ar cilvēka ikdienas pieredzi un ar to saistītajām negācijām, padomju sievietei bija jāsadzīvo ar vēl kādu nesakritību – vīriešu un sieviešu

faktisko nevienlīdzību sabiedrībā, kurai propaganda stāsta, ka sieviešu emancipācijas jautājums Padomju Savienībā ir atrisināts.

Tā kā PLS bija vienīgais padomju Latvijā iznākošais sievietēm domātais preses izdevums, turklāt ļoti populārs, tas kalpoja par sava veida padomju sievietes rokasgrāmatu, kas māca adekvātas attieksmes un rīcību. Viena no šīm attieksmēm varēja būt arī attieksme pret vīriešiem – žurnāls cita starpā stāstīja sievietei par vīrieti, par viņa vietu sabiedrībā un ģimenē. Tāpēc ir svarīgi saprast, kāda tieši bija vīrieša konstrukcija, jo tas, kā padomju varai izdevās mainīt un mācīt – arī ar žurnāla starpniecību –, ir ietekmējis dzimtes sistēmu arī mūsdienu Latvijas sabiedrībā.

Sociologs Igors Kons padomju attieksmi pret seksualitāti raksturo kā "bezdzimuma seksismu", bet PSRS dzimtes sistēmu dēvē par "padomju seksuālo eksperimentu", kas izgāzies. Realitāte, ko propaganda konstruēja ar PLS palīdzību, parāda, ka Komunistiskā partija ne tikai bija tālu no šī "eksperimenta" veiksmīgas realizēšanas, bet pat isti necentās lai tas notiktu.

Marksisms paredzēja, ka cilvēka dabā nekas nav iedzimts un ka cilvēka uzvedība un personība ir sociāli konstruktīvi, kas veidojušies, viņam mijiedarbojoties ar sociālo realitāti. Tātad jābūt iespējai šos konstruktus rekonstruēt.¹ Marksisti uzskatīja, ka sievietes ir iespējams atbrīvot no mājkalpošanas pienākumiem un iesaistīt sabiedriskajā ražošanā.

Padomju propaganda lepojās, ka 51% no visiem valstī strādājošajiem ir sievietes, tomēr politiskajā un sabiedriskajā dzīvē aktīvi darbojās tikai neliels skaits no tām. Varas resursi visu laiku palika vīriešu rokās. Nodarbinātības sfērā notika zemāka statusa darbu feminizācija. Sievietes par savu darbu saņēma mazāk, viņu vidū bija maz vadošus amatus ieņemošu indivīdu. Salīdzinoši maz vīriešu bija akadēmiskajās aprindās un politikā – "nopietnās" nozares joprojām bija maskulinā sfēra, tās kontrolēja vīrieši.² Kā raksta amerikāņu vēsturniece Barbara A. Endžela (*Engel*), sievietēm tika prasīts pieņemt "Orvela doktrīnu", ka vīrieši ir vienlīdzīgāki nekā sievietes.³ Tāpēc PLS var uzskatīt par ilustrāciju tam, kā patriarhālā sabiedrība reflektēja sevi plašsaziņas līdzekļa tekstos.

Žurnāla "Padomju Latvijas Sieviete" raksturojums

Komunistiskās partijas aparāta rīcības pazīme bija stingra kontrole un uzraudzība pār visu, iejaukšanās pat ne īpaši nozīmīgās saimnieciskās lietās, nemaz nerunājot par ideoloģisko jomu.⁴ Vēsturniece V. Zelče norāda, ka presē eksistēja padomju dzīvesveida (ne)realitāte, kas vienlaikus bija tā virtuālā realitāte. Laikrakstiem un žurnāliem bija uz papīra jābūvē (cik vien iespējams krāšņs) vēlamais padomju sociālisms ar acumirkli atpazīstamiem totalitārā režīma vadoņiem, varoņiem, pozitīvajiem un negatīvajiem tipāžiem, attiecībām, vērtībām, uzvedības modeļiem un kombinācijām, nevis jāatspoguļo cilvēku ikdiena.⁵ Tajā pašā laikā ikdienas dzīve atšķīrās no masu saziņas līdzekļu konstruētās, tātad ļaudīm vajadzēja dzīvot divās realitātēs.

Kā jau minēju, Latvijas PSR tika izdots tikai viens sievietēm veltīts žurnāls – "Padomju Latvijas Sieviete". Tas sāka iznākt 1952. gada septembrī, un dažos gados pēc tā dibināšanas žurnāls kļuva populārs lasītāju vidū. 1952. gadā tā tirāža bija 15 tūkstoši, 1953. gadā – 35 tūkstoši,⁶ 1960. gadā – 140 tūkstoši eksemplāru.⁷

V. Zelče raksta, ka masu saziņas līdzekļu uzdevums bija sabiedrības priekšstats iekodēt dzimtes netaisnīguma kategoriju, ko sevī ietvēra padomju sabiedrības modelis. "Padomju Latvijas Sieviete" apzinīgi/apzināti pildīja šo uzdevumu, konstruējot savam laikam sava laika sievieti. Žurnālam bija iespējams vēstīt vienīgi par padomju sievieti dzīvi, bet ārpus žurnāla satura palika tēmas, jēdzieni, izpratnes, priekšstati, kuru nebija padomju diskursā.⁸

Padomju sieviete un vīrietis strādāja rūpnīcās un kolhozos, tādā veidā piedaloties rūpniecības un lauksaimniecības produkcijas apjoma palielināšanā. Vīrietis kā neatkarīgs aktors PLS lappusēs parādās samērā reti, jo žurnāls sludina, ka sievietes var izdarīt to pašu, ko vīrietis, dažkārt pat vēl labāk. Izdevumā ir maz publikāciju, kurā vīrietis būtu portretēts kā primārais raksta varonis, par kuru bez dzimuma identifikācijas būtu iespējams gūt vēl kādu informāciju.

1952.–1954. gads

Vīrietis un vara

Žurnāla pirmajā numurā ir ievietoti LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja Viļa Lāča, LPSR Tautas rakstnieka un Staļina prēmijas laureāta Andreja Upiša, kā arī LPSR Zinātņu akadēmijas viceprezidenta Friča Deglava apsveikumi, redakcijai darba gaitas uzsākot. Sveicēju vidū nav nevienas sievietes, – jau tas vien parāda, ka politiskā vara Padomju Savienībā piederēja lielākoties vīriešiem. Līdz Ņikitas Hruščova ēras beigām 1964. gadā politiskās varas nesēju vidū sievietes nepārsniedza četrus procentus,⁹ līdz ar to sievietēm praktiski bijaniecīgas iespējas ickļūt sveicēju kārtā.

Šajā laikā konstruētie vīrieši lielākoties ir vai nu Staļins – augstākā Padomju Savienības amatpersona, vai arī PSRS ideoloģiskais vadonis Ļeņins. Viņi žurnāla slejās pārstāv varu un ideoloģiju kā patriarhālu sistēmu gan ar savām personiskajām īpašībām, gan aprakstītajiem viņu darbiem, kas tiek glorificēti. Šāda veida rakstu uzdevums ir panākt, lai lasītāji zinātu, ka valsts par viņiem rūpējas; ka pašreizējā situācija ir labākā iespējamā un ka nākotnē būs vēl labāk.

Līderi tiek piefīdzināti skolotājiem,¹⁰ kas tautai rāda vienīgo pareizo ceļu. Žurnāls vēsta, ka visas problēmas atrisināsies, ja laudis būs uzticīgi sistēmai. Skaidri parādīts ir arī tautas entuziasms par gaidāmo rezultātu sasniegšanu.

Šajā lēmumā spilgti izpaužas visas mūsu partijas, visas daudzmiljonu padomju tautas bezgalīgā uzticība partijas Centrālajai Komitejai un cilvēces lielajam gēnijam biedram Staļinam, kura gudrajā vadībā mēs esam guvuši ne ar ko nesalīdzināmus panākumus savā attīstībā.¹¹

Pēc Staļina nāves jau 1954. gada numuros viņa tēls PLS lappusēs praktiski vairs nav manāms, uz tā rēķina populārāks kļūst Ļeņins, kas žurnāla tekstos simbolizē ģimenes galvu, viņš pārņem sākotnēji Staļinam piedēvēto "tēva" lomu. Ļeņins simbolizē patriarhālās sistēmas elementu, kas laiku un uzmanību velta arī ģimenei – šeit var vilkt paralēles ar viņa paša tuviniekiem un padomju valsti kā ģimeni.

Vienā no vitrīnām redzam Ļeņina vēstules piederīgajiem. Tās ir pilnas siltuma un sirsnības. Tās parāda Ļeņinu kā labu ģimenes cilvēku, kas, aizņemts ar partijas darbu, tomēr atrada laiku, lai parūpētos par māti, māsām, sievu.¹¹

Kā norāda I. Kons, totalitārā sabiedrībā nodalīt publisko no privātā ir principiāli neiespējami.¹² Rakstot par Ļeņinu kā par ģimenes cilvēku, taču neiztrūkstoši atgādinot arī viņa politisko vērtību, tiek demonstrēta publiskās un privātās telpas saplūšana.

Vīrietis privātajā sfērā

Lielākajā daļā gadījumu konstruētā vīrieša ģimenes stāvoklis nav minēts, un tas liecina, ka ģimenes institūcija netiek uzskatīta par svarīgu. Vīriešu ar bērniem ir 11%, par pārējiem iegūt informāciju no publikācijām nebija iespējams. Pēc V. Sprugaines apkopotajiem datiem, arī publikācijās par sievietēm lielākajai daļai varoņu ģimenes stāvoklis nav minēts, bet no tām, par kurām iespējams iegūt datus, lielākajai daļai ir bērni.¹³

Tēvs

Augstākminētā publiskās un privātās sfēras saplūšana raksturīga ne tikai rakstiem par politiskās varas pārstāvjiem. Žurnālā atrodami stāsti arī par citām amatpersonām, kas vienlaikus pilda arī labu vecāku lomu. Tā mēs uzzinām, ka vīrietis nav tikai vadonis un kārtīgs sava augstā un atbildīgā darba veicējs, bet arī saudzīgs, gādīgs tēvs. Attieksme pret viņu ir pozitīva, ģimenes locekļi šādas vīrieša īpašības novērtē – jo vairāk tāpēc, ka bērnu audzināšana tradicionālajā ģimenē tiek uzskatīta par mātes atbildības sfēru. Tomēr žurnāla tekstos sirsnīgas mēdz izvērsties arī tēva un meitas attiecības:

– Vai tad jūs ne brītiņu nevarat iztikt viens bez otra, – sievietē atbild, it kā saskaitusies, bet krūtīs viņai ielīst spējš siltums. Ir tik labi redzēt, ka vīrs un meita tā mil viens otru, tiecas būt kopā.¹⁴

Saskaņā ar Dž. Ārčera pētījumiem, meitenes visdrīzāk identificējas ar māti, bet zēni cenšas saraut saites ar viņu un identificēties ar tēviem.¹⁵ No šāda viedokļa raugoties, šī publikācija lauž tradicionālos dzimtes priekšstatus. Tēvs tiek nostādīts par paraugu ideālām ģimenes attiecībām, kur dzimtei vismaz formāli netiek piedēvēta izšķiroša nozīme.

Pie tēva un mātes lomām bērnu audzināšanā žurnāls gadu gaitā pakāvējas vairākkārt. Jau no pirmajiem numuriem žurnāls iztīrā ģimenes un audzināšanas jautājumus, nosodot nepareizu rīcību un skaidri rādot iespējamās sekas. Labs piemērs ir stāsts par Rīgas pilsētas 6. vidusskolas mācību daļas vadītāju Vera Kupču, kura panākusi, ka nesekmīgs bērns ir sācis labāk mācīties.

[...] dēļ no skolas arī turpmāk nesa divniekus. Tad Kupča panāca, ka tēvu izsauca uz partijas organizācijas biroja sēdi fabrikā "17. jūnijs". Kaut arī tēvs ir bezpartejisks, viņa darba biedri – komunisti viņam parādīja tā nepareizo nostādni dēla audzināšanā. Tēvs sāka vērīgi sekot dēla skolas gaitām, un drīz vien bija labi rezultāti.¹⁷

Kā jau tas paredzams, rakstā uzsvērts, ka sieviete ar savu aktivitāti ir panākusi vēlamās izmaiņas bērna audzināšanā. Taču viņa ir nevis tieši runājusi ar vecākiem, bet gan izmantojusi partijas organizācijas palīdzību. Tādā veidā publikācijai ir vairāki ieguvumi – pirmkārt, demonstrēta sievietes spēja ietekmēt notikumu gaitu, otrkārt, parādīts, ka partijas organizācijas risina arī dažādas sadzīves problēmas. Tēvs šajā gadījumā ir sekundāra persona, viņš ir padotais, kuru izsauc uz sēdi un kurš biedru iespaidā ir sācis pildīt savus pienākumus ģimenē. Viņam partija ir uzdevusi panākt uzlabojumus, un viņš to ir paveicis – varas hierarhija darbojas.

I. Kons raksta, ka padomju sabiedrībai bija raksturīga vispārēja visu institūciju un socializācijas procesu feminizācija, kas parādījās kā sieviešu dominēšana. Sievietes bija vairākumā gan skolās un bērnudārzos, gan mājās; viņas dominēja saimnieciskajā dzīvē, bet sabiedriskajā dzīvē pilnīgi visu ar mātišķām rūpēm kontrolēja PSKP.¹⁸ Tātad vīrietis šajā gadījumā ir nevis vadošā, bet gan pakļāvīgā dzimtes kategorija, šeit sievišķais elements izrīko, vīrišķais – pakļaujas un rīkojas pēc norādījumiem. Tomēr šādi gadījumi PLS diskursā ir reti – parasti vīrietis ir ietekmētājs, kaut arī netiek noliegts, ka viņš nepārtraukti atrodas oficiālās ideoloģijas un kompartijas uzraudzībā, kas nosaka viņa rīcību, uzraugot un pakļaujot citus.

Dēls

Dēla konstrukcija žurnālā visbiežāk saistīta tieši ar audzināšanas tēmu. Tā ir viena no populārākajām žurnāla tēmām, lai arī konkrēti dēlu audzināšanai veltītu rakstu staļinisma periodā ir maz. Praktiski nav publikāciju, kas būtu rakstītas tieši no audzināmās personas pozīcijām, par jauniešiem biežāk runā kā par "viņiem", nevis "mums". Kopumā žurnāla redakcijas politikai ir raksturīgi antisociālos bērnus (visbiežāk – dēlus) konstruēt problemātiskus - kā individuus, kas izvēlējušies nepareizo ceļu un ko vara cenšas pārveidot, izmantojot gan privāto, gan publisko sfēru. Piemēram, 1954. gada jūnija numurā ir publicēts stāsts par jauniešu, kurš nav vēlējis kļūt par "kārtīgu" cilvēku, nav meklējis darbu, tā vietā pievienojies apšaubāmai kompānijai un sācis nodarboties ar pretlikumīgām darbībām, konkrētāk – laupīšanu. Nereti šādos gadījumos tiek uzsvērts, ka jaunajam cilvēkam būtu visas iespējas kļūt par labu padomju pilsoni (minot viņa fiziskās un garīgās dotības), taču dažādu apstākļu dēļ (vides, t.i., vecāku un sabiedrības, ietekmē) ir noticis citādi.

No nelielas fotogrāfijas manī raugās jauniešu ar kalsnu, iegarenu seju, ģērbies latviešu tautas tērpā,¹⁹ kas vijīgi ietver viņa vingro, lokano stāvu. [..]

Tā mēs palaidām garām nepamanītu pašu svarīgāko – to, ka dēls tiecas pēc vieglas, jaunas dzīves, dzīves bez darba.²⁰

Audzināšanas jautājumos žurnālam ir raksturīga moralizēšana un vainīgā meklēšana, un bieži vien vainīgais tiek atrasts ģimenē, kur vecāki vai nu nav pievērsuši pietiekami lielu uzmanību bērna gaitām, vai arī ir pārāk lutinājuši, nedomādami, kur šāda veida audzināšana noved. Rodas iespaids, ka atbildība par jauniešu un par viņu izdarīto ir jāuzņemas vecākiem vai arī valsts institūcijām, bet pats jauniešu ir vismazāk atbildīgs par to, ko ir izdarījis. Viņš arī vismazāk par to uztraucas, lai gan juridiski

tiesās tieši viņu; toties visvairāk šādus notikumu pavērsienus pārdzīvo tieši vecāki (nekādā gadījumā tēvs viens pats), jo viņiem tiks sabiedrības nopelnums.

Propaganda nodala parcišos ceļus no nepareizajiem, un tieši jaunu vīriešu (jauniešu) konstrukcija visbiežāk tiek lietota, lai norādītu uz negatīvu pieredzi un nosodāmu uzvedību. Tomēr reāli šādā veidā audzināti tiek nevis tiešie noziegumu pastrādātāji, bet gan žurnāla auditorija, tā tiek aicināta uzņemties atbildību un jau preventīvi novērst šādus gadījumus.

Vīrietis publiskajā sfērā

Iegūtie kvantitatīvie dati par staļinisma periodu liecina, ka intelīģences un proletariāta pārstāvju skaits žurnāla publikācijās ir sabalansēts. Tikai retos gadījumos varoņa izcelsme nav nosakāma. 1953. gadā intelīģences un proletariāta pārstāvji ir attiecīgi 44 un 45% konstruēto vīriešu. Jāpiebilst, ka sieviešu skaits intelīģences vidū ir krietni mazāks. V. Sprugaines savāktie dati vēsta, ka laikposmā no 1952. līdz 1955. gadam tikai viena no žurnālā portretētajām sievietēm bijusi intelīģences pārstāve, un nevienā no viņas pētītajiem trīs līdz četrus gadus ilgajiem laikposmiem sieviešu intelīģences vidū nav bijis vairāk par četrām.

Vīrietis visbiežāk ir kolhoznieks (43%), priekšnieks (22%), valsts politiskais līderis, radošās intelīģences pārstāvis – t.i., mākslas/kultūras darbinieks (abiem 11%), skolēns/studenta (22%). Pēc V. Sprugaines datiem, šai laikā populārākās sieviešu profesijas bija laukstrādniece, lopkope, fabrikas strādniece, aktrise.

Žurnāls mācīja, ka sievietēm ir jāklūst sabiedriski aktīvām. Vīrietis vismaz sākuma posmā ar īpašu aktivitāti neizcēlās – 1953. gadā "aktīvo" vīriešu bija tikai 33%. Tas liek domāt, ka lielākās rūpes par iesaistīšanos sabiedriski politiskajās aktivitātēs PLS veltīja tieši savai mērķauditorijai – sievietēm, bet uz vīriešiem aktivitātes publiskajā sfērā nav nepieciešams attiecināt.

Tipiskais staļinisma laika vīrietis ir vecāks par 30 gadiem, jaunieši žurnāla publikācijās parādās salīdzinoši reti. Arī tajās rakstos, kurās vecums netika uzrādīts, lielākoties varēja nojaust, ka konstruētais tēls, visdrīzāk, ir pieaudzis cilvēks.

Vīrieša izglītība lielākoties nav norādīta. No tiem, kuriem tā ir nosaukta, lielākā daļa ir beigusi pamatskolu (22%), augstskolas izglītība ir 11% (tikai vienam attēlotajam varonim). Arī V. Sprugaines analizētajās publikācijās lielākajai daļai sieviešu izglītība nav minēta, bet tajās, kurās par to ir rakstīts, bija norādīta pamatskolas izglītība.

Vīrieša augstais sociālais statuss manāms ne tikai žurnāla piedāvātajos ģimenes attiecību modeļos, bet arī tajos rakstos, kas saistīti ar viņa profesionālo darbību. Piemēram, kādā rakstā par to, ka meitene ir kļuvusi par traktoristi, tiek pastāstīts, ka viņa strādā vīrieša vadībā. Pieminot, ka meitenes "priekšnieks" ir ievērojamākais mehanizators, iespējams celt pašas meitenes vērtību, tai pašā laikā apstiprinot dzimšu subordināciju.

Atgriežoties savā kolhozā, viņai radās jauns skolotājs – republikas ievērojamākais mehanizators Mārtiņš Svarenieks, uz kura vadītās mašīnas viņa sāka strādāt par otrās maiņas traktoristi.²¹

Svarīga žurnālā ir priekšzīmīga darba tēma, kuru ilustrē gan sieviešu, gan vīriešu veikums. Labi strādā gan ierindas strādnieki, gan viņu priekšniecība.

Žurnālā konstruētā sieviete bieži vien ir vīrieša pretstats. Tas pirmām kārtām būtu sakāms par vīrieša un sievietes nosaukšanu – jaunas sievietes nereti tiek sauktas par meitenēm, kas diskreditē viņas kā līdzvērtīgas aktores. PLS slejās "meitene vada traktoru", "meitene kausē tēraudu", turpretī strādnieki par "puišiem" netiek saukti nekad.

Vēl pretstatījuma elementi atrodami arī cilvēku dotību un sasniegumu aprakstos. Ja vīrietis nereti ir parādīts skaists un talantīgs, tad vērtējumi par sievieti ir jūtami rezervētāki.

Tagad Henriks strādā par skolotāju Līvānos, un nevis septiņgadīgajā skolā kā māsa Marija, bet vidusskolā. Viņš ir gudrs, kā jau skolotājs, un tagad māca citus, jo pats ir tik daudz mācījies. Nesen viņš bija atrakstījis, ka nopircis jaunu uzvalku, un Žeņa gan var iedomāties, cik skaists viņš tajā izskatās: pildspalva kabatā, svītrotā kaklasaite, pie svārku atloka komjaunieša nozīmīte.²²

Konkrētajā rakstā saskatāmas pat divas sievietes, kas pretstatītas vīrietim (Henrikam), – gan mazā Žeņa, kas izsakās par viņu un apbrīno (viņai nekā no tā vēl nav), gan māsa Marija, kura nav ieguvusi tik augstu sociālo statusu kā Henriks.

To, cik neierasti ir gadījumi, kad sieviete ieņem vadošus amatus, apliecina ne tikai reālā situācija, bet arī žurnālā lasāmie materiāli: sievietes strādāja zemākā statusa, smagākus un sliktāk apmaksātus darbus, viņas ievērojami retāk nekā vīrieši bija vadītājas. PLS rakstos vīrieši demonstrē savu nepatiku pret sievietēm vadītājam, viņām vispirms ir jāizcīna uzticība un tikai tad tās uztvers par godājamām priekšniecēm. Bet līdz tam sievietēm būs jāizjūt skepse un pat ironija no padoto puses.

Ar ierastu kustību viņa [metāla kausētāju vadītāja] atvēra smagās durvis un grasījās jau pārkāpt pār sliekšni, kad no telpas attālākā kakta atskanēja sauciens:

– Ahā! Meistars, kā parasti, ierodas stundu pirms mainas sākuma. Slavējama centība!

Meitene īsu brīdi palika apmulsusi stāvam [...]

"Atkal zobojas vai runā nopietni?" domāja Elizabete. Likās, ka nu reiz šis ilggadīgais kausētājs bija samierinājies ar to, ka viņu "komandē meistars brunčos", kā pats bija izteicies, un pie tam tik jauniņa.²³

Šeit labi redzami priekšstati par vīrieša un sievietes uzvedības tipiem. Vīrietis var atļauties pazototies un būt bravurīgs, bet viņa konstrukcija tādēļ nekļūst negatīva – tā drīzāk pat sava dzīvīguma dēļ iegūst pozitīvāku nokrāsu, turpeti no sievietes tiek gaidīta centība, kārtība un biklums arī tad, ja viņa ar savu līdzšinējo rīcību ir parādījusi sevi kā sieviešu emancipācijas atbalstītāju. Tāpēc šajā gadījumā būtu jārunā par dubultu pretstatu: pirmkārt, priekšnieka un padotā pretstats, otrkārt, sievietes un vīrieša pretstats ar atšķirīgām īpašībām un rīcību situācijā.

Vairākos rakstos žurnāls vēsta, ka neiecietīga vīrieša rīcība privātajā sfērā lielākoties raksturīga kapitālistiskajām valstīm vai arī valsts iekārtām, kas bijušas pirms komunistiskajām, arī Padomju Savienībā dzīvojošiem vīriešiem vairāk nekā sievietēm ir raksturīga kāda nosodāma rīcība. Tā, piemēram, publikācijā "Kad saskata

rītdienu", kolhoza vadītāja stāsta par sodu sistēmu, ko piemēro pret kolhozniekiem, kuri neuzmanīgi izturas pret kolhoza īpašumu. Nav pārsteigums, ka nosauktos grēkus pastrādājuši tieši vīrieši.

Protams, sodi var būt dažādi. Zirgkopim, kas bija savainojis zirgu, atskaitīja izstrādes dienas par to laiku, kamēr zirgs tika ārstēts. Dažiem vīriem bija piemeties arī tāds niķis, ka pēc darba beigām braucējs triec zirgu pa galvu, pa kaklu, lai pats atrāk nokļūtu mājās.²⁴

Top redzams, ka padomju valstī ir kārtība – sistēma visu kontrolē, pamana nebūšanas, soda nodarījumus un audzina cilvēkus par apzinīgiem padomju pilsoņiem.

PLS 1952. gada novembra numurā iezīmējas vēl kāda neatņemama PLS konstruētā vīrieša identitāte – radošais inteliģents. Sievietes mākslinieces žurnāla lappusēs sāk parādīties tikai sešdesmito gadu beigās. Pirmais PLS stāsts par inteliģentu veltīts Andrejam Upītim 75 gadu jubilejas priekšvakarā. Raksta autors Valdis Lukss neskopojas ar slavinošiem apzīmējumiem, pārstāstot A. Upīša devumu latviešu kultūras dzīvē:

Ar neiedomājamu neatlaidību, ar neiedomājamu sava darba mīlestību lauku skolotājs ir kļuvis par vislielāko latviešu prozas meistarū, par visizcilāko literatūras kritiķi, literatūrvēsturnieku un teorētiķi.²⁵

Arī turpmākajos gados sastopama vesela plejāde kultūras pārstāvju, kuriem piedēvētas tikai pozitīvas īpašības. Viņu pašu veikuma (darbu) aprakstam redakcija parasti pievieno savu komentāru, īsos vārdos pārstāstot varoņa dzīvesgājumu, lai lasītājam palīdzētu "pareizi" saprast materiālu, taču dažkārt publikācijās par māksliniekiem pašu mākslinieku (inteliģences pārstāvju) darbu vispār nav. Acīmredzot svarīgākais ir nevis tas, ko autors savos darbos stāsta, bet gan tas, ko no viņa darbiem "paredzēts" saprast. Oficiāli atzītu cilvēku kritika padomju diskursā nav raksturīga, tāpēc arī radošās inteliģences un viņu darbu aprakstos lasāma vien apoloģija.

Bieži vien mākslas darbiniekus žurnāla lasītājiem stāda priekšā kā visiem labi pazīstamus. Žurnāls, par viņiem stāstot, lieto dažādus vispārinošus apzīmējumus. Piemēram, rakstot, ka "daudziem dzejas cienītājiem tuvi šie vārdi [virsrakstā lasāmie – "Cilvēks liels aug līdz dzīvei" – J.B.] un tuvs to autors – jaunais, talantīgais dzejnieks Andris Vējāns",²⁶ panāk iespaidu par aprakstāmā varoņa svarīgumu un nozīmīgumu tanī mākslas nozarē, kuru viņš pārstāv. Viens no iemesliem, kāpēc kāds autors var izpelnīties ievērību, ir tas, ka "dzejnieks labprāt pakavējas pie jaunās Padomju Latvijas cēlājiem mūsu laukos – pie traktoristiem, agronomiem un skolotājiem", tādējādi tiek izceltas padomju kārtības svarīgākās nozares. Turklāt, piedāvājot oficiālo mākslas kanonu, tiek socializēti topošie radošo inteliģentu sekotāji, – no šādām publikācijām viņi var uzzināt vismaz par dažiem elementiem, kas nepieciešami oficiāli atzītam mākslas darbam.

Tipiska PLS vīrieša konstrukcijas pazīme ir cildinoša attieksme pret portretējamo vīrieti (pret sievietēm attieksme ir jūtami lietišķāka un mērenāka), aprakstos lietotas vispārākās pakāpes, piemēram, "vislielākais", "visizcilākais". Vīrietis ir paraugs žurnāla auditorijai visos iespējamajos veidos, kas vien ir pieminēti – taču tanī pašā laikā vīrietis ir arī iemesls nosodījumam un nepareizas rīcības ilustrācijai. Vīrieša konstrukcijā ir saskatāmas galējības, bet sievietes – mērenība.

Pretstati PLS sievietes un vīrieša konstrukcijā

Vīrietis	185,	Sieviete
Pievilcīga āriene		Darba spējas un rezultāti
Organizējošs, vadošs		Darbojas organizācijā
Inteligents, smalks		Vienkārša darba darītāja
Pievilcīgs		Apbrīno pievilcību
Loma netiek apšaubīta		Savas spējas jāpierada
Iespējama antisociāla, nenopietna uzvedība		Priekšzīmīga uzvedība

1954.–1964. gads

Pēc Staļina nāves par PSKP CK pirmo sekretāru kļuva Ņikita Hruščovs. Hruščova "atkušņa" periodā notika pārveide no vēlīnā staļinisma laika centralizētās un spaidu politikas uz demokrātiskāku, humānāku, vienprātīgāku sociālistiskā projekta viziju, raksta B. Endžela. Ņ. Hruščova reformām bija epizodisks raksturs, ko izraisīja gan spiediens uz valsts vadītāju, gan arī viņa pretrunīgā motivācija. Viņa varas laikā valdība veicināja tautas iniciatīvu, vienlaikus to kontrolējot.²⁷ Pavājinājās cenzūra, parādījās arī citas liberalizācijas tendences.

Ņ. Hruščova varas periodā mainījās attieksme arī pret dzimšu attiecībām. Staļinismā "sieviešu jautājums" tika uzskatīts par atrisinātu, viņas tika sauktas par visvairāk emancipētajām sievietēm pasaulē. Taču jau kopš 20. gs. 50. gadu vidus PSRS vadība ne tikai atzina savu nespēju šo mērķi sasniegt, bet arī strādāja, lai novērstu dažas lielākās nepilnības. Tomēr neviena Padomju Savienības valdība nepievērsta uzmanību problēmai, ka visa padomju ekonomika balstījās uz sieviešu neatalgotu un nepietiekami atalgotu darbu. Tāpat PSRS vēsturē nav nevienas kampaņas, kuras laikā vīrieši tiktu aicināti veikt savu daļu no mājas darbiem, atzīmē B. Endžela.²⁸

Vīrietis un vara

Par spīti Hruščova reformu politikai, lēmumu pieņemšana joprojām bija maskulīna procedūra. PSKP XX kongresā, kas notika 1956. gadā, Ņ. Hruščovs ne tikai nosodīja Staļina kultu, bet arī pievērsa uzmanību tam, ka politikas veidotāju un vadītāju vidū ir ļoti maz sieviešu. Tomēr realitātē viņa labie nodomi tik veiksmīgi nepiepildījās, jo sieviešu organizācijas, kas tanī laikā tika dibinātas, lielākoties nodarbojās tikai ar to, ka privātus jautājumus padarīja publiskus, taču tie nemainīgi palika sieviešu ziņā. Vīrieši joprojām kontrolēja politisko varu valstī.²⁹

Līdz ar Staļina tēla pazušānu atbrīvojas vieta citiem varas pārstāvjiem. Tāds, piemēram, ir ideoloģiskais līderis K. Markss, kurš tiek nodēvēts par "zinātniskā komunisma pamatlicēju, starptautiskās strādnieku kustības teorētiķi, skolotāju un vadoni".³⁰

Atdzima Ļeņina kults – viņš kļuva par visbiežāk minēto vīrieti. Ļeņinu dēvē par "cilvēcīgāko no cilvēkiem", viņš pieder "izcilo ģeniju saimei"³¹. Vēl dzīviem cilvēkiem tik slavinošus apzīmējumus PLS slejās pēc staļinisma beigām iegūt vairs neizdodas. Reti PLS piemin PSRS augstākās amatpersonas.

Vīrietis publiskajā sfērā

Konstruēto vīriešu izcelsme šai laikā ir sabalansēta – 30% ir inteliģences, 35% – proletariāta pārstāvji. Spriežot pēc kontentanalīzes datiem, populārākās vīrieša nodarbošanās sešdesmitajos gados ir radošais darbs (33%), priekšnieks (16%), strādnieks, laukstrādnieks/kolhoznieks (pa 9%) un fabrikas strādnieks (7%).

Arī šajā laikposmā vairumā publikāciju vīrieša sabiedriskā aktivitāte netiek uzsvērtā – tomēr "aktīvo" ir 40%. Tās liecina, ka žurnāla redakcijas joprojām lielākoties orientējas uz sieviešu "emancipāciju", uz viņu iesaistīšanu dažādās sabiedriski politiskās norisēs, savukārt vīriešu aktivitātei tik liela uzmanība pievērsta netiek.

Līdzīgi kā staļinismā, arī "atkušņa" laikā vīrieša vecums lielākajā daļā gadījumu netiek norādīts (63%). Visvairāk ir vīriešu vecumā no 35 līdz 65 gadiem (16%), kā arī no pilngadības līdz 29 gadu vecumam (14%). Maz ir vecu un jaunu vīriešu.

Par spīti tam, ka, gadiem ejot, varētu prognozēt vīriešu izglītības līmeņa augšanu PLS publikācijās, kontentanalīzes dati rāda, ka pieaug tikai to vīriešu skaits, kuriem izglītības nav norādīta (80%). Augstākās izglītības īpatsvars samazinājies no 11% 1953.gadā uz 7% 1963.gadā. Savukārt V. Sprugaines dati par PLS konstruēto sieviešu izglītību no 1961.līdz 1965.gadam rāda, ka augstāko izglītību ieguvušo sieviešu ir vairāk nekā tikai pamatskolu beigušo.

Priekšnieks

Vadītāju tēlus PLS lappusēs iespējams saskatīt divās hronoloģiskās dimensijās – vēsturē un šodienā. Gan rakstos par vēsturi, gan šodien vairojams sieviešu un vīriešu pretstatījums – tāpat kā iepriekšējā laikposmā.

Publikācijas par Otro pasaules karu vēsta, ka sievietēm frontē bija nepieciešama īpaša izturība, un bieži vien ar uzmundrinošu un balstošu plecu viņām tuvumā ir bijis vīrietis.

"Nekas, nekas! Nebaidieties! Šodien te mierīgi, redzams, vācietis atkāpjas," saka jauns virsnieks, saprazdams meitenes jūtas.³²

Vīrietis, kam konkrētajā situācijā ir augstāka militārā pakāpe nekā meitenei (dzimtes nevienlīdzību un subordināciju pastiprinošs elements), saprot viņas bažas un palīdz vieglāk pārdzīvot grūtās situācijas. Šādiem stāstiem par vēsturi ir līdzība ar šodienas (t.i., žurnāla numura iznākšanas laika) kārtību, piemēram, par kādu sievieti, kas strādā par celtniecības darbu vadītāju un kuras vainas dēļ atgadījušās tehniskas problēmas. Kad meitene ir izbijusies par savu nodarījumu, atnāk kāds par viņu augstāks priekšnieks un saka:

– Redzēju. Labi nedarīji. Bet nekļūdās tikai tas, kas nestrādā. Nu, nomierinies, meitēn, un ienāc pēc rekomendācijas, man tā palika galdā. Rit sapolce, uzņemsim tevi kandidātos.

Šādi piemēri konstruē vīdi, kur sievietē ir atkarīga no vīrieša rakstura, garastāvokļa vai sapratnes. Manis pieminētajās situācijās vīrietis ir labsirdīgs un saprotošs, viņš ir sievietes balsts, viņš piedos šo vienu kļūdu un jau agrāk centību izrādījušai meitenei neliegs iespēju pakāpties pa sociālajām kāpnēm, taču tas nebūt nenozīmē, ka vīriešiem tādiem būtu jābūt visās situācijās.

Sievietes cīņa par atzinību un līdzvērtību ar vīrieti lieku reizi parāda, ka staļinisma laikā sludinātā "sieviešu jautājuma" risināšanā partijai neveicas – publikācijas runā pretim varas oficiālajiem paziņojumiem.

Radošais inteliģents

Vel šajā laikā preses publikācijās aktuāls ir arī buržuāziskās un padomju sistēmas pretnostatījums, uzskatot, ka pirmspadomju Latvijā gan bijuši vairāki izcili cilvēki, taču pašā sistēmā tikpat kā nekā pieņemama nav bijis. Kā norāda V. Zelče, 20. gs. 20.–30. gadu Latvijai bija jākalpo par tādu "greizo" spoguļi, kas atspoguļo padomju iekārtas varenību, pārsvaru. Acīmredzami – jo pagātne drūmāka, jo šodiena gaišāka.³³ Šo attiecību modeli PLS turpina kultivēt arī 20. gs. 50. un 60. gados. Viens no personāžiem, kas šos pieņēmumus palīdz ilustrēt, ir dzejnieks Andrejs Balodis.

Par Andreju Balodi zinām, ka viņš ir bijis cīnītājs kopš savu apzināgo dzīves gaitu sākumiem. Pirmo reizi viņu apcietina jau trīspadsmit gadu vecumā. [...] Andrejs Balodis nespēj runāt un rakstīt par to, ko nav sevī izjutis, izsāpējies, pārdzīvojis.³⁴

Līdzīgi atzinību varēja izpelnīties arī ar to, ka jau pirmspadomju laikā radošais inteliģents izvēlēties padomju sistēmai raksturīgas izteiksmes, mākslas formas – piemēram, Teodors Ūders, kas savos darbos, cik noprotams, pārstāv sociālistisko reālismu³⁵ – Padomju Savienības vienīgo oficiāli atzīto mākslinieciskās izteiksmes formu.

PLS konstruētie mākslas darbinieki ir "pateicīgi" personāži, jo, viņu māksliniecisko devumu interpretējot, ir iespējams ilustrēt oficiālās varas paustos uzskatus kādā jautājumā. Ja aprakstā teikts, ka varonis ir "izjutis, izsāpējies, pārdzīvojis" kādus notikumus, auditorijas emocijas konkrētajam stāstam ir vieglāk piesaistīt. Vīrietis šajā gadījumā ir emocionālais tēls, un, tā kā tradicionālajai maskulinitātei jūtu izrādīšana nav raksturīga, šādas publikācijas vēl vairāk pastiprina viņa emociju izpausmju nozīmi, vienlaicīgi efektīvāk uzrunājot sieviešu auditoriju, kas tradicionāli tiek uzskatīta par jūtīgāku un smalkāku.

Laika gaitā mainās veids, kādā žurnāls runā par mākslas pārstāvjiem. Sešdesmitajos gados viņu portretējumos jau vairāk parādās cilvēciskas rakstura īpašības, piemēram, "vienkāršība, sirsnība, silts lirisms",³⁶ "viegls humors un filozofiskas pārdomas",³⁷ "aktīva attieksme pret veidojamo dzīvi",³⁸ mākslinieks "skubina padomāt, vai esi darījis visu, ko no tevis prasa tavs laiks",³⁹ iezīmējot laikmetu, kurā cilvēka iniciatīvai un aktivitātei ir lielākas iespējas izpausties nekā staļinismā; kur ir cerības pašiem vairāk veidot savu dzīvi, jo valsts totālā kontrole nedaudz atslābusi. Dzejnieki raksta par "Latvijas dabas mierīgo pievilcību un jūras trauksmainību",⁴⁰ runā par "cilvēka jūtīgo sirdi",⁴¹ jo padomju Dzimtenes tēma joprojām ir aktuāla. Dzimtenes tēlu iespējams saistīt ar Otrajā pasaules karā populāro lozungu "Dzimtene – Māte sauc", kas liecina arī par vērtību feminizāciju (marginalizāciju?) padomju mākslā.

Vēlamā padomju radošās intelīģences pārstāvja biogrāfija

Buržuāziskajā Latvijā	vs.	Padomju Latvijā
Revolucionāro ideju apspiešana		Tuvošanās ideju/vēlņu piepildījumam
Smagi dzīves apstākļi		Dzīves apstākļu uziabošanās
Represijas		Brīvība
Noraidījums		Atzinība

Strādnieks

Vienkāršus strādniekus konstruējošu publikāciju žurnālā nav daudz. Viens no spilgtākajiem šajā periodā ir raksts "Laukezers", kura portretētajiem kolhoziekiem piemīt daudzas ideālā padomju cilvēka īpašības.

Arnolds Krūmiņš, kas vada DT-54. Vilberts Klūga, kas ar savu ritenīnieku līdz augustam jau aparis 300 ha mīkstajā ariņā (gada norma 800 ha), cenšas nopelnīt. Gribas nopirkt jaunas mēbeles, televizoru, savu satiksmes līdzekli, šogad samaksa laba. [...] Taču nevar teikt, ka šie puīši strādātu naudas dēļ vien. Pirmkārt, viņi abi nelabprāt šķirtos no saviem traktoriem, kaut arī, tos labojot, jānojaucas ar eļļu, ka ne acu vaļā. Otrkārt, viņi jūtas atbildīgi par "Laukezera" tirumu labo izskatu.⁴²

PLS tādā veidā stāsta par padomju cilvēka pārtikušo dzīvi, par lietām, kuras viņš teorētiski var iegādāties par algu, ko saņem par nesavtīgo darbu. Par to, kādas bija reālās iespējas iegādāties minētās kārojamās lietas, nav rakstīts – cilvēkiem bija jāsamierinās, ka realitāte masu saziņas līdzekļos atšķiras no realitātes, ar ko viņi sastopas ikdienā.

Īpaši pozitīvi žurnāls rakstīja par kolhoziem, jo bija nepieciešams aicināt cilvēkus tur strādāt. Daudzi, industrializācijai attīstoties, pārcēlās uz pilsētu, jo tur dzīves līmenis bija augstāks. Ļaužu migrēšana nozīmēja daudzu ciematu izmiršanu un kolhozu panīkšanu, turpretī pilsētām bija raksturīga zemāka dzimstība, un tas varai nebija izdevīgi. Pēc B. Endželas datiem, dzimstība Padomju Savienībā stabili samazinājās no 26,7 dzimušajiem uz 1000 iedzīvotājiem 1950. gadā līdz 22,53 1980. gadā.⁴³ To nedrīkstēja pieļaut, jo ekstensīvajai lauksaimniecībai un industrializācijai bija nepieciešams daudz darba roku. Tāpēc publikācijās tika kritizēti atpalikušie kolhozi un slavēti tie, kas spēj tikt galā ar grūtībām un kuros darbi nekavējas.

[...] MTS direktors G. Duels [...] nebija sevišķi noraižējies – lauki bija aparti jau rudenī. Saulē un vējā ūdeņi kritās, bet traktoristi sausajās vietās šķīvoja zemi sējai.⁴⁴

Lai arī rakstos par kolhoziem netrūkst negāciju, tomēr vispārējais vēstījums ir optimistisks.

Kā jau minēju, PLS uzdevums bija audzināt padomju sievietes. Viens no šādiem uzdevumiem bija attieksmes maiņa pret sievietu un vīriešu darbu sadalījumu. Žurnāla portretētās sievietes mēģina sēsties pie traktora stūres, darboties tērauda lietuvē un komandēt citus. Atšķirībā no sievietēm, vīriešus neviens nemudināja nosodīt darbu dalīšanu – viņi drīkstēja izvēlēties, kādu darbu strādāt. Piemēram, Jelgavas rajona kolhoza "Zemgale" priekšsēdētājs b. Jansons stāsta:

Dzimtes konstrukcijas žurnālā
"Padomju Latvijas Sieviete".
20. gs. 50. gadi.

*Uai tās ir
sievietes?*

Dzimtes konstrukcijas žurnālā
"Padomju Latvijas Sieviete".
20. gs. 50.-60. gadi.

Pašreiz mūsu "Zemgales" kolhozā nav neviena vīrieša, kas gribētu strādāt par slaucēju vai cūkkopi, bet, lūk, tādus vīriešus atrast es uzskatu par tuvāko pienākumu.

Tas nozīmē, ka arī padomju vīrieši izvairās no darbiem, kas tradicionāli tiek uzskatīti par sieviešu pārziņā esošiem, vīriešus ar varu un pierunāšanu neviens nespiež aizpildīt tukšās darba vietas. Tiesa, tā paša žurnāla numura tālākajās lappusēs uzzinām, ka "cūkkopis Čižs ar novatoriskiem paņēmieniem strauji samazināja cūku nobarošanas pašizmaksu, mūsu Bērtulis izaudzēja un pārdeva valstij 2000 cūku"⁴⁶, kas vedina domāt, ka vismaz daži vīriešu kārtas cūkkopji Latvijā tomēr ir sastopami – turklāt vēl tādi, kas ir paraugs citiem. Iespējams, ka tā ir nejaušība, taču arī 1960.gada februāra numurā ir lasāms stāsts, kurā arī minēts kāds cūkkopis,⁴⁷ tomēr jāteic, ka lopkopība pilnīgi noteikti nav profesija, kuru, spriežot pēc žurnāla satura, varētu dēvēt par populāru un kuru pozicionētu kā vīrietim atbilstošu

Citas konstrukcijas

Vīrietis PLS lappusēs ne vienmēr ir parādīts tikai caur ģimenes vai profesionālās nodarbošanās prizmu – priekšstatu par viņu sniedz arī citas vides, kurās viņš darbojas.

Žurnālā maniju salīdzinoši maz publikāciju, kurās iespējams gūt priekšstatu par vīrietim vēlamu, atbilstošu ārējo izskatu. No aprakstiem netieši var secināt, ka vīrietim, it īpaši, ja viņš ir gados, ne vienmēr ir jābūt skaistam klasiskā nozīmē – dažkārt pat raksta autors norāda, ka viņa portretējamais cilvēks nav skaists. Spriežot pēc fotogrāfijas, viņā arī nav nekā, kas liecinātu par neglītumu.

Izskatā un augumā Bērziņš ir ļoti līdzīgs diriģentam Tonam. Par skaistiem tādus cilvēkus nevar saukt, taču viņu izskats pauž cildenumu, kautrību un rada simpātijas. Direktors apsēžas pie sava galda tajā pusē, kur parasti sēž apmeklētāji, steidzīgi uzgriež telefona diskā centrāles numuru un skatās ārā pa logu.⁴⁵

Grūti spriest, kādi ir bijuši raksta autora O. Minca kritēriji vīrieša skaistuma noteikšanai, taču raksta ievirze (ārienes apraksts) liek pieņemt, ka portretējamais cilvēks skatās neglīts.

Vīrietis privātajā sfērā

Lielākajai daļai žurnālā "atkušņa" laikā konstruēto vīriešu ģimenes stāvoklis nav minēts. 16% vīriešu nav precēti, 9% precēto vīriešu ir bērni. Arī šeit saglabājas simetrija ar sievietes attēlošanu, jo arī lielākajai daļai žurnāla portretēto sievietes ģimenes stāvoklis norādīts nebija, bet no tām, kurām bija norādīts, lielākā daļa bija precējusies un ar bērniem.

Vīrs

Neraugoties uz vīriešu vadošo lomu, padomju sabiedrības kopējā iezīme visā tās pastāvēšanas laikā bija vīriešu demaskulinizācija, raksta Igors Kons. Tradicionālais vīrišķais stils vienmēr ir bijis saistīts ar tādām īpašībām kā enerģija, iniciatīva, neatkarība un pašpārvalde. Tomēr daudziem vīriešiem totalitārajā sabiedrībā nebija iespējas parādīt sevi tādus, kādi viņi paši vēlējās būt un kādus paredzēja dzimtes priekšstati. Lai gūtu panākumus padomju sistēmā, bija nepieciešamas no tradicionālās maskulinitātes atšķirīgas īpašības – nevis drosmē, bet viltība, nevis lepnums, bet iztapība, nevis patstāvība, bet konformisms.

I. Kons piedāvā trīs iespējas, kuras vīrietis varēja izmantot, reaģējot uz šādu vīdi. Pirmā – psiholoģiskā kompensācija un hiperkompensācija, idealizējot un aizgūstot primitīvo, tradicionālo stiprā un agresīvā vīrieša tēlu – ar alkohola, kaušanās, cietsirdības, sociālas un seksuālas vardarbības palīdzību. Otrā iespēja – padevības (paklausības) un satīcības kompensācija sadzīvē, kur valdīja sievietes tirānija. Trešā iespēja bija sociālā pasivitāte un ieaudzināta bezpalīdzība, bēgšana no atbildības par sevi, savām darbībām bezrūpīgā mūžīgā bērnišķībā. Sociālo atbildību viņi nodeva priekšniecībai, atbildību par ģimeni – sievietei.⁴⁹

Daudzos gadījumos arī PLS, rakstot par dažādām sociāla rakstura nebūšanām, piemēram, problēmām ģimenē, atbildību prasīja no sievietes vai sabiedrības, nevis no vīrieša vai visbiežākā reālā nodarītāja – pusaudža/jaunieša.

Vainīgā meklējumos nereti novērojama vīrieša viktimizācija – tā iezīmē dzimtes attiecību un atteiksmes problēmu veidošanos Latvijas sabiedrībā. Piemēram, ja vīrieša

vainas dēļ izjūk ģimene – pēc lasītājas domām, vainīga ir sieviete, kas pārvilinājusi vīrieti pie sevis, nevis vīrietis, kurš pametis sievu un bērnus. Redakcija sievietei atbild, ka pie vainas ir viņa pati, bet par iespējamo vīrieša atbildību nav ne vārda.

Padomju vīrietis ir kā bērns, kas iet vieglāko ceļu un tāpēc viņam ir nepieciešams kāds, kas viņam nelautu pieņemt nepareizus lēmumus. Cilvēciskajās attiecībās vīrietis bez kontroles var būt vājš un viegli ietekmējams, bet viņa vara pār sievieti padomju sabiedrībā netiek uzskatīta par iemeslu, lai arī sieviete varētu no vīrieša prasīt atbilstošu atbildīgu attieksmi.

Dažas sievietes jau tūlīt pēc paviršas iepazīšanās notic vīrietim, kas stāsta par savu nelaimīgo ģimenes dzīvi un alkān pēc istas, laimīgas ģimenes, un pārāk steidzīgi dod pajumti šiem "nelaimes putniem". Tas veicina vīriešu nevērīgu attieksmi pret jau esošo ģimeni, nemudina aizlidzināt radušās plaisas, nenostiprina viņu atbildības sajūtu.⁵⁰

Citās publikācijās stāstīts, ka iekārot svešu vīru ir slikti un ka tādām attiecībām nav nākotnes – precētais vīrs, ja viņam tiks izvēlēties starp sievu un mīļāko, paliks pie sievas – un cietēja atkal būs sieviete.⁵¹

Žurnāla publikācijās ir sastopami arī vīrieši, kas savu laulāto draugu lomas pilda apzinīgi, veidojot vismaz ārēji harmoniskas ģimenes modeli. Šī tipa publikācijās tieši vīrietis ir sirsnīgo attiecību balsts, tanī pašā laikā viņš tradicionālās patriarhālās ģimenes pārstāvis, kas dodas prom no mājām pelnīt maizi, bet sieviete paliek viņu gaidot.

Rītos es bieži redzu, kā krusttēvs Valdis aiziet uz darbu. Atbīdījis cepuri pakausī, rokas kabatās sabāzis, viņš svarīgi iet un nopietni soļo uz vārtiņiem, pagriežas gar sētu un, nonācis līdz lielajai kļavai mūsmājas priekšā, paceļ skatienu uz augšējā stāva logiem. Šajā mirkli viņa platajā sejā pavīd draisks, zēniskis smaids. Viņš sveicinot paceļ savu milzīgo, mezgloto plaukstu, pamāj un tikai tad cienīgā gaitā aizsoļo gar parka malu.⁵²

PLS konstruētais vīrietis ir kā kaķis, kas staigā, kur viņam pašam patīk un ar ko gribas. Sievietei atliek vai nu samierināties ar to (vienlīdzība privātajā sfērā varu neinteresēja), vai arī priecāties, cik viņas vīrs ir labs.

No vienas puses, ģimenes attiecībās vīrietis ir vājākais un bezatbildīgākais posms, bet, no otras, auditorijai stāstīts, ka bez viņa gādības un kontroles būtu vēl grūtāk.

Tēvs

Vīrieši PLS konstruētajā realitātē ir vai nu labi, vai slikti. Viduvējību ir daudz mazāk – ja vīrietis ir viduvējība, sieviešu žurnālu viņš acīmredzot neinteresē. Šis princips attiecas arī uz tēviem. Ir tēvs, kas "vienmēr ir sirsnīgs un atsaucīgs, nekad strupi neatstumj bērnu, lai arī cik aizņemts vai noguris būtu",⁵³ un ir tēvs, kas netiek galā ar saviem audzinātāja pienākumiem – ir vai nu pārāk stingrs un prasīgs, vai arī pārāk pielaidīgs.

Publikācijas, kurās vīrieši tiek atklāti kā slikti bērnu audzinātāji, žurnālā sastopamas biežāk nekā raksti par priekšzīmīgajiem tēviem. Lielākā daļa analizēto rakstu vēsta, ka tieši no vīriešiem un puīšiem ir vislielākās iespējas sagaidīt antisociālu uzvedību.

Cietēji no vīrieša neprasmes būt par labu ģimenes cilvēku ir visi pārējie ģimenes locekļi, jo vīrieša dominējošais stāvoklis, kā jau agrākajos piemēros redzams, bija norma padomju ģimenē. PLS cenšas norādīt, cik tēva autoritatīvā un nepareizā rīcība var negatīvi ietekmēt bērnus, "topošās personības",⁵⁴ un tas tikai lieku reizi parāda sievietes un vīrieša nevienlīdzīgās attiecības, jo šādi raksti parāda: pat ja vīrietim nav taisnība, visi ģimenē viņam pakļaujas.

Vecākiem, kam pašiem nevedas ar bērnu audzināšanu, palīgā nāk sabiedrība. Bieži vien tas notiek gadījumos, kad vecāki ir pārlieku izlutinājuši savu bērnu, paši nespēdami novērtēt savas audzināšanas sekas. Piemēram, bērnus, kas vairs nevēlas mācīties, dažādas vietējās varas iestādes palīdz iekārtot darbā, tās uzmana, vai šie jaunieši nesaistās ar sliktām kompānijām. Pie vecākiem par bērnu uzvedību nāk runāt gan darbinieki no skolās, gan pārraudzības iestādēm. Šie cilvēki cenšas vērst uzmanību uz vecāku pieļautajām kļūdām.

Tēvs apstiprināja – tiešām, ar meitu sastrīdējušies. Jūs taču man mācījāt, lai esmu stingrāks. Bet, kad reiz iecirtu plauku, šī tūlīt savāca savas mantas un prom bija.⁵⁵

Še ir gadījumi, kad pats vīrietis tiek parādīts kā skolēns, ko sabiedrība par bērna audzināšanas "apgūšanu" novērtē ar neapmierinošu atzīmi, jo viņš neprot sabiedrības pārstāvju dotos ieteikumus gana elastīgi realizēt dzīvē, viņš nemāk ieraudzīt savas kļūdas, nespēj rast kontaktu ar ģimenes locekļiem. Tāds audzinātājs nekritiski seko ieteikumiem, kas ir labi domāti, taču attiecībā uz audzināšanu ne vienmēr precīzi darbojas. Un tā nemākulīgais tēvs vai nu izlutina savu bērnu, vai arī ir pārāk stingrs – vīrieši neapšaubāmi ir galējību izpausme padomju diskursā.

Blakus pārlieku maigā tēva metodikai, kā jau minēju, meklējama otra galējība – nesamērīgi liela stingrība, piemēram, neļaujot dēlam apmeklēt ārpusklases nodarbības, pirms nav sagatavoti mājasdarbi.⁵⁶

Negatīvo piemēru biežā pieminēšana nozīmē, ka vīrietis nav vienkārši ar varu apveltīts aktors, viņš arī ir iemesls dažādu ģimenes problēmu attīstībai. Tanī pašā laikā žurnāls nepiedāvā iespējas efektīvi risināt šādas problēmas, bet tikai lasa morāli.

Dēls

Žurnāls nereti stāsta, ka padomju sabiedrība spēj mainīt "neceļos aizgājušus" jauniešus. Ja arī vecākiem tas neizdodas, sabiedriskās audzināšanas iestādes acīmredzot šo uzdevumu veic labāk. Šo situāciju palīdz ilustrēt stāsts par to, kā "atkal uz ceļa uzvestais" dēls sāk iesviest savu kārtību mājās un mātē viņam, kā jau "stiprajai rokai", piekāpjas. Kad vīrietis, iesligstot galējībās, atkal pārvērsts par priekšzīmīgu sabiedrības locekli, viņam var uzticēt vadību pār sievietēm, un sievietes ar to samierinās, varbūt pat atbalsta šādu lomu sadalījumu.

Māte piesarkst. Krūtīs kaut kas sagriežas, un arvien augstāk un augstāk kāpj dusmu kamols. Par agru olai vistu mācīt. Māte apņēmīgi paskatās dēlā un tad pēkšņi samulst. Viņas acu priekšā stāv stalts puisis labi pašūtā uzvalkā. Vai tas ir viņas Valdis? Nepaklausīgais. Nekaunīgais. Huligāns, kam aiz muguras vairākas sīkas zādzības. Sliņķis, kas pameta skolu. Klīda apkārt pa

Vīrietis žurnālā "Padomju
Latvijas Sieviete".
20. gs. 50.–60. gadi.

sētām, spēlēja kārtis. Vienmēr netīrs, noplisis... Un tagad viņas Valdis pārmet savai mātei. [..]

Ola māca vīstu ... Bet kāda tam nozīme. Varbūt tā ir pat labāk. Pareizāk. Viņa visu mūžu ilgojusies pēc stipra un gādīga mājas saimnieka.

Tas rada iespaidu, ka sieviete, lai arī ir spējīga dzīvot apstākļos, kad cerības uz labāku dzīvi un iejūtīgu attieksmi no apkārtējo puses nepiepildās, tomēr priecājas, ja kāds viņai "atņem" dominējošo statusu. Kā jau sacīts, Padomju Savienībā bija vērojama sadzīves sfēru feminizācija, taču šis tēzes autors I. Kons nepaskaidro, vai tas, viņaprāt, ir bijis tāpēc, ka sievietes pašas šādu lomu izvēlējušās, vai arī nebija citas izejas, nereti dzīvojot kopā ar bezatbildīgiem vīriešiem – kā jau to piemēros esmu parādījis. Ja šāda sieviešu attieksme bija tikai pielāgošanās apstākļiem, tad ir gluži labi saprotams mātes prieks, ka beidzot viņas dzīvē būs kāds vadošais elements, kāds, pēc kā "viņa visu mūžu ilgojusies". Neizskatās, ka PLS konstruētā padomju sieviete īpaši tiecas pēc vadītājas goda, tāpēc bez lielas vilcināšanās šo godu atdod dēlam.

Kopumā ņemot, Hruščova laikā vīrieši publiskajā telpā kļūst daudzveidīgāki – viņu vidū var sastapt gan priekšzīmīgus padomju varas entuziastus, gan (pār)mācāmus individuus, taču, par spīti Hruščova "atkušņa" laika liberalizācijas politikai, netiek runāts

par sieviešu un vīriešu patieso stāvokli, par katra dzimuma grūtībām un victu sabiedrībā, lai arī nav šaubu, ka dzimumu vienlīdzības jēdziens dzīvē nedarbojas.

Vīrieša un sievietes pretstatījums sadzīvē

Vīrietis	vs.	Sieviete
Bezatbildīgs		Uzņemas atbildību, lai arī ir gatava no tās izdevīgā brīdī atteikties
Aktīvs		Aktivitāte pakārtota vīrieša aktivitātei
Stingrs, pārlieku principiāls		Pielaidīga, saprotoša, uzskatos elastīga
Kļūdās		Zina pareizu rīcību

1964.–1968. gads

Tendences, kas radās "atkušņa" laikā, turpinājās un kļuva intensīvākas nākamajās dekādēs un visbeidzot transformējoties laikposmā, ko dēvē par stagnāciju. Joprojām tika veikti nelieli uzlabojumi, nodrošinot iedzīvotājus ar plaša patēriņa precēm un pakalpojumiem. Tomēr gaidas, ko radīja gan Ņ. Hruščova solījumi, gan kontakti ar Rietumiem un Rietumu dzīves standartiem, gan tas, ka bija uzaugusi paaudze, kas nebija pieredzējusi karu, pēckara grūtības un teroru, pieauga ātrāk. Cilvēki kļuva nepacietīgi, gaidot savu vēlmju apmierinājumu.

Leonīds Brežņevs, kas PSKP CK pirmā sekretāra amatā nomainīja Ņ. Hruščovu, uzskatos bija konservatīvāks nekā viņa priekšgājējs, tomēr arī viņa valdīšanas laikā tika veikti dažādi pasākumi, kas uzlaboja pilsoņu dzīvi. piemēram, 1965. gadā tika reformēts laulību šķiršanas likums, kas šo procedūru padarīja vienkāršāku un samazināja tās izmaksas. Jaunajā ģimenes likumā, ko pieņēma 1968. gadā, bija definēta izvarošana, kas sevī ietvēra arī piespiedu seksuālus sakarus starp dzīvesbiedriem. Lai arī ierobežotā veidā, kļuva pieejami dažādi pretapaugļošanās līdzekļi.

Padomju Savienības prioritātes joprojām bija aizsardzība un smagā industrija, taču plaša patēriņa precēm tika novirzīti lielāki līdzekļi nekā agrāk, un dzīves apstākļi uzlabojās.⁵³

Vīrietis publiskajā sfērā

Kontentalīze par 1968. gada PLS numuriem pētījuma gaitā netika veikta, tāpēc situācijas ilustrācijai izmantoju datus par 1973. gadu. Tie parāda, ka vīrieša raksturojumi kļūst aizvien neskaidrāki. Piemēram, vīrieša sociālā izcelsme vairumā gadījumu nav definēta (52%). Palielinās intelīģences pārstāvju īpatsvars (37%).

Šajā laikposmā žurnāla slejās vīrieša visbiežākā nodarbošanās ir "priekšnieks" (29%) – tas liecina par stagnāciju un birokrātijas pieaugumu. Vēl populāri ir dažādi mācībspēki (19%), ierēdņi (15%; arī birokrātiskā aparāta palielināšanās), mazāk – sociālās aprūpes darbinieku un kolhoznieku (abiem 7%).

Sabiedriski politiskā aktivitāte PLS konstruēto vīriešu vidū, salīdzinot ar iepriekšējo periodu, palielinās no 40 uz 85%. To varētu skaidrot ar to, ka žurnāla lappusēs pieaug vadošo kadru skaits, un tie, visticamāk, tieši savas aktivitātes dēļ ir ieguvuši savu augsto aktivitātes novērtējumu.

Joprojām lielākajai daļai PLS konstruēto vīriešu nav norādīts vecums, lai varētu tos ieskaitīt vienā vai otrā kategorijā. Salīdzinājumā ar iepriekšējiem periodiem, pieaudzis pensijas vecuma vīriešu skaits (7%).

Radošais inteliģents

Sešdesmito gadu beigās vīrieši vairs nav vienīgie, kuru vidū žurnāls meklē un atrod mākslas un kultūras pārstāvjus – laiku pa laikam ir lasāmi stāsti arī par sievietēm, kas ir radošās inteliģences pārstāves. Vīriešu dominēšana šai sfērā tomēr saglabājas, tomēr viņu pašu skaits samazinās, un viens no iemesliem varētu būt tas, ka sievietes sāk aizpildīt sfēru, kuru agrāk kontrolēja tikai vīrieši.

Tāpat kā līdz šim, arī turpmāk par māksliniekiem ir iespējams lasīt, ka "nav šodien republikā novada, kur nepazītu"⁵⁹ portretējamo cilvēku. Uzsvars uz mākslas pasaules cilvēku plašo pazīstamību ir viens no PLS diskursa clementiem, tā ir atšķirība no citu dzīves sfēru varoņu konstrukcijām. Žurnāla lappusēs atrodami vīrieši ir tie, par kuriem vajadzētu rakstīt hrestomātijās,⁶⁰ bez viņiem kāda konkrētā mākslas nozarē "nav iedomājama".⁶¹

Strādnieks

Vadītāji, kas apveltīti ar atbildības sajūtu, vienkāršie strādnieki un citi padomju cilvēki nestrādā tikai naudas dēļ. Viņi tic "pareizajai" ideoloģijai un būvē gaišo nākotni, norobežojoties no nicinātās pirmspadomju vēstures.

Mārtiņam Āzim ar akmeņaino Limbažu apkaimes zemi ir veci rēķini – jau no kalpa puīša gaitām jaunībā. Tagad, strādādams melioratoru pulkā, sirmmais vīrs grib tos noslēgt. Viņš ir Lauksaimniecības neklātienes tehnikuma students [...].⁶²

Vienkārša, fiziska darba veicēju raksturojumos viņus "nošķir" no parējās sabiedrības, piedēvējot īpašas rakstura iezīmes, liekot atšķirties un tā konstruējot īpašas grupas tēlu.

Bet melioratori ir sevišķi vīri ar sevišķiem raksturiem. Viņos ir kaut kas no seno grāvrāču dzimtas, kaut kas no jūras braucēju nemiera. [...] Starp viņiem gadās tādi, kas mil iedzert, bet strādāt prot visi.⁶³

Īpaši jāpiemin žurnāla atļaušanās picšķirt (un piedot) vienkāršajiem strādniekiem arī kādu sliktu rakstura īpašību (šāda ambivalence agrākajos periodos nebija novērojama) – šajā gadījumā tā ir alkoholisma leģitimizācija, kas ir pieļaujama strādnieku labo darba sasniegumu dēļ.

Fakts, ka Padomju Savienībā bija patriarhāla sabiedrība, pirmoreiz drukātā tekstā parādījās tikai *perestroikas laikā*,⁶⁴ maskulinās vides kodus tekstos iespējams saskatīt laiku pa laikam. PLS piemīt nerimstoša vēlme stāstīt, kā sieviete spēj iejusties vīriešu kolektīvā un kā viņa veic tradicionālos vīriešu darbus. Redakcija pieliek pūles, lai sievietes atrašanos šajās sfērās attaisnotu un lai pierādītu, ka viņa tādu darbu spēj veikt. Tomēr pašā tekstā implicētā apkārtējo cilvēku skepse liek domāt – gadījumi, kad sieviete tiek galā ar tradicionāli vīriešu ziņā esošām sfērām, joprojām ir kaut kas īpašs un ka sieviete šajā gadījumā citām nevis rāda priekšzīmi, bet gan demonstrē

problēmas, iekļaujoties vīriešu vidē. Diez vai daudzas sapņo par iespēju izcelties (vai tikt izceltām) tādā veidā, kā, piemēram, V. Vīlnīte, kas strādā par kapitālo un "tekošo" remontdarbu meistari.

Kad aiz platajām vīriešu mugurām, kuri, lietišķi žestikulēdami, pierunāja visu nelielo vīriešu telpu, pavidēja sievietes seja, nevajadzēja nemaz minēt: bez šaubām, tā bija Velga Vīlnīte. (..)

Ieraugot Velgu Vīlnīti, gribējās iesaukties: "Cik jauniņa! Vai tāds meitēns var tikt galā ar savu vīrišķīgo darbu? Viņai taču diendienā jāizrīko ap divdesmit viru!"⁶⁵

Uzmanība, kāda visā izpētes periodā tiek pievērsta gadījumiem, kad tiek laužti tradicionālie dzimtes stereotipi, rada iespaidu, ka lielākā daļa sabiedrības tos par "normu" neuzskata, un tas ir viens no gadījumiem, kad pati padomju propaganda netieši atzīst dzimumu/dzimšu nevienlīdzību.

Karavīrs

1967. gadā apritēja Maskavas aizstāvēšanas 25 gadu jubileja, tāpēc Otrā pasaules kara tēma žurnāla lappusēs parādās īpaši bieži – tā ir kārtējā padomju mitoloģijas masveidīga atgādināšana un mācīšana.

Stāstot par cilvēkiem, kas piedzīvojuši Otro pasaules karu, PLS lappusēs ļoti reti ir sastopami vēl dzīvi vīrieši – dzīvo sievietes neapšaubāmi ir vairāk. Vīrieši visbiežāk parādās kā idealizēti kara laika tēli, frontes biedri, labi tēvi, dzīvesbiedri. Viņi nav no šodienas, un, lai arī šie tēli tiek rādīti kā paraugs šodienai, viņos trūkst cilvēciskuma. 1967. gadā neatradu materiālus, kurā par vīriešu dzimtes kara veterānu būtu stāstīts kā par šodienas aktoru, vienalga, vai viņš savu darbu un sociālos pienākumus veic labi vai slikti. Iespējams, tas ir tāpēc, ka redakcija nevēlas bojāt leģendām apvīto karavīru tēlu, turklāt par vēsturiskiem, vairs neesošiem tipāžiem ir vieglāk radīt skaistus, pareizus stāstus un veidot varoņus.

1967.gada žurnāla februāra numurā publicēts raksts "Uzticība", kam ir divas daļas – "Vēstule tēvam" un "Arī viņas būs līdzīgas tēviem". Pirmajā daļā dēls raksta vēstuli savam revolucionāri noskaņotajam tēvam, kurš ir aktīvi politiski darbojies ne tikai buržuāziskajā Latvijā, bet piedalījies arī Spānijas pilsoņu karā.

Tavi draugi saka, ka es izskatoties Tev līdzīgs. Taču es negribu būt tikai Tavas fotogrāfijas kopija. Es gribu būt Tev līdzīgs ne tikai pēc izskata. Tas ir grūti. Tagad es to zinu.⁶⁶

Vēl labāk par izskaistinātajiem, neīstajiem šā laika vīriešiem stāsta otra daļa:

Meita nekad nav redzējusi savu tēvu. Taču no mātes, no viņa frontes biedru stāstiem Gundega labi iepazīnsi savu drosmīgo, varonīgo tēvu. Viņa to mīl un lepojas.⁶⁷

Žurnāls piedāvā vīriešu tēlus, kas ilustrē vēsturi, jo šodien tā dienaskārtībā pārstāv sievietes. Sievietes, kas mīl cilvēkus, kurus nekad nav pazinušas. Tā kā kopējā šī laika iezīme ir vīriešu idealizēšana, to vieglāk ir izdarīt ar klāt neesošajiem, turklāt – par mirušajiem parasti stāsta tikai labu.

Vīriešu pašrefleksija

Zīmīgas pārmaiņas *PLS* slejās notiek 1968. gadā. Togad pirmo reizi žurnāla vēsturē parādās rubrika "Starp mums, vīriešiem, runājom". Rubrikas autors ir kāds "biedrs Ikss". Teikts, ka viņš ir ideāls vīrietis – citādiem nemaz nebūtu tiesības rakstīt sievietes žurnālam par sievietes un vīriešu attiecībām. Ideālā vīrieša vārdu tā arī neviens nemin, jo "vīrietim, kas publiski atzīts par ideālu, ir ļoti grūts mūžs [...]".¹⁸ "Vīrieši ir skaudīga tauta, un, ja viens no viņiem būs uzcelts uz paaugstinājuma, tad pārējie centīsies viņu no tā noraut," raksta nezināmais autors, piebilstot vēl vienu savas anonimitātes iemeslu: "...ko teiks radi, paziņas un, galvenais, draugi, uzzinot, ka rakstu sievietes žurnālam?" Tādā veidā lieku reizi top redzams, ka visas žurnāla pūles rādīt sievietes un vīriešus vienlīdzīgus ir vienpusējas, un uz vīriešiem tās neattiecas. Pats Ikss stāsta, ka "ideālajam vīrietim" patiesībā nemaz nav jābūt ideālam – vismaz no dzimumu vienlīdzības viedokļa raugoties: "Traukus es nemazgāju, zeķes pats nelāpu, un man nav lielāka sloga kā iet uz veikalu iepirkties. Gan jau atrastos vēl kāds trūkums."

Anonīmā rakstītāja toni var raksturot kā pašapmierināti iedomīgu, viņš nostāda sevi, "ideālo", pretī pārējiem vīriešiem, kam pārmet neuzmanību un nepieklājīgu apiešanos ar sievietēm. Viņš skaidri iezīmē dzimtes problēmas, atzīstot, ka sievietes attiecībās ar vīriešiem ir cietējas.

Arī decembra numurā Ikss runā par vīriešu attieksmi pret sievietēm, nostādot sevi par ekspertu vīriešu un sievietes attiecību jautājumos it kā pieredzētās situācijās, kurām dod skaidrojumu, vērtējumu.

Iedomājieties: pēc divpadsmit laulībā pavadītiem gadiem viņš sācis šaubīties par sievu, jo šopavasār viņu mājā uz dzīvi apmeties jauns, neprecējies zootehniķis, kas visos svētkos dāvinot saimniecei ziedus, smaržas vai grāmatas, bet tā esot aizkustināta pretimnēmēja un gandrīz vai kūstot aiz laimes par šo "pielabināšanos", kā teica mans jaunais paziņa.

– Viņa jums kļuvusi neuzticīga? – vaicāju.

– Tās ne, bet...

– Sakiet, kad jūs pats pēdējo reizi atnesāt ziedus sievietei?

Klusums. Tad: – Kas tur ko nest! Dārzā pujeņu, cik uziet ... Bet viņš pārķir rozēs!¹⁹

Šī rakstu sērija, manuprāt, ir paredzēta nevis, lai mācītu vīrietim, kā pareizi un korekti apieties ar sievietēm, bet gan sievietes nomierināšanai, radot iespaidu, ka viņas nav vienas ar līdzīgām problēmām un ka tās (teorētiski) ir iespējams risināt. Par vainīgo šajā gadījumā nozīmēts ir vīrietis, turklāt raupjš vīrietis, kam acimredzot nav nojausmas par sievietes vajadzībām un gaidām. Taču patiesībā šajos tekstos no vīrieša neviens neprasa, lai viņš savu rīcību pārvērtētu – kurš gan gribētu identificēties ar šādu nosodītu tipāžu? Turklāt, rubrikā aplūkoti gadījumi ir vienkāršoti un tie cilvēki, kas vēlētos savas attiecības uzlabot, diez vai kaut ko iegūtu no publikācijām. Tomēr žurnāls piedāvā savus attiecību modeļus, radot ilūziju, ka problēmas tiek apzinātas un risinātas.

Vīrietis privātajā sfērā

Kā jau minēju, PLS diskursā šī laikposma kopējā iezīme ir vēl dzīvu vīriešu ignorēšana.

Sešdesmito gadu vidū žurnāls sāk publicēt rubriku "Vēstules", kurā lasāma padomju sabiedrībā vairāk vai mazāk zināmu cilvēku korespondence viņu draugiem, radniekiem vai ģimenes locekļiem. Rubrika rada iespaidu, ka vismaz dažas vīrieša konstrukcijas žurnālā ir sastopamas, taču šie vīrieši nav šodienas vīrieši, viņi ir tēli no pagātnes, ko žurnāls māca auditorijai atpazīt, viņi ir varoņi, ko par tādiem padara publikācijas presē. Tas liecina par šim laikam raksturīgu vājuma sajūtu, kad paraugi ir jāmeklē vēsturē – iespējams, šodienā to vienkārši nav. Man neizdevās atrast spilgtas "dzīvu" vīru un tēvu konstrukcijas, taču vēstules piedāvā vairākus personāžus, no kuriem žurnāls ir izveidojis pozitīvus varoņus, un no tiem auditorija var smelties priekšzīmi attiecībā ar citiem cilvēkiem.

Par ģimenes institūcijas krīzi liecina arī kontentanalīzes dati – 1973.gadā tikai vienā materiālā minēts, ka vīrietis ir precējies, turklāt bez bērniem.

Vīrs

Ieturot vēstures sasniegumu cildināšanas taktiku, PLS savai auditorijai piedāvā vēl kādu pirms tam žurnāla slejās reti manītu varoņi – Fēlikss Dzeržinski. Raksti par viņu man zināmā mērā bija pārsteigums. Tā kā viņa tēls žurnālā līdz šim manīts, atšķirībā, piemēram, no F. Dzeržinska laikabiedra Ļeņina, ir zināmas problēmas distancēties no negatīvajām asociācijām, kas rodas par viņu kā valsts represīvās sistēmas (Valsts Ārkārtas komisijas) dibinātāju un aktīvu tās darbinieku. Taču tas netraucē redakcijai F. Dzeržinski konstruēt par pozitīvo padomju varoņi, Ļeņina līdzgaitnieku, noklusējot varas darbus. Tiek uzsvērtā Dzeržinska revolucionāra biogrāfija, cilvēcīgums, Padomju Savienībai svarīgi sasniegumi, turklāt, kas nav mazsvarīgi, viņš ir gadīgs ģimenes cilvēks.

Fēlikss Edmundovičs Dzeržinskis (1874-1926), izcilais revolucionārās kustības un Komunistiskās partijas darbinieks, kas vēlāk, būdams VĀK priekšsēdētājs, nelokāmi un nesaudzīgi cīnījās pret revolūcijas un jaunās padomju valsts ienaidniekiem un ieguva tautā pavārdu "dzelzs Fēlikss", bija dziļi humāns, ar jūtu un domu bagātību apveltīts cilvēks, ideāls biedrs, mīlošs vīrs un tēvs, gudrs audzinātājs.¹⁹

Īpašas pretrunas izraisa kontrrevolucionārās cīņas apspiešanas un humānisma pieminēšana vienā teikumā. Nav šaubu, ka revolūcijas naidnieku apspiešana bija attaisnota gan F. Dzeržinska dzīves laikā, gan sešdesmitajos gados, taču ir grūti iedomāties, kā šādu tekstu uztvēra lasītājs. Tas vairāk izskatās pēc staļinisma atskaņām, jo arī Staļinu padomju propaganda dēvēja par tēvu un skolotāju (lai arī Staļins, protams, nav vienīgais padomju "skolotājs").

F. Dzeržinskis ir viens no retajiem cilvēkiem, kas laikposmā no 1965. līdz 1968. gadam iederas ģimenes cilvēka kategorijā. Viņš, turpinot agrāko gadu pieredzi, simbolizē privātās un publiskās sfēras saplūšanu – šoreiz pat valsts represīvās sistēmas un ģimenes saistību.

Citu politisko līderu, ja neskaita Ļeninu, žurnālā praktiski nav, līdz ar to šodienas vīrietis kā varas nesējs tiešā veidā žurnāla slejās neparādās.

Tēvs

Kā jau sacīts, rubrika "Vēstules" ir visraženākais vīriešu konstrukciju avots sešdesmito gadu beigās. Tās piedāvātie cilvēki jau ir kļuvuši par vēsturiskām figūrām, par *a priori* pozitīvajiem varoņiem, ļaujot žurnālam rakstīt par vīriešiem, tanī pašā laikā viņus ignorējot. Lai gan vēstulēs lasāmas arī dažas sadzīviskas detaļas, tanīs trūkst cilvēciskuma, jo publicēto vēstulju galvenais uzdevums ir radīt priekšstatu par vīrieti kā par idealizētu tēlu, no kā citiem vajadzētu ņemt priekšzīmi; par vīrieti, kas ir gādīgs ģimenes loceklis, nekad nekļūdās un ir ideoloģiski "pareizi" noskaņots.

Viņa dēls Ļevs Podvojskis vairākos rakstos pastāstījis par savu tēvu, par to, ka viņš, darba apstākļu dēļ būdams šķirts no ģimenes, pastāvīgi rūpējies par bērnu audzināšanu, vēlēdamies, lai tie kļūtu par īstiem komunistiem.⁷¹

Pusaudži žurnāla saturā joprojām lielākoties spēj ickļūt, tikai uzvedoties antisociāli. Viņi tiek uzskatīti par problēmu cēloņiem un izpaušmēm, bet sabiedrība, vecāki un pusaudži kopēju valodu rast nespēj. Šai kontekstā izceļas kāda publikācija, kas vēsta par patēvu un padēla attiecību veidošanas pozitīvo pieredzi un iznākumu.

Romēns Rolāns (1866-1944) uzsāka saraksti ar savu padēlu Sergeju Kudaševu laikā, kad viņam bija sešdesmit četri gadi. Par spīti gadu starpībai dižais rakstnieks prata atrast ceļu uz jaunieša sirdi, runādams ar viņu atklātu valodu par dzīvi un problēmām, ko tā izvirza.⁷²

Ģimenes problēmas no PLS slejām ir pazudušas, to vietā nekas vairāk par aizgājušo laiku pozitīvajiem varoņiem lasītājiem netiek piedāvāts. Morāle: nav publikāciju – nav problēmu, nav nepieciešami risinājumi.

Dēls

"Visas sabiedrības" uzmanības lokā pusaudži nonāk tad, kad viņu uzvedība jau kļuvusi skaidri nosodāma un ietekmē ne tikai viņa ģimeni, bet arī citus cilvēkus. Jaunieši, atšķirībā no pieaugušajiem, šī laika posma publikācijās nav vēsturiski varoņi, bet gan šodienas cilvēki. Viņi, kā noprotams no žurnāla teksta, rada problēmas (un tāpēc arī paši ir problēma).

Problēmu, piemēram, rada pusaudža dzeršana, kuru māte nav spējusi apkarot savas audzināšanas prasmju trūkuma dēļ. Viņai kā audzinātājai ir jāuzņemas atbildība, bet dēls tiek parādīts tikai kā apstākļu upuris, bet par tēvu vispār tikpat kā netiek teikts. Turklāt žurnāla teksts ar savu publicistisko stilu atstāj iespaidu, it kā tam būtu zināmi visi apstākļi, kādos māte dēlu audzinājusi, kādas kļūdas pieļāvusi. Žurnāls zina cēloņus un sekas, tāpēc tas drīkst pamācīt.

Tiesas zālē mātei saraudātas acis.

– Es taču viņam simtiem reižu atgādināju: nedzer, nedzer! Un tomēr ...

Tiešām, māte tā teikusi. Bet viņa ir teikusi arī daudz ko citu:

– Tā ka tu vienreiz izbeigtu to humbas dauzīšanu! Nevar vien spēt jaunus zābakus piepirkt! ... Atkal piegruzots, atkal māja visādu dzelzu pilna! ...

Ekskursija? Lidmodeļi? Nav ko velti laiku un naudu tērēt! Sēdi labāk mājās pie grāmatas! ...⁷³

Uzmanība pievēršama arī materiāla virsrakstam – "Arī tā ir jūsu mīlestības daļa", kas vedina domāt, ka vainīgie vecāki ir vieni pret visas sabiedrības nosodošo attieksmi; ka uz viņiem tiek rādīts ar pirkstu un ka no viņiem ir jānovēršas. Iespajds būtu pavisam citāds, ja "jūsu" vietā būtu rakstīts "mūsu". Taču palīdzētājas lomas vietā PLS izvēlas būt par soģi.

Žurnāls vairās risināt pusaudžu un vecāku/sabiedrības konfliktu, meklēt to cēloņus un novērst sekas. Tā vietā PLS piedāvā "nedzīvu" atsevišķas problēmas risinājumu kaut kad vēsturē un vienīgi privātajā sfērā. Tā kā minētā publikācija ir viena no retajām, kuros konkrētajā laika posmā runāts par šādām sapratnes un komunikācijas problēmām, ir jāatzīmē atšķirība no Hruščova valdīšanas laika, kad "jauniešu problēmas" risināšana tika uztverta par visas sabiedrības lietu un kad bija vairāk publikāciju, kurās runāts par vecāku (tēvu) lomu un audzināšanas jautājumiem.

Maskulinitātes krīzes pirmais pieteikums

Pētāmā perioda beigas ievada padomju maskulinitātes krīzes sākumu – sešdesmitajos gados itin labi var manīt vīrieša institūcijas faktisko vājināšanos, ko parāda gan vīriešu skaita samazināšanās žurnāla lappusēs, gan viņu attēlojumu nedabiskums un cilvēciskuma trūkums. Žurnāls joprojām konstruē vīrieti, no kura auditorijai mācīties; tas stāsta, kas ir labi (un, retākos gadījumos, arī kas ir slikti), taču portretētie nav šodienas vīrieši, drīzāk pagājušu laiku varoņu rekonstrukcijas.

1967. gada janvāra numurā ir nodrukāts B. Urlanisa raksta pārpublicējums no grāmatas "*Социология в СССР*". B. Urlaniss aplūko iemeslus, kāpēc Padomju Savienībā sievietes dzīvo vidēji par astoņiem gadiem ilgāk nekā vīrieši (1960.–1961. gada dati).⁷⁴ No teksta noprotams, ka sadzīves, darba un sociālo apstākļu uzlabošanās ir labvēlīgāk ietekmējušas tieši sievietes, taču vīrieši sava kaitīgā dzīvesveida dēļ to sajūt mazāk, un tas ir iemesls ievērojamajai vidējā vecuma atšķirībai.

Socioloģes J. Zdravomislova un A. Tjomkina norāda, ka Padomju Savienībā diskusija par maskulinitātes krīzi oficiāli sākās 1970. gadā, kad jau pieminētais B. Urlaniss publicēja rakstu laikrakstā "*Литературная газета*". Tomēr jau sešdesmitajos gados pēc PLS publikācijām var spriest par "vīriešu problēmas" parādīšanos. Vislabāk to var redzēt pēc kontentanalīzes rezultātiem – 1963. gadā žurnāla bija 43 publikācijas par vīriešiem, bet 1973. gadā – tikai 27. Par vīriešu institūcijas problēmām šajā laikā signalizē viņiem veltītu publikāciju skaita samazināšanās, nevis tādu vīriešu tēlu konstruēšana, kas liek domāt par problēmām, piemēram, pašdestruktīvas tieksmes, nelaimīgi atgadījumi, veselības pasliktināšanās. J. Zdravomislova un A. Tjomkina par krīzes iemesliem min vīriešu nespēju izpildīt tradicionālās vīrišķās lomas savienojumā ar liberālo tiesību ierobežojumiem (īpašuma tiesības, politiskās brīvības, sirdsapziņas brīvība). Viņas to uzskata par vīrišķības institūcijas sagrāves iemeslu, lai gan atklātībā

šī tēze neparādījās līdz pat 80.gadu beigām.⁷⁵ Var runāt par visā pētniecības gaitā atklāto vīrieša salīdzinoši lielo bezatbildību, nepastāvību, viktimizāciju un nespēju pildīt ģimenes locekļa un sadzīvīskos pienākumus, tomēr jāņem vērā arī sieviešu žurnāla specifika – iespējams, šāda tendence novērojama arī tāpēc, ka žurnālam bija jāveido pozitīvas, apzinīgas, patstāvīgas, strādīgas un ideoloģiski "pareizi" orientētas sievietes identitāte, kas labāk izdarāms, parādot sievieti vīrieša fonā.

Sešdesmito gadu beigās vērojama vīrieša dzimtes problēmu saasināšanās, kas vēl spilgtāk izpaudās nākamajos gadu desmitos. Vīrieša dzimtes vājuma izpausmes iezīmē visas sabiedrības slimību – tā ir ne tikai PLS portretēto vīriešu nespēja atbildēt par savu rīcību, bet arī viņu ignorēšana žurnāla lappusēs. Vara tādējādi centās noslēpt padomju dzimtes sistēmas problēmas, meklējot pozitīvu vīriešu piemērus vēsturē un ignorējot šodienas situāciju.

Nobeigums

Vīriešiem veltīta preses izdevuma Padomju Latvijā nebija, tomēr arī sieviešu žurnāls ir avots, kas palīdz atklāt padomju dzimtes sistēmu un vīrieša vietu tajā. Izzinot sieviešu dzimtes lomu, ir iespējams daudz uzzināt arī par vīrieti.

Tā kā PLS bija sieviešu žurnāls, tas uzrunāja sieviešu auditoriju – vīrieši bija atstāti bez tieši viņiem adresētiem pamācošiem saukļiem par dzimumu vienlīdzību. Kā jau tas žurnālā ne vienu reizi vien netieši atzīts, no padomju vīrieša varēja sagaidīt daudz vairāk galējības izpausmju nekā no sievietēm – gan līderi un parastu strādnieku (portretēto sieviešu vidū gan arī šādi gadījumi nav reti), gan priekšzīmīgu tēvu un nosodāmu ģimenes galvu, gan apzinīgu pilsoni un antisociālu un marginālu sabiedrības pārstāvi.

Ne velti I. Kons norāda, ka sievietes un vīrieša attiecības Padomju Savienībā līdzinājās jātnieka un zirga attiecībām. Zēniem vajadzēja ieaudzināt patstāvību, taču meitenes disciplinēt un *dresēt*.⁷⁶ Sieviete bija apzinīga un priekšzīmīga strādniece gan darbā, kur pēc labākās sirdsapziņas centās izpildīt un pārpildīt normas, gan mājās, kur tā apkopa ģimeni un mājsaimniecību un kur vīru viņas nereti uztvēra par vēl vienu bērnu, par ko nepieciešams rūpēties, neprasot no viņa atbildību. Ja žurnālā stāsts ir par ģimeni, vīrieša vietā cieš sieviete, kuru vaino nespēja saglabāt ģimeni (vai ģimenes izjaukšanā), turpretī vīrietis parasti emocijas neizrāda. Vienīgās emocijām apveltītās vīriešu dzimtes būtnes ir mākslas darbinieki, kaut gan arī viņi tās atļaujas izrādīt tikai savos darbos. Arī padomju vīrietis neraud.

Kopumā ņemot, no padomju vīrieša PLS publikācijās vairāk tika prasīta rīcība nekā atbildība. Vīrieša aktivitāte ir pašsaprotama, bet sievietes – izņēmums, kas prasa īpašu izcēlumu un slavinājumu, rādot sievietes atrašanos publiskajā sfērā kā padomju iekārtas sasniegumu.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Attwood, Lynnē. *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*. London: Macmillan Press, Ltd., 1999, P. 1. (Studies in Russian & East European History & Society.)
- ² Кош И. *Сексуальная культура в России*. Москва: О.Г.И., 1997. С. 237.
- ³ Engel, Barbara Alpern. *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 229.
- ⁴ Apine, Ilga. Latviešu nacionālkomunistisma sagrāves sociālpolitiskie aspekti. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 2000. (54). 1/2:69.
- ⁵ Zelče, Vita. Latvijas padomju sievietes konstrukcija: Pirmā identitāte – darba sieviete (1940–1941). Grām.: Brikše, Inta (galv. red.) *Komunikācija: Dzimtes pētījumi*. Rīga: Zinātnē, 2003. 34.–59. lpp. (Latvijas Universitātes raksti. 655. sēj.)
- ⁶ Linānc, Lilija. "Sieviete" mūžam mainīgā. *Sieviete*. 2002. 3:11.
- ⁷ Sprugaine, Vineta. *Sievietes dzimtes konstruēšana žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete" (1952–1965). Bakalaura darbs*. Rīga: LU Komunikācijas studiju nodaļa, 2003. 43. lpp.
- ⁸ Zelče, Vita. Latvijas sieviete: žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete"/"Sieviete" veidota diskurs 1986–1991. Grām.: Brikše, Inta (red.). *Komunikācija: Kultūra, sabiedrība, mediji*. Rīga: Zinātnē, 2002. 55.–77. lpp. (Latvijas Universitātes raksti, 648. sēj.)
- ⁹ Engel, Barbara Alpern. *Women in Russia, 1700–2000*. P. 235.
- ¹⁰ Nosaukšana par skolotāju kā padomju valodas elements parādās arī vēlākos gados, rakstot par citiem izcilēm Padomju Savienībā zinātnieci un nozīmīgiem cilvēkiem.
- ¹¹ Visa tauta Staļinam iet līdz. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1952. 2:3.
- ¹² Ļeontjeva, B. Šeit darbojās Ļeņins. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1954. 1:2.
- ¹³ Кош И. *Сексуальная культура в России*. С. 168.
- ¹⁴ Šeit un turpmākajos datu salīdzinājumos atsauce uz: Sprugaine, Vineta. *Sievietes dzimtes konstruēšana žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete" (1952–1965)*. 2. piel.
- ¹⁵ Pole, A. Mācoties augam. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1953. 1:11.
- ¹⁶ Beynon, John. *Masculinities and Culture*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2002. P. 57.
- ¹⁷ Salnāja, M. Skolotāja – audzinātāja. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1952. 1:16.
- ¹⁸ Кош И. *Сексуальная культура в России*. С. 244–245.
- ¹⁹ Jāpiebilst, ka latviešu tautastērpī staļinisma periodā bija kļuvusi par obligātu sastāvdaļu visos padomju pasākumos. Acīmredzot šis apgērbs pieminēts ar nolūku piešķirt vēl kādu pozitīvu nokrāsu jaunekļa raksturojumam. (Sk.: *Saglabāt sudrabā*. Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīva materiāli. Rīga: Jumava, 2004. 23. lpp.)
- ²⁰ Burģs, J. Kā tas varēja notikt?... *Padomju Latvijas Sieviete*. 1954. 6:20–21.
- ²¹ Lapsa, J. Meitene vada traktorū. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1952. 3:20.
- ²² Grava, R. Latgales jaunā audze. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1953.05.
- ²³ Mālers, J. Meitene kausē tēraudu. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1953. 1:17.
- ²⁴ Rieksts, O. Kad saskata rītdienu. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1953. 2:7.
- ²⁵ Lukss, Valdis. Andreja Upīša 75 gadi. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1952. 3:4.
- ²⁶ Zāle, R. "Cilvēks liels aug līdzī čzīvei". *Padomju Latvijas Sieviete*. 1954. 1:8.
- ²⁷ Engel, Barbara Alpern. *Women in Russia, 1700–2000*. P. 231.
- ²⁸ Turpat. 232. lpp.
- ²⁹ Turpat. 235. lpp.
- ³⁰ Dižais cilvēks. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1958. 5:8-9.
- ³¹ Dzīvais avots. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 4:1.
- ³² Bremze, S. Donore Ilona Kibiša. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1958. 2:5.
- ³³ Zelče, Vita. Latvijas padomju sievietes konstrukcija: Pirmā identitāte – darba sieviete (1940–1941). 34.–59.lpp.
- ³⁴ Brutāne, Valija. Andrejs Balodis – jubilārs. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1958. 3:8-9.
- ³⁵ Vizuālās reprezentācijas tips, ko dēvē par sociālistisko reālismu, Padomju Savienībā izveidojās līdz 20. gs 30. gadiem. T. Daškova raksta, ka tas bijis saistīts ar sabiedrības strukturēšanas un sociālas hierarhijas rašanos. Viena no šī kanona izpausmēm tā laika sieviešu žurnālos bijis tas, ka saturā sāk dominēt konkrēts cilvēks, kas ir izdalīts no masām, bet šīs masas pārstāv.

(Дашкова Татьяна. Идеология в лицах. Формирование визуального канона в советских

- женских журналах 1920-х–30-х годов. В кн.: Аймермахер, Карл, Бордюгов Геннадий, Грабовский Инго (ред.). *Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века. Форум немецких и российских исследователей*. Москва: АИРО-XX, 2002. С. 114.
- ³⁶ Vācietis, Ojārs. Laimonis Vāczenieks. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 2:13.
- ³⁷ Bridaka, Lija. Imants Lasmanis. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1964. 4:4.
- ³⁸ Imants Auziņš. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1962. 5:9.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ Bridaka, Lija. Imants Lasmanis. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1964. 4:4.
- ⁴¹ Turpat.
- ⁴² Bremze, S. Laukezers. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1964. 10:14.
- ⁴³ Engel, Barbara Alpern. *Women in Russia, 1700–2000*. P. 244.
- ⁴⁴ Tīrzmala, A. MTS ikdiens. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1956. 6:2-4.
- ⁴⁵ Atgriežoties no PSKP CK plēnuma. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 1:2. vāks.
- ⁴⁶ Cilvēki aug, *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 1:1.
- ⁴⁷ Zigmonte, D. Rītdienu veidojam mēs. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 2:8-9.
- ⁴⁸ Miņes, O. Seši kilometri no pieminckļa. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1964. 1:2-3.
- ⁴⁹ Кош Н. *Сексуальная культура в России*. С.243–245.
- ⁵⁰ Smeltere, L. Kādas ir jūsu domas? *Padomju Latvijas Sieviete*. 1962. 6:21.
- ⁵¹ Sk., piemēram, Sakne, L. Kad ceripi zied. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1962. 6:19-20.
- ⁵² Spāre, V. Laimes atslēga. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1958. 5:2-3.
- ⁵³ Riba, M. Tēvs un audzināšana. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1956. 4:19-20.
- ⁵⁴ Urmāne, J. Kam taisnība? *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 1:18-19.
- ⁵⁵ Galdiņš, V. Audzinātāja – sabiedrība. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 3:25-26.
- ⁵⁶ Skat., piem., Kaļo, Lūbova. Par sārto ābolu. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1962. 7:18-19.
- ⁵⁷ Skromane, S. Kad roka pasniegta laikā. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1964. 10:17.
- ⁵⁸ Engel, Barbara Alpern. *Women in Russia, 1700-2000*. P. 243.
- ⁵⁹ Ņefedčova, I. Teodoru Zaļkalnu godinot. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1966. 11:12.
- ⁶⁰ Turpat.
- ⁶¹ Sāre, M. Četras stundas par skaistumu. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1968. 9:13.
- ⁶² Bremze, S. Melioratori. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1966. 8:3-4.
- ⁶³ Turpat.
- ⁶⁴ Engel, Barbara Alpern. *Women in Russia, 1700-2000*. P. 251.
- ⁶⁵ Aida, M. Meistare. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1967. 1:16.
- ⁶⁶ Spura, I. Uzticība. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1967. 2:6-7.
- ⁶⁷ Turpat.
- ⁶⁸ Demokrātija... Demokrātija? *Padomju Latvijas Sieviete*. 1968. 11:22.
- ⁶⁹ Jūsu Ikss. Mazliet uzmanības. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1968. 12:21.
- ⁷⁰ Vēstules. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1966. 11:8.
- ⁷¹ Vēstules. Nikolajs Podvojskis – saviem bērniem. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1966. 7:10.
- ⁷² Vēstules. Romēns Rolāns - Sergejam Kudaševam. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1966.12:20.
- ⁷³ Roze, V. Arī tā ir jūsu nīlestības daļa. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1966. 9:19.
- ⁷⁴ Vīriešu un sieviešu mūža ilgums. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1967. 1:15.
- ⁷⁵ Здравомыслова Елена, Темкина Анна. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе. В кн.: С. Ушакин (составитель). *О Муже(н)ственности: Сборник статей..* Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 435-436. (Библиотека журнала „Неприкосновенный Запас“.)
- ⁷⁶ Turpat. 230. lpp.

Raksta pamatā ir bakalaura darbs, aizstāvēts 2004. gadā Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļā; zinātniskā vadītāja Vita Zelče.

Jānis Buholcs

The Construction of the Masculine Gender
in the Women's Magazine "Padomju
Latvijas Sieviete"
(Soviet Latvian Woman)
(1952–1968)

Soviet power fundamentally changed Latvia's political, economic and social system, as well as other spheres of life. One result of the Soviet occupation of Latvia was a transformation of the local gender system into the one which dominated in the Soviet Union.

One of the slogans of the Bolsheviks when they seized power during the 1917 Revolution was that women should be emancipated. The Bolsheviks didn't really ensure emancipation, but propaganda proudly announced that 51% of the working population of the Soviet Union was made up of women. The truth is that men earned more money and had higher social status. They dominated in all spheres of life which involved power – politics, economics and the arts.

The Soviet authorities saw the mass media as an effective way of promoting the gender system. In Soviet Latvia, there was one magazine which was addressed specifically to women – *Padomju Latvijas Sieviete (Soviet Latvian Woman)*. Its aim was to socialise the female audience by explicating and teaching Soviet norms, values, rights, obligations and political processes.

Official statements about gender equality which were made by officials differed from the message that was implied in media texts. Men were presented simultaneously as the weakest and the strongest link in the Soviet family. They were constructed as perfect fathers, severe despots, or back-strapped members of the family. Men dominated the public sphere, and so the women's magazine often wrote about women who fought hard to achieve a similar or even higher status – one that would ensure respect from others. Men were presented as artists and leaders, they worked hard but were also very undisciplined in their work.

A discussion of various periods in Soviet history allows researchers to seek out common and diverse tendencies in the construction of a gender. During the period of Stalinism, most men who were presented in *Soviet Latvian Women* were the political and ideological leaders of the state – Stalin and Lenin. They symbolised the merger of the private and the public sphere. During Khrushchev's "thaw", slightly more diversity appeared in the content of the magazine. Men became more radical in the pages of the journal, presented as ideal leaders and/or as antisocial actors in society.

At the end of the period that is analysed here (i.e., the late 1960s), one can see the emergence of a Soviet masculinity crisis. Very few real men were portrayed in the

content of *Soviet Latvian Woman* during this period – most were idealised figures from the past, such as heroes from World War II and the Soviet Revolution. Boys and men from the present day were presented exclusively as deviants. They were constructed as weak and irresponsible persons, even though most of the responsibility for the consequences of the men's actions was still assigned to women.

In short, men in *Soviet Latvian Women* were a radical version of Soviet people. Even so, Soviet propaganda sought to convince the audience that the "gender issue" had been solved in the Soviet Union. Only during the rule of Khrushchev did the authorities admit that the issues were by no means resolved.

Keywords: *Padomju Latvijas Sieviete (Soviet Latvian Woman)*, Soviet propaganda, gender equality, masculinity, crisis of masculinity, Socialism, Sovietisation, family, labour, social life.

Vineta Sprugaine

Rokasgrāmata padomju pilsonei.
Sievietes dzimtes
konstrukcija/konstruēšana
žurnālā “Padomju Latvijas Sieviete”
(1952–1965)

Pagājušā gadsimta 50. gados sabiedrība piedzīvoja veselu virkni dzimšu sistēmu, to vizuālo kanonu, vērtību un modeļu maiņu, kas (pa)darīja sabiedrību par “padomju cilvēkiem”, bet sievietes par “padomju sievietēm”. Masu mediji kalpoja kā dzimtes pārkonstruēšanas instrumenti, socializējot sievieti konkrētajā padomju sabiedrībā, mācot tai mīlēt padomju vērtības, svinēt padomju svētkus, ticēt padomju idejām un priecāties par “kopīgajām” uzvarām. Rakstā analizētais žurnāls “Padomju Latvijas Sieviete” pētāmajā laikposmā bija vienīgais īpaši sievietēm adresētais medijs un kā jebkurš padomju varas izdevums bija pakļauts stingrai kontrolei un darbojās kā Komunistiskās partijas instruments sieviešu sociālajā audzināšanā. Tā uzdevums bija pievērst sievieti kopīgajiem socialistiskās sabiedrības mērķiem un iesaistīt to realizācijā. Savu funkciju žurnāls pildīja lappusēs konstruējot vēlamo padomju pilsoni un (ne)realitāti tik krāšņu, priecīgu un optimistisku, cik to vēlējās redzēt valdības funkcionāri. Tādējādi žurnāla lasītājas izdzīvoja divas realitātes – ekonomiski un sociāli neattīstīto ikdienu un bagāto padomju strādnieces un mātes dzīvi žurnāla rakstos.

Atslēgvārdi: sieviete, strādniece, māte, partija, darbs, pienākums, atbildība.

Kopš padomju varas nodibināšanas Latvijā ir veidojusies jauna cilvēces vērtību sistēma, kurā nozīmīgu vietu ieņēma sieviete kā sociāla būtne. Pakļaujoties jaunās varas nestajām pārmaiņām gan politiskajā, gan ekonomiskajā, gan sabiedriskajā un pat privātajā dzīvē, veidojās jauns īpašs sievietes tips, kas līdz pat mūsdienām ir atpazīstams kā “padomju sieviete”. Tāpēc ir svarīga sievietes dzimtes konstrukcijas izpratne žurnālā “Padomju Latvijas Sieviete”, kas līdz pat neatkarības atgūšanai kalpoja par “padomju sievietes” rīcības rokasgrāmatu, spilgti atainojot varas akceptētos uzvedības, vērtību, attieksmju un ideoloģiskos modeļus.

Raksta analīzes ietvaros dzimte apskatīta gan kā klasiskās socioloģijas teorētiku definētu sociālās kārtības pamatvienību, gan feministisko teoriju skatījumā – kā sociāli organizētas varas un nevienlīdzības attiecības. Par pamatu pieņemot, ka dzimte nav sociāla loma, jo tai nav situatīvs raksturs, bet tā ietver sevī pamatīpašību kopu un veido pamatu citu lomu

īpašību atspoguļošanai. Analizējot konstruēto sievietes tēlu – izskatu, ģimenes stāvokli, nodarbošanos, dzīvesveidu, vērtības, attieksmes un problēmas, jāņem vērā pētāma perioda specifika – medijos parādījās tikai un vienīgi varai pieņemams un akceptēts sievietes tēls. Līdz ar to, analizējot rakstu varones, tiek analizēts arī varas akceptētais dzimtes diskurss. Sievietes tēls PSRS mitoloģijā kalpoja arī par padomju valsts progresa simbolu.

Sieviete – sabiedrība – sadzīve

Raugoties uz sievietes kā sociālas būtnes dzīvi kādā noteiktā laika periodā, svarīgi apzināt arī sabiedriskos, politiskos un kultūras procesus kopumā, jo tie vistiešākajā veidā ietekmēja gan masu komunikācijas formu un saturu, gan veidu, kā sieviete to uztvēra, un veidu, kā tika atspoguļota tajos.

Latvijas PSR Konstitūcija deklarēja sieviešu vienlīdzību ar vīriešiem visās saimnieciskajās, valstiskajās, kultūras un sabiedriski politiskajās dzīves jomās. Komunistiskā ideoloģija uzsvēra, ka ir pavērusi beztiesiskajām un ekspluatētajām sievietēm ceļu uz līdztiesības iegūšanu, akcentējot, ka tikai padomju varas laikā sieviete ir izaugusi līdz valstiska un sabiedriska darba līmenim.

Marksisma-lenīnisma teorijās par sieviešu jautājuma risinājumu galvenā ir atziņa par dzimumu sociālās vienlīdzības īstenošanu ciešā vienībā ar cīņu par vispārējo vienlīdzību un visu būtisko sociālo atšķirību novēršanu cilvēku starpā, – 20. gs. 70. gados rakstīja Aina Jurciņa.¹ Citiem vārdiem sakot, izmaiņas sabiedrības iekārtā bija vērstas uz šķiru iznīcināšanu, tātad arī sieviešu, kuru skaits iedzīvotāju vidū pārsniedza piecdesmit procentus,² stāvoklim bija jāmainās.

Pētāmā laikposma būtiskākā iezīme ir t.s. politiskais atkusnis. Kaut arī tieši grozījumi likumos un lēmumos pēc Staļina nāves 1953. gadā netika izdarītas un līdzšinējā sabiedrība struktūras saglabājās, bija vērojams acīm redzams politiskā un sociālā sasprindzinājuma atslābums. No “kolektīvās vadības” kā jauns spēks aizvien redzamāk izvirzījās Nikita Hruščovs. Savukārt PSKP 20. kongress 1956. gada februārī iegāja vēsturē ar Hruščova runu par Staļina noziegumiem, atstādams dziļu ietekmi visā sabiedrībā.

1961. gadā tika pieņemti daudzi jauni lēmumi un jauna partijas programma, kurā bija runa par komunismu un tā materiālo bāzi,³ kam vajadzēja kļūt par realitāti 1980. gadā. Mērķi varēja sasniegt vienīgi, strauji palielinot industrializācijas tempus.

Neraugoties uz straujo rūpnieciskās ražošanas kāpumu, kas galvenokārt notika uz cilvēku resursu rēķina, rūpniecības uzņēmumi Latvijā, tāpat kā citās Padomju Savienības republikās, kopumā ražoja zemas kvalitātes preces ar mērķi izpildīt plānu, nevis apmierināt patērētāju.

“Padomju Savienība vēsturiski īsā laikā ekonomiskā attīstībā aizsteigusies priekšā visattīstītākajām kapitalistiskajām zemēm un ieņem otro vietu pasaulē, sekmīgi sacenšoties ar ASV,” skanēja oficiālais valdības ziņojums tautai.⁴

Statistikas dati liecina, ka aptuveni 70% no visām valsts sievietēm strādāja un 46% strādājošo sieviešu bija nodarbinātas nozarēs, kur pārsvarā nepieciešams fizisks

spēks. No visiem elektromotoru tinumu pinējiem valstī 82% ir sievietes, 66% virpotāju, presētāju un štancētāju, 46% galvanizatoru un 95% pārdevēju ir sievietes. Tikai piektdaļa celtniecības vai rūpniecības uzņēmumu vadītāju bija sievietes. Valsts pārvaldē pārsvarā bija nodarbināti vīrieši, savukārt sieviešu skaits prevalēja galvenokārt vieglajā un smagajā rūpniecībā, pārtikas rūpniecībā, medicīnā.⁵

Latvijas iedzīvotāju sadzīve mainījās lēnām. Piecdesmito gadu otrajā pusē parādījās pirmie televizori, magnetofoni un veļas mazgājamās mašīnas. Iedzīvotāji, lai gan prese nemitīgi informēja iedzīvotājus par jauninājumiem tehnikā, kas atvieglos sadzīves apstākļus, kā arī ziņoja par dzīves līmeņa celšanos.

Tika veidotas jaunas sabiedriskās ēdināšanas vietas, celti bērnu dārzi, runāts arī par mājsaimniecības darbu pilnīgu nodošanu sabiedriskās apkalpošanas sfērai un sīkās mājsaimniecības pārvēršanu sabiedriskās saimniecības nozarē. Palielinoties algām, cilvēki varēja atļauties iegriezties kafējnīcās, iepirkties pusfabrikātu un kulinārijas veikalos, kuru skaits laikā no 1960. līdz 1965. gadam bija pieaudzis gandrīz divkārt. Pieauga sabiedriskajās veļas mazgātavās mazgātās veļas apjoms, un par ikdienu oficiālajā diskursā kļuva arī frizētavas apmeklēšana.⁶

Rakstot par sievietes ikdienu, A. Jurciņa norāda, ka, pēc ekonomistu aprēķiniem, Padomju Savienībā mājsaimniecības darbam gadā tiek patērēts vairāk nekā simts miljardu darba stundu un apmēram 75% šā darba veic sievietes.⁷

Neraugoties uz to kā nemitīgi attīstībā esošo sistēmu, sabiedriskā apkalpošana bija mazattīstīta un ģimenēs izveidojās "ģimenes specializācijas", kas palīdzēja organizēt sadzīvi, un tajā pašā laikā pienākumus un ikdienas darbības daļiņa vīrišķajās un sievišķajās, jeb darbos, kas vienam dzimumam padevās labāk nekā otram.⁸

Padomju dzīves realitātē un tās diskursā sieviete valsts politiskajā un publiskajā sfērā bija otršķirīga. Kā oficiālajā, tā ikdienas diskursā sievietēm tika deleģēta atbildība par ģimenes labklājību, bērniem, mājsaimniecību, kā arī par vīriešu profesionālajiem sasniegumiem, morālo stāju, tikumību, – norāda V. Zelče.⁹

Jauno vīriešu trūkums pēckara gados izraisīja arī visu tautību iedzīvotāju dzimumsastāva deformāciju tieši visauglīgākajā vecumā, tādējādi novedot pie dzimstības un attiecīgi dabiskā pieauguma samazināšanās, nepilno ģimeņu veidošanās, abu dzimumu savstarpējo attiecību izkropļojumiem, vīriešu atbildības sajūtas vājināšanās, kas var būt viens no zūpības izplatīšanās apstākļiem.¹⁰ Statistika rāda, ka noslēgto laulību skaits 1960. gadā salīdzinājumā ar 1950. gadu bija palielinājies par četriem tūkstošiem un vidēji ik dienu Latvijas republikā tika noslēgts ap 60 laulību (ik 7 minūtēs viena laulība), tomēr vidēji ik uz trim ģimenēm bija viens t.s. vieninieks. No kopējā vieninieku skaita aptuveni divas trešdaļas ir sievietes.¹¹ Turklāt salīdzinājumā ar pirmskara periodu cilvēki vairāk precējās otro un trešo reizi.

Tomēr padomju propaganda lepojās ar to, ka pirmo reizi vēsturē sieviete bija iekļauta valsts sabiedriski politiskajā un kultūras dzīvē. Padomju vara mēģināja mainīt un lauzt visu tradicionālo dzimšu stratifikācijas sistēmu, iznīcināt visus sociālos un psiholoģiskos korelātus, dzimumu atšķirību un nevienlīdzības sekas, un masu informācijas līdzekli kalpoja par jaunās oficiālās dzimumu sistēmas ruporu.

Paralēlā realitāte

Masu mediju darbība bija pakārtota plānveida politikai, un mediju saturs pakļāvās noteiktam plānam un ritmam, kā arī padomju "laika kalendāram". Tāpat kā citiem medijiem arī sievietes žurnāliem bija jānosauca un jāpaskaidro svētku dienu nozīme. V. Zelče norāda, ka laika kārtība ir viens no svarīgākajiem varas spēka atribūtiem, tāpēc varai jāievieš un jānostiprina sava laika kārtība.¹² "Padomju Latvijas Sievietes" redakcijai bija jāatspoguļo darba kolektīvu uzdevumu īstenošanās, jāatklāj partijas orgānu audzinošā darba saturs, jāatspoguļo sociālā sacensība, jāpropagandē sociālā aktivitāte. Kā propagandas žanrs tika izmantots sociālistiskais reālisms. Tā iespējama dzīve tika attēlota nevis tāda, kāda tā ir, bet tāda, kādai tai vajadzētu būt.¹³ Šā žanra iespējama kļuva neskaidra atšķirība starp teātri un politisku notikumu, literāru sižetu un faktisku reportāžu.¹⁴

Sieviešu preses izdevumiem bija jāuzņemas pienākums pavadīt lasītājas no privātā uz kopējo – no ārsta padomiem, sarunas par bērniem, praktiskiem ieteikumiem pie ražošanas uzdevumiem, kolektīvizācijas, partijas un padomju politiskajiem uzdevumiem, jāveicina ideoloģiskā audzināšana un politiska aktīva rīcība. "Sieviešu jautājums" kļuva par vienu no iecienītākajiem žurnālu un laikrakstu tematiem. Uzskatīja, ka, apspriežot sadzīves jautājumus masu medijos, būs iespējams pievērst sievietes kopējo politisko uzdevumu summai un intensificēt politisko socializēšanos, – norāda T. Daškova.¹⁵

Tika prognozēts, ka, žurnālu mudinātas, aktīvistes uzraudzīs un kontrolēs sievietes stāvokli dažādās dzīves jomās. Turklāt paaugstinātas ideoloģizācijas apstākļos, tiks uzraudzīta un kontrolēta ne vien tradicionālā publiskā sfēra (darbs un sabiedriskā darbība), bet arī privātā sfēra – ģimene, attiecības, mājsaimniecība, bērnu audzināšana.¹⁶

Šajā kontrolē īpaši ievainojamas izrādījās sievietes, kas pilnībā atbild par ģimenes sadzīves jautājumiem. Ja vīrietim šī sfēra bija tikai papildinājums publiskajai, tad masu medijos no sievietes tika pieprasīta arī ideoloģijas ieviešana sadzīvē, paceļot to valstiskā līmenī.

Esošā situācija atspoguļoja padomju ideoloģijas divpusību/liedulību – centienus padarīt sievieti darba un izglītības ziņā vienlīdzīgu vīrietim, tajā pašā laikā par valstiski svarīgu pozicionējot viņas atbildību par mājsaimniecību un nišām, kas tradicionāli sauktas par sievietes jomu.¹⁷

Žurnāls "Padomju Latvijas Sieviete" iznāk kopš 1952. gada septembra. Laikposmā no 1952. līdz 1990. gadam tas bija vienīgais sievietēm adresētais ilustrēts, sabiedriski politisks un literāri māksliniecisks žurnāls, ko izdeva LKP CK laikrakstu un žurnālu izdevniecība. LKP CK kontrolēja izdevumu un veidoja to padomju ideoloģijai un tradīcijām vajadzīgu. "Padomju Latvijas Sieviete" tika publicēti raksti par republikas sievietes dzīvi un darbu, par izcilajām revolucionārēm, pilsoņu kara un Lielā Tēvijas kara cīnītājām.¹⁸ Izdevuma redakcijas struktūras dublēja valsts struktūras, tāpēc žurnālā bija partijas, arodbiedrības, padomju un tematiskās nodaļas. Pirmajā tā izdošanas gadā žurnāla metiens bija 15 000 eksemplāru, taču jau nākamajā gadā tas bija 35 000.

piecus gadus vēlāk 1957. gada janvārī – jau 70 000 eksemplāru un 1960. gadā sasniedza 140 000 eksemplāru lielu metienu.¹⁹

"Padomju Latvijas Sieviete", tāpat kā citi tā laika izdevumi, darbojās stingrā ideoloģiskā ietekmē, un rakstu autori realizēja t.s. vadības formu no augšas uz leju – vara norādīja auditorijas intereses, problēmas un vajadzības, kas būtu apspriežamas masu medijos. Īstenojot "vertikālo politiku", netika pieļauti "subjektīvi" vēstījumi. Lai gan žurnāla atbildīgā sekretāre 60. gados Ruta Koka atceras, ka redkolēģijai esot bijusi formāla loma un tematiku esot veidojuši līdzstrādnieki,²⁰ būtiska vieta pirmajās lappusēs tika ierādīta ideoloģiskiem un partijas noteikta virziena audzinošiem rakstiem.²¹ 1955. gadā žurnāls ieviesa arī lasītāju sleju.

Tolaik gan mākslā, gan literatūrā, gan žurnālsitikā dominējošā sociālistiskā reālisma stila iespaidā daudzi "Padomju Latvijas Sievietes" raksti atgādina uz patiesiem, dokumentāliem notikumiem balstītu literāru sacerējumu, nevis žurnālista veidotu aprakstu par kādu cilvēku.

Reportāža, politisks notikums un inscenējums bija grūti nošķirami. Publikācijās lietoti bagāti izteiksmes līdzekļi, lai raksturotu sociālo realitāti, kurā dzīvo varone. Tomēr 28 no 156 analizēto portretakstu varonēm pašām nemaz nav ļauts runāt, un viņas attēlotas caur žurnālista pieredzi un izjūtām. 114 rakstos izmantoti vismaz daži varones izteikumi. 58 rakstos lasāmi citu cilvēku (kolēģu, ģimenes locekļu) izteikumi par varoni.

Lai gan valoda ir epitetiem bagāta un raita, tā neļauj spriest par portretēto personu. Ja pieņemam, ka dažādu sociālo slāņu, vecuma un nodarbošanās cilvēku valoda ir viena no pazīmēm, kas ļauj lasītājam vai klausītājam spriest par šo cilvēku, pētāmajā materiālā korektūras darba rezultātā varoņu valoda ir literāri pareiza, politiski korekta, tomēr bāla, neizteiksmīga un nedzīva. Vienu un to pašu teikumu rakstā varētu teikt gan sešpadsmitgadīga meitene, gan pusmūža sieviete.

Žurnālisti galvenokārt vēsta par raksta varones darbu, tā specifiku vai sasniegumiem. Smalki un detalizēti atainota varones darbošanās savā profesijā, atklājot sasniegumus un nākotnes ieceres, daudzkārt nepieminot ne viņas ģimeni, ne vaļaspriekus, izcelsmi.

Varones privātā dzīve (rakstos, kuros tā vispār ir minēta) atspoguļota vienā vai vairākos teikumos, runājot par viņas ģimenes stāvokli, retāk darba un privātās dzīves mijiedarbību, taču visbiežāk šos vēstījumus caurauž pamatdoma – krietna darba darītāja ir arī laba māte un sieva. Retumis dažos vārdos parādot, ka darba slodze ir tik liela, ka varone vēlu pārrodas mājās, kur viņu sagaida saprotošs vīrs un patstāvīgi bērni. Vairāk nekā trīs ceturtdaļās rakstu varones ģimenes stāvoklis netiek darīts zināms vispār.

Lasot portretakstus, rodas sajūta, ka stāsts ir par kādas profesijas pārstāvi, nevis par sievieti vai personību. Šajos rakstos konkrētās sievietes, piemēram, lopkopes vietā varētu portretēt citu lopkopi, bet raksta struktūra un saturs būtiski nemainītos, jo galvenais ir varones darba pienākumu priekšzīmīgās izpildes atainojums.

Visbiežāk rakstu varones ir smaga fiziska darba darītājas – kolhozu strādnieces, fabriku un rūpniecību strādnieces, celtnieces. Salīdzinoši retāk portretētas kultūras

darbinieces, tomēr vairākkārt lasītājas iepazīstinātas ar aktrišu dzīvi un profesionālo darbību. Rakstu varones pārsvarā ir maz izglītotas (izskaidrojams ar sinagajiem kara un pēckara apstākļiem), daudzas bijušas komunisma ideju pagrīdes cīnītājas, tikai deviņu rakstu varones nāk no inteligentām, labi situētām ģimenēm, tomēr būtisks ir kādreizējo "marginālo cilvēku" pārsvars rakstos visā pētāmajā periodā. "Politiskā skatuve jaunizveidotajā padomju valstī tika piedāvāta agrākajiem marginālajiem cilvēkiem (proti, iepriekšējās iekārtas "nekam")," rakstot, par pirmajiem padomju sieviešu žurnāliem latviešu valodā, – norāda V. Zelčs.²²

Sievietes vizuālais attēlojums "Padomju Latvijas Sievietes" publikācijās atbilst PSRS vispārējai praksei.²³ Sievietes izskats tiek pieminēts 58% rakstu, tomēr visbiežāk tas aprakstīts saistībā ar darbu.

Ar Malvīni Drafenu iepazīšos tajā pašā dienā. Pusmūža sieviete ar brūni iedegušu seju sēdēja uz ķebliša. Ap kaklu viņai karājās aukla, kurā piesiets kabatas nazis,

tā Padomju Latvijas Sieviete"" iepazīstināja savas lasītājas ar zvejnieku arteli sastapto tīklu pinēju.²⁴

Aplūkojot attēlus, uzskatāmi redzams, ka pār sievietes individualitāti dominē veicamā darba vai darba instrumenta atainojums. Šo foto refleksiju pētniece T. Daškova dēvē par "sievieti – darbagaldu",²⁵ jo fotogrāfijas varone tiek atklāta kā viņas darba instrumenta papildinājums.

Lielākajā daļā žurnāla ilustrāciju sieviete ir viena pati, un visbiežāk tie ir portreti, tāpēc grūti ir analizēt sievietes tērpu vai atrašanās vietu. Sliktās kvalitātes attēli neļauj spriest arī par kosmētikas lietojumu un izskata niansēm. Ja sievietes parādītas darba vietās, tad fiziska darba darītājam pārsvarā ir līksma un bezrūpīga sejas izteiksme. Savukārt valsts iestādēs, arodbiedrībās, skolās nodarbinātās portretētas kā darbā aizņemtas un nopietnas sievietes.

Žurnālā nav momentuzņēmumu. Visās fotogrāfijās sievietes ir mākslīgās pozās, kas neļauj spriest par to, kā šī sieviete uzvedās, kustās, žestikulē, un par mīmiku ikdienas apstākļos.

Analizējot žurnāla publikācijas, salīdzināju tajās atspoguļotos datus par sieviešu dzīvi ar apkopotajiem statistikas datiem un literatūru par sadzīvi pētāmajā laika posmā. Par atskaites punktu salīdzināšanai izvēlējos oficiālo nostādni par sievietes lomu sabiedrībā: 1) visu sieviešu iesaistīšana profesionālajā ārpusmājas darbā (tika uzskatīts, ka darbs mājās nevar būt par pamatu personības attīstībai.); 2) aktīva līdzdalība politiskajā un sabiedriskajā darbā; 3) ģimenes attiecību demokratizācija, mājsaimniecības darbu sabiedriskošana, sabiedriskā palīdzība bērnu audzināšanā, atpalikušu uzskatu par sievietes vietu un lomu sabiedrībā un ģimenē pārvērtēšana.

Strādniece var palīdzēt strādniekam, valstij, mieram

Darbs oficiālajā diskursā tika pozicionēts kā vienīgais līdzeklis, kas var darīt sievietes brīvas un vienlīdzīgas vīriešiem, kā arī veicināt vispusīgu attīstību. Turklāt rakstu varones bieži tiek sauktas nevis vārdā, bet pēc profesijas, tādējādi uzsverot sabiedriskā statusa prevalēšanu pār individualitāti.

Jau žurnāla pirmajā numurā LKP CK nodaļas darbiniece E. Ankupe, uzrunājot jaunā izdevuma lasītājas, citē J. Staļinu:

"Strādniece – sieviete vienmēr stāv blakus strādniekam," saka biedrs Staļins. – "Viņa var palīdzēt kopējam darbam, ja viņa ir apzinīga un politiski izglītota, bet viņa var saPOSTīt kopējo darbu, ja viņa ir nomākta un tumša, protams, ne jau savas ļaunprātības, bet savas tumsonības dēļ."²⁶

Līdz ar to neapstrīdama sava laika autoritāte žurnāla lasītājam paskaidro, ka viņām ir pavēries jauns ceļš uz laimi – darbs, tikai ir jābūt uzmanīgām, lai savā aprobežotībā nepieļautu kļūdas, un strādniecei sievietei jācenšas līdzināties strādniekam, pašsaprotami, vīrietim.

Jau četrdesmit gadus sieviete stāv cieši blakus vīrietim Padomju valsts saimnieku pozīcijās. Viņa ir attaisnojusi Ļeņina pārliecību, ka sieviete prātīs vadīt valsts dzīvi darbaļaužu intereses. Arī mūsu republikā viņa ir rūpīga un saprātīga saimniece,

50. gadu nogalē raksta "Padomju Latvijas Sievietē".²⁷

Ņemot vērā, ka pētāmajā laikposmā sievietes procentuāli bija iedzīvotāju lielākā daļa, viņu iesaistīšana ārpusmājas darbā bija vienīgais veids, kā nodrošināt ražošanas apjomu, bezmaksas izglītības un medicīnas sistēmas funkcionēšanu. Turklāt apstākļu spiestām sievietēm bija jāapgūst tradicionāli par vīriešu jomām uzskatītās profesijas. Lai iedrošinātu lasītājas apgūt, piemēram, traktoristes profesiju, žurnāls publicēja virkni rakstu par sieviešu panākumiem šajā specialitātē. Rakstu varones simbolizēja to, ka jaunā profesija piemērota dažāda vecuma sievietēm, turklāt portretētās traktoristes bija izrādījušās labākas sava aroda pratējas nekā viņu kolēģi vīrieši. Arī jauniete Milda Gintaute, kuru, uzsākot darbu kolhozā, pārējie kolektīva traktoristi bija apsmējuši gan vecuma, gan dzimuma dēļ, pierādīja, ka sievietes var vadīt traktoru.

Kādu dienu, atverot jaunāko laikraksta numuru, Milda Gintaute ieraudzīja arī savu uzvārdu, par viņu rakstīja kā par vienu no labākajām republikas traktoristēm. Viņai nelikās, ka būtu veikusi kaut ko sevišķu, viņa vienkārši bija godīgi, uzcītīgi strādājusi, kā tas pienākas Ļeņina komjaunatnes biedrei,

par jauno, bet jau tik prasmīgo traktoristi žurnāla pirmajā iznākšanas gadā raksta žurnālists J. Lapsa.²⁸

Vairāku rakstu varones ir pārgājušas darbā no pilsētas uz laukiem, saprotot, ka tieši kolhozos viņas var dod vēl lielāku ieguldījumu komunisma celšanā, ka "tieši tur, druvās un tīrumos nepieciešamas viņas rokas, viņas padoms".²⁹

Iepazīstot padomju sievieti žurnāla "Padomju Latvijas Sieviete" lappusēs, rodas vēlētās viņu saukt par "darba sievieti", jo tas ir visspēcīgākais kritērijs sievietes

novērtējumā. Turklāt nevis darbam, bet īpašiem sasniegumiem tajā bija jābūt atskaites punktam par padarīto. Darbam bija jānes gandarījums un papildījums, jeb laime, bet tā kvalitāte un sasniegumi bija pilsoniskā pienākuma izpildes mēraukla. Tieši par šādu dzīves papildījumu raksta žurnālists E. Meškuns "Padomju Latvijas Sievietē":

Bagāta un pilniskanīga kļuvusi Kokāres dzīve. To raksturo apzinīgs darbs, sava aroda zināšana un pieredzes sniegšana kolektīvam, sirsnīgas rūpes par savas rūpnīcas nākotni.³⁰

Pietiekami skaidri tiek pausts viedoklis, ka Padomju Savienībā cilvēks, kas nestrādā, nav nekā vērts. Tā sociālais statuss ir zems, jo padomju cilvēkam "darbs ir goda un slavas lieta".³¹

No tā, vai sieviete ir iesaistījies kādā ražošanas nozarē, atkarīgs, vai viņa var būt laba māte un vai viņas bērni būs lepnī par saviem vecākiem. Vairākkārt rakstos jūtams uzskats, ka sieviete, kas nestrādā, nevar izaudzināt bērnus par kārtīgiem padomju pilsoņiem. Žurnāls mudina dēstīt, ravēt, novākt, būt bargām mammām un niknām sievām, kas liek strādāt un strādāt.

Visu, kas nepieciešams cilvēku dzīvei un attīstībai, rada darbs. Komunistiskā sabiedrībā cilvēks nevar nestrādāt. To neļaus nedz viņa apziņa, nedz sabiedriskā doma. Darbs pēc spējām kļūs visiem sabiedrības locekļiem par ieradumu, par pirmo dzīves nepieciešamību,

tā 1961. gada septembrī par Padomju Savienības Komunistiskās partijas Programmas projektu, jeb "mūsu sapņu, ieceru un aprēķinu enciklopēdiju", "Padomju Latvijas Sievietē" norāda O. Makarova.³²

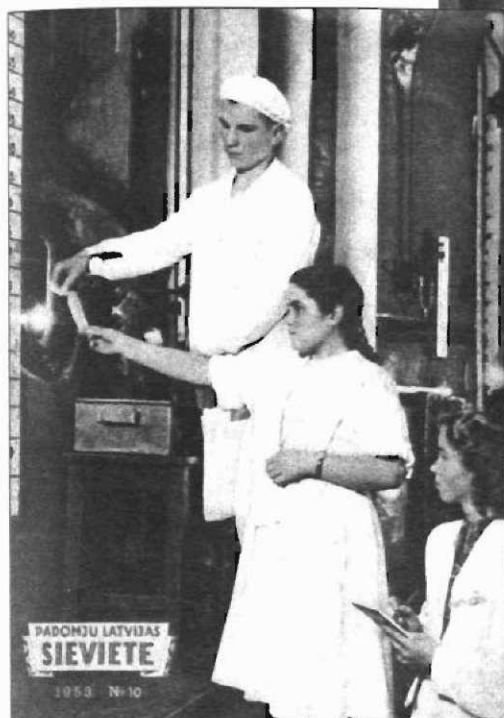
Turklāt sieviete bija jāmača kļūt nevis par vienkāršu strādnieci, kas mehāniski izpilda savu darbu, bet par apzinīgu padomju strādnieci. Tāpēc viņai nebija tiesību pagurt, nerūpīgi pildīt savus pienākumus, necensties pilnveidoties, jo no katras sievietes ieguldījuma bija atkarīga komunisma celtniecība, sieviešu darba summa veidoja palīdzību strādniekam. Par šo atbildību stāsta arī kolhoznicce L. Zvaigznīte:

Dažreiz no grūtuma tīri vai jāraud... Liekas, pietiek plēsties, apmierināšos ar to, ka godīgi izpildīšu savu kolhoznicces darbu. Bet tad atkal ienāk prātā, ka es taču esmu komuniste, lielā Ļeņina partijas biedrs, kura uzdevums ir vispirms domāt par to, lai sabiedrībai būtu labi.³³

Savukārt apkalpojošajā sfērā nodarbinātie žurnāla lappusēs rūpējas ne vien par to, lai sabiedrībai būtu labi, bet arī par to, lai sabiedrība būtu apmierināta. Kā padomju pārdevējas paraugs tiek minēta gadus jaunā pārdevēja Valentīna, kura ar pircēju "runā tā, it kā viņai pretim stāvētu nevis svešs cilvēks, bet viņas pašas jaunākā māsa".

Lai godam nestu teicama padomju tirdzniecības darbinieka vārdu, Valentīna cenšas ar katru dienu labāk veikt savus pienākumus, atsaucīgi uzklausa pircēju vēlēšanās un pieprasījumus, pieraksta tos un vēlāk informē veikala vadību,

žurnālā rakstīts par atsaucīgo pārdevēju Valentīnu.³⁴ Daudzas portretētās sievietes izsaka vēlēšanos strādāt vēl ražīgāk un "jau šodien domā, ko rīt varētu paveikt labāk".

Padomju Latvijas
vizuālā sieviete.
20. gs. 50. gadi.

Šādas paaugstinātās darba tempa raksturā ražo uzdevumi uz Pārdaugavas filiāli. Šādā darba raksturā, ceturkrāsu produkcija pāriet uz pārsniegtiem darbiem. Pārdaugavā, kurā ir iekārtota šīs filiāles ražotnīša, ražo uzdevumus.

Šādas mūsdienu dzīvokļu ēkās, kurās ir vislielākā telpas, ir iekārtoti visi nepieciešamie komforta apstākļi.

Ekoloģiskā dzīvokļu ēkā, kurā ir iekārtoti visi nepieciešamie komforta apstākļi.

«Kamēr» mūsdienu dzīvokļu ēkās, kurās ir vislielākā telpas, ir iekārtoti visi nepieciešamie komforta apstākļi. Kamēr mūsdienu dzīvokļu ēkās, kurās ir iekārtoti visi nepieciešamie komforta apstākļi.

«Kamēr» mūsdienu dzīvokļu ēkās, kurās ir vislielākā telpas, ir iekārtoti visi nepieciešamie komforta apstākļi.

«Kamēr» mūsdienu dzīvokļu ēkās, kurās ir vislielākā telpas, ir iekārtoti visi nepieciešamie komforta apstākļi.

Padomju Latvijas vizuālā sieviete, vizuālā ģimene, vizuālā darbavieta. 20. gs. 50. gadi.

Kaut arī iespēja strādāt ir sievietes atbrīvojusi no verdzības un tumsības, portretējamās personas reti izsakās, ka veicamais darbs viņām patīk. Daudz biežāk viņas runā par viņu sasniegumu lietderību līdzcilvēkiem.

Tāpat darbs tiek pozicionēts kā vienīgais veids, kā cīnīties par mieru. Laikā no 1952. līdz 1965. gadam žurnāla lasītājas bija sievietes, kas bija piedzīvojušas karu, tāpēc kara šausmu bieds bija viens no algota darba nepieciešamības propagandas paņēmieniem – žurnālā regulāri tiek publicēti raksti par "kapitālistisko valstu agresivitāti" un "vispasaules miera apdraudēšanu".

"Kā jūs domājat, kāds šodien ir mūsu sievietes galvenais uzdevums? Pasaule ir nemierīga, imperiālisti izdara provokācijas te vienā, te otrā virzienā. Miera cīnītājiem visu laiku jābūt modriem. Esmu nonākusi pie secinājuma – cīņā par mieru nav cita stiprāka ieroča kā mans darbs. Un ne tikai mans, bet mūsu visu – komunisma celtnieku zemes sieviešu. Jo stiprāka mūsu darba rezultātā būs Padomju valsts, jo drošāks būs miers. Tātad labi strādāt – tāds ir mūsu uzdevums."

1961. gadā žurnālā izsakās rūpnīcas strādāniece H. Lipsberga.³⁵

Atbildīga par visu un visiem

Par partijas nostādni sieviešu aktivizēšanā sabiedriskajam darbam savulaik rakstīja arī A. Jurciņa:

Neiesaistot sievietes sabiedriskā dienestā milicijā, politiskajā dzīvē nevar nodrošināt istu brīvību, nevar celt pat demokrātiju, nerunājot jau par sociālismu.³⁶

"Padomju Latvijas Sievietē" nemitīgi tika uzsvērta sievietes līdzatbildība vīrietim komunisma celtniecībā.

Milža soļiem progresa kalnā kāpj cilvēks. Šoreiz skatienu atpakaļ met sieviete. Ar lepmi paceltu galvu viņa stāv blakus vīrietim progresa kalna apmetnē ar nosaukumu "Sociālisms".

Portretakstu varones ir pirmrindnieces ne vien darbā, bet arī sabiedriskajā dzīvē. Piecreiz vairāk nekā pienākumus pret ģimeni, mīn varones pienākumu pret komunistisko partiju un sabiedrību. Līdzvērtīgi bieži tiek pieminētas varones rakstura īpašības, kas attiecināmas uz viņas profesionālo pienākumu izpildi, uz ideoloģiju un līdzcilvēkiem. Piemēram:

Tautas tiesnese biedrene Kronberga, neskatoties uz lielo slodzi darbā, atrod laiku un iespēju arī partijas un sabiedriskajam darbam.³⁷

Viņa ir savas partijas pirmorganizācijas sekretāre, rajona komitejas propagandiste un vada PSKP vēstures studēšanas pulciņu.

Arī tās sievietes, kas nav iestājušās arodbiedrībās vai nav aktīvi iesaistītas partijas darbībā, savu aktīvās sabiedrības locekles pienākumu izpilda, uzaudzinot savus bērnus, ar padomu palīdz citām sievietēm, kaunina mātes, kuras bērnus par kārtīgiem padomju pilsoņiem neaudzina. Bieži rakstu varone cīnās ne par savu, bet svešu bērnu tiesībām. Audzinātājas funkcija nebeidzas tikai ar nelabvēlīgo ģimeņu atvašu pāraudzināšanu.

Sievietei audzinātājai ir piedēvēta spēja cīnīties ar visām sadzīves negācijām – dzērājiem, uzdzīvotājiem, kas negatīvi ietekmē sabiedrību. Sieviete kā dzīvības devējai ir jābūt arī tās sargātājai. Tās nozīmē, ka pie svētku galda jāuzmana vīrs vai dēls, lai tas nepaceļ kādu glāzīti par daudz, pēc tam lai alkohola reibumā nesēžas pie stūres, tādējādi pasargājot arī iespējamās nelaimes gadījuma upurus. Savukārt, ja no dzeršanas atturēt neizdodas, tad atkal ir vainīga sieviete, kas nav pietiekoši audzinājusi konkrēto sabiedrības locekli, pievērsusies vairāk citām nodarbēm, piemēram, skaistumkopšanai, un nav spējusi sabiedriskā darba funkciju izpildīt.

“Sieviete sabiedrības attīstībā aizvien ir bijusi liela audzinātājas loma,” 1959. gada novembrī raksta skolotāja N. “Esmu ievērojusi, ka vieglprātīgi zēni meiteņu ietekmē labo, kļūst garīgi bagātāki, pārvar sliktās rakstura iezīmes,” skolotāja norāda uz jebkura vecuma sievietes lomu un nozīmi sabiedrības audzināšanā.³⁸

Sieviešu padomes locekle O. Pūpola 1953. gadā lasītājām lika pie sirds, ka pagājuši tie laiki, kad katra cilvēka ģimenes dzīve bija viņa personīgā lieta:

Mūsu sabiedrība iejaucas un iejauksies katrā ģimenē, kas neatbilst padomju ļaunū morālei, un aizrādīs katram, kas nedzīvo padomju cilvēka cienīgu dzīvi.³⁹

Sabiedrības uzraudzes funkciju pilda arī padomju saimniecības “Oļaine” pastniece Rasma Martinsons, kura ikdienā sastopas ar daudzām ģimenēm un, uz sava divriteņa minoties no viēnām mājām uz otrām, pārdomā un izsaka spriedumus par redzēto.

Kāpēc gan tas tā? Strādā uz lauka Andra māmiņa, strādā Daces māmiņa, bet, lūk, meitenītei vienmēr tirs priekšautiņš, glīti sasukāti matiņi, Andrim turpretim noplīsis netīrumos noplēkšējis uzvalciņš, ka taisni žēl skatīties. [...] Nevaļa tad nevaļa, bet laikam taču arī neizdarība,

spriež pastniece. Bet žurnāliste S. Bremze pēc sastapšanās ar pastnieci saka:

Mūsu republikā ir daudz pastnieku. Vairums no viņiem sievietes, vairums no viņiem savu darbu veic tikpat labi kā Rasma. Bet vai visas viņas ikdienas gaitās iet vērīgām acīm?⁴⁰

Šādu situāciju apraksti “Padomju Latvijas Sievietes” slejās sastopami bieži. Tie ne vien vēsta par padomju sievietes aktīvo pozīciju sabiedrībā, bet arī apstiprina padomju varas centienus kontrolēt visas sadzīves, publiskās un privātās jomas, konstruējot sabiedriski atbildīgas sievietes tēlu un socializējot tajā sievieti, šajā kontrolē iesaistot arī jebkura vecuma, sociālā statusa un ģimenes stāvokļa sievieti, jo “modrība ir padomju cilvēka svēts pienākums”.⁴¹

“Būt atbildīgai par visu un visiem. Par tām trim izgāzušajiem ābelītēm dārzā. Par sviestu veikalā ...”, žurnāla 1961. gada maija numurā saka raksta varone.⁴² Lasot “Padomju Latvijas Sieviete”, rodas iespaids, ka sieviešu sociālajai aktivitātei bija savā ziņā jākompensē arī sabiedriskās apkalpošanas sfēras trūkumi, ekonomiskās sistēmas neattīstība un daudzviet arī sliktie dzīves apstākļi. Ar sava piemēra spēku sievietei bija jānudina sabiedrība vai pašai jāpaveic tas, ko nebija izdarījusi vai nespējusi izdarīt sistēma.

Žurnāla varones tiek portretētas kā modras un vērigas sadzīves parādību uzmanītājas, bet lasītājas tiek aicinātas būt arī politiski modrām, jo "imperālistiskos aģentus un aģentus ātri atmasko tur, kur ir politiska modrība," lasītājām norāda LPSR tieslietu ministre E. Veinberga.⁴³

Sieva = Vīrs / Sieva > Vīrs

Padomju ģimenes ideālmotīvs bija valsts ideoloģiski konstruēts. Valsts konstruēja arī dzīves apstākļus, migrāciju, profesionālo mobilitāti, kā arī bija atbildīga par sociālajām garantijām un maternitāti, raksta pētnieces A. Tjomkina un A. Rotkirha.⁴⁴ Neskatoties uz oficiālajā diskursā pausto pieprasījumu pēc dzimšu attiecību demokratizācijas, realitātē Padomju Savienībā dzimšu attiecības darbojās kā trīs "dzimšu kontrakti" – oficiālā, ikdienas (ēnas) un nelegitīmā –mijiedarbība.⁴⁵

Prasme organizēt ikdienu (nopirkt produktus, nodrošināt ģimeni ar pārtiku, iegādāties deficīta preces, iekārtot bērnu bērnudārzā vai labā skolā, bet māti pie laba ārsta) bija svarīgs sievietes sociālās kompetences sievietes – sievietes saimnieces pierādījums,

uzskata A. Tjomkina un A. Rotkirha.⁴⁶

Ikdienas dzīvē no sievietēm kā pašsaprotamu normu sagaidīja tradicionālo rūpju un gādības, apkalpošanas, reālās un simboliskās maternitātes izpildi. Kā arī to darbību izpildi, kas kompensētu valsts neattīstītās sabiedriskās apkalpošanas un sociālās servisa funkcijas. Šī dzimtes kontrakta ēnas puse bija tā, ka uz sievietes pleciem gulās atbildība teju par visām ar ģimenes labklājību saistītajām un sadzīves organizēšanas jomām.

Statistikas dati liecina, ka sievietes dzīvei pētāmajā periodā vajadzēja būtiski uzlaboties. Arī žurnāla lappusēs 1959. gada septembrī sievietēm sola grandiozu nākamās septiņgades plānu:

Saisināta darba diena, pārtikas un rūpniecības preču pārpilnība, ērti un gaiši dzīvokļi ... Kas gan visu to var uzskaitīt! Sabiedriskās ēdināšanas punkti, mazbērnu novietnes un bērnu dārzi – tas viss ievērojami atvieglos sievietes mājas soli. [...] Septiņgadē Padomju Savienības rūpniecības uzņēmumi paredzējuši ražot ļoti daudz dažādu ierīču un mašīnu sievietes mājas darbu atvieglošanai. [...] Droši vien daudzi būs ievērojuši, ka mūsu veikalos jau parādījušies pirmie virtuves kombaini. Gribas piemetināt, ka tas ir tikai sākums.⁴⁷

Tomēr analizētajos sieviešu portretakstos retumis pieminēti tikai bērnudārzi. Un arī tie visbiežāk situācijās, kad raksta varones ierunājas par to, ka bērnu darba laikā pieskata viņas vai vīra māte, jo "dabūt vietu mazbērnu novietnē šodien vēl nav nemaz tik vienkārši".⁴⁸ Par bērnudārzu trūkumu "Padomju Latvijas Sievietes" lasītāju konferencē sūdzas arī bagātās kopsaimniecības "Sarkanais Oktobris" sievietes:

Valdes vīri vēl arvien "kasa aiz auss" un nevar izrēķināt – būs no bērnudārza kāds labums vai nē, ja katru pirmdienu un sestdienu vajadzēs dot mātēm zirgus bērnu atvešanai un aizvešanai.⁴⁹

Arī citas pazīmes, kas liecinātu par mājas darbu atvieglošanu, rakstos neparādījās.

Žurnāla lappusēs reizi pa reizei ziņo, piemēram, par to, ka rūpnīcas sākušas ražot jaunu veļasmašīnu vai ledusskapi, tomēr sadzīves situācijas apraksts pārsvarā aprobežojās ar grāmatplaukta apskatu vai aprakstu par ģimenes kopīgajām pusdienām. Tas pats vērojams arī bērnu audzināšanas jautājumos – gan portretakstos, gan pārējos žurnāla materiālos tika izteikts publisks nosodījums mātēm, kas pietiekami nerūpējas par bērnu izglītību, parcīzu audzināšanu, tomēr konstruktīvi risinājumi, kā apvienot pilnu darba slodzi un zīdaiņa kopšanu, piedāvāti netika.

Kā palīgs sievietei portretakstos tika minēta vīramāte vai pašas māte, nevis vīrs vai sabiedriskās apkalpošanas sfēra. Arī par pārtikas produktu iegādi ir atbildīga vai nu sieva vai vīramāte, vai sievasmāte, atkarībā no tā, ar ko kopā laulātais pāris dzīvo.

Rakstot par kādu ģimeni, kas aizgājusi dzīvot atsevišķi no vīra vecākiem, tiek minēts gadījums, kad sievas gatavotās vakariņas vīram nav pa prātam un izceļas strīds. Par laimi, vīramāte ir nopirkusi dēla mīļāko ēdienu un, stāstīdama par to, cik ļoti šis ēdiens dēlam garšo jau no mazotnes, strīdu izšķir. Arī, kopš jaunais pāris dzīvo atsevišķi, dēls un vedekla pie vecākiem bieži griežas ar lūgumiem:

Māmiņ, izmazgā man kreklus, Brigita nepaspēj! Māmiņ, tu tik labi proti pāršūt, man šī kleita apnikusi!*

Arī kāda aktīva sabiedriskā darbiniece, skolotāja un divu bērnu māte, vairs netiek galā ar mājas rūpēm, kopš saslimusi radniece, kas ģimenē veica saimniecības darbus. Lai risinātu situāciju, sieviete apsver noalgot, jeb, raksta autora valodā runājot, "pieņemt" kādu sievieti, kas darbus padarītu.³¹ Tā netieši atklājas arī padomju ikdienas realitāte – sabiedriskās apkalpošanas sfēras mazattīstību aizstāj radi, draugi, kaimiņi.

Lasot rakstos paustos risinājumus sievietes ikdienas atvieglināšanai, rodas iespaids, ka sociālās palīdzības un apkalpojošā sfēra tiek attīstīta nevis, lai palīdzētu strādājošajai mātei, bet lai nekavētu strādnieci darba pienākumu izpildē.

Analizētajos rakstos ne žurnālisti, ne varones nemin, ka arī vīrs ir vienlīdz atbildīgs par mājsaimniecību un bērnu audzināšanu. Tiek nosodīti vīrieši, kas nestrādā vai dzer, tomēr vēl arvien kā pašsaprotama norma rakstus caurauž uzskats, ka sieviete ir atbildīga par to, lai māja ir sakopta, bērni un vīrs pačduši, bet, ja tas tā nav, tad sieviete pati ir vainīga, jo pārāk daudz velta laiku darbam, ieņem pārāk augstu un atbildīgu amatu. Lai gan redakcija atzīst, ka mājsaimniecības darbu izpildē būtu jāpiedalās kā vīram, tā sievietei, rakstos netieši atklājas, ka par to, vai šie darbi ir padarīti, atbildīga tomēr ir sieva. Nekādas izmaiņas ģimenes darbu pārdalīšanā rakstos nav vērojamas.

Kādā feļetonā pat tiek izsmieta sieva, kura visus mājas darbus uzticējusi vīram. Feļetona varone raksta draudzenei vēstuli, kurā sūdzas, ka vīrs pasācis vakaros vēl: nākt mājās un pat mēdz iedzert:

Es viņam biju ne tikai sieva, bet arī labs un izpalīdzīgs draugs. Kad viņš pārnāca no darba, es viņam arvien palīdzēju plīti iekurināt. Vakariņas arī neļāvu pašam vien gatavot – vienmer atradu, kur pielikt savu palīdzīgo roku – gan pieņemt sālī pie mercītes, gan nosūcu kartupeļus. Kad viņš mazgāja savus kreklus, es viņam vienmēr uzsilidiju ūdeni, kā arī iešpelsēju

1960 № 2

PADOMJU LATVIJAS
SIEVIETE

***Neredzamo
uzvedumu
režiore***

Izdarīt šīs parības, tālāk apskatīt. Un
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī

Andriete Babiņa

stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī

stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī

stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī

stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī

stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī
pārliecināties, ka šī ir tā, kas ir
stāsts, kas ir par šo tēmu. Un šī

1960

PADOMJU LATVIJAS
SIEVIETE

№ 6

Padomju Latvijas vizuālā sievietē.
20. gs. 60. gadi.

gludināmo mašīnu, un nekad neskopojos ar norādījumu, kā jāgludina vilnas, kā zida drānas. Kamēr viņš virtuvē nokopa vakariņu traukus, es iesteidzos istabā sameklēt radiofonā labu mūziku, lai, kāpjot pār istabas sliekšni, viņš uzreiz justos isti mājīgi.⁵²

Patiesais vispārējais sieviešu stāvoklis valstī, kā atzīst pētniece Lina Atvuda, nebūt "nebija saskaņā ar marksistiskajiem teorētiskajiem priekšrakstiem par sievietes dzīvi sociālismā".⁵³ Tika deklarēts, ka cīņa par sieviešu emancipāciju ir noslēgusies līdz ar Oktobra revolūciju un padomju valsts juridiski un politiski garantē vīriešu un sieviešu līdztiesību visās dzīves jomās. Tomēr valsts īstenotā politika un cilvēku dzīves realitāte (īpaši kopš 30. gadiem) atšķīrās no deklarētajām vienādu tiesību, pienākumu un lomu sabiedrībā nostādņēm dzimuma līdztiesības jomā.⁵⁴

Lai gan deklarētās tiesības bija vienādas, pienākumi un loma sabiedrībā bija būtiski atšķirīga. Tradicionāli rietumu sabiedrībā sievietēm raksturīga ekspresīvo lomu – rūpju, emocionāla darba, psiholoģiskā balansa uzturēšana ģimenē un sabiedrībā – izpilde. Savukārt "Padomju Latvijas Sievietē" parādās sieviete, kas atbildīga gan par ekspresīvo, gan instrumentālo – tradicionāli vīriešu – lomu izpildi. Turklāt obligāto lomu izpildei tiek piedāvātas nevienlīdzīgas iespējas.⁵⁵

Dzimtes netaisnīguma kategorija (visās tās evolūcijas niansēs) bija norma Padomju Savienības modelī. Nenoliedzami, mediju uzdevums bija to iekodēt sabiedrības priekšstatos. Arī "Padomju Latvijas Sieviete" apzinīgi/apzināti pildīja šo uzdevumu: konstruēja savam laikam sava laika sievieti,

par šo latviešu valodā iznākošo žurnālu 80. gados raksta V. Zelče.⁵⁶ Gan rakstos, gan fotogrāfijās izpaužas kopējā nostādne – radīt Darba-Varones, Mātes-Varones vai Mātes-Dzimtenes tēlu.⁵⁷ Sievieteī gan žurnālā, gan realitātē bija jāreprezentē vesela lomu virkne, kas uzsvēra sievietes dzīves daudzpusību un attīstības iespējas.

Uzticamā, biedriskā, tikumiskā un biklā

Sievietes kanona nomaiņa no buržuāziskā, kas ne reizi vien kritizēts "Padomju Latvijas Sievietes" lappusēs, uz padomju sievieti ietvēra sevī arī jebkādas seksualitātes izslēgšanu. Arī mīlestības tēma žurnāla lappusēs tika pieminēta tikai audzinošā un pamācošā formā. Lai gan lasītājas vēstulēs žurnāla redakcijai pieprasa informāciju par "dzimumdzīvi" vai "laulības dzīves higiēnu", pētāmajā laika periodā parādās tikai raksti par pusaudžu draudzību un par abortiem.

Pienemot, ka seksualitāte nav "dabas dota", bet tiek nemitīgi producēta arī ar valodas un runas palīdzību, iekļaujoties sociālajā realitātē un apgūstot tās normas,⁵⁸ jāsecina, ka "Padomju Latvijas Sieviete" kalpo par savdabīgu indivīda manuskriptu seksualitātes noliegšanai.

Pirmkārt, žurnāla diskursā seksualitāte un pats dzimumakts ir saistīts tikai ar reprodukcijas funkciju un maternitāti. Romantiskas attiecības starp vīru un sievu žurnāla portretakstos aprobežojas ar kopīgiem teātra, koncertu un bibliotēkas apmeklējumiem, kopīgām pastaigām pie jūras vai kopīgiem izbraucieniem ar slēpēm. Šie brīži tiek aprakstīti kā laulāto kopīga atpūta nedēļas nogalēs, kad aiz muguras ir

godam nostrādāta darba nedēļa katram savā ražošanas nozarē. Runājot par laulāto draugu attiecībām, žurnāls ietur oficiālo nostādni dzimumu jautājumos – "Sieva – biedrs un uzticams palīgs".⁵⁶

Neprecējušos pāru un īpaši jauniešu attiecībās žurnāls ieņēma ne vien audziņošu, bet arī stingru uzraudzības funkciju. Šis laiks padomju varas vēsturē iezīmējies ar stingru seksualitātes diskursa kontroli caur tā noliegšanu, sociālā kontrole un klases intereses bija svarīgākas par indivīda brīvību.

Tika publicēti raksti, kas deva padomus, kā meitenēm būtu jāuzvedas, satiekoties ar, protams, sava vecuma zēniem, kā jaunām sievietēm būtu jāpievērš uzmanība iepatikušā vīrieša morālajai stājai, tika publicēti arī raksti par sieviešu bēdīgo pieredzi attiecību veidošanā. Kopumā šajos rakstos valdīja divas nostādnes – ja attiecības nav izdevušās, ja vīrietis izrādījies negodprātīgs, tad būtībā vainīga ir pati meitene, kas vai nu nav pietiekami iepazīnusi šo vīrieti pirms attiecību uzsākšanas, vai arī pati uzvedusies nesievišķīgi, nepietiekami augstu vērtējusi savu lepnumu. Turklāt ar vārdu "attiecības" tiek domāta kopīga pasākumu, deju apmeklēšana, kopīgas intereses.

Otrkārt, tiek konstruēts seksualitātes noliegums, skūpstīšanās ar puisi tiek saukta par nevajadzīgu vaļību, "deju vakari, parasti ne mūsu klubā ... Vēlas mājās nāksanas"⁵⁷ – par padomju sievietei nepieņemamām.

Tāpat kā laulātie padomju sistēmā tika uzskatīti par biedriem un draugiem, arī jauniešu attiecību pamatā bija jābūt biedriskumam. Būtībā nav atšķirības starp draudzību zēnu starpā, meiteņu starpā un draudzību starp meiteni un zēnu, — uzskatīja skolotājs J. Kalnciems.⁵¹

"Izmantojot katru izdevīgu gadījumu – sarunājoties, kopīgi lasot, vērojot dzīvnieku vai augu dzīvi, – vajag ļoti smalkjūtīgi un vienkārši izskaidrot dzīvo būtņu vairošanās likumus, norādot uz sugas turpināšanās instinktu," par dzimumdzīves nozīmes skaidrošanu raksta "Padomju Latvijas Sieviete".⁵²

Lielā mērā tieši meitene bija atbildīga par to, vai attiecības ir picklājīgas, tieši meitene kā sabiedrības goda tēls ir jāuzmana. Padomju Savienībā sieviešu un vīriešu mijiedarbību I. Kons raksturo kā jātnieka un zirga attiecības – zēniem var atļaut lielāku brīvību un patstāvību, bet meitenes ir stingri jādresē un jākontrolē. Simboliski runājot, jaunas padomju sievietes tiek atspoguļotas kā meitenes ar kārtīgi sapītām bizītēm, bet padomju vīrieši, lai gan ne slavējami, tomēr drīkstēja būt arī kā zēni ar nepaklausīgu matu ērkuli.

Lielā nozīme attiecību kontrolē gan žurnālā, gan realitātē ir ne tikai ģimenei ("Nekad, nevienā gadījumā māte nedrīkst zaudēt modrību"⁵³), bet arī darba vai mācību vietas kolektīvam.

Ir vecāki, kas atļauj saviem bērniem rīkot dažādus groziņu vakarus ar iedzeršanu un dejošanu. Pie tam šo vakaru organizēšana tiek slēpta no skolas,

raksta J. Kalnciems.

Žurnālā atzīst arī to, ka ne vienmēr jauniešu attiecības veidojas pienācīgi. Šādos gadījumos dzimuma tieksme tiek uzskatīta pat par deģenerācijas cēloni.⁵⁴ PSRS attieksmi pret seksualitāti un ķermeni I. Kons raksturo kā seksofobiju,⁵⁵ jo kails vai

atkailināts ķermenis tika uzskatīts par nepieklājīgu un nepieņemamu publiskajā diskursā, kas, protams, ietekmēja arī sociālo realitāti un socializācijas procesu kopumā.

Lai gan oficiālajā un publiskajā diskursā noklusēta, tomēr seksuālā dzīve pastāvēja arī jauniešu vidū⁶⁶ un pētāmajā periodā salīdzinājumā ar 1939. gadu palielinājies gados jaunāko precēto cilvēku skaits.⁶⁷ Šo pirmslaulību dzimumsakaru sekas bieži vien bija grūtniecība, kurai atkarībā no apstākļiem sekoja aborts, vientuļās mātes statuss vai laulības.

Aborts pētāmajā laika posmā bija legalizēts un bieži vien — vienīgā sievietes iespēja kontrolēt pašai savu dzīvi. Tomēr žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete" portretakstos aborts pieminēts netiek. Tā pastāvēšanu apstiprina tikai vēstulju slejas vai redakcijas atbildes un komentāri.

Vientuļās mātes statuss, kaut arī neatbalstīts, tomēr žurnālā netika pelts.

Mūsu sabiedrība nenovēršas ne no viena cilvēka, kura dzīves ceļš nav ievirzījies gluži tā, kā būtu labi un vēlami viņam pašam un citiem. Tu zini, Anna, ka neviens tevi nenosodīs par tavu sānis sperto soli,

sabiedrības nostāju klāsta žurnāliste D. Ziverte.⁶⁸

Pēckara seku iespaidā⁶⁹ tika uzskatīts, ka labāk, lai bērns dzimst neprecētai sievietei nekā nedzimst vispār.⁷⁰ Portretakstu varones, kas bija vientuļās mātes, savus vīrus bija zaudējušas karā un tika uzslavētas par to, ka spējušas vienas pašas uzaudzināt bērnu. Žurnāls neraksta par vīru pamestām sievietēm. Citā statusā bija tās sievietes, kas par vientuļajām mātēm bija kļuvušas pirmslaulību dzimumdzīves rezultātā. Lai gan pieminētajos gadījumos visas sievietes izteica vēlēšanos veidot ģimeni, bet to nevēlējās vīrietis, par vainīgām šajā situācijā tomēr tika uzskatītas sievietes, jo, ielaižoties attiecībās, nebija pietiekami iepazīnušas vīriešu morālo stāju, bija pārāk vieglprātīgi izturējušās pret savu meitenes godu vai pat pašas uzplijušas vīrietim. Rakstos parādās arī valsts komandējoši administratīvā politika ģimenes un laulību nostiprināšanā, valsts un sabiedrisko organizāciju iejaukšanās un indivīda privātās dzīves kontrolēšana.

Piemēram, raksts par kādu meiteni, kura ir stāvoklī un lūdz rūpnīcai, kur viņa strādā, piešķirt dzīvokli, jo citādi bērna tēvs viņu neprecēs. Šī epizodes stāstītāja ir rūpnīcas arodkomitejas locekle, kam ir jāizlemj, vai meitenei piešķirs dzīvokli:

Parasti pie mums nāk precēti cilvēki un izsaka tādu vēlēšanos. Precēti cilvēki, kam ir bērns vai kas tādu gaida. [...] Bet ja dzīvokļa nebūs? Tad viņš tevi neprecēs? Anna atbildēja skaidri: jā, neprecēs. Vispirms dzīvoklis, tad kāzas. Vai es tur saskatu kaut ko nepareizu? Ka divi cilvēki grib dzīvot kopā netraucēti? [...] Es nolēmu runāt ar Annas draugu. [...] Kā viņš rīkotos, ja viņa varētu dabūt dzīvokli? Viņš atbildēja: "Slikti jau nebūtu. Kopmītne mēs esam astoņi vienā istabā." [...] Pēc šīs sarunas es Annai pateicu: – Robertu pie tevis noturēt ar dzīvokļa palīdzību mēs nevaram.⁷¹

Protams, vispieņemamākais grūtniecības risinājums bija ģimenes dibināšana, ko padomju vara atbalstīja, tomēr nenodrošināja sabiedriskās apkalpošanas sistēmas funkcionēšanu tādā līmenī, kas sievietes – mātes un sievas ikdienas rūpes padarītu

vieglākas. Savukārt līdz ar sievas statusa iegūšanu sievietei tika piesaistīta arī vesela virkne pienākumu, jo tikai kārtīga un rūpīga sieviete spēj būt laba māte un sieva.

Paraugi, kam līdzināties

Oficiāli sludinātā dzimumu vienlīdzība daļēji un visbiežāk amatpersonu un sabiedrisko aktīvistu vārdos iezīmējās tikai žurnāla konstruētajā realitātē. I. Kous norāda, ka, sākot ar 1970. gadu, PSRS izveidojās pretestība sieviešu vienlīdzības idejai. Tomēr līdz tam brīdim sievietes cieta no psiholoģiskā atbalsta trūkuma gan ģimenē, gan sabiedrībā kopumā. Paradoksāli, bet kopēja padomju sabiedrības tendence visā tās pastāvēšanas laikā bija vīriešu demaskulinizācija,⁷² kas neizbēgami mainīja arī sievietes lomu sabiedrībā un ģimenē.

Darbā pēdējais laika periods 1952.–1965. gads ir laiks, kurā dzimusi, augusi, veidojusies par vīrieti vai sievieti kā sociālu kategoriju mūsdienu sabiedrības daļa, tai skaitā arī sievietes, kuras Latvijā tradicionāli bijušas vairāk nekā puse no iedzīvotājiem. Savā ziņā arī tā mūsdienu sabiedrības daļa, kas dzimusi pēc šajā darbā pētītā perioda, ģimenes un sabiedrības iespaidā ir netieši socializējusies arī pētāmā perioda vērtību un dzimtes sistēmā.

Darbā analizētie sieviešu portretaksti, kā arī pārējās ar sievietes dzīvi saistītās apskatītās publikācijas uzskatāmi parāda pie varas esošās ideoloģijas vēlamo sievieti. Caur tās dzīvesstāstu, nodarbošanos, rakstura īpašībām un situāciju, kurā "Padomju Latvijas Sieviete" žurnālists to ir sastapis, žurnāla lasītājam tiek konstruēts un parādīts sabiedrībā akceptētais un nosodāmais. Būtībā caur konkrētu situāciju aprakstu lasītājam ir dots scenārijs, kā "padomju sievietei" jārikojas konkrētā situācijā.

Konkrētās sievietes individualitāte un neatkarotājāmība zaudēja nozīmi, un bieži rakstos nav izmantoti pašu sieviešu izteikumi, bet šabloniski oficiālā diskursa atreferējumi. Līdz ar to lasītājam zūd iespēja pašam iepazīt sievieti caur tās valodu un spriedumi par varoni jāizdara, balstoties uz žurnālista pieredzi. Toties rodas situācija, kad lasītāja, meklējama savu interešu, vajadzību apmierinājumu sev adresētā žurnālā, sastopas ar svešu, oficiālu, "pareizu" sievieti, kuras paraugam arī viņai būtu jāseko.

Kopumā sievietes dzimtes konstrukcija žurnālā atbilst pētāmā perioda nostādnei – sieviete–māte–strādniece, turklāt atklājas, ka šie apzīmējumi ir cits citu papildinoši un likumsakarīgi. nestrādājoša māte nevar būt labs paraugs bērnu audzināšanā, savukārt strādniecei ir jābūt modrai un aktīvai, lai pamanītu un norādītu kāda kolēģa neizdarību vai to, ka ģimenes dzīves nesakārtotība traucē darba pienākumu izpildi. Turklāt partijas direktīvas sieviešu jautājumā – visu sieviešu iesaistīšana profesionālajā ārpusmājas darbā, aktīva līdzdalība politiskajā un sabiedriskajā darbā un ģimenes attiecību demokratizācija, mājsaimniecības pienākumu sabiedriskošana, sabiedriskā palīdzība bērnu audzināšanā, atpalikušu uzskatu par sievietes vietu un lomu sabiedrībā un ģimenē pārvērtēšana – bija tikai žurnāla konstruētā realitāte, kurai sievietēm bija jānotic un jāsocializējas tajā, taču ikdienas dzīvē valdīja dzimšu kontrakta ēnas puse.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Jurciņa, A. *Sieviete – Personība*. Rīga: Liesma, 1975. 29. lpp.
- ² 1959. gadā notika pirmā tautas skaitīšana pēc kara Latvijā. Apkopotie dati vēstija, ka 56,1% no Latvijas iedzīvotājiem ir sievietes. Salīdzinājumā ar 1939. gadu sieviešu skaits pilsētā palielinājies par 20%.
- ³ Komunisma materiālā bāze – augsti attīstīta ražošanas visās ekonomikas nozarēs, kuras pamatā ir valsts pilnīga elektrifikācija, tautsaimnieciskā ķimizācija, ražošanas procesu kompleksa mehānizācija un automatizācija. Sk.: Samsons, V. (red.). *Latvijas PSR mazā enciklopēdija*. Rīga: Zinātne, 1968. 2. sēj. 111. lpp.
- ⁴ Zem Lielā Oktobra kara. *Zinātne un Tehnika*. Rīga. 1962. 3: 2.
- ⁵ Уровень образования женщин и участие их в общественном производстве и государственном управлении. В кн.: *Женщины в Латвийской ССР*. Рига: ЦСУ, 1975. С. 33–58.
- ⁶ Ja 1950.gadā cilvēki bija apmeklējuši frizētavas 3,5 miljonus reizi. 1965. gadā apmeklējumu skaits bija pieaudzis vairāk kā uz pusi. Sk.: *Женщины в Латвийской ССР*. Рига: ЦСУ, 1975. С. 79–90.
- ⁷ Jurciņa, A. *Sieviete – Personība*. 82. lpp.
- ⁸ Темкина А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России. В кн.: Новикова Ирина (ред.). *Гендер, культура, общество*. Рига: Проект "Женщины Балтии", 2003. С. 71–75.
- ⁹ Zelče, Vita. Latvijas sieviete: Žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete"/"Sieviete" veidotais diskurss. 1986–1991. Grām.: Brikše, Ina. (red.). *Komunikācija: Kultūra, sabiedrība, mediji*. Rīga: Zinātne, 2002. 55.–77. lpp. (Latvijas Universitātes raksti, 648. sēj.)
- ¹⁰ Eglīte, Pārsla. Latvijas iedzīvotāju skaita un etniskā sastāva veidošanās XX gadsimtā. Grām.: Strods, Heinrihs (red.). *Latvijas Okupācijas muzejs. Gadagrāmata. Nācija gūstā*. Rīga: OMF, 2002. 102. lpp.
- ¹¹ Vitols, J. Lauība statistikas skatījumā. *Zinātne un Tehnika*. 1965. 8: 9–11.
- ¹² Zelče, Vita. Latvijas padomju sievietes konstrukcija: Pirmā identitāte – darba sieviete (1940–1941). Grām.: Brikše, Ina. (red.). *Komunikācija: Dzimtes pētījumi*. Rīga: Zinātne, 2002. 35. lpp. (Latvijas Universitātes raksti, 655. sēj.)
- ¹³ Bown, C. M. *Art Under Stalin*. New York: Holmes&Meier, 1991. P. 90.
- ¹⁴ Clark, K. *The Soviet Novel: History as Ritual*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 1981. P. 146, 147.
- ¹⁵ Дашкова Т. Работницу – в массы: политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов. Sk. internetā <http://www.nlu.magazine.ru/reporter/31.html>
- ¹⁶ Turpat.
- ¹⁷ Attwood, Lynne. *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*. New York: St. Martin's Press, INC., 1999. P. 156.
- ¹⁸ Samsons, V. (red.). *Latvijas PSR mazā enciklopēdija*. 2. sēj. 691. lpp.
- ¹⁹ Balode, S. (red.). *Padomju Latvijas Sieviete*. Rīga: Latvijas laikrakstu un žurnālu izdevniecība, 1952; 1953; 1957; 1960.
- ²⁰ Limane, Lilija. Sieviete mūžam mainīgā. *Sieviete*. 2002. 4: 8,9.
- ²¹ Artuveni piektdaļu no žurnāla apjoma, piemēram, 1954. gadā ierēma daiļliteratūra, dzeja un dziesmas. 15% bija ziņas, aktualitātes, jaunumi politikā, jaunpieņemto likumu vai lēmumu publikācijas. Nedaudz vairāk piedāvāja padomus mājsaimniecībā. 21% apjoma veltīja sievietes dzīvesstāstu, profesiju vai arodu aprakstam, reportāžām par sievietēm kolhozos. Savukārt mode un skaistumkopšana aizņēma 3% žurnāla apjoma. Sk.: Pulkstene, Gerda. *Sieviešu žurnālu "Padomju Latvijas Sieviete" tematikas analīze (1953.–1955. un 1976.–1978. gadā): Kursa darbs*. Rīga: LU SZF Komunikācijas studiju nodaļa, 2003. 15. lpp.
- ²² Zelče, Vita. Latvijas padomju sievietes konstrukcija: Pirmā identitāte – darba sieviete (1940–1941). 34. –59. lpp.
- ²³ Тивāk sk.: Дашкова Т. Идеология в лицах. В кн.: Аймермахер К. (ред.). *Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века*. Москва: АИРО СС, 2002. С. 112.
- ²⁴ Kalciņš, J. Labo un uzlažo. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1959. 1: 5,6.
- ²⁵ Дашкова Т. Идеология в лицах. С. 112.
- ²⁶ Анкурс, Е. Pa Partijas nosprausto ceļu. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1952. 1: 5,6.
- ²⁷ Sievietes vieta dzīvē. *Turpat*. 1957. 2: 6.

- ²⁵ Lapsa, J. Meitene vada traktorū. *Turpat.* 1952. 11: 20,21.
- ²⁶ Afrenovičs, M. Agronomes pirmais gads. *Turpat.* 1955. 3: 6–8.
- ²⁷ Meškuns, E. Edīte Kokāre. *Turpat.* 1955. 11: 6,7.
- ²⁸ Makarova, Olga. Skaidro siržu kodekss. *Turpat.* 1961. 9: 1,2.
- ²⁹ *Turpat.*
- ³⁰ Zvaigznīte, L. Gribas strādāt. *Padomju Latvijas Sieviete.* 1956. 2: 7.
- ³¹ Tomičina, V. Atsaucīgā pārdevēja. *Turpat.* 1953. 11:5,6.
- ³² Lipsberga, H. Darbs mūsu ierociņā. *Turpat.* 1961. 3: 2.
- ³³ Jurciņa, A. *Sieviete – Personība.* 31. lpp.
- ³⁴ Pūce, M. Tautas tiesnese. *Padomju Latvijas Sieviete.* 1953. 10: 9.
- ³⁵ Vēstulju apskats. Par meitenes lepnumu. *Turpat.* 1959. 11: 21.
- ³⁶ Pūpoļa, O. Tā nav personīga lieta vien. *Turpat.* 1953.4: 7,8.
- ³⁷ Bremze, S. Ar vērigām acīm. *Turpat.* 1961. 2: 11.
- ³⁸ Veinberga, E. Modrība – padomju cilvēku svēts pienākums. *Turpat.* 1953. 8: 4.
- ³⁹ Mincs, O. Augustes Junges divas dzīves. *Turpat.* 1961. 5: 2,3.
- ⁴⁰ Veinberga, E. Modrība – padomju cilvēku svēts pienākums. *Turpat.* 1953. 8: 4.
- ⁴¹ Темкина А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России. С. 69.
- ⁴² *Turpat.* 58. lpp.
- ⁴³ *Turpat.* 74. lpp.
- ⁴⁴ Priēde, S. Par dažām septiņgades veltēm mūsu republikas sievietēm. *Padomju Latvijas Sieviete.* 1959. 9: 1,2.
- ⁴⁵ Spāre, V. Bailes no pavadas. *Turpat.* 1961. 2: 16.
- ⁴⁶ Ir pamats būt neapmierinātām. *Turpat.* 1960. 9: 4.
- ⁴⁷ Spāre, V. Bailes no pavadas.
- ⁴⁸ Mētra, A. Sākšu visu no gala. *Padomju Latvijas Sieviete.* 1959. 11:18.
- ⁴⁹ Marcikiana, Ak, šie vieglprātīgie vīriņi. *Turpat.* 1957. 6: 17.
- ⁵⁰ Atwood, Lynne. *Creating the New Sovietic Woman.* P. 171.
- ⁵¹ Zeļe, Vita. Latvijas sieviete: Žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete"/"Sieviete" veidotais diskurss. 1986–1991; Лашкова Т. Работницу – в массы: политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов.
- ⁵² Здравомыслова Елена, Темкина Анна. Социология гендера. В кн.: Жеребкина Ирина (ред.). *Введение в гендерные исследования.* Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. С. 155.
- ⁵³ Zeļe, Vita. Latvijas sieviete: Žurnālā "Padomju Latvijas Sieviete"/"Sieviete" veidotais diskurss. 1986–1991. 73. lpp.
- ⁵⁴ Арисов Владимир. Советская "матриархалка". В кн.: Альчук А. (ред.). *Женщина и визуальные знаки.* Москва: Идея–Пресс, 2000. С. 7.
- ⁵⁵ Lalalainena, Peivi. Seksualitāte. Grām.: Koivunena, Anu, Liljestrema, Marianne (red.). *Atslēgvārdi: Desmit sofi feminisma pētniecībā.* Rīga: LŪ Dzimtes studiju centrs, 186. lpp.
- ⁵⁶ Tikai aptuveni piektdaļā analizēto rakstu pieminēts varones vīrs, bet vairāk nekā pusē varones ģimenes stāvoklis netiek pieminēts vispār. 13 rakstu varones bija t.s. vieninieki – gados nobriedušas sievietes, kas dzīvoja vienas.
- ⁵⁷ Ziverte, D. Tiesības un pienākumi. *Padomju Latvijas Sieviete.* 1960. 2: 16,17.
- ⁵⁸ Kalnciems, J. Zēnu un meiteņu draudzība. *Turpat.* 1953. 7: 20.
- ⁵⁹ Grūts posms. *Turpat.* 1961. 2: 21,22.
- ⁶⁰ *Turpat.*
- ⁶¹ Kalnciems, J. Zēnu un meiteņu draudzība. *Padomju Latvijas Sieviete.* 1953. 7: 20.
- ⁶² Кон И. *Сексуальная культура в России.* Москва: О.Г.И., 1997. С. 153.
- ⁶³ Krievu pētnieks S. Golods (С. Голод) vairāku gadu desmitu garumā pētījis Ļeningradas studentu seksuālās dzīves dinamiku un konstatējis, ka, piemēram, 1965. gadā 5,3% studentu, kuriem bija seksuāla pieredze, dzimumdzīvi uzsākuši pirms 16 gadu vecuma, savukārt 33% vecumā no 16 līdz 18 gadiem, bet 39,5% – esot 19–21 gadu veci. Nav pamata uzskatīt, ka LPSR būtu būtiskas atšķirības. Turklāt 46,1% no aptaujātajām Ļeningradas studentēm dzimumdzīvi motivēja ar abpusēju mīlestību, bet 11% ar patīkamu laika pavadīšanu. Sk.: Кон И. *Сексуальная культура в России.* С. 265.
- ⁶⁴ Vītols, J. Lauļība statistikas skatījumā. *Zinātne un Tehnika.* 1965. 8: 9–11.
- ⁶⁵ Ziverte, D. Tiesības un pienākumi. *Padomju Latvijas Sieviete.* 1960. 2:16,17.

⁶⁰ 56,1% no Latvijas iedzīvotājiem ir sievietes. Karalaika zaudējumi un tautas neatražošanas dēļ sieviešu skaitliskais pārsvars pār vīriešiem bija relatīvi lielāks, nekā tam vajadzētu būt. Sk.: Численность женщин. В кн.: *Женщины в Латвийской ССР*. Рига: ИЦУ. 1975. С. 12–29.

⁷⁰ Attwood, Lyne. *Creating the New Soviet Woman*. P. 161.

⁷¹ Ziverte, D. Tiesības un pienākumi. *Padomju Latvijas Sieviete*. 1960. 2: 16,17.

⁷² Кош И. *Сексуальная культура в России* С 243.

Raksta pamatā ir bakalaura darbs, aizstāvēts 2003. gadā Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļā; zinātniskā vadītāja Vita Zelče.

Vineta Sprugaine

The Construction and Constructing of the Female Gender in the Magazine “*Padomju Latvijas Sieviete*” (Soviet Latvian Woman) (1952–1965)

Society underwent a series of gender systems, visual canons, values and models in the 1950s which transformed people into “Soviets” and women into “Soviet women”. The mass media helped to reconstruct genders, socialising women in the concrete Soviet society, helping her to love Soviet values, to celebrate Soviet holidays, to believe in Soviet ideas and to rejoice at “common” victories. This paper analyses the magazine “*Padomju Latvijas Sieviete*” which, during the period that is surveyed, was the only media outlet to be addressed specifically to women. Just like any other publication in the Soviet Union, it was subject to strict controls and was an instrument for the Communist Party in the social training of women. The aim was to focus women on the overall goals of the Socialist society and to involve them in the pursuit of those goals. The magazine fulfilled its function by filling its pages with constructions of the desirable Soviet citizen and a Soviet reality which (although it did not exist in real life) was so colourful, happy and optimistic that it satisfied the government’s functionaries. The bottom line is that readers had to deal with two separate realities – everyday lives were not well developed in economic or social terms, even as the magazine presented rich lives for Soviet working women and mothers.

In this paper, gender is reviewed both as a basic unit in the social order that has classically been defined by theorists in sociology and, from the perspective of feminist theory, as socially organised relations between government and inequality. Assuming that gender is not a social role, because it does not have a situational nature, we find that gender includes a cohort of basic properties and forms a foundation for the reflection of the properties of other roles. Analysing the constructed portrayal of the woman – her appearance, family status, employment, lifestyle, values, attitudes and problems – we must take into account the specifics of the period at hand. The media

presented only those images of women which were acceptable to those who were in power. In analysing the heroines of the various articles, therefore, we must analyse the gender discourse that was accepted by the system. The image of the woman in Soviet mythology served as a symbol of progress for the Soviet state.

Analysis in this paper focuses on portrayals of women, as well as other publications which have to do with the lives of women. This makes clear the kind of woman whom the authors of Soviet ideology wished to see. The "journalists" of "*Padomju Latvijas Sieviete*" told life stories, described employment, personalities and situations in which women are encountered, and this constructed and presented that which was publicly accepted or denounced. Readers read descriptions of concrete situations which represented scenarios for how the "Soviet woman" must act and behave in each specific situation.

The individuality and uniqueness of specific women became unimportant. Articles in "*Padomju Latvijas Sieviete*" often did not quote women as such. Instead, they reported on the official discourse of the day. Readers could not learn about women through their language or their judgments – the experience of the "journalist" was key. Readers may have searched for information about their own interests and needs in the magazine that was meant for them, but instead they encountered a strange, official and "correct" woman whose example should be observed.

In the construct of the feminine gender in "*Padomju Latvijas Sieviete*", the magazine stuck to the basic thinking of the age – women were both women and workers, and these words supplemented one another. A mother without a job could not set a good example for her children, while a working woman had to be alert and active in pointing to the laziness of a colleague or to a situation in which disorderly family lives were keeping colleagues from doing their work properly.

The period of time which is studied in this paper is an era during which many members of Latvia's contemporary society were born, grew up and emerged as men or women in terms of a social category. Women have traditionally represented more than one-half of the population of Latvia. People who were born after the period that is studied here, moreover, were indirectly socialised under family and public influence by the values and gender system which prevailed during the period in question.

Keywords: Woman, working woman, mother, party, work, duties, responsibility.

Inese Priedīte

Seksualitātes diskurss Latvijas vadošajos žurnālos (1985–1995)

Rakstā analizēts seksualitātes diskurss vadošajos latviešu žurnālos laikā no 1985. līdz 1995. gadam, raksturojot tajā konstruētās zināšanas, uzvedības noteikumus un normas. Žurnālu satura demokratizāciju 1985. gadā turpināja seksuālā revolūcija, kas aizsākas 1987. gadā un kulminēja 1988. un 1989. gadā. Medijos ienāca jaunas rakstu tēmas, uzvedības un attiecību scenāriji, un seksualitāte kļuva par vienu no ziņu vērtībām. Seksualitātes diskurss veica dažādu valsts iekārtu, ideoloģiju, ekonomisko sistēmu un politisko aktoru legītimizācijas funkciju, mainoties līdz politiskajiem, sociālajiem un ekonomiskajiem procesiem sabiedrībā. Pārejas perioda Latvijā izmaiņas seksualitātes diskursā, kad padomju priekšstatus nomainīja rietumnieciskās uzvedības normas un vērtības, veicināja vispārējos demokratizācijas un liberalizācijas procesus valstī.

Atslēgvārdi: seksualitātes diskurss, dzimtes lomas, homoseksualitāte, dzimstības kontrole, seksuālā vardarbība, laulība, dzimumaudzināšana, seksuālā revolūcija.

Cilvēce seksualitāti vienmēr ir apzinājusies noteiktās normu un nozīmju struktūrās. Ikvienu laikmeta kultūra paredz ierobežojumus, aizliegumus un pozitīvus uzvedības modeļus, veidojot sabiedrības priekšstatus par atļauto un aizliegto. Diskursīvās prakses rada vēsturisku noteikumu grupas, kuras nosaka, kas un kādā veidā var tikt izteikts noteiktā sociālā, ekonomiskā, ģeogrāfiskā vai lingvistiskā zonā. Diskursi, to skaitā mediju veidotie, strukturē un organizē veidu, kādā runā par tēmu, objektu vai procesu, nodrošina noteikumus, atļauju vai aizliegumu sociālai un individuālai darbībai, piedāvājot pozīcijas runāšanai, rakstīšanai, rīcībai.¹ Diskursi rada objektus, par kuriem tie runā, vēsta, kādam jābūt normālam vīrietim, normālai sievietei un normālam attiecībām. Tieši diskursā iezīmējas sabiedrības priekšstati un idejas par labo un ļauno, morālo un amorālo, pieņemamo un nepieņemamo.² Tādējādi seksualitātes diskursa pētījumi var kalpot kā zināšanu avots par sabiedrību, vērtībām un varas attiecībām tajā, tie arī ļauj spīlgti iezīmēt un novērtēt mediju ietekmi uz cilvēka domāšanu un izturēšanos.

Mediju diskursā ietvertās un konstruētās zināšanas, priekšstati un uzvedības modeļi, kas attiecināmi uz seksualitāti un cilvēka seksuālo dzīvi, ir šā pētījuma

uzmanības centrā. Darba mērķis ir identificēt pārejas posma seksualitātes diskursa tēmas un īpatnības, raksturot diskursā konstruētos tēlus, attiecības, normas un zināšanas, kā arī atbildēt uz jautājumu, vai un kā 20. gadsimta 80. un 90. gadu Latvijā notikusi pāreja no komunisma uz demokrātiju, no komandekonomikas uz brīvā tirgus ekonomiku, no varas uzspiestiem aizliegumiem uz brīvību ietekmēja seksualitātes diskursa konstrukciju medijos – kā mainījās vērtības, zināšanas, uzvedības normas un noteikumi, kā mijiedarbojās varas attiecības sabiedrībā un mediju veidotie seksualitātes diskursi.

Kad saduras vērtības un normas: padomju un Rietumu seksualitātes kultūra

Aizsākoties padomju sistēmas transformācijai, Latvijā dzimtes modelī dominēja patriarhālo normu uzsvērumš un sievietes pašvērtības noliegums, sievietes sociālais pienākums bija dzīvot citu dzīves, ziedoties mājas un nācījas interesēm.³ Šajā laikposmā kultūrā sadūrās divas atšķirīgas seksualitātes kultūras. Padomju kultivētie priekšstati par ģimenes lomu, dzimstības kontroli, padomju seksofobija saskārās ar jaunievedumiem no Rietumu kultūras. Kaut arī padomju un demokrātiskās Rietumu pasaules seksualitātes konstrukcijās ir kopīgi elementi, kurus noteikusi galvenokārt patriarhāta dominante šajās kultūrās, ienāca arī daudz jaunu zināšanu un atšķirīgu priekšstatu par pieņemamo un nepieņemamo, vēlamo un nevēlamo. Padomju seksualitātes kultūras pētnieki Igors Kons (*Кон*) un Anna Romkirha (*Ромкнрх*) atzīmē, ka 1987. gads ir sākums padomju seksuālajai revolūcijai, kas seksualitāti padarīja redzamu un deva iespēju to atklāti prezentēt un diskutēt medijos. Pavājinājās visa veida kontroles formas, un 90. gadu sākumā attieksme pret seksu bija viens no galvenajiem jaunās, liberālās, uz Rietumiem vērstās pretpadomju mentalitātes simboliem.⁴ Kopš pagājušā gadsimta 40. gadiem padomju seksualitātes politiku bija raksturojusi strikta kontrole. Seksualitāte ilgstoši tika apspiesta un izslēgta no publiskā diskursa. Uzvesties atbilstoši un runāt pareizi mācīja niasu mediji, kuri daļu realitātes ignorēja, aizliegto tēmu skaitā ietverot seksu, noziegumus, narkotikas, prostitūciju un dažas slīmības, kurām it kā nevajadzēja parādīties padomju apstākļos.⁵ Daudzi tika pārliecināti, ka tikai perversie un pagrīmušie brīvi runā par seksu. Tādējādi padomju pilsoņi bija kļuvuši par vienu no seksualitātes jomā analfabētiskākajām kultūrām pasaules vēsturē.

90. gadu sākuma postpadomju zemju publiskajā diskursā ienāca jaunas tēmas: grupveida izvarošana, bērnu nolaupīšana, geju un lesbiešu dzīvesstāsti, pati seksualitāte strauji kļuva par politisko cīņu objektu.⁶ Sākās seksualitātes komercializācijas un vulgarizācijas process. Straujākās izmaiņas saistījās ar līdz tam nebijušu seksualizētu sievišķības un agresīvu vīrišķības tēlu parādīšanos žurnālos.⁷ Notika līdzīgi procesi kā 60. gadu Rietumu demokrātijās, kad tajās risinājās seksuālā revolūcija. Jāatzīmē gan, ka Rietumu seksuālā revolūcija balstījās galvenokārt uz kontracepcijas tablešu izģudrošanu, kas ļāva seksu nošķirt no reprodukcijas un padarīt to par baudas avotu.

Padomju seksuālo revolūciju izraisīja robežu atvēršanās un piekļuve jaunai, kādreiz aizliegtai informācijai. Līdzīgi kā Rietumos arī padomju mediji sāka aktīvi iesaistīties diskusijā par sievietes orgasmu, atzīstot patiku pret seksu par svarīgu un normālu sievietes personības elementu, vairāk tika runāts par homoseksualitāti, pirmslaulību seksu, abortiem. Ar AIDS izplatību 80. gados demokrātiskajā pasaulē par vērtību kļuva drošs sekss un ar to saistītās kampaņas.⁵ Mainījās arī laulības un attiecību nozīme: laulība zaudēja savu ekonomisko un simbolisko lomu. Svarīgas kļuva divu cilvēku intīmas un demokrātiskas attiecības, kurās tiek apmierinātas emocionālās vajadzības.⁶ Pārejas perioda Latvijā vērojama visu šo vērtību un procesu mijiedarbība, brīžiem dominējot padomju kultūras priekšstatiem, brīžiem uzvarot jaunajiem, no Rietumiem ienākušajiem uzskatiem un vērtībām. Jaunie seksualitātes diskursi ietekmēja ne vien attieksmes, bet arī varas attiecības valstī un jauno režīmu leģitimizāciju, tāpat arī jaunā varas situācija ietekmēja diskursu veidošanos. Seksualitātes un politikas mijiedarbības veidi raksturoti nākamajā nodaļā.

Seksualitāte un politika Centrālajā Eiropā un Austrumeiropā pārejas periodā

Eiropas politiskajā domā valsts labklājība ilgi bijusi saistīta ar tās iedzīvotāju reprodukciju un morāli.¹⁰ Pārmaiņas seksualitātes diskursā var veicināt un nostiprināt pārmaiņas visā sabiedrībā, pilsoņu attiecībās ar valsti un pilsoniskajā līdzdalībā. Seksualitātes un politikas mijiedarbība ļoti labi konstatējama tieši pārejas periodā, kad caur attieksmi pret seksualitāti tika pausta arī attieksme pret jaunām politikas nostādņēm.

Sūzana Gala (*Gal*) un Kaila Kligmana (*Kligman*) atzīst, ka reproduktīvās tēmas var izmantot kā kodētus argumentus, kas veido jaunas valsts un subjektu attiecības un piešķir autoritāti jauniem politiskiem mehānismiem, leģitimē atsevišķus politikus.¹¹ Debatēs par seksualitāti var būt konstruēta personību un procesu vēlamība vai nevēlamība valsts un iedzīvotāju labklājībai. Ikdienas diskusijas par seksualitāti sekmē jaunus subjektivitātes, jaunu politisko aktoru rašanos, arī sievietes kā politiskas grupas veidošanos.¹² Padomju Savienībā pilsoniskā līdzdalība bija diferencēta saskaņā ar dzimumu. Sievietes pilsonisko pienākumu veidoja duālā strādājošās mātes loma. Vīriešu pilsonību konstruēja caur apmaksātu darbu, militāru un vadošu lomu ekonomiskajā un politiskajā sfērā. Vīrieši dominēja padomju politiskajā elitē, kamēr sievietes līdzdalība bija saistīta ar apvienībām, vietējām sievietes grupām. Vīrietis dominēja oficiālajā, sievietes – privātajā sfērā.¹³ Padomju mediji reproducēja un atbalstīja šo kārtību. Vēl pētāms ir jautājums, kā seksualitātes diskursa maiņa pēc Savienības sabrukuma ietekmēja sievietes un vīriešu līdzdalību un lomas politiskajā un ekonomiskajā sfērā Latvijā. Statistika rāda, ka Latvijā 5. Saeimā 1993. gadā bija 16 sievietes. 6. Saeimā 1995. gadā bija vien 8 sievietes, savukārt vietējās pašvaldībās Latvijā 1994. gadā 37,5% visu deputātu bija sievietes.¹⁴ Tātad sievietēm piederēja ļoti maz varas. Kā apstiprinās veiktā pētījuma rezultāti, pārejas perioda seksualitātes diskursu raksturoja tendence saglabāt šādu stāvokli.

Klīgmana un Gala uzsver, ka dzimte bija kritisks aspekts postsociālisma transformācijā – tieši dzimtes diskursi un prakses ietekmēja un veidoja postsociālisma izmaiņas.¹⁵ Pēc komunisma sabrukuma aborts un citi reproduktīvie jautājumi, to skaitā bērnu aprūpe un seksualitāte, bija starp pirmajām tēmām, ko aktualizēja visas jaunizveidotās valdības Austrumeiropā un Centrāleiropā. Cīnījās vecās un jaunās elites, un seksualitātes diskursi veicināja politisku darbību un aktoru attaisnošanu.¹⁶

No neatkarības atjaunošanas kustības izriet nacionālisma ideju prevalēšana lielas Latvijas sabiedrības daļas pasauluzskatā, līdz ar to jāņem vērā arī seksualitātes diskursa un nacionālisma mijiedarbība. Līdzīgi kā citas sociālas kustības arī nacionālisms ietver savu reprodukcijas ideoloģiju, kuras ietvaros ir definēts, kam vajag un kam nevajag vairoties, cik daudz vairoties, kurš ir atbildīgs par noteiktiem reprodukcijas aspektiem, kā reprodukcija saistās ar morāli.¹⁷ Nacionālās kustības visbiežāk tiek konceptualizētas kā dziļas horizontālas vīriešu brālības, sievietes uzlūkojot kā nepiederīgas un kontrolējamas. Šādu kustību ietvaros mēdz uzskatīt, ka neapvaldīta sieviešu seksualitāte apdraud nāciju. Sievietes tiek vainotas dzimstības samazinājumā, egoismā, ja nevēlas radīt bērnus, nodevībā, ja negrib, lai viņu dēli mirtu karā. Tādējādi sievietes kontrole kļūst par loģisku nacionālisma projektu. Klasiskā kontroles izpratne saistās ar sievietes reproduktīvās kapacitātes regulēšanu, uzspiežot negribētus bērnus vai ierobežojot vēlamās dzimšanas. Vairumā nacionālistisko diskursu sievietēm ir piedēvēts īpašs patriotisks pienākums. Sievietes saista ar garīgām vērtībām, uzlūko kā pagātnes morālo tradīciju sargātājas. Mātes funkcija bieži tiek uzskatīta par sievietes politiskās dalības primāro formu, sievietes galveno patriotisko pienākumu.¹⁸ To, kā šie priekšstati iezīmējās mediju veidotajā seksualitātes diskursā, atklāj veiktais pētījums.

Pētījuma metodoloģija un analīzes kopums

Pētījuma veikšanai izmantota kontentanālizē, lai identificētu vispārējās tendences, attieksmes un diskursa veidotājus. Analīzes jautājumi izstrādāti, balstoties uz Mišela Fuko (*Foucault*) metodoloģiju – ģenealoģiju – un poststrukturālisma izpratni par diskursu un diskursu analīzi. Poststrukturālismā diskurss tiek definēts kā domāšanas veidu, priekšstatu, pieņēmumu un zināšanu kopums, ko dažādas institūcijas, to skaitā ākumdošana, audzināšana, baznīca, idejiskas organizācijas, literatūra un kino, nostiprina, izvērtē un hierarhizē.¹⁹

Ģenealoģiju Fuko lieto, lai atklātu varas un zināšanu mijiedarbību. Viens no ģenealoģijas pamatprincipiem ir vēstures avotos nemeklēt precīzu patiesās situācijas un cilvēku ikdienas raksturojumu, bet gan pētīt, kā tiek veidotas zināšanas un kādas institūcijas ir iesaistītas to veidošanā. Fuko uzskata, ka nepastāv neitrālas joslās, objektīvas patiesības starp zināšanām un varas stratēģijām. Tas, kas atrodas ārpus diskursa, neeksistē. Ģenealoģija neprasa meklēt, kam pieder vara seksualitātes sistēmā un kam tā ir liegta. Drīzāk pētāmas ir spēka attiecību spēlē ietvertās shēmas, varas attiecības, kas darbojas diskursos, un kā šīs varas attiecības padara iespējamus noteiktus diskursa

veidus, arī kā diskursi balsta pastāvošās varas attiecības.²¹ Genealoģija mēģina sakārtot varas stratēģijas, attiecības un praksi, kurā tiek saistītas un nostiprinātas zināšanas.²¹

Pētījuma analīzes kopumu veido 363 žurnālistiskie materiāli, kas publicēti laikā no 1985. gada līdz 1995. gadam žurnālos "Veselība", "Padomju Latvijas Sieviete"/"Sieviete", "Liesma", "Zvaigzne"/"Mana Zvaigzne", "Avots", "Zīlīte", "Lauku Dzīve", "Santa", "Zeltene" un "Atpūta" un kas ir tieši saistīti ar sekojošiem seksualitātes aspektiem – vīrieša un sievietes seksualitāte, seksuālās attiecības un to uzlabošana, seksuālā orientācija, bērnu un pusaudžu seksualitāte, laulība, pornogrāfija un erotika, prostitūcija, seksuālā vardarbība, AIDS un seksuāli transmisīvās slimības, kā arī aborts un kontracepcija.

Laika līnija

Pārkārtošanās, liberalizācija un demokratizācija skāra ne tikai Latvijas politiku un ekonomiku, bet arī masu medijus un to veidoto seksualitātes diskursu. Arvien tiešāk mediji skāra seksualitātes dažādos aspektus, atzīstot ilgstošā nolieguma negatīvās sociālās un psiholoģiskās sekas. Tā dēvētais sekss bums Latvijā visdrīzāk ir saistāms nevis ar vispārēju seksualitātes pieaugumu, bet gan ar sabiedrības reakciju uz atceltajiem aizliegumiem. Pārmaiņas un procesus žurnālu veidotajā seksualitātes diskursā laikā no 1985. gada līdz 1995. gadam ir iespējams sadalīt četros periodos, kuru robežas pamatā sakrīt ar I. Brikšes, O. Skudras un R. Tjarves 2002. gadā izvirzītajām mediju attīstības fāzēm Latvijā.²²

I. Mediju satura demokratizācija: speciālistu rūpes par saskaņu ģimenē un topošo māšu veselību (1985–1986). Šajā posmā pamazām izzuda skaidrs pielaujamā un nepielaujamā definējums, kas deva iespēju rakstīt starp rindīnām. Maz rakstīja par tēmām, kas tieši saistītas ar dzimumattiecībām, taču ļoti daudz uzmanības žurnālu redakcijas pievērsa sievietes ideālu, lomu un uzdevumu apspriešanai. Līdz pat efektīvas kontracepcijas izgudrošanai Rietumu kultūrā ir dominējis seksualitātes reproduktīvais aspekts. Arī Latvijā pirms padomju varas nodibināšanas par seksualitāti nerakstīja baudas kategorijās, kritizēja visu, kas rada baudu, bet nerada pēcnācējus, īpaši masturbāciju, homoseksuālas attiecības un kontracepciju.²³ Mediju demokratizācijas posmā attieksme pret seksualitāti bija piesardzīga, joprojām par to diskutēja vairāk saistībā ar reprodukciju nekā ar baudas gūšanu. Seksualitātes diskurss bija izteikti medicīnisks. To noteica medicīnas un psiholoģijas speciālistu dominante kā informācijas avoti un rakstu autoriem. Par seksu runāja vienīgi laulības dzīves kontekstā. Visi ieteikumi bija adresēti vīriem un sievietēm, nevis vīriešiem un sievietēm. Seksuālā saskaņa bija atzīta par nepieciešamu laulības laimei, tātad jau sperts nozīmīgs solis seksualitātes nolieguma mazināšanā. Tomēr šajā laikā žurnāli vēl atvainojās saviem lasītājiem, ka skāruši šādas tēmas, rakstu ievados bieži tika ietverti argumenti, kāpēc žurnālists par attiecīgo tēmu nolēmis runāt, sava veida attaisnošanās. Kopumā seksualitātes diskurss žurnālos atbalstīja komunistiskās partijas oficiālās nostādnes un PSKP izvirzīto mērķi uzlabot demogrāfisko situāciju valstī un sniegt palīdzību mātēm un ģimenēm.

2. Mediji – ietekmīgākais sociālais mehānisms: seksuālā revolūcija Latvijā (1987–1990). Pieaugot vispārējam atklātības līmenim sabiedrībā, ienāca arvien jaunās seksualitātes diskursa tēmas. Seksuālās revolūcijas sākums Latvijā saskan ar I. Kona izvirzīto seksuālās revolūcijas sākumu Krievijā – 1987. gadu, taču par tās kulmināciju varētu atzīt 1989. gadu, kad ir arī visaugstākais ar seksualitāti saistīto publikāciju skaits un iznāk vairāki seksualitātes tēmai veltīti žurnālu izdevumi. 1988. gadā seksualitātes tēmām bija veltītas 36 publikācijas, 1989. gadā – 44, 1990. gadā seksualitātes tematiku skāra 39 publikācijas, bet 1991. gadā to bija tikai nedaudz vairāk kā 1986. gadā (attiecīgi 19 un 14 publikācijas). Tieši 1988. un 1989. gads saistās arī ar visgrandiozākajām pārmaiņām sabiedriskajā domā kopumā. Sabiedrībā sākās aktīvas diskusijas par to, vai, kam un cik daudz vajadzētu rakstīt par seksualitāti. Seksuālā audzināšana bija viens no galvenajiem seksualitātes diskursa objektiem. Tomēr žurnāli joprojām kultivēja tradicionālos dzimtes lomu stereotipus un par seksualitāti rakstīja veselības vai laulības kontekstā. Līdz 1991. gadam AIDS bija izteikti dominējoša tēma, tai sekoja seksuālās izglītības jautājumi, daudz tika aplūkoti ar seksuālās dzīves uzlabošanu saistītie jautājumi un kontracepcija.

3. Kardināla mediju sistēmas transformācija un mediju tirgus sašaurināšanās: intereses samazināšanās (1991–1992). Laikā no 1991. gada janvāra līdz augustam, līdz ar Preses nama okupāciju, tika sagrauta preses struktūra. Šajā laikā samazinājās ar seksualitāti saistīto publikāciju skaits, žurnāli kļuva plānāki, poligrāfiski nekvalitatīvāki. Galvenās vērtības to diskursā bija miers, mājas un māte. Vienlaikus zinātnisko seksualitātes diskursu sāka nomainīt pieļaujamo diskurss, kura pamatprincips noteic, ka atļauts ir viss, kas sagādā baudu un nesāpina kādu no partneriem. Žurnāli sāka aicināt lasītājus, īpaši sievietes, mācīties baudīt un risināt seksuāla rakstura problēmas.

4. Jauna mediju tirgus veidošanās, mediju satura komercializācija: sekss kā ziņu vērtība (no 1993. gada). Žurnāli vairāk pietuvojās realitātei, noteicošās kļuva auditorijas gaidas un nepieciešamība piesaistīt un noturēt lasītājus, ne vairs saskaņā ar valdošās varas mērķiem un politiku. Nozīmīgākās rakstu tēmas bija vīriešu un sieviešu attiecības, kontracepcija, seksa padomi, seksuālā vardarbība, arī homoseksualitāte un AIDS. Veidojās jauni žanri, kuros sievietes dalījās savā personiskajā seksuālajā pieredzē, samazinājās psihoterapeitu, ārstu un citu speciālistu ietekme uz seksualitātes diskursu žurnālos, pieauga individuālo viedokļu un pieredžu loma. Seksuālā bauda pamazām bija ieguvusi vērtības statusu. Vēlēties baudīt un mācīties izjust baudu, kā arī atklāti runāt par attiecībām un seksualitāti – tās bija pavisam jaunas, taču ļoti nozīmīgas un medijos daudz kultivētas uzvedības normas. Baudas atzinums atspoguļojas arī attieksmes maiņā pret masturbāciju, homoseksualitāti un kontracepciju: kopš 1993. gada sāka parādīties pirmie atzinumi par masturbācijas nekaitīgumu un pat vēlamību, nedaudz iecietīgāka kļuva attieksme pret homoseksualitāti un ļoti liela uzmanība tika pievērsta tam, lai lasītājus informētu un pārliecinātu par labu kontracepcijas līdzekļu izmantošanai. Sekss kļuva arī par

uzmanības piesaistīšanas un auditorijas izklaidēšanas instrumentu. Seksuālas norādes izmantotas rakstu virsrakstos, lai lasītāju ieinteresētu par visdažādāko tēmu un personību aprakstiem. Atkal iezīmējas jaunas stāstu līnijas: nelaimīgas laulības un līdz tam nemitīgi cildinātās laulības institūcijas kritika, gadījuma attiecības, šķiršanās, sekss kā ierocis savu vēlmju īstenošanai, kopdzīve bez laulības, pusaudžu grūtniecība, seksuālā uzmācība darbavietās, intīmpreču veikalu piedāvājums, sekss starp vecākiem cilvēkiem, informācija par jaunām kontracepcijas metodēm, arvien aktuālākas kļuva baudas tehnikas un pamācības.

Desmit gadu laikā žurnālu diskursā nostiprinājās atzinums par seksualitāti kā svarīgu personības aspektu un baudu kā nozīmīgu dzīves vērtību. Sarunas kļuva atklātākas, reprezentēto tēmu klāsts – plašāks. Seksuālās revolūcijas rezultātā seksualitāte kļuva par pilntiesīgu mediju kultūras sastāvdaļu. Visi iepriekšminētie procesi atspoguļojas atsevišķu ar seksualitāti saistītu tēmu žurnālu konstrukcijās. Tās sīkāk analizētas tālākajā darba daļā.

Atšķirīgās civilizācijas – vīrieši un sievietes

Analizēto žurnālu diskursā sieviete un vīrietis tika konstruēti kā pretstati. "Civilizāciju kontakti" – tieši tā sauca rubriku, kurā žurnāls "Santa" rakstīja par attiecību jautājumiem. Nebija vienota viedokļa par dzimtes lomām, sievietes un vīriešu seksualitāti, tomēr dominēja tradicionālie dzimtes stereotipi. Žurnāli sniedza pavisam konkrētas uzvedības instrukcijas noteiktām situācijām, arī intīmām attiecībām, un šīs instrukcijas ietvēra ideju, ka sievietes galamērķis ir iegūt un paturēt vīrieti. Žurnālu diskursā sievietei tika izvirzīts daudz vairāk prasību nekā vīrietim, uz sievieti tika attiecinātas arī stingrākas tikumības normas, kas ir raksturīgi patriarhālajām sistēmām. Žurnāli tiecās ierobežot gan sievietes seksuālo, gan profesionālo aktivitāti, piesaistīt viņu vīram un bērniem, īpaši analizētā laikposma pirmajā pusē. Tē arī iezīmējas galvenie dzimtes stereotipi: sieviete kā pasīvā, vīrietis kā aktīvā puse, sievietes saistība ar privāto sfēru, vīrieša saistība ar publisko sfēru, ģimene pret darbu, emocijas pret saprātu.

Sievietes seksualitātes konstrukciju raksturoja tādi elementi kā maigums, personiska un dziļa jūtu izpausme, garīga tuvība, aizstāvja meklējumi, sevis saredzēšana mātes lomā. Vīrietis tika konstruēts kā seksuāli aktīvā puse, kas diktē noteikumus un no kura dziļākas jūtas seksuālās attiecībās nemaz negaidīja, tādējādi vīrieši, kuri attiecībās vadās pēc emocijām, kuri meklē maigumu vai mīlestību, kļūst par izņēmumu. Jāatzīmē, ka šādas agresīvas vīrišķības un bezemociju seksualitātes gaidas ir raksturīgas heteroseksuālām kultūrām, kur emocionalitātes apspiešana ir daļa no homoseksualitātes profilakses. Kad prasības tika izvirzītas vīrietim, tieši vīrieša dažādas vājuma izpausmes kritizēja visvairāk. Turpretī žurnāli neatspoguļoja sievietes, kas seksuālās attiecībās iesaistītos bez mīlestības jūtām, apgalvojot, ka sieviete no seksuālajām attiecībām vienmēr gaida nopietnu attiecību sākumu. Attiecībās sievietei noteikta pasīvā loma:

Sieviete! Neakcentē intīmo vēlmi uzkrītoši, prasti, bet smalki, spēlējoties. Nebaidies iekarot, izsaki sevi kā sievieti, lai tas arī prasa sevi iegrožot zināmās normās. Nav lemts sievietei uzrunāt to, kurš patik, izteikt iekāri.²⁴

Dažos no analizētajiem materiāliem iekļauts arī brīdinājums nebūt veiksmīgākai, stiprākai, pašpārliecinātākai par vīrieti, jo tas ir ceļš uz problēmām seksuālajās attiecībās un viņa zaudēšanu. Tā kāds raksta varonis skaidro:

Kad es vairs ar viņu negribu, tad es vismaz saglabāju kaut ko no sava lepnuma. [...] Iespējas mums abiem bija vienādas, bet viņa progresēja ļoti strauji un sasniedza vairāk, turklāt arī vakaros mājās vienmēr bija labā formā, ko nevarēju teikt par sevi. Bez tam viņa man nelika mieru ar savām pamācībām. [...] Viņa bija ta stiprā, es – vājais. Tad man laiku pa laiku zuda vēlēšanās ar viņu gulēt.²⁵

Arī veiksmīga sievietes karjeras attīstība parasti tika konstruēta kā attiecību neveiksmes un sievietes noraidīšanas faktors, atgādinot nebūt pārāk veiksmīgām vai profesionāli aktīvām. Un ne velti, jo kļūt par labu sievu un māti – to atzina par sievietes īsteno sūtību, sievietes seksualitāti cieši sasaistot ar mātes uzdevumu. Kritiku šāds uzskats sāka saņemt tikai 90. gadu pirmajā pusē. Sieviete pieprasīja spēju atbalstīt vīrieti, apmierināt viņa vēlmes, samierināties ar viņa un abu attiecību trūkumiem.

Kaut arī žurnālu diskursā monogāmiju pieprasīja gan vīriešiem, gan sievietēm, sievietes seksuālā aktivitāte ārpus vai bez laulības saņēma mazāku iecietību nekā tāda pati vīrieša uzvedība. 90. gados jau risinās diskusija par to, cik brīva drīkst būt sievietes seksuālā uzvedība, un parādās dažādi viedokļi. Piemēram, žurnāls “Zeltene” sievietes aktivitāti attaisnoja ar tiekšanos pēc tradicionālām vērtībām:

Diemžēl, ir daudz meiteņu – mīļu un labu –, kuras nevar gaidīt, ka nemaldīgais instinkts un impulss viņas vadīs ceļā uz laulību, jo gadi iet, bet nekas nemainās. Tāpēc nevajag domāt un kautrēties, ka sievietei nepieklājas iegūt lielāku prasmi vīriešu iekarošanas mākslā. Jo viņa, sieviete, tiko vienīgi pašas pavarda un mājas, ko iesildīt ar savu mīlu un pārvaldīt ar savu sirdi; ja viņa vēlas gūt par dzīvesbiedru mīļu cilvēku, ar ko dalīties visos priekos un bēdās; ja viņa tikai meklē izdevību, kur pielietot savas dvēseles labākos spēkus, ja viņa tikai grib izkļūt no atbaidošā, šaurā egoisma un vientulības, kur nav, kam dzīvot – vai tad tas ir sievietei nepiedienīgi? Smtkārt, nē!²⁶

“Santa” vairāk nekā citi analizētie žurnāli uzsvēra sievietes aktivitāti un brīvu izvēli. Seksuāli aktīva un baudošā sieviete žurnāla skatījumā ir Dieva dāvana vīrietim, bet nepatīku pret seksu ir nepieciešams steidzīgi ārstēt. “Santa” atzīst, ka sievietes seksuālo attiecību pamatā ne vienmēr ir mīlestība – tā var būt ziņkārība, baudas meklējumi, atriebība, varaskāre, līdzjūtība.²⁷ Žurnāls iesaka sievietei izmantot vīrieti un viņa instinktu, lai sasniegtu savus personīgos mērķus. Sekss vairs nav tikai mehānisms bērnu radīšanai. Publiski tiek pieļauta tā izmantošana visdažādāko mērķu sasniegšanai, kuri nebūt nav saistīti ar reprodukciju.

Valdzināt un patikt – tieši to mācīja analizētie žurnāli. Žurnāli deva padomus un brīdināja izvairīties no noteiktiem uzvedības veidiem, lai tikai sieviete patīktu vīrietim. Piemēram, “Santa” aicināja sievieti atturēties no intelīģences izrādīšanas un prasību uzstādīšanas vīrietim seksuālajās attiecībās.²⁸ Virkni uzvedības padomu sievietei

sniedz arī žurnāls "Zvaigzne": mīli un uzticies, sajūsmīnies par viņu, īpaši citu klātbūtnē, iedves viņam ticību saviem spēkiem, nekad neko viņam nepārmet, akcentē, cik labs viņš gultā, esi vienkārša, piekāpīga, nepiešķir pārlietu lielu nozīmi viņa sānsoljiem, atvirzi savu darbu otrajā plānā, sarunās vienmēr interesējies pirmām kārtām par viņu, seko savai un dzīvokļa nevainojamai tīrībai, esi viņa klātbūtnē vienmēr labā garastāvoklī, nekoķetē ar citiem, necenties izlikties gudrāka, māki garšīgi gatavot.²⁹ Savukārt "Zeltene" māca vīrieša uzmanību piesaistīt ar kautrību, sievišķu siltumu un mieru. Sievieteī nav jābūt pārāk skaistai vai pārāk gudrai, jo laimīgākās sievietes ir tās, kuru dzīves centrā ir viss, kas saistīts ar attiecībām – ģimene, vīrs un bērni. Šajos uzvedības noteikumos iezīmējas aicinājums izdabāt vīrieša vēlmēm un priekšstats par sievietes otršķirīgumu.

Homoseksualitāte un heteroseksualitāte

Heteroseksualitāte un potence ir nozīmīga dominējošās vīrišķības pazīme. Žanna Černova (Чернова, 2002) savos seksualitātes reprezentācijas pētījumos secina, ka īsts vīrietis medijos tiek atspoguļots kā homofobisks un seksuāli ļoti spējīgs.³¹ Homofobija ir vīrišķības instruments, tā stigmatizē homoseksuāļus un nodrošina kontroles mehānismu pareizas vīriešu seksualitātes veidošanai.³¹ Pētniece atzīst, ka dzīvojam heteroseksuālā kultūrā, kur seksuālās attiecības starp vīrieti un sievieti ir uztvertas kā pasaules kārtība, un tas ietver ne tikai dubultstandartu eksistenci un homofobiju, bet arī sievietes kā vīrieša vēlmju un baudas objekta atspoguļojumu.³² Padomju republikās vīrieša homoseksualitāte bija noziegums pret sabiedrību, par ko varēja piespriest cietumsodu līdz sešiem gadiem. Jautājumu, kā izturēties pret homoseksuāliem cilvēkiem, mediji gan Latvijā, gan Krievijā sāk apspriest ap 1987. gadu. Liela daļa padomju cilvēku tikai tagad no lasītāju vēstulēm uzzināja, ka ir arī šādi likteņi.³³

Analizētajos žurnālos homoseksualitāte tika konstruēta kā slimība. AIDS draudu ietekmē attieksme pret gejiem kļuva tolerantāka, lai negatīvās attieksmes dēļ šie cilvēki nebūtu spiesti slēpties un iesaistīties riskantās attiecībās. Heteroseksualitātes stāvoklis žurnālu veidotajā diskursā tiek pamatots, balstoties uz to, ka heteroseksualitāte ir norma, bet homoseksuālisms – patoloģija un kropļība. Negatīvs homoseksuālistu tēls tiek veidots, sasaistot gejus ar pedofiliju, pornogrāfijas izplatīšanu un noziedzību:

Tas, ka pie mums pastāv kriminālatbildības pants par homoseksuālismu, nav normāli. Bet pēdējā laikā sakarā ar AIDS uzbrukumu es pat domāju, ka šī atcelšana var izrādīties priekšlaicīga. Jo bailes no soda kaut daļēji var atturēt potenciālos pārkāpējus. Jo homoseksuālismam kā satelīti līdzīnāk virkne citu nelaimju. Sakarā ar biežo partneru maiņu (parasti no 50 līdz 60 gadā) un ņemot vērā brutālo seksuālo tehniku, plaši izplatītas ir veneriskās slimības, kuras savlaicīgi konstatēt ir daudz grūtāk neka cilvēkiem ar heteroseksuālu ievirzi. Bez tam homoseksuālistu vidū ir arī augstāks vispārējās noziedzības līmenis.³⁴

Analīze parādīja, ka žurnālos pret homoseksuālismu dominē negatīva attieksme, lai gan paretam izskan aicinājumi būt iejūtīgiem pret homoseksuālistiem, kuri diskursā

tiek konstruēti kā slimī un nelaimīgi cilvēki. Homoseksuālisms tiek uzskatīts par kropļību, perversitāti, ļaunumu.

Vairākas Atmodas laika latviešu žurnālu seksualitātes diskursa iezīmes redzamas sekojošā levas Zvidres intervijas fragmentā žurnālā "Liesma".

J: Sabiedrībā valda uzskats, un arī es tam pievienojos, ka vīriešu homoseksuālisms ir vairāk nosodāms nekā sievietes. Sievietes taču dzīvē ir gaidītājas. Tātad – pasīvā partnera loma. Vīrietim ir iespēja spert pirmo soli, būtu iniciatoram. Vai jūs piekristat, ka var atrast objektīvus attaisnojumus sievietes homoseksualismam, ka morāli mums ir mazāk tiesību to nosodīt?
A: Es gan domāju, ka mēs nevienā gadījumā nevaram attaisnot patoloģiskas seksuālās attiecības. Diemžēl jauniešu vidū patlaban tiek kultivēts uzskats, ka to var pieņemt par normu.³⁵

Šis jautājums ietver vairākus sava laika priekšstatus. Pirmkārt, žurnāliste reproducē sievietes pasivitātes stereotipu. Otrkārt, viņa runā par heteroseksualitātes tiesībām nosodīt. Plašākā skatījumā nosodījumu var uzskatīt par padomju seksuālās kultūras raksturīgu elementu. Daudzu publikāciju funkcija ir tieši izteikt nosodījumu. Treškārt, autore atsauca uz uzskatu, kas ietverts arī padomju likumdošanā – attieksmi pret sievietes homoseksuālistiem jābūt iecietīgākam. Latvijas PSR Krimināllikuma noteiktais sods par homoseksuālistiem uz lesbietēm neattiecās, viņām varēja piemērot ārstēšanu psihiatriskajā slimnīcā. Šajā materiālā līdzīgi kā citos, kur skarta homoseksuālista tēma, heteroseksualitāte tiek pozicionēta kā normālās un ētiskās attiecības, kas veidojušās pareizas audzināšanas rezultātā. Tas atspoguļojas arī atbildē uz iepriekšminēto jautājumu.

Lesbiešu attiecības šķitušas interesantas arī žurnālam "Sieviete". Žurnāls uzsver, ka lesbiešu attiecībās svarīgākā ir emocionālā, nevis seksuālā puse. Lesbiskā mīla netiek konstruēta kā perversija, izvirtība vai patoloģija, bet gan organisma individuālajā attīstībā radusies novirze. Žurnāls lesbietes raksturo kā smalkas, maigas un sievišķīgas, tajā arī izteikta vajadzība palielināt toleranci pret dažādības izpausmēm:

Jo izglītotāka un augstāk attīstīta sabiedrība, jo iecietīgāk tā izturas pret visdažādākajām seksuālajām novirzēm, pieņemot individu tādu, kāds viņš ir.³⁶

Toleranto attieksmi pret lesbietēm varētu skaidrot tādējādi, ka lesbiešu attiecības nav pretrunā ar patriarhāta un heteroseksuālās kultūras prasībām. Divu sievietes seksuālās attiecības faktiski ir baudījums vīrietim. Sievietēm kultūrā netiek izvirzīta prasība apliecināt heteroseksualitāti, kas ir ļoti aktuāla vīriešiem. Arī žurnāls "Santa", kas akceptē lesbiešu attiecības, veido ļoti negatīvu homoseksuālo vīriešu attēlojumu, homoseksualitāti dēvējot par perversiju, slimību, izlaidību, likteņa lāstu, dabas kļūdu un anomāliju, kas uzbrukusi cilvēkiem.³⁷

Negatīvu attieksmi pret homoseksuālistiem pauž žurnāla "Veselība" redaktors Adrians Ābeliņš. Homoseksuālistus viņš dēvē par pretdabiskiem īpatņiem, dzīvajiem mīroņiem. Viņš izmanto dalījumu mēs – viņi jeb mūsu sabiedrība pret seksuālajām minoritātēm, kas mūs apdraud:

Jāsaka tūlīt – dabiska reakcija uz visu pretdabisko nevar būt pozitīva. Cilvēki, kuru mīlestības auglis nav bērns – cilvēku cilts turpinājums. –nav nekas vairāk kā dzīvi mīroņi. [...] Kāda jābūt mūsu sabiedrības nostājai pret

seksuālajām minoritātēm latviešu tautas izdzīvošanas interesēs? Protams – negatīvai. Bet vai būs kas līdzēts ar mūsu kareivīgumu? Protams, ne. Cilvēki visi vien ir, un kāpēc kādam liegt savus priecījumus? Taču jāatceras, ka šie ļaudis ir piepes uz tautas koka dzīvā stumbrā un barojas no tā saknēm. Sabiedrībā vērojama tendence demokrātijas principu atdzimšanas vārdā simtprocentīgi vienlīdzīgi un lojāli izturēties pret šiem sabiedrības locekļiem. Bet vai tas nav par daudz prasīts? Lai nu kā butu, bet šie cilvēki nes sev līdzī zināmu daļu no morālās degradācijas, kas nelabvēlīgi ietekmēs nākamās paaudzes.³⁹

Raksta autors uzsver, ka homoseksuālisms nav tautas veselības izpausme, tas nenes nekādu labumu tautas dzīvajam spēkam. Viņš uzsver, ka īstas sievietes un īsti vīrieši izjūt pretīgumu pret homoseksuālistiem, bet geji ir nācijai icnaidnieki vai vismaz nepieskaitāmi nācijai.

Kā nozīmīgu homoseksualitātes cēloni reprezentēja nepareizu, respektīvi, sievišķīgu, zēnu audzināšanu. Pareiza audzināšana bija būtisks aspekts, lai novērstu homoseksuālu tieksmju attīstīšanos, un audzināšanas, arī seksuālās izglītības jautājumiem žurnāli pievērsa plašu uzmanību.

Bērnu un pusaudžu seksualitāte

Ar bērnu un pusaudžu seksualitāti pirmām kārtām saistās jautājums par audzināšanu un seksuāla rakstura informācijas pieejamību bērniem un pusaudžiem. Padomju Savienībā seksuālās audzināšanas tēmas skolu programmās parādījās 1981. gadā.⁴⁰ Taču vēl 80. gadu nogalē medijos risinās intensīvas diskusijas par to, vai seksuālā izglītība ir vajadzīga un kā tā sniedzama. Visizplatītākās seksuālās audzināšanas aizstāvju argumentācijas shēmas balstījās uz tradicionālo vērtību respektēšanu: jauniešiem ir jāzina par STS, lai ģimenes būtu stiprākas; audzināšanas trūkums noved pie dzimumnoziegumiem, šķirtām laulībām un psihiskām novirzēm, arī neveselīgas intereses; bez attiecīgas izglītības pusaudzis akli seko instinktiem un kļūst par tautas, ģimenes un savas laimes sabradātāju:

Īstas dzimumaudzināšanas galamērķis ir izaudzināt katru atsevišķu cilvēku tā, lai viņš būtu laimīgs mīlestībā, no kā jau vēlāk ir atkarīgs viņu ģimenes stiprums un arī tautas spēks un nemirstība – ģimene ir tautas sākotne.⁴¹

AIDS draudi bija ļoti svarīgs faktors, lai sāktos sarunas par nepieciešamību pēc seksuālās izglītības un efektīvas, pieejamas kontracepcijas. Seksuālā izglītība līdzīgi kā citi seksualitātes aspekti tiek saistīti arī ar valsts labklājību, sekojošā citātā ietvertas ne tikai bažas par nākotni, bet arī vecā režīma kritika:

Vājas zināšanas par veselīgu dzīves veidu, seksuālo dzīvi, dažādām seksuāli pārnēsāmām slimībām, tai skaitā AIDS, kā mantojums no komunistu režīma rada nopietnus draudus Latvijas nākotnei, tātad ikvienam no mums. Jo vairāk inficētu un slimu cilvēku, jo vairāk cieš arī valsts ekonomika. Izglītības reformas atdevi jutisim pēc laika, bet patlaban viens no efektīvākajiem AIDS profilakses pasākumiem būtu atklāta saruna ģimenē, īpaši ar padsmītniekiem.⁴²

Daļa sabiedrības satraukti reaģēja uz mēģinājumiem sniegt seksuālo izglītību, dēvējot to par seksa propagandu un popularizēšanu. Citi sūtīja redakcijām pateicības vēstules, jo jaunā informācija bija palīdzējusi risināt problēmas. Interessants ir ginekoloģes Guntas Strautmanes raksts "Skābekļa bads", kura pamattēma ir zidaiņu smadzeņu bojājumi, kā cēlonis bieži bija sieviešu sliktais veselības stāvoklis. Ārste pievēršas dzimunaudzināšanai, uzsverot, ka tieši tā paaugstina sabiedrības morālā pagrimuma līmeni. Viņa paredz, ka seksuālās audzināšanas sekas ir aborti, abortu izraisītas grūtniecības problēmas un bērnu invalīdu dzimšana:

Jāatzīst, ka seksa sludinātāji gan nosoda abortu, šausminādamies par mūsu atpalcību no rietumvalstīm, kur plašā izvēlē pieejami droši kontraceptīvi. Bet ko nozīmē vērsties pret abortiem un reizē tracināt infantilus pusaudzus ar seksu, ja šo drošo un nekaitīgo pretapaugļošanās līdzekļu mums tik un tā nav un drīzumā nebūs? Es to uzskatu par vistīrāko demagoģiju, jo tās vienīgais rezultāts ir abortu skaita palielināšanās. Šī barbariskā grūtniecības pārtraukšana gandrīz nenovēršami laupa sievietei spēju normāli iznēsāt bērniņu vēlāk – tad, kad viņa to gribēs. Diemžēl pārāk labi ir pazīstama aina – kamēr sieviete vēl ir jauna un bezrūpīga, viņa taisa abortus un neiedomājas, ka kādreiz būs gatava atdot visu par mātes lomu. Taču tad izrādīsies par vēlu. Un katra traģēdija skars ne tikai atsevišķas ģimenes, bet visu mūsu jau tā mazskaitlīgo tautu.⁴²

Tikpat svarīgs jautājums kā seksuālā izglītība un informācija medijos bērnu un pusaudžu seksualitātes kontekstā ir jautājums par pareizas zēnu un meiteņu audzināšanas priekšstatiem. Žurnāli neparedz abu dzimumu vienādu audzināšanu, un galveno atšķirību starp zēnu un meiteņu audzināšanu izsaka katra dzimuma audzināšanas primārais uzdevums, kāds tas konstruēts seksualitātes diskursā: homoseksualitātes profilakse un nevainības nosargāšana.

Viens no pirmajiem meiteņu audzināšanas uzdevumiem ir iemācīt monogāmu uzvedību. Meitenei pieaugot, svarīgākās kļūst rūpes, kas saistītas ar viņas nevainības nosargāšanu – meitenes nevainība un seksualitāte nokļūst lasītāju vēstuļu un redakcijas materiālu uzmanības krustpunktā. Tikpat bieži kā pieminēts sievietes orgasms un tehnikas tā sasniegšanai, tiek uzstādīta vajadzība reanimēt jauno meiteņu prātos priekšstatu par nevainību kā meitenes godu. Lasītāju vēstules liecina par to, ka seksuālās attiecības padsmītgadīgajām meitenēm jau bija realitāte, taču žurnālistiskie materiāli – par mēģinājumiem atjaunot nevainības statusu, parasti atspoguļojot jaunas, seksuāli aktīvas meitenes kā netikumīgas, izlaidīgas, no nelabvēlīgām ģimenēm nākušas, ar zemu inteligences līmeni un zemiem morāles kritērijiem. Populāra diskursīvā stratēģija ir arī šo jauno meiteņu kriminalizācija:

Sievietes galvenā misija – būt mātei, bet, lai dzemdētu veselu bērnu, pašai mātei jābūt veselai. [...] Atbildīgu attieksme pret savu meitenes godu, prasme valdīt pār sevi, nopietni uzskati par dzimumdzīves uzsākšanu – tā ir ķīla, ka sieviete kļūs arī laimīga māte. Alkohola lietošana, smēķēšana, agrīna dzimumdzīve noved jaunietes organismu nožēlojamā stāvoklī, padarot to par invalīdi, venerisko slimību upuri, nozieguma līdzdalībnieci vai pat iniciatori.⁴³

Vēl skarbākas metodes izmanto Jānis Zālītis. Attieksme pret meiteņu seksualitāti un laulību spilgti atspoguļojas viņa atbildē uz kādas lasītājas vēstuli:

Vēstule: Domāju, ka tā ir netaisnība – uzskatīt, ka meitenei, stājoties laulībā, jābūt nevainīgai. Pieredze vajadzīga visās dzīves jomās un visiem. Es zinu, ka nekad neizvēlētos apprecēties ar tādu, kuram es būtu pirmā un kurš man būtu pirmais. Milēt, skūpstīt un gulēt ar vienu uz visu mūžu – tas taču ir neiespējami. [...]

J. Zālītis: Ja nebūtu tādu kā jūs [...], tad šīm meitenēm¹⁴ pietiktu to uzticīgo, kuros viņas tad veidotu mīlestību, nevis patoloģisku satiriāzi. Galu galā jau viņi arī nepaliks pie Jums un atnāks pie šādām meitenēm, bet būs jau izgājuši "nodevības skolu". Viņiem būs grūti būt uzticīgiem. Bet ir likumsakarība – ja vīrs slepeni krāpj sievu, tad viņa dēļ jau atklāti krāps savējo (kā manu pacientu), bet mazdēļ būs tik izvirtis, ka nevarēs apprecēties; ja šādā ģimenē piedzims meita, tad viņa par vīru izvēlēsies vīrieti, kurš noteikti viņu krāps, bet mazmeita būs ar noslieci uz prostitūciju. Tās ir seksuālās socializācijas likumsakarības. [...] Nav jāpierāda, ka tautai no šādas rīcības, ja daudzi tā darīs, ir paredzēta drūma, ar izmirstību saistīta nākotne. Domāju, ka tālāk nav jāpierāda, ka Jums, Vanda, vieta ir tikai neostājinistu (IF) rindās, kuriem uz mūsu tautas nākotni gribas tikai nosplauties.¹⁵

J. Zālītis pauž, ka jaunas seksuāli aktīvas meitenes piedalās visas tautas samaitāšanā, ģimenes graušanā un vēlas tautas izmirstību. Vēstules autorei līdzīgi domājošās viņš pozicionē kā piederīgas interfrontei, vienam no lielākajiem nācījas tā brīža draudiem un ienaidniekiem. Attiecības pirms laulībām viņš saista ar nodevību, patoloģiju un neizbēgamu tikumības pagrimumu.

Daļa rakstu par nevainības zaudēšanu ietver brīdinājumus un prasību nopietni apdomāties:

Manuprāt, to var darīt meitene, kurai ir vismaz 17–18 gadu un kura ir ļoti iemīļējusies vai vismaz šīs puisis viņai ļoti patīk. Turklāt viņš viņu mīl, nevis pieprasa dzimumsakarus. Pirms šā nopietnā soļa meitenei viss labi jāapdomā. Jāapzinās, ka par visām tālākizrietošajām sekām MEITENEI MAKSĀS TIKAI UN VIENĪGI PATI, turklāt VISU SAVU MŪŽU.¹⁶

Nevainība un meitenes tikumība joprojām ir liela vērtība, meitenes dāvana savam iemīļotajam vīrietim, tā jāglabā un jāsaudzē, kamēr tiks atrasts kāds, kas ir šīs nevainības cienīgs.

Savukārt zēnu audzināšanas primārais uzdevums ir novērst homoseksuālu tieksmju attīstību. Žurnālos daudz retāk, nekā runājot par meitenēm, tiek apspriestas tādas tēmas kā agrīnas dzimumdzīves uzsākšanas vai biežas partneru maiņas novēršana. Seksualitātes diskurss māca zēnu audzināt par īstu vīrieti, un normatīvā vīrišķība nekad nav ietvērusi prasību pēc monogāmijas, ilgstošām saistībām vai dziļām jūtām. Svarīgākais ir novērst sievišķīgu īpašību veidošanos zēnos un vīriešos. Tāpēc žurnāli māca akcentēt savu dzimuma piederību apģērbā un manierēs no agras bērnības, neapslāpēt zēna ziņkāri un nelikt viņam domāt, ka viss, kas saistīts ar seksualitāti, ir netīrs, slikts vai apkaunojošs, lai vēlāk nerastos grūtības kontaktēties ar pretējo dzimumu, kas savukārt varētu veicināt homoseksuālu tieksmju attīstību. Žurnālu ieteikumi zēniem aprobežojas ar personīgās higiēnas ievērošanu un sportiskām

aktivitātēm ikdienā, savukārt ieteikumi zēnu vecākiem saistīti galvenokārt ar homoseksualitātes profilaksi. Attiecību veidošanas māksla paliek meiteņu ziņā.

Laulība

Padomju periodā ģimene tika uzskatīta par valsts pamatu un vienu no pamatvērtībām, kā tas atspoguļojas arī žurnālu veidotajā diskursā. Taču pārejas perioda Latvijā bija visaugstākais laulību šķiršanas līmenis un viens no zemākajiem dzimstības līmeņiem visā PSRS.⁴⁷ Līdz ar to padomju valsts izvirzīja sev jaunus uzdevumus – ģimenes atveseļošanu un rūpes par mātes stāvokļa uzlabošanu.⁴⁸ Oficiālās nostādnes rezimējās arī 80. gadu žurnālu veidotajā diskursā. Laulība un ģimene tika pozicionēta kā cilvēka fiziskās un garīgās veselības nepieciešams priekšnosacījums. Laulības institūciju līdz 90. gadu sākumam nekad nekritizēja, savukārt seksuālās attiecības pirms laulībām, bez laulībām un ārīlulības sakari gandrīz vienmēr tika konstruēti, veidojot negatīvu attieksmi.

Visdažādākajos veidos tika propagandēta mātes laime, uzsverot, ka bērni ir katra normāla cilvēka dzīves papildījums.⁴⁹ Atbilstoši priekšstatiem par ģimenes vērtību asi nosodītas tiek sievietes, kas satiekas ar precētiem vīriešiem. Ģimeņu izjaukšanā parasti vainoja sievietes, nevis vīrus, kas krāpj sievas. Laulības pārkāpēju partneres sauca par pavedējām, palaistuvēm un ģimenes ārdītājām. Seksuālās attiecības pirms laulībām J. Zālītis dēvēja par “izvirtīgu rīcību”⁵⁰, dzimumattiecības ar otras sievietes vīru – par “omas sievietes mājas piegānīšanu”⁵¹, brīvas attiecības – par “patoloģisku satīriāzi”⁵², taču vīrieša poligāmiju attaisno, minot, ka tā esot dabiska tieksme:

Pamatoti jābrīnās, kāpēc neejam pareizo ceļu, tas ir, necenšamies ierobežot vīrieša bioloģiski dabisko un pagājušajos gadsimtos vēsturiski veicināto tieksmi uz poligāmiju, bet ejam nepareizo ceļu – tieši vai netieši aplam saprotot sievietes vienlīdzību ar vīrieti, mēģinām attaisnot un pat modināt sievietē šo tieksmi uz poligāmiju, kas ir bioloģiski nedabiska.⁵³

90. gados seksuālās konsultācijas ārstniecības iestādēs un mediju slejās vairs nav tikai laulāto privilēģija, kā tas bija padomju un nacionālās Atmodas posmā. Tagad žurnāli attiecību jautājumos konsultē vīriešus un sievietes, nevis vīrus un sievas, bet par pašu laulību runā galvenokārt tās pārkāpšanas kategorijās. Notikušās pārmaiņas sabiedrībā rezumē filozofe Ausma Priedīte:

Tā puritāniskais priekšstats par to, ka kārtīgai sievietei nav seksuālo vēlmju, bet intīmā dzīve paredzēta vienīgi pēcteču radīšanai, šodien var izraisīt vienīgi patiesu nožēlu. Dziļas pārmaiņas, saprotams, ir skārušas arī kadreiz svēto laulības institūtu, proti, laulība un intīmā dzīve nebūt vairs nav identī jēdzieni. Lai arī mūs šobrīd šokē šķirto laulību skaits, tomēr šī institūta idealizācija, kas parasti ir istenojusies, uzlūkojot sievieti tikai kā sekundāru izpausmi līdzās savam laulātajam draugam, nebūt nepadara mūsu cilvēciskās attiecības laimīgākas. Arī nevainība kā vērtība un tās zaudēšana šodien uzlūkojama tikai un vienīgi kā pašas sievietes psiholoģiska problēma.⁵⁴

Žurnāli atzina, ka bez kvalitatīvas seksuālās dzīves nav iespējama laimīga laulība. Toties iespējams kļūst sekss bez laulības, un mediji saskārās ar jaunu kopdzīves

formu, kas pamazām izplatījās sabiedrībā – oficiāli neregistrētas ģimenes ar un bez bērniem. Daļa pāru atzina, ka jūtas spiesti apprecēties sabiedrības spiediena dēļ, savukārt citi pauda viedokli, ka normāla ģimene ir tikai tad, kad ir laulība.⁵⁵ Aktuāls kļuva jautājums, kā pārvarēt sabiedrības stereotipus. Žurnālu slejās arvien biežāk tika intervētas sievietes, kas dzīvo kopā ar vīrieti, bet nav precējušās, kas vienas audzina bērnus un brīvi runā par savu seksualitāti.

Apkopojot visu iepriekšminēto, svarīgi saskatīt, ka 90. gados seksualitātes diskursā arvien vairāk iezīmējas aicinājums būt pašam, neizdabāt sabiedrības normām vai stereotipiem. Žurnāli sāka atzīt, ka ne jau bērns un ģimene nosaka sievietes vērtību. Svarīgākā kļuva mīlestība un emocionāls apmierinājums, nevis piespiedu kārtā saglabāta ģimene.

Kam pieder sievietes ķermenis?

Sākot atvērties robežām, padomju republikas pārpludināja nelegāla pornogrāfiskā produkcija. Ir atzīts, ka pornogrāfija trivializē vardarbību pret sievieti un uztur mītu, ka izvarošana sagādā sievietei baudu, kā arī vulgārīzē seksuālās attiecības.⁵⁶ Šajā darbā pornogrāfija ir skatīta kā daļa no vardarbības pret sievieti, tāpat kā prostitūcija un izvarošana.

Analizētajā laika posmā seksualitātes diskursā pornogrāfiju definēja kā dzimumakta attēlojumu bez mākslinieciska pamatojuma,⁵⁷ intīmo attiecību atspoguļojums tajā ir pašmērķis, savukārt erotiku saistīja ar estētiskām un sociāli tikumiskām vērtībām. Diskusiju par pornogrāfiju 80. gadu vidū izmantoja, lai veidotu negatīvu priekšstatu par kapitālistiskajām sabiedrībām. Pornogrāfiju, prostitūciju, homoseksuālismu, narkomāniju un seksuāli transmisīvās slimības attiecināja tikai uz Rietumu sabiedrībām. Kapitālismā meklēja šo sociālo problēmu sakni.

Pornogrāfiskās un erotiskās filmas, kas atklātības periodā lielā daudzumā ienāca valstī, vairumam padomju pilsoņu bija jaunums. Par savu pirmo pornogrāfiskās filmas skatīšanos stāsta "Sievietes" žurnāliste:

Keizēm ir sajūta, ka esmu iegājusi svešā guļamistabā. Ik pa brīdīm rodas neērtuma sajūta, jo atklājas lietas, ko parasti citiem nemēdz izrādīt. Sākums šādai kolektīvai seksa vērošanai nav visai omulīgs. Sievas piesarkušas, sastingušas, vīri neveikli didās, ik pa brīdīm izspļaujot kādu jēlu vajību. Protams, visi kā viens KAUT KO TĀDU grib redzēt.⁵⁸

Deviņdesmitajos pornogrāfija šķiet mulsinoša un vienlaikus interesanta kā daļa no Rietumu kultūras un visa tā, kas iepriekš bijis aizliegts. Pati autore šo pornogrāfijas skatīšanos atzīst par seksbuma viļņa triecienu, novērtējot pornogrāfiju kā potenciāli kaitīgu un nevēlamu:

Ir apnicis. Pretīgums ņem virsroku. Man derdzas šīs miesiskās izdarības, kaitina televizorā blenzošo vīriešu iekāres pilnie skatieni, nervozā smēķēšana un nosiekalojušās mutes. [...] Ja miesiskajai iekārei, seksa tehnikai un ķermeniskajām izdarībām nav emocionāla, garīguma piesitiena, tad tas viss ir tikai plika graša vērts! Tā ir tikai dzīvniecisku instinktu apmierināšana.⁵⁹

Žurnāliste atzīmē, ka pornogrāfijas skatīšanās paaugstina vīrieša seksuālās prasības, savukārt sievietei liek šaubīties pašai par sevi, ja viņa pati nekad nav piedzīvojusi televīzijā mākslīgi radīto ekstāzi. Tādējādi mediju diskursā pornogrāfija tiek konstruēta kā drauds attiecībām.

Pornogrāfija kultivē sievietes kā baudas objekta uztveri sabiedrībā un palīdz normalizēt seksuālo vardarbību pret sievieti. Tādējādi var pieņemt, ka līdz ar pornogrāfijas ienākšanu un izplatību palielinās arī seksuālās vardarbības gadījumu skaits. Diskursus var izraisīt, veicināt, provocēt un leģitimēt vardarbību.⁶⁰ Oficiālie statistikas dati Latvijā šo pieņēmumu apstiprina – 1990. gadā tika reģistrētas 134 izvarošanas un izvarošanas mēģinājumi; 1995. gadā to skaits bija 158.⁶¹ Seksuālās vardarbības problēma vairāk žurnālu diskursā tiek skarta pēc 1991. gada, kad daudz sāka rakstīt par seksuālo uzņēmānos darbavietās.

Rakstu autori uzsvēra, ka seksuālā uzņēmība ir “nenormāla parādība”, “ kaut kas zemisks un riebīgs”, “vīrieša nelietība pret sievieti”, “rosināšana uz prostitūciju”,⁶² skaidroja, ka, šādi tuvojoties sievietei, vīrietis parāda savu garīgo nepilnvērtību un niecību. Vienlaikus sievietes brīdināja atpazīt un noraidīt seksuālus signālus, gērbties lietiski, daļēji norādot arī uz sievietes vainu seksuālajā uzņēmībā. Īpaši 80. gadu otrajā pusē seksuālajā vardarbībā vainoja tā dēvētās vieglās uzvedības sievietes, nevis vīriešus, ar ko izvarotās sievietes satikušās. Šajā aspektā interesanta ir Dzintras Šubrovskas rakstu sērija žurnālā “Liesma” 1988. gadā, kurā viņa sīki iztirzā grupveida izvarošanas gadījumu. Raksta autore reproducē stereotipu, ka sieviete ir pati vainīga savā izvarošanā, kas gan attur izvarotās sievietes griezties policijā, gan daļēji palīdz attaisnot vīrieti. Dz. Šubrovskas noziegumu konstruē ļoti emocionālā veidā, vainīgos viņa dēvē par glēviem, zemiskiem, cietsirdīgiem un truliem, viņus nosodot. Tomēr žurnālistes četrus rakstos dominē nosodījums sievietēm, uzveļot tām atbildību par vīrieša novešanu līdz noziedzīgai rīcībai, šīs rīcības nenovēršanu. Pirmkārt, autore nosoda vieglās uzvedības sievietes, puīšu draudzenes, kas klusēja un pieņēma viņus tādus, kā bija, arī tad, ja reizēm šie puīši viņām bija nodarījuši sāpes, pazemojuši. Otrkārt, kritizētas ir jauno puīšu mātes, kas nav pievērsušas pietiekami daudz uzmanības savu bērnu gaitām. Arī citu izvarošanas gadījumu konstrukcijas veidotas, trivālizējot upuru emocijas un uzvedību, apgalvojot, ka sieviete nav pietiekami pretojusies un ka viņas iespējas ir mainīt savu uzvedību tā, lai izvairītos no vardarbības. Izvarošanu uzlūkoja drīzāk kā sieviešu problēmu un atbildību. Sievietēm adresētie pārmetumi ir netieši, taču dziļi iesakņojušies publiskajā diskursā. Līdzīgi arī rakstos par prostitūciju autori netieši novirzīja vainu no prostitūtu klientiem. Prostitūtām pārmetta morāles deficītu un alkātību,⁶³ netikumību un saistību ar valūtas spekulantiem, valsts nodevējiem.⁶⁴ Pieaugot tolerancei pret laulības pārkāpumiem, žurnālos parādījās arī pozitīvi skatījumi uz prostitūciju, kuros gan līdzīgi kā pornogrāfijā sieviete tiek reprezentēta kā vīrieša baudas objekts. Prostitūtas uzdevums ir apmierināt vīrieša kaislības, kamēr sieva rūpējas par viņa komforta vajadzībām:

Reizēm publiskais nams ir tas spēks, kas satur ģimeni. Nēbūsim liekuļi – ir bērni, kad vīrietim gan fiziski, gan morāli nepieciešams palaist pa kreisi.

Deju zālē iepazītai sievietei neteiksi taču: iesim pie manis, liksimies gultā. Viņu jāaizved uz kino, kafejnīcu, koncertu. Veidojas garīgais kontakts. [...] sāk irt ģimene. [...] Savukārt, ja tu aizbrauc uz viesnīcu inkognito, izsauc meiteni, tev nekas nav jājautā. Tu izdari savu darāmo, tev nav morālu pagīru, ka vajadzētu pieklājības pēc vismaz piezvanīt, prāts ir mierīgs un brīvs. Mājās tevi gaida siltas čības, ģimeniskas vakariņas, un tu uzdāvēini sievai viņas mīlākās smaržas. Es nepiekritu mūsu slavenajam Zālītim. Sekss un mīlestība ir divas dažādas lietas. Bieži vien pietiek ar to, ka sieviete, kuru mīli, ir blakus. Kad saejiēs ar prostitutu, tu apzinies, ka tas ir tikai priekšmets, tāpēc vari darīt, ko vēlies.⁶³

Viedokļi par prostitūciju, erotiku un pornogrāfiju žurnālu diskursā ir pozitīvāki un negatīvāki, tomēr līdzīgi kā seksuālās vardarbības atspoguļojumā raksturīga tendence atbildību par šo parādību negatīvajiem aspektiem uzveļt sievietēm. Iezīmējas uzskats, kas vērojams arī citu tēmu atspoguļojumā – sieviete ir vīrieša baudas instruments. Sievietes seksualitātes izpausmes var būt seksuālās vardarbības un prostitūcijas pamatā, - apgalvo eksperti un žurnālisti, sasaistot meiteņu un sieviešu aktīvu seksuālo dzīvi ar kriminālu uzvedību.

AIDS un seksuāli transmisīvās slimības

Analizētajos žurnālos AIDS ir visbiežāk aplūkotā tēma. AIDS draudi atstāj nopietnu ietekmi uz žurnālu saturu, kā arī vērtībām sabiedrībā: svarīgs kļūst jautājums par kontracepcijas trūkumu, par seksuālo izglītību un drošu seksu. Vēl 80. gadu vidū redakcijas AIDS pozicionēja drīzāk kā kapitālistisko valstu iedzīvotāju slimību, saistot AIDS izcelsmi ar ASV un vairākkārt atkārtojot, ka Padomju Savienības tikumiskajos apstākļos nav iespējams AIDS uzliesmojums. Tikai daži rakstu autori atzina, ka arī Padomju Savienībai draud AIDS masveida izplatīšanās. Situācija mainījās 90. gados, kad publikācijas par AIDS ieguva panisku noskaņojumu. Žurnāli sāka runāt par iespējamu AIDS epidēmiju Latvijā. Uz mīlīgās uzmanības fona, kas pievērsta AIDS, prese gandrīz nemaz nerakstīja par citām seksuāli transmisīvām slimībām. STS slimniekus reprezentēja kā atsevišķu no normālās sabiedrības nodalītu grupu, kam raksturīgs izlaidīgs dzīvesveids, tikumiskas un psihiskas patoloģijas. STS seksualitātes diskursā tika sasaistītas ar netikumīgām sabiedrībām vai sabiedrības grupām, aicinot uzvesties tikumiski.

Žurnālu veidotās AIDS reprezentācijas raksturoja nepieciešamība sniegt iespējami plašu informāciju par jauno slimību, ko sākotnēji pavadīja arī ideoloģiska ievirze un ASV kritika. Žurnāli daudz stāstīja par inficēšanās veidiem, bija daži mēģinājumi jau 80. gados aktualizēt kontracepcijas problēmu. Žurnālu reprezentācijām bija raksturīga arī līdzcietība, iecietība un solidaritāte ar jau saslimušajiem. Rietumu pasaulē AIDS sākotnēji uzskatīja par geju un narkomānu slimību. Latvijā AIDS mazāk nekā STS tika saistīts ar noteiktām sabiedrības grupām. Rakstu autori uzsvēra, ka AIDS slimnieki ir nelaimīgi upuri, nevis noziedznieki. Šajos materiālos kā vēlamākā uzvedība tika prezentēta seksuāla atturība vai vismaz droša seksa principu ievērošana. Prese

mēģināja mazināt negatīvo attieksmi pret AIDS slimniekiem, viens no šādas rīcības mērķiem bija panākt atklātību, lai saslimušie neslēptos un nevairītos no ārstēšanas. Visu seksuāli transmisīvo slimību izplatību saistīja arī ar pirmo pēcaizlieguma seksa skurbumu, paužot, ka, zūdot aizliegumiem, nācies iepazīt arī tādas infekcijas kā AIDS, hlamīdijas, trihomonas.

Dzimumstības kontrole

Padomju seksuālo revolūciju atšķirībā no seksuālās revolūcijas Rietumos nepavadīja efektīvas un brīvi pieejamas kontracepcijas metodes. Aborts bija tā laika galvenā dzimumstības regulēšanas metode. Padomju Savienībā bija visaugstākais abortu rādītājs pasaulē.⁶⁶ Aborts tika nosodīts, vienlaikus nepiedāvājot alternatīvus variantus. Preses dati liecina, ka uz katru padomju pilsoni tika saražoti vien pāris prezervatīvu gadā.⁶⁷ Arī dzemdes spirāļu skaits bija ierobežots, kontraceptīvās ziedes vispār nebija pazīstamas. PSRS 1990. gadā regulāri kontracepcijas līdzekļus lietoja tikai 22% sieviešu reproduktīvajā vecumā, 57% sieviešu tos nelietoja vispār.⁶⁸ Līdz pat 1989. gadam, kad prese sāk vairāk pievērsties kontracepcijas tēmai, kā galvenā izsargāšanās metode tika piedāvāts pārtrauktais dzimumakts. Un tajā pašā laikā žurnāliem pienāca lasītāju vēstules, kurās sievietes sūdzējās par ginekologu skarbo izturēšanos, ārstu neuzticamību, nevērīgu un brutālu attieksmi pret dzemdētājam. Skaudrākie pacientu vēstījumi liecina par ārstu īpaši nežēlīgu izturēšanos, kad veikti aborti bez anestēzijas, aizbildinoties ar medikamentu trūkumu. Pēc valstiskās neatkarības atgūšanas mediji arvien vairāk runāja par konkrētiem medikamentiem, kā galvenās izsargāšanās metodes piedāvājot hormonālās tabletes un prezervatīvus. Par aktuālākajām problēmām, kas saistītas ar kontracepcijas lietošanu, kļuva ne vairs izsargāšanās līdzekļu trūkums, bet nepietiekamās zināšanas par to lietošanu, bailes un mīti, vīrieša nevēlēšanās lietot kontracepciju, kā arī ārstu negatīva attieksme pret jauniešiem, kas paši gāja konsultēties, mulsums un kautrība, ko cilvēki varēja pārdzīvot, apmeklējot ārstu vai nopērkot vajadzīgo līdzekli aptiekā.

Attieksme pret abortu bija ļoti negatīva vai reizēm attaisnojoša. Autori plaši izmanto retoriku, runājot par abortu: "veselībai kaitīga barbariska operācija", "varmācīga, antihumāna iejaukšanās", "vieglprātība", "amorāls", "noziegums", "necilvēcīga doma", "garīgs trulums", "vīrieša bezatbildība". Nelegāla aborta upuris tiek nosaukts par "zemas kultūras sievieti", legāla aborta veicējas – "slepkavas".

80. gados žurnāli brīdināja par abortu negatīvām sekām, kritizēja to veicējas, nespējot vai negribot pievērsties efektīvas kontracepcijas līdzekļiem. Abortu saistīja drīzāk ar tikumības pagrimumu, nevis kontracepcijas līdzekļu nepieejamību. Abortu atbalstīja tikai atzinums, ka negribēti bērni visbiežāk kļūst par noziedzniekiem.

90. gados žurnāli biežāk sāka runāt arī par vīrieša atbildību, par partneriem, kas nevēlas uzņemties atbildību par sievietes grūtniecību, sievietēm, kas materiālu vai emocionālu apstākļu dēļ bijušas spiestas izvēlēties abortu. Galvenās bažas saistīja ar risku sievietes veselībai un jaunās dzīvības nogalināšanu – sievietei joprojām jābūt

gatavai kļūt par māti veselīem bērniem. Šajā laikā līdz ar tirgus ekonomikas attīstību parādījās plaša informācija par kontracepcijas līdzekļiem. Par kontracepciju šajā posmā rakstīja daudz. Šo rakstu funkcija parasti bija pārliecināt cilvēkus izsargāties no nevēlamas grūtniecības, un attieksme pret kontracepciju bija pozitīva. Žurnāli centās atspēkot mītus, ka kontracepcijas līdzekļu lietošana varētu būt saistīta ar prostitūciju vai izlaidību. Mainoties ekonomiskajai sistēmai, mainījās seksualitātes diskursā ietvertās zināšanas un vērtības, kas ar laiku būtiski ietekmēja sabiedrības dzīvesveidu. Latvijas medijiem un seksuālās izglītības asociācijām bija ievērojama loma sabiedrības informēšanā par jaunajiem kontracepcijas līdzekļiem un to pielietošanu, kā arī stereotipu nojaukšanā par dažādām kontracepcijas metodēm.

Noslēgums

Laikā līdz 1991. gadam seksualitātes diskurss analizētajos žurnālos saskanēja ar tā laika PSKP izvirzītajiem politiskajiem mērķiem – mātes un ģimenes atbalstīšanu. Ģimene, nācījas veselība un turpināšanās bija arī svarīga Atmodas laika nepieciešamība. Seksualitāte tika sasaistīta ar nācījas interesēm, atsevišķu autoru veidotajā diskursā seksuālās audzināšanas pretinieki, suteneri, neprecējušies seksuāli aktīvi cilvēki un seksuālo perversiju piekopēji tika saistīti ar valsts nodevību vai draudiem nācijai un valstij. Nacionālisma uzplūdus izmantoja apelēšanu pie tautas nākotnes, lai pārliecinātu pieņemt noteiktas attieksmes un uzvedības modeļus. Vienlaikus diskusiju par seksualitāti izmantoja, lai atbalstītu vai kritizētu ideoloģijas, ekonomiskās un valstiskās sistēmas. Padomju posmā seksualitātes negatīvos aspektus – pornogrāfiju, prostitūciju, seksuāli transmisīvās slimības – attiecināja tikai uz kapitālistiskajām valstīm, akcentējot padomju pilsoņu augsto morāles un tikumības līmeni. Sabrūkot Padomju Savienībai, redakcijas izteica atvieglojumu par noklusēšanas un aizliegumu izzušanu. Kritizējot padomju politiskās nostādnes un seksualitātes kultūru, žurnāli sajūsminājās par jauno vērtību triumfu, mūsdienīgāku un pareizāku skatījumu uz attiecībām un seksualitāti. Seksualitātes diskursā iezīmējās ne tikai izmaiņas attieksmēs pret attiecību jautājumiem, bet arī attieksme pret politiskajiem un sociālajiem notikumiem, kas krasi mainīja Latvijas iedzīvotāju dzīvi: seksualitātes diskursu veidoja tādējādi, lai uzsvērtu demokrātiskas iekārtas pārkāpumu pār iepriekšējo režīmu.

Tendence saistīt seksualitāti ar nācījas un valsts interesēm pamazām izzuda pēc neatkarības atjaunošanas. Jaunās tirgus prasības un konkurence noteica, ka komerciālās un auditorijas intereses dominēja pār politiskiem mērķiem un nostādņām. Žurnālu saturs tuvinājās ikdienas dzīves realitātei, laulības, mātes lomas un tikumisko ideālu cildinājumu, nepareizo uzvedības veidu un attiecību modeļu retorisku nosodījumu nomainīja dziļi personiskas, reizēm sāpīgas un reizēm ļoti pozitīvas indivīdu pieredzes.

Seksualitātes diskursa konstruētās zināšanas par dzimtes lomām ietvēra sievietes pasivitātes un vīrieša dominantes kultivēšanu, kā arī atbalstīja patriarhālo sistēmu un heteroseksualitātes kultūru. Sievietes tika pozicionētas kā bērnu audzinātājas un vīrieša palīgs. Pēc 1991. gada sāka veidot arī citādāku sievietes seksuālo, profesionālo

un politisko lomu diskursu. Vienlaikus tradicionālo stereotipu reproducēšanai žurnālu slejās sāk parādīties sievietes, kam ir veiksmīga karjera un kas ieņem augstus amatus, kā arī sievietes, kas nebaidās no iniciatīvas un aktivitātes seksuālajās attiecībās. Tomēr žurnālu veidotajā diskursā dominējošie uzvedības noteikumi brīdināja sievieti no pārliekas patstāvības, pašapziņas vai veiksmes. Zemais sieviešu īpatsvars politikā 90. gadu pirmajā pusē apliecina, ka tobrīd trūka aktīva atbalsta un uzticības sievietei varas pozīcijās, līdz ar to sievietei uzsākt nozīmīgu politisko karjeru, arī karjeru jebkurā citā profesionālā jomā bija sarežģītāk nekā vīrietim.

Desmit gadu ilgajā posmā vērojamas dažādas pārmaiņas seksualitātes diskursā. Žurnālu diskursā iezīmējas pāreja no ģimeniskuma, mātišķuma un cilvēka reproduktīvās sūtības akcentēšanas uz individuālajām izvēlēm un indivīda laimi. Protams, vērtības nemainās uzreiz. Latvijas žurnālu seksualitātes diskursu turpina ietekmēt kā padomju, tā rietumnieciskās tradīcijas un vērtības. Analizētie žurnāli ne tikai atspoguļoja šīs izmaiņas, bet arī sniedza būtisku ieguldījumu jaunu zināšanu, normu un vērtību izplatīšanā un nostiprināšanā.

Atsauces

- ¹ Lehtonen, Mikko. *Cultural Analysis of Texts*. London: Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 2000. P. 41.
- ² Carabine, Jean. Unmarried Motherhood 1830–1990: A Genealogical Analysis. In: Wetherell, Margaret, Taylor, Stephanie, Yates, Simone. *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London: SAGE Publications, 2001. P. 267–293.
- ³ Zelče, V. Latvijas sievietē: Žurnāla "Padomju Latvijas sievietē"/"Sievietē" veidotais diskursus, 1986–1991. Grām.: Briksē, I. (red.) *Komunikācija: Kultūra, sabiedrība, mediji. (Latvijas Universitātes raksti. 655. sēj.)*. Rīga: Zinātne, 2002. 54. lpp.
- ⁴ Кош И. *Сексуальная культура в России*. Москва, О.ГИ., 1997. С. 206.
- ⁵ Lauristin, M., Vihaelem, P. The Communist Press in the Soviet Republics. In: Hoyer, S., Lauk, E., Vihaelem, P. (ed.). *Towards a Civic Society. The Baltic's Media Long Road to Freedom. Perspectives on History, Ethnicity and Journalism*. Tartu: Baltic Association for Media Research/Nota Baltica Ltd. 1993. P. 181, 182.
- ⁶ Кош И. *Сексуальная культура в России*. С. 210.
- ⁷ Gal, Susan, Kligman, Kail. *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton: Princeton University Press, 2000. P. 112.
- ⁸ McLaren, A. *Twentieth-century Sexuality: a History*. Oxford, Massachusetts: Blackwell Publishers, 1999. P. 198.
- ⁹ Gauntlett, D. *Media, Gender and Identity. An Introduction*. London, New York: Routledge, 2002. P. 107.
- ¹⁰ Gal, Susan, Kligman, Kail. *The Politics of Gender After Socialism*. P. 19.
- ¹¹ Turpat. 34. lpp.
- ¹² Turpat. 21., 22. lpp.
- ¹³ Salmenniemi, Suvi. Renegotiating Citizenship: Gender and Civic Society in Contemporary Russia. SK. internetā (30.01.2004.) http://www.5thfeminist.lu.se/files/paper_571.pdf.
- ¹⁴ *Dzimums un tautas atslīdība Latvijā*. Rīga: UNDP, 1999. 29. lpp.
- ¹⁵ Gal, Susan, Kligman, Kail. *The Politics of Gender After Socialism*. P. 14.
- ¹⁶ Turpat. 15., 20. lpp.
- ¹⁷ Turpat. 21. lpp.
- ¹⁸ Turpat. 26., 32. lpp.
- ¹⁹ Hall, Stuart. Foucault: Power, Knowledge and Discourse. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, J. S. *Discourse Theory and Practice: A Reader*. London, Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 2001. P. 72.

- ²⁰ Fuko, Mišels. *Seksuālītātes vēsture. 1. sēj.: Zinātņgrība*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2000. 67. lpp.
- ²¹ Carabine, Jean. *Unmarried Motherhood 1830 – 1990: A Genealogical Analysis*.
- ²² Brikše, I., Skudra, O., Tjarve, R. *Development of Media in Latvia in the 1990s*. In: Vihalemm, P. *Baltic Media in Transition*. Tartu: Tartu University Press, 2002. P. 71.
- ²³ Priedīte, I. *Bauda bez mīlestības ir izvērtība. Seksuālītātes tematika latviešu presē (1920–1925)*. Grām.: Brikše, I. (red.) *Komunikārāja. Dzimtes pētījumi. (Latvijas Universitātes raksti, 655.sēj.)*. Rīga: Zinātne, 2003. 7.–33. lpp.
- ²⁴ Ingrīda. Divatā ar sevi. *Sieviete*. 1994. 42(2): 17.
- ²⁵ Aulis, A. Kāpēc vīrietis saka NĒ. *Veselība*. 1992. 34 (5): 17.
- ²⁶ Vanaga, V. Pirmā pakāpe vīriešu iekarošanā. *Zeltene*. 1991. 1(4): 14.
- ²⁷ Rihtermāne, S. 15 svarīgākie iemesli, kuru dēļ sievietes dodas gulāt ar vīrieti. *Santa*. 1993. 3(1): 10–11.
- ²⁸ Mazvērsīte, D. Trešā iespēja jeb tas jāzina katrai. *Santa*. 1993. 3(11): 16–18.
- ²⁹ Leščenko-Suhomļina, T. Padomi – kā jāuzvedas viņat. *Zvaigzne*. 1994. 44 (1): 34.
- ³⁰ Чернова Жанна. Нормативная мужская сексуальность: (ре)презентации в медиадискурсе. В кн.: Здравомыслова Елена, Темкина Анна (ред.). *В поисках сексуальности*. Санкт-Петербург: Дмитрий Блинн. 2002. С. 527–548.
- ³¹ Turpat.
- ³² Turpat.
- ³³ Turpat.
- ³⁴ Krūmiņš, J. Ne tikai sappi ir zili. *Liesma*. 1988. 30(10): 4,5.
- ³⁵ Zvīdre, I. Amor Lesbicius. *Liesma*. 1989. 31(4): 12.
- ³⁶ Sūvere, L. Miegš paliek aiz durvīm. *Sieviete*. 1993. 41(8): 40–41.
- ³⁷ Zaiceva, S. Bēgot no vientulības, atradu vēl lielāku vientulību. *Santa*. 1995. 5(2): 48–49.
- ³⁸ Sūvere, L. Laid, lai pulkstenis iet – neturi viņu ciet. *Sieviete*. 1994. 42 (7): 24–25.
- ³⁹ Ромкирх Анна. Советские культуры сексуальности. В кн.: Здравомыслова Елена, Темкина Анна (ред.). *В поисках сексуальности*. Санкт-Петербург: Дмитрий Блинн. 2002. С. 128–171.
- ⁴⁰ Zālītis, J. Glāsti mātēi un mazulim. *Sieviete*. 1990. 38(8): 18.
- ⁴¹ Zalemanis, J. Kā atrast laimi. *Zeltene*. 1993. 3(10): 27.
- ⁴² Turpat.
- ⁴³ Auziņa, I. Vai iedzērsim, meitenes? *Veselība*. 1987. 29(6): 11.
- ⁴⁴ Rakstā tika publicētas vēl vairākas vēstules, kas citētajā tekstā izlaistas. Šeit J.Zālītis *atsaucas* uz meitenēm, kuras redakcijai rakstījušas par istās mīlestības gaidām un to, ka vienmēr *atsaka* puīšiem, kas vēlas dzinumattiecības ar viņām, stāsta, ka atteikuma rezultātā tiekot pamestas. Citētajās rindās spilgti iezīmējas meiteņu dalījums "kārtīgajās" un "nekārtīgajās".
- ⁴⁵ Zālītis, J. Mīlestības vārdā. *Liesma*. 1989. 31(6): 28.
- ⁴⁶ Blaiva, L. Pirmā nakts. *Sieviete*. 1994. 42 (1): 17–20.
- ⁴⁷ *Latvijas sievietes: iss statistisko datu krājums*. Rīga: Latvijas PSR Valsts Statistikas komiteja, 1989. 4. lpp.
- ⁴⁸ Zelče, V. Latvijas sieviete: Žurnāla "Pačonju Latvijas Sieviete"/"Sieviete" veidotais diskurss. 1936–1991. 62. lpp.
- ⁴⁹ Ernstone, L. Mīlētam pasaulē ienākt. *Sieviete*. 1990. 38(9): 17.
- ⁵⁰ Zālītis, J. Mīlestības vārdā. *Liesma*. 1989. 31(6): 28.
- ⁵¹ Turpat.
- ⁵² Turpat.
- ⁵³ Turpat.
- ⁵⁴ Priedīte, A. Lai tu sevi cienītu. *Zeltene*. 1993. 3(11): 26.
- ⁵⁵ Zaiceva, S. Saderināšanās mūsdienu manierē. *Santa*. 1995. 5(11): 46–48, 58.
- ⁵⁶ Wolf, Naomi. *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Against Women*. New York: Perennial, 2002. P.137.
- ⁵⁷ Laskovs, J. Cietie astonešmitie jeb kā darbojas Latvijas PSR pornogrāfijas apkarošanas komisija. *Liesma*. 1992. 34 (2): 2–3.
- ⁵⁸ Ingrīda. Divatā ar sevi. *Sieviete*. 1993. 41(9): 39.lpp.
- ⁵⁹ Turpat.
- ⁶⁰ DeFrancisco, Victoria. Gender, Power and Practice: Or, Putting Your Money (and Your Research) Where Your Mouth Is. In.: Wodak, Ruth (ed.). *Gender and Discourse*. London: SAGE Publications, 1997. P. 37–51.

- ¹⁴ *Latvijas statistikas gadagrāmata*. Rīga: Centrālā statistikas pārvalde, 1996. 165. lpp.
- ¹⁵ Blumbergs, J. Iekšā skan „Nē”. *Sieviete*. 1993. 4(19): 44.
- ¹⁶ Ūdris, J. Ko viņas dara vecumā? *Padomju Latvijas Sieviete*. 1987. 35 (10): 14–15.
- ¹⁷ Glancs, J. Mīrusī mitne. *Avots*. 1987. 1(6): 76–79.
- ¹⁸ Laskovs, J. Seksminimums pasaules apbraucējiem. *Liesma*. 1994. 36 (8): 10–13.
- ¹⁹ McLaren, A. *Twentieth – century Sexuality: a History*. P. 168.
- ²⁰ Zaiceva, S. Prezervatīvs katrai gaumei. *Santa*. 1994. 4(6): 7.
- ²¹ Кош И. *Сексуальная культура в России*. С. 308.

Raksta pamatā ir bakalaura darbs, aizstāvēts 2004. gadā Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļā; zinātniskā vadītāja Vita Zelče.

Inese Priedīte

The Discourse of Sexuality in Leading Latvian Magazines (1985–1995)

This article looks at the discourse of sexuality in leading Latvian magazines between 1985 and 1995, focusing on the knowledge, values, norms of behaviour and models of relationships that were represented in the media as being advisable or undesirable. There were significant changes in the discourse of sexuality during this period. Norms and values that are typical of Western culture arrived in Latvia, but elements of the culture of sexuality from Soviet times were also preserved – traditional gender stereotypes, as well as elements of patriarchal and heterosexual culture. Women were presented as objects of desire, there were different demands in terms of the sexual behaviour of men and women, there were examples of homophobia, and there were declarations that women are the passive partner in relationships.

In 1985, democratisation of media content began, and between 1987 and 1989, this turned into a true Soviet sexual revolution. Borders opened, prohibitions disappeared, and the media overflowed with new information, including erotic and pornographic materials. There were active debates over sexual education and media information. At the beginning of the analysed period, the focus was on family values, and the discourse of sexuality was cautious and scientific, strongly affected by experts in medicine and psychology who dominated as authors and sources of information.

Gradually, the media focused more and more on real life. There was a greater need to attract the attention of readers, and this increasingly led to magazine content which proposed various forms of passion and gave advice on improving one's sex life. Sex because one of the values of the media. Marriage, the role of the mother, praise for moral ideals, rhetorical denunciation of undesirable behaviours – these were gradually replaced with deeply personal, sometimes painful and sometimes positive statements of individual experience.

Until 1991, the discourse of sexuality in the analysed magazines corresponded to the political goals that had been set out by the Communist Party of the Soviet Union – support for mothers and families. Families, the health of the nation and the continuation of the nation – these were also important needs during the Latvian national renaissance. Sexuality was linked to the interests of the nation, and some authors presented discourse which declared that opponents to sexual education, pimps, unmarried but sexually active people, and people who engaged in sexual perversion all betrayed the nation or represented threats against nation and state. Discussions about sexuality were also used to support or to criticise ideological, economic and state systems. During the Soviet occupation, it was claimed that negative aspects of sexuality (pornography, prostitution, sexually transmitted diseases, etc.) were found only in capitalist countries. The supposedly high level of morality of the Soviet citizen was accented. When the Soviet Union collapsed, editorial boards were very much relieved that no longer did they have to maintain silence about issues or face bans on topics of discussion. By criticising the culture of Soviet sexuality, magazines rejoiced at the triumph of new values, strengthening positive attitudes *vis-à-vis* the democratic regime which now prevailed.

Keywords: Discourse on sexuality, gender roles, homosexuality, birth control, sexual violence, marriage, sexual education, sexual revolution

Marija Krilova

Maskulinitātes un feminitātes diskurss Rīgas kinostudijas kara tematikas filmās

Maskulinitātes un feminitātes diskurss padomju Latvijas Otrā pasaules kara tematikas mākslas filmās ne tikai parāda dzimumidentitātes performatīvo raksturu, bet arī atsedz plašākas varas attiecības sabiedrībā un politikā.

Atsēgvārdi: maskulinitāte, feminitāte, padomju Latvijas kino, Otrais pasaules karš, PSRS, ķermenis.

Šī raksta¹ ietvaros tiek aplūkots maskulinitātes un feminitātes diskurss padomju Latvijas Otrā pasaules kara tematikas mākslas filmās. Karš ir īpaša sociāla situācija, kurā parasti zūd tradicionālā sociālā stratifikācija. Par dominējošu opozīciju kļūst “mēs–viņi”, “savējie–ienaidnieki”. Kara apstākļos “ienaidnieks–draugs” un “savējais–svešais” nedarbojas, jo šajā sociālajā situācijā nav robežstāvokļu un pustoņu. Karš veido galējas opozīcijas – tas, kurš nav savējais, ir ienaidnieks, un šīs opozīcijas apšaubīšana līdzinās indivīda dzīvības cenai. Divdesmitajā gadsimtā pasaules kariem bija īpašs raksturs gan tādēļ, ka militārām darbībām bija lielākā vai mazākā mērā visas pasaules valstis aptverošs raksturs, gan tādēļ, ka kara darbību dalībnieku skaits maksimāli “pietuvinājās” dalībvalstu iedzīvotāju skaitam.² Turklāt Otrais pasaules karš bija pirmais cilvēces vēsturē, kurā sievietes klātbūtne bija uzskatāma, – kara laukā pastāvīgi darbojās 800 000–1 000 000 sievietes.³ Karš veidoja specifisku dzimtes attiecību modeli, kas atspoguļojās gan kara vēsturiskajā un sociālajā izpratnē, gan tā atspoguļojumā kinematogrāfā. 1940.gadā Padomju Sociālistisko Republiku Savienība okupēja Latviju, Otrajā pasaules karā Latvijas teritoriju okupēja nacistiskās Vācijas karaspēks, 1944. gadā Latvijā atkal ienāca Padomju armija, no jauna iedibinot Padomju Savienības varu tās teritorijā.

Maskulinitāte un feminitāte, varoņa ķermenis

Maskulinitāte un feminitāte⁴ ir sociālas konstrukcijas, kas tiek veidotas diskursā. Tās nepastāv ārpus sociālas saskares, bet top brīdī, kad ris cilvēku darbība sociālajā

Komunikācijas studiju nodaļa, Sociālo zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte, Lomonosova iela 1, Rīga, LV 1019; Sēdertornas Universitāte, Baltijas studiju doktora programma, Stokholma, Zviedrija. marija.krilova@sh.se

vidē. Pasaules sabiedrību vairākumā pastāv dzimtes ideālu konsenss, kas, kā to definē maskulinitātes pētnieks Devids Gilmors, ir preskriptīvie konvencionālas maskulinitātes un feminitātes tēli. Saskaņā ar tiem sabiedrības locekļi tiek kvalificēti kā piederīgi vienam vai otram dzimumam.⁵ Turklāt maskulinitātes un feminitātes tiek radītas vienlaicīgi vienā un tajā pašā procesā.⁶ Tās iespējams analizēt ne tikai intīmajā, individuālajā, bet arī globālajā līmenī.⁷ Viena no visaptveroša mēroga parādībām ir karš. Šis raksts ir veltīts maskulinitātes un feminitātes, to modalitāšu Rīgas kinostudijas kara tematikas filmās analīzei. Proti, analizējot ķermeņi, kā tas tiek parādīts filmā, kamerai pakļauts, tās ierobežots un kameras laukā iekļauts ķermenis kļūst par konstruēto objektu, par kultūras un sociālas stimulācijas objektu, par skatiena objektu. Skatiena (*gaze*) koncepciju piedāvāja Laura Malvija,⁸ lai aprakstītu to erotisko skatīšanu, ko kamerai piešķir vīriešu dominante sabiedrībā. Rezultātā sieviete ir skatiena objekts, vīrietis savukārt ir skatiena subjekts, respektīvi, tas, kurš skatās.⁹ Mūsdienās šī koncepcija ir attiecināma arī uz vīriešiem uz ekrāna, tā neaprobežojas ar homoseksuāli erotisko skatīšanu, bet piešķir arī zināmu skata subjekta varu sievietei skatītājai. Tā piemēram, Almira Usmanova, analizējot Otrā pasaules kara laika kino krājuma īsmetrāžas filmu, raksta, ka varones un kameras skatieni saplūst, savienojas. Sievietes skatīšana šajā filmā kļūst par galveno stāstījuma dzinuli.¹⁰ Tātad arī vīrieša ķermenis ir skatiena objekts. Pētījumā neiekļaujot problēmu par to, kurš skatās (atstājot to turpmākiem pētījumiem), mēs koncentrējamies uz skatiena objekta izpēti – tas ir varoņa ķermenis, tā dzimums, vecums, kā arī vieta sociālajā vidē, nodarbošanās veids, jo šie ķermeņa parametri ir savstarpēji cieši saistīti.

Kinematogrāfiskais aparāts

Maskulinitāte un feminitāte tiek analizētas kā performatīvas identitātes, kādas tās parādās darbībā, šajā gadījumā – filmas naratīvā. Tāda pieeja ir skaidrojama galvenokārt ar Padomju Savienībā postulēto dzimumu vienlīdzību, kas liedza jebkādas dzimumu attiecību teorētiskas diskusijas, kā arī dzimtes jēdziena formulēšanu, attiecīgi arī esenciālu feminitāšu un maskulinitāšu definēšanu. Manuprāt, vienīgā metodiski iespējamā dzimtes izpēte ir izpaušmju un prakšu analīze. Kinofilmās šajā ziņā pieder pie bagātākajiem avotiem. Kino ir viens no valsts ideoloģiskiem aparātiem. Lai aprakstītu teorētisko pieeju kinofilmām šī darba ietvaros, izmantota L. Altisēra valsts ideoloģiskā aparāta teorija. Viņš formulē tēzi, ka ideoloģija ir indivīdu kā subjektu interpelācija. L. Altisērs raksta, ka subjekta kategorija tiek ideoloģiski konstruēta, tāpat kā katras ideoloģijas funkcija ir veidot subjektus no indivīdiem.¹¹ A. Usmanova, kas izmanto Altisēra teorētisko pieeju, analizējot Otrā pasaules kara laikā ražotās padomju filmas, skaidro, ka ideoloģijas struktūra tiek veidota saskaņā ar panoptiskas ierīces principu – ideoloģiskās telpas centrā ir ideālais subjekts, kura skats (*gaze*) nosaka viņa/viņas vietu realitātē un garantē viņa/viņas vienību.¹² Ideoloģijas un interpelācijas kā indivīdu iesaukšanas esamība saskaņā ar L. Altisēru ir viena un tā pati parādība. Indivīds, atpazīstot iesaukšanu, pieņem savu jauno identitāti. Ideoloģija

tiek izplatīta visos sabiedrības līmeņos ar valsts ideoloģisko aparātu palīdzību, kuriem ir pieskaitāmas ne tikai izglītības, reliģiskās, juridiskās, politiskās, profesionālās institūcijas, bet arī kultūras institūcijas un masu mediji. Kinematogrāfs arī ir viens no valsts ideoloģiskajiem aparātiem un pilda to pašu funkciju, proti, atbalsta valdošās grupas/šķiras dominēšanu ar savu tehniku un iespēju palīdzību.¹⁴ Šā darba ietvaros tiks izmantota A. Usmanovas jēdziena "kinematogrāfiskais aparāts" izpratne. Šis jēdziens apvieno sevī vairākus šķietami neatkarīgus procesus, kas notiek filmas skatīšanās un uztveršanas laikā:

- (1) kinematogrāfiskās tehnoloģijas (kamera, gaisma, speciālie efekti); (2) filmas skatīšanās situācija (kinozāles tumsa un intimitāte, skatītāja imobilitāte/nekustīgums); (3) filma kā teksts (ieskaitot tās pazīmes – reprezentācija, tūcamība, trīsdimensiju telpas ilūzija utt.); (4) visbeidzot, visus tos kognitīvos procesus, kas norisinās skatītāja apziņā, kā arī viņa/viņas zemapziņā filmas skatīšanās laikā.¹⁵

Iepriekš minētā kinematogrāfiskā aparāta definīcija paver vēl vienu filmu analīzes līmeni – līdzās skatam, ko kamera "aizdod" skatītājam, filma pastāv kā teksts, kā naratīvs. Šie divi kinematogrāfiskā aparāta aspekti ir cieši saistīti savā starpā un ir atkarīgi no diviem citiem aspektiem, – kameras skata efekts ir atkarīgs no situācijas kinozālē, un filmas naratīvs ir ieausts skatītājā apziņā un zemapziņā noritošajos kognitīvajos procesos. Skatot teksta un filmas attiecības, ir acimredzami divi šo attiecību pamataspekti: (1) filma pamatos ir vizualizēts teksts; savukārt (2) filmas analīze pārveido filmu tekstā, kas noteikti nav tas pats teksts, kas bijis pārveidots filmā. Šo problēmu detalizēti apskata R. Belūrs,¹⁶ apšaubot filmu analīzi kā pētniecisko metodi tieši tāpēc, ka tā nespēja izbēgt vizuālo verbalizāciju. Kaut arī scenārijs un sākotnējais filmas profils ir protekstī, tajā pašā laikā "filmā tekstam vienmēr izdodas izvairīties no tās valodas, kas filmu veido".¹⁷

Tomēr ir vēl kaut kas, runājot par teksta un filmas līdzību: "kino ar kustīga attēla palīdzību ir vienīgais laika mākslas veids, kas, kad mēs vēršamies pret principu, uz kura tas ir balstīts, tik un tā izrādās spējīgs sniegt kaut ko mūsu redzei, un turklāt kaut ko, kas pats par sevi ļauj mums izjust tā tekstualitāti pilnībā..."¹⁸ Apturēta filma tiek reducēta līdz attēlam, ko var salīdzināt ar teikumu grāmatā – pārslasīšana un fragmentu analīze ir iespējama tikai grāmatā un filmā. R. Belūrs secina, ka apturēts kinokadrs ir simulakrs, kas neļauj filmai bēgt, taču tā atbrīvojas teksta veidā.¹⁹ Jāapzinās tās grūtības, kas rodas, analizējot filmu kā tekstu, filmas tehnisko un reprezentācijas kodu sarežģītības un daudzveidības dēļ. Tomēr svarīgi ir arī apzināties, ka filmu analīze atklāj ne tikai filmas un teksta sociālas konstruēšanas un producēšanas mehānismus, bet arī atsedz indivīda kognitīvos procesus skatīšanās brīdī,

Otrā pasaules kara tematikas filmas

Mākslas filmas, kas ir veltītas Otrajam pasaules karam, ne tikai skar cilvēces mēroga problēmas, ļauj analizēt un reflektēt par šo traģisko notikumu, bet arī iedarbojas un veido mūsdienu cilvēku apziņu. Šajā pētījumā iztirzātas maskulinitātes un

feminitātes modalitātes un dzimtes attiecību konvencijas ārkārtas sociālajā situācijā – karā – reprezentācija Rīgas kinostudijas mākslas filmās. Analizētās filmas “Mājup ar uzvaru”, “Uz jauno krastu”,²¹ “Rita”, “Vālodzīte”, “Ilgais ceļš kāpās”, “Tikšanās uz Piena Ceļa” un “*Carmen horrendum*” tapušas 20. gs. 40.–80. gados. Šis plašais laikposms ļauj izsekot kara reprezentācijas attīstībai, ko noteica ideoloģisko konceptu, vēstures tēmu hierarhijas, vēsturiskās atmiņas, cilvēku dzīvesveida un domāšanas u.c. (pār)maiņas.

Karš kā sociāla parādība ir konflikts, proti, tas ir apzināts kādu indivīda vai indivīdu grupas interešu pretstats sabiedrības politisko struktūru interesēm sabiedrības pārvaldīšanas jomā. Konflikts liek cilvēkam gan skaidrāk apzināties savu individualitāti, gan arī meklēt sabiedrotos un sadarbības formas ar viņiem, lai īstenotu savas intereses cīņā ar politiskiem pretiniekiem, kuri ir par viņu spēcīgāki.²¹ Konflikts sekmē cilvēka individuālās un sabiedriski politiskās apziņas attīstību, identifikācijas nostiprināšanu. Tādēļ konflikti, kari, kuros dominējošās ideoloģijas pārstāvji ir uzvarētāji, ir pateicīga tēma filmu radīšanai.

Galvenās vēsturisko ekranizāciju tēmas Padomju Savienības kinematogrāfā bija politiskie un šķiriskie konflikti – kari un revolūcijas. Visbiežāk tika atainots Otrais pasaules karš (tas padomju un krievu historiogrāfijā tiek saukts par Lielo Tēvijas karu) un 1917. gada boļševiku bruņotais apvērsums – Oktobra revolūcija –, kā arī Krievijas pilsoņu karš. Samērā lielu vērību padomju kino guvusi arī Krievijas cīņa pret Napoleona armiju 1812. gadā (arī šim karam krievu historiogrāfijā ir piešķirts Tēvijas kara statuss). Jāpiebilst, ka 1943. gadā padomju kinematogrāfisti producēja 23 jaunas filmas, to vidū arī filmu “Kutuzovs”, kas ir veltīta 1812. gada Tēvijas karam.²² Padomju kinokritiķis J. Tjurins uzsver šīs filmas *patriotisko* funkciju,²³ tātad uzsver kinematogrāfa kā valsts ideoloģiskā aparāta lomu. Padomju kinematogrāfs Otrā pasaules kara priekšvakarā jau pilnībā darbojās varas interesēs, bija jānomaina tikai propagandas tēmas, – raksta padomju kino pētnieks P. Kenezs.²⁴

Salīdzinot kara tematikai veltītās filmas “Berlīnes krišana” un “Balāde par kareivji”, L. Rošals norāda uz paradigmas nomaiņu vēstures atspoguļojumā, jo ir mīkstinājušās ideoloģiskās nostādnes.²⁵ Tā vecākajā filmā varonis ir monumentāls, viņš ir Kareivis, nevis kareivis; viņš ir reprezentācija, pārstāv savu šķiru, savu tautu, savu valsti un tās ideoloģiju. Filmas varonis ir monumentāls tēls, viņa ķermenis ir varens, dominējošs, spēcīgs, koloss. Vēsture tiek vispārināta, karš simbolizēts, tiek radīts mīts. Savukārt otrajā filmā, kas tapusi vēlāk – “atkušņa” laikā –, ir nevis tēla, varoņa, bet gara, indivīda stāsts. Filma parāda vēsturi kā ikviena konkrēta cilvēka esību, ikdienas “varoņdarbu” virkni. Filmas varonis atzīstas, ka tanku ir uzspriecinājis aiz bailēm, pašas kaujas ainas netiek attēlotas. Atšķirībā no iepriekšējās filmas, kur varonis nogalina simtiem ienaidnieku, karš attēlots tikai kā tikumisks paradokss, kā akla mašīna, kurai pretstatīts nevarīgs, mazs, bērnišķīgs varoņa ķermenis, kas spēj pretoties vienīgi ar savu garīgo spēku.

Tomēr ir īpaši jāuzsver, ka filmas, kas veltītas Otrajam pasaules karam, neveic tikai ideoloģisko uzdevumu, daudzām no tām ir patiesi cēls mērķis – saglabāt atmiņā cilvēces vēstures baisās dienas, lai tās nekad neatkārtotos, un izsacīt pateicību droš-

sirdīgajiem cilvēkiem, kas veltīja savas dzīvības cīņai pret nacismu. Agate Nesaule, kara aculieciniece, savā grāmatā par karu un trimdas traumu dziedināšanu atzinās:

Kāpēc gan stāstīt šo stāstu tagad, tik daudzus gadus pēc Otrā pasaules kara? Visos karos apšaudes reiz mitējas, lielāka daļa brūču sadzīst, atmiņas izballo. Mazajam zēnam, kas paceltām rokām nostādīts pret ieročiem, meitenei, kura spiesta noskatīties izvarošanu, izģindušajiem bērniem, kas ubago ēdienu, tiem visiem, ja viņi izdzīvos, nāksies iemācīties dzīvot ar šo šausmu apziņu. [...] Mani paglāba citu stāstītā stāsti, psihoterapija, sapņi un mīlestība.⁵⁶

Kara tematikas mākslas filmas ir gan citu stāsti, gan sapņi, tās pilda psihoterapeitisko funkciju sabiedrības mērogā.

“Rita”

Filma “Rita” (rež. A. Neretniece, 1957) ir pirmā Rīgas kinostudijas filma, kas veltīta tieši bērniem karā, tā sadzīvē un okupācijas apstākļos. Tas ir stāsts par meiteni Ritu, kas kara laikā palīdz kara gūstekņiem izdzīvot nacistu okupētajā Latvijā. Šī filma nepretendē uz episku vērienu, naratīva varonis nepretendē uz monumentalitāti. Viņš nav tipisks sociālistiskā reālisma varonis. Rita ir maza latviešu meitene, kas iet skolā, rūpējas par jaunāko māsu, priecājas par dāvanām, raud un baidās. Ņemot vērā vēsturisko kontekstu, ir iespējams, ka Rita neko nezināja par šķiru cīņu. Padomju Savienību un komunistisko apziņu, taču viņa pašai izlēma veikt varoņdarbu, turpinot sava tēva iesākto. Filmā Ritai bija arī daudz palīgu – aptiekārs, Marta, zvejnieki un viņu sievas, kas visi kopā veido vēl vienu varoni – latviešu zvejnieku ciemata iedzīvotājus, kuri iemieso sevī ikdienišķo un vienlaikus īpašo varonību. Filmas naratīvs ne tikai pārvieto varoni sociālajā telpā, par varoni piedāvājot jaunu meiteni, bet arī izplata varonību telpā, par tās pārstāvjiem padarot visus ciemata iedzīvotājus. Filmā “Rita” piedāvātā kara pieredze ir īpaša arī ar to, ka oficiālajā kara ainā tiek iekļauti kara gūstekņu ķermeņi. Viņi ir ievaimoti, gērbti ieslodzīto vai novalkātās karavīru drānās, tomēr, par spīti grūtajiem apstākļiem, ievēro kara disciplīnu, – ēdamo un dzeramo sadala pēc taisnīguma un brālības principiem, trenē prātus, stāsta cits citam par savu mierlaika dzīvi, dalās pieredzē. Un izlemj arī savus likteni, ja jākrīt vēlreiz gūstā, – pašnāvība ir labāka un dažas lodes tiek atstātas sev. Domājams, ka sagūstīšanas brīdī viņiem nav bijusi iespēja pretoties. Izrādās arī, ka sacelšanās uz kuģa, kas pārvadāja kara gūstekņus, bija iepriekš izplānota. Šis fakts vēlreiz attaisno filmas varoņus un līdz ar viņiem visus bijušos karagūstekņus. Epizode, kurā pēdējās lodes tiek atstātas sev, apstiprina, ka šie cilvēki nav dezertējuši vai labprātīgi padevušies (“nodevuši dzimteni”), kā tas tika apgalvots staļinisma posma oficiālajā diskursā.

“Ilgais ceļš kāpās”

Runājot par televīziju “Ilgais ceļš kāpās” (rež. A. Brenčs, 1981), pirmām kārtām jādefinē tās žanrs. Filma ir melodramatisks seriāls, kura centrā ir vairākas Latvijas

piejūras ciema ģimenes. Kara darbību apraksta filmas piektā sērija. Artūrs (kā tradicionālam varonim pienākas pēc kara tematikas filmu kanona) ir ar varas oficiālajiem apbalvojumiem pie formas tērpa. Līgo naktī viņš kopā ar bērniņas draugu Laimoni un karavīru vadu saņem pavēli atvest "mēli"²⁷ no latviešu leģiona karavīru vidus, jo Sarkanā armija plāno sākt Latvijas atbrīvošanu no nacistiskās Vācijas okupācijas. Lūkojoties dzimtenes topogrāfiskajā kartē, vīrieši ienes militārajā vidē māju, bērniņas telpu, nosaukdami savas mājas un attālumu līdz tām par nākotnes atskaites punktu. Artūrs, būdams savas tautas dēls, protams, svin Līgo svētkus, tomēr pavēle ir pavēle. Un viņš dodas ceļā uz Latviju, kas ir divdesmit kilometru attālumā, atstājis savus dokumentus štābā. Dziesmu, ko pārtraukusi pavēle Sarkanās armijas štābā, turpina latviešu leģionāri okupētajā Latvijā, viņi atšķiras no sarkanarmiešiem tikai ar formām un kustībām. Proti, leģionāri ir piedzērušies, bet, tieši tāpat kā sarkanarmieši, ozollapu vainagos sveic Jāni un dzied. Vienas tautas dēlu traģisko sašķeltību paspilgtina un skaidro kāda leģionāra Jāņa grēksūdze mīļotajai meitenei. Tā norunā tas pats jaunais vīrietis, kas filmas skatītājiem jau pazīstams no citas epizodes – latviešu jauniešu svinīgās izvadīšanas ceremonijas Rīgā pirms došanās darbā uz Vāciju. Jānis atzīst, ka, strādājot Vācijā, ir sapratis cilvēka un latvieša nevērtību nacistu kara mašīnā, bet vīrieša gods liedz viņam glābt savu ādu un slēpties. Kara ceļš ir jānoiet "ar pušiem" kopā līdz galam. Jauneklis pārstāv to maskulinitātes modalitāti, kas nav dominējošai ideoloģijai pieņemama. Šim tēlam acīmredzami nepiemīt racionalitāte un kritiska domāšana. Meitene piedāvā Jānim savu palīdzību, norādot, ka arī viņas tēvs palīdzēs noslēpties pēc dezertēšanas no leģiona. Taču jauneklis noraida šo racionālo priekšlikumu, vienlaikus noraidot ģimenes un nākotnes piedāvājumu, tā nepieņemot cilvēciskās tuvības vērtību. Jāņa grēksūdzes sižetu īpašu dara arī sievietes tēls tajā. Marta, filmas galvenā varone, reprezentē sievietes aprūpētājas lomu karā, palīdzot ievainotajam izlūkan, turpretim leģionāra mīļotā pilda seksuālas baudas avota un klausītājas funkcijas. Viņas jūtām un atbildēm vīrietis nepievērš uzmanību, viņš ir tas, kurš nosaka, kad un kāds būs seksuālais kontakts, kā arī nosaka tuvības pakāpi pēc tā. Meitene samīļo Jāni, uzliek viņam vainagu, smejas par viņa jokiem, skūpst viņu, bet jauneklis tik un tā aiziet, atkal izvēloties nevis sievietes tuvību, bet vīriešu vienotību, brālību. Sagūstījuši Jāni, sarkanarmieši atkāpjas, Artūra uzdevums ir segt biedru atkāpšanos uz savām pozīcijām. Laimonis neizpilda Artūra (vīrsnieka) pavēli un paliek pie Artūra (drauga). Epizode noslēdzas ar kinohronikas kadriem, atstājot skatītāju neziņā par ievainotā Laimoņa un viņu velkošā Artūra likteni. Kinohronikas kadri rāda kara mašīneriju – tanki, lidmašīnas, zenītlieļgabali –, to, cik trausla ir cilvēka dzīvība kara dzirnavās.

“Vālodzīte”

Trīs padomju Latvijas filmas “Vālodzīte” (1972), “Tikšanās uz Piena Ceļa” (1985) un “*Carmen horrendum*” (1989) vieno ne tikai kara tematika, bet arī viena režisora – Jāņa Streiča – darbs. Šis režisors ne tikai konsekventi pievēršies kara tēmai savā daiļradē, bet arī veltījis divas filmas tieši sievietei kara laukā. “Vālodzīte” ievij kara situācijā mīlestības tēmu, ne tikai pieļaujot, ka tā ir iespējama pat ārkārtējā sociālā

situācijā. Turklāt varoņdarbu šajā filmā veic un par varoni kļūst sievietē, kas arī krīt, glābjot savu ģimeni. Kaut arī sievietes darbības lauks paliek privātā sfēra, filma parāda sievieti, kas spēj patstāvīgi pieņemt lēmumus un pārvalda savu ķermeni kā varas resursu. “Tikšanās uz Piena Ceļa” ir filma, kas demistificē varoņa tēlu, attēlojot sievieti uniformā kā galveno varoni, kas karā nenogalina, bet cenšas pārliecināt ienaidniekus padoties. “*Carmen horrendum*” turpina iepriekšējā filmā iesākto tēmu. Turklāt tā ir *perestroikas* produkts, šī filma pilnībā degradē varoņa monumentālo tēlu un mēģina apjēgt padomju totalitārās varas mehānismus.

Filmā “Vālodzīte” vizuāla naratīva galvenais varonis ir sievietes ķermenis. Kaut arī šīs filmas pamatā darbība norisinās okupētās Latvijas laukos 1941. gada rudenī un karš parādās it kā garāmejojot bez sprādzieniem, asiņainām ainām un kļiedzieniem, kara vardarbīgums un nežēlība uz ekrāna tiek attainota tā ikdienā un bezjēdzībā. Tas ir stāsts par sagūstīta krievu kareivja, kas bēg no gūsta, un latviešu meitenes, kas viņu ievainoto, slēpj un apkopj, mīlestību. Filmas gaitā Ilga, galvenā varone, ir ļoti kustīga, viņas ķermenis it kā priecājas par iespēju skriet, gulēt zālē, nest, mazgāties, tas sasilst tikai, kad mežā skan šāviens, tas sastingst, arī atvadoties no Fjodora. Ilga vienīgi lūdz viņu atgriezties un izsaka pārliecību, ka viņš noteikti paliks dzīvs. Ilga nekustas, kad Fjodors aiziet. Viņas pēdējais skrējieni, brīvās ķermeņa kustības, viņas lidojums ir domāts nacistu maldināšanai, – prom no ģimenes, prom no Fjodora mazās meitas. Lidojumu pārtrauc šāviens, taču šo lidojošo gaitu, šo skatienu, šo ķermeni iemantojusi Ilgas meita.

Rakstniece A. Nesaule savā grāmatā apraksta vīriešu sarunas par kara pieredzi:

Viņi runā par pārgurumu, ievainojumiem, nāvi. Viņi min kritušo skaitu un procentus, min biedrus, kuri zaudējuši redzi un loccekļus. Viņi dusmās un sāpēs runā aizvien skaļāk.

Sievietes klusē.

Beigu beigās Regīnas jaunkundze [...] saka:

– Vīriešiem vismaz šautenes rokās. Kas mums bija?

Viņa pamāj uz sievietēm un meitenēm pēdējā rindā. – Mums nebija nekā.²⁵

Manuprāt, filma “Vālodzīte” ir līdzīga šai Regīnas jaunkundzes replikai. Tā ir mēģinājums pievērst uzmanību sievietes izdzīvošanas stratēģijām karā, mainīt jau pieņemtu un kanonizētu sievietes/biedrenes/medmāsas attēlojumu. Analīzi noslēdzot, var teikt, ka šī filma apdzied sievieti un sievietes ķermeni. Sievietes ķermenis filmā ir nenoliedzami erotizēts. Taču, neraugoties uz veidu, kā ir reprezentēta feminitāte un sieviešu ķermenis, šajā filmā ir patriarhāls uzsvars – sievietē kā baidas objekts un sievietē kā māte, tomēr jāatzīst, ka ir atrasta savdabīga, sievietei zināmu varu piešķiroša pieeja šai feminitātes modalitātei. Ilga iznēsā bērnu kara laikā, meiteni, kas izaugusi ir Ilgas atspulgs. Karš it kā neiespējamo padara par esošo – trausls, vājš sievietes ķermenis pārspēj muskuļotus, spēcīgus vīriešu ķermeņus. Pat iznīcināts tas turpina dzīvot.

“Tikšanās uz Piena Ceļa”

Filma “Tikšanās uz Piena Ceļa” parāda karu no sieviešu perspektīvas. Otrais pasaules karš kļuva par karu, kurā pirmo reizi masveidā piedalījās sievietes.

Medmāsas, ārstes, šoferes, sagādnieces, sakarnieces, snaiperes, tankistes, izlūki, kājnieces, veļas mazgātājas, pavāres un daudzu citu kara un ar to saistītu infrastruktūru profesiju pārstāves bija sievietes. 1986. gadā iznāca Svetlanas Aleksijevičas grāmata "Karam nav sievietes seja". Īsi pirms tās tapa dokumentālā filma ar tādu pašu nosaukumu. Grāmata sastāv no vairākām intervijām, sieviešu stāstiem par karu. Tās ievadā S. Aleksijeviča raksta:

Visu, ko mēs zinām par karu, mums pastastījuši vīrieši. Mēs esam "vīriešu" reprezentāciju un "vīriešu" sajūtu par karu gūstā. Sievietes vienmēr cieš klusu, bet, ja pēkšņi ierunājas, tad sak stāstīt nevis par savu, bet svešu karu, Pielāgojas viņām svešai valodai. Vīriešu nesatricināmam kanonam. Un tikai mājās vai raudot frontes draudzeņu pulkā, viņas atceras karu [...], no kura apstājas sirds. [...] Sieviešu stāstos nav vai gandrīz nav tā, par ko mēs bez gala dzirdam un jau droši vien nedzirdam, palaižam garām: kā vieni cilvēki heroiski nogalināja citus un uzvarēja. Vai zaudēja. Šie stāsti ir citādāki un par citu. "Sieviešu" karam ir savas krāsas, savas smaržas, savs apgaismojums un savs jūtu telpa. Savi vārdi. Tur nav varoņu un prātam neapveramu varoņdarbu, tur ir vienkārši cilvēki, kas dara necilvēcisku darbu. Un cieš tur ne tikai viņi (cilvēki!), bet arī zeme, putni, koki. Visa zemes pasaule. Tā cieš bez vārdiem, kas ir vēl briesmīgāk ...²⁹

Filmas "Tikšanās uz Piena Ceļa" scenārija pamatā ir Ingridas Sokolovas autobiogrāfiskā novele. Šis darbs, kas ir tapis 1984. gadā, savā veidā turpina Veltas Spāres ar romānu "Tirleānas meitenes" (1968) aizsāktos sieviešu darbus par karu latviešu literatūrā. Filmas galvenā varone, pārvietojoties telpā, pārvietojas arī diskursā par sieviešu pieredzi karā. Astra ceļā pie sava mīļotā, kas dienē citā frontē, sastop dažādas sievietes, kurās citas sievietes klātbūtne izraisa pašaktualizēšanos. Katra izstāsta Astrai savu biogrāfisko naratīvu. Šie stāsti līdz dokumentālisma tiešumam līdzinās tiem "īstajiem" biogrāfiskajiem naratīviem, kas parādās S. Aleksijevičas filmā un grāmatā.

Vienā no epizodēm – uzlidojuma laikā Astra patveras sāviņa izrautajā bedrē, paslēpjas tajā kā mātes klēpī. Astra līdzīgi L. Kerola Alisei nonāk brīnumzemē, kur norisinās dzīve pēc citiem noteikumiem. Par spīti Astras slēptuvei no nāves un sprāgstošām bumbām, dabā turpina birt snultis, steigties skudras, augt zāle un puķes. Daba kā varones skatienu objekts filmā parādās itin bieži. Kamera identificējas ar Astras skatienu, kas ir vērstas debesīs, uz Piena Ceļu, ābeļu dārzā, ūdenī, zemē. Tikpat vērigi un piesardzīgi Astra aplūko cilvēkus. Sievietes skatienu objekts ir pasaule tās veselumā. Pasaule, kurā norisinās karš, kļūst par sievietes sāpju un rūpju objektu. Sievietes ceļš ir nebeidzams. Maskulīnu pieceju naratīvam raksturo rezolūcijas, atrisinājuma, beigu nepieciešamība. Feminītāte naratīvā izpaužas beigu noraidījumā. Tāpat kā dzīvē, naratīvs turpinās. Filma "Tikšanās uz Piena Ceļa" nenoraida vīrieti, nepadara tikšanos ar viņu par absolūtu transcendentu mērķi. Filma pārnes tikšanos ar mīļoto simboliskajā telpā, kur arī karš ir beidzies. Naratīvs parāda darbības vektoru – uz mīlestību un mieru, bet, noraidot konkrētas situācijas rezolūciju, mērķa sasniegšanu, proti, noraidot beigas, apstiprina pausto vērtību universālo raksturu.

“Carmen horrendum”

Filmas “Carmen horrendum” darbība norisinās kādā provinces kara hospitālī, kur ārstējas un uzturas tikai sievietes, kas piedalījušās karā. Viņas ir kara invalīdes. Ir grūti atstāstīt šīs filmas saturu ne tikai tādēļ, ka ikvienai no astoņām varonēm ir savs stāsts, sava attīstības dinamika, bet arī tādēļ, ka šī nav notikumu un darbības filma. Kaut gan “Carmen horrendum” darbība risinās spraigi un aizraujoši, šī filma ir savdabīgs daudzdimensionāls pārdzīvojums, emocijas nomaina cita citu, radot kopējā līdzsvara izjūkšanu, diskomforta un vārdiem neizsākamas traģēdijas sajūtu, satrauktas pasaules izjūtu. – kara sajūtu. Reiz kāds ir teicis, ka dvēseles sāpes ir jūtamas pirkstgalos, – šī filma ir nebeidzamas pirkstgalu sāpes. Pirmais, kas atšķir šo filmu no visām iepriekšējām, ir sieviešu ķermeņi. Tie parādās visdažādākajos veidos, atkailināti un pihūbā nosegti, bet gandrīz visi ķermeņi “Carmen horrendum” ir ievainoti un sakropļoti. Tie neatbilst priekšstatiem par sievietes ķermeni filmās un normām, kuras nosaka, kas ir sievietes ķermenis un kas sabiedrībā ir tam piemērots. Kara invalīdi un kropļi sabiedrībā un diskursā ir ienākuši galvenokārt vīriešu ķermeņu formā.

Vēl viena filmas īpatnība ir tas, ka, šķiet, vienīgi vīriešu drāmas filmā kļūst par sieviešu likteņiem. Jaunu un skaistu sieviešu? [...] un tāpēc briesmīgāk šķiet tas, kas ar viņām ir noticis: kaujās iegūtie briesmīgi ievainojumi izkēmojuši viņu ķermeņus.³¹

Rētas daudzās kultūrās ir maskulinitātes pazīme. Taču sievietes ķermeņi ievainojumi vistiesākajā nozīmē bojā, iznīcina to kā sievietes ķermeni, liedz tam seksualitāti, pievilcību un tiesības uz tuvību. N. Miloserdova uzreiz piebilst, ka viss filmā notiekošais ļauj skatītājam sajust savienojuma – sieviete un karš – pretdabiskumu, noziedzību, zaimošanu.³² Karš ir vīriešu lauks, sievietes līdzdalība tajā ir zaimošana, uzbrukums svētām dzimtes lomu konvencijām, saskaņā ar kurām sieviete ir tā, kas nēsā sevi dzīvību. Savukārt vīrietis Simonas de Bovuāras vārdiem:

[...] ir pārāks par dzīvnieku ne jau tadēļ, ka viņš dod dzīvību, bet tadēļ, ka viņš riskē ar dzīvību: lūk, tas ir jemesls tam, ka cilvēce piešķir pārākumu ne tam dzimumam, kas dod dzīvību, bet tam dzimumam, kas to atņem.³²

Šī filma apraksta situāciju pēc vardarbības. tās šausmas, kas veido jaunu gara un ķermeņa virsmu, izdzīvošanas veidus un dzimtes modalitātes, kas mainās, sievietei ienākot ekskluzīvi maskulīnā laukā, situācijā, kad sabrūk tradicionālas sabiedrības vērtības un normas. *Carmen horrendum* ir šausmas iedvesoša dziesma. Tas ir mēģinājums aptvert šausmas, nevis tās apdziedāt, radīt šausmas. rekonstruēt tās ar mākslas līdzekļu palīdzību. Šis stāsts ir jāsāk no perifērijas, uzskata M. Ekšteins, rakstot par savu grāmatu:

Lai izstāstītu šo stāstu, tas jāsāk no nomales, kur jāpadara par jaunu centru. Tas jāstāsta no izdzīvojušo perspektīvas, taču atdzīvinot arī tos, kuri gāja bojā. [...] Šim stāstam jāatspoguļo autoritātes noriets, jāparada, kā zaudēts šī ideāla īstenotājs. Tas, kas ir palicis pāri, ir nevis patiesības, bet gan tikai pieredzes apjauta. [...] Rezultātā šis stāsts nevar būt nekas vairāk kā stilu kolāža, laikmetīgu fragmentu kopojums. Tas ir atmiņu, pārdomu un sižetu sajukums.³³

Filmas "*Carmen horrendum*" naratīva centrs ir perifērija. Provinciāls sieviešu kara hospitālis. Atrašanās vieta ir ģeogrāfiski attālināta no centra, galvaspilsētas, t.i., fiziskas vietas, kur koncentrējas vara. Sievietes, neskatoties uz sludināto dzimumu vienlīdzību, ne tikai Padomju Savienības maskulīnajā kultūrā allaž atradās otrajā plānā, aizkulisēs, perifērijā. Karš ir ārkārtēja sociālā situācija, un kolektīvā apziņa cenšas to aizmirst. Sieviešu līdzdalībai kara darbībā, kas ir ekskluzīvi maskulīns lauks, vīriešu dominētajā kultūrā ir margināls raksturs, kas tiek noklusēts publiskajā diskursā. Hospitāli no pārējiem sabiedrības locekļiem tiek izolēti indivīdi, kuri neatbilst kultūrā pieņemtajām normām un veselības standartiem. Tas darbojas kā attālināšanas no varas un pakļaušanas, disciplinēšanas mehānisms. Tādējādi tālāku perifēriju no varas centra un varas resursiem nav iespējams iedomāties arī šodien. Šis attālums un noslēgtība ļauj izveidot savu mikropasauli, sabiedrības modeli, kas sava kompaktuma dēļ paspilgtina makropasaulē valdošās noskaņas, metasabiedrības tipus un attiecības.

Filmas varones ir sievietes, kas nespēj kontrolēt savu ķermeņi, tā vēlmes, nespēj pildīt dominējošas³⁴ feminitātes modalitātes prasību kļūt par mātēm, viņas ir lemtas postam un iznīcībai.³⁵ Naratīvs piedāvā tikai trīs pozitīvus modeļus attiecībām ar varu. Pirmais ir tā sieviete, kas kļūst par māti. Zēnam piedzimstot, tiek nodrošināta varas, tātad arī kārtības, kontinuitāte. Taču apstākļi, kuros norisinās piedzimšana un primārā socializācija, kardināli atšķiras no iepriekšējiem – tā ir sieviešu pasaule, kas ļauj cerēt uz varas rakstura maiņu. Otro pozitīvo modeli iemieso apdegušais sievietes ķermenis. Zaudējusi ķermeniskumu un diskursīvās spējas, šī meitene zaudē identitāti³⁶ un līdz ar to subordināciju. Tādēļ viņa paliek šķīsta, neskarta un spēcīga. Izkropļota, bezķermeniska feminitāte naratīvā kļūst par varas resursu, par to, kas spēj pārvarēt maskulinitāti/totalitāro varu. Viņas vienīgā identifikācija ir asociācijas, kas rodas, icraugot viņas seju. – tās ir šausmas. Meitene ir *carmen horrendum*, dziesma bez vārdiem, dziesma – kļiedziens.

Inga, filmas galvenā varone, nepārprotami ir pozitīvā varone – cietēja. Viņas ķermenis ir paralizēts. Viss, ko viņa spēj, ir domāt, vērot, interpretēt, atcerēties un cerēt. Viņas veidotais naratīvs ir nepārtrauktas nepareizas identifikācijas stāsts, – Ingu krievi uzskata par fašisti, liekuli, nodevēju. Neieklausoties viņā, bērni, Aļona, NKVD oficiēri, draudzenes notur viņu par ienaidnieci, nesaprotot to, ka viņa vienkārši ir citādāka, viņa ir sveša šai sabiedrībai, šai kārtībai. Tikai vecāki ir tie, kas viņu saprot, atbalsta viņas identitāti, viņa tos uztver kā savējos. Inga necinās ar hospitālī esošo kārtību, nemēģina pārvarēt totalitāro varu vai iesaistīties tajā, viņa tikai brīnās un gaida. Inga gaida, ka vecāki vai vīrs, tas cilvēks, kas kaut arī nāk no šīs pasaules, tomēr saprot viņu. Ingas mīļotais piedalās diskursā tikai vienu reizi – ar savu vēstuli, apliecinot savu maskulinitāti, pārējo laiku viņš klusē. Viņa darbība naratīvā ir ķermeniski atbalstīt Ingu, kļūt par viņas kājām, īstenot viņas darbības brīvību. Naratīva beigās viņi satiekas, tādā veidā īstenojot seno mītu par hermafrodiem.

Recenzijā par šo filmu ir teikts:

“Runājot par briesmīgām, asinīs, sāpēs un nāvē balstītām traģēdijām, filma izbēg no šodien modē esošās sadzīves netīrumu baudīšanas, naturalistiskas

ciešanu atspoguļošanas, tā uzlido virs ikdienišķuma, romantizē un paceļ sievietes – mocekles. Autors nepadara viņas par varonēm, viņām šīs sievietes ir upuri uz kara altāra.³⁷

Tik tiešām šī filma neatstāj drūmu pagrimuma sajūtu, par spīti tās nosaukumam. Tikai jāpiebilst, ka šīs sievietes ir drīzāk upuri uz totalitārisma altāra. Filma ir nenoliedzami melodramatiska. Atsevišķās epizodēs atkal un atkal tiek pierādīts, ka, neskatoties uz totalitārismu un kara pieredzi, cilvēki ievēro to morāles likumu, par kuru brīnījās Imanuels Kants. Naudas ziedošana mazuļa ārstēšanai, Aļonas mierināšana, aizliegtās dziesmas dziedāšana un visbeidzot mīļotā pārnākšana apliecina cilvēku spēku un spēju darboties saskaņā ar Kanta maksimu – tā, “lai tavas darbības princips varētu kļūt par universāla likuma principu”. S. Larsena uzskata, ka melodrāma ir piemērots žanrs postpadomju filmām, kas pēta staļinisma kultūras un psiholoģisko mantojumu.³⁸ Melodrāma pierāda, ka arī jaunajā sociālajā situācijā var atrast morālus darbības motīvus un padarīt tos redzamus.

Melodramatiskas nosacītības izmantošanu kino rosina tieksme sasniegt tikumisku viennozīmīgumu.³⁹

Saskaņā ar pēdējās analizētās filmas naratīvu viennozīmīgi tikumiska ir sievietes un vīrieša mīlestība, viņu vienotība un uzticība, kas, neraugoties ne uz ko, ir iespējama un sola jaunu sākumu.

Noslēgums

Varoņa ķermeņa un attiecību sabiedrībā reprezentācija filmu naratīvos palīdz izprast ne tikai feminitātes un maskulinitātes diskursa attīstību, bet arī attiecības un varas sadalījumu plašākajā sociālā un politiskā kontekstā. Tā vīriešu ķermeņi pirmajās divās analizētajās filmās “Mājup ar uzvaru” un “Uz jauno krastu” stāsta iniciācijas, vēlāmās maskulinitātes modalitātes apgūšanas naratīvu kara laikā, armijā.⁴⁰ Sarkanās armijas uzvara pār nacistisko Vāciju ir kļuvusi par iemeslu vispārējās armijas modeļa saglabāšanai Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā.

Padomju valsts bija uzcelta uz armijas kā uz paradigmas pamata.⁴¹

Armija iemiesoja sevī simbolisko nozīmju krātuvi, kurā tiek saglabātas ne tikai tādas vērtības kā mīlestība pret dzimteni, drosme, pienākums, bet arī maskulinitātes vēlāmākās modalitātes. Savukārt tās, ņemot vērā karaklausības masveida raksturu Padomju Savienībā, ietekmēja gandrīz visus vīriešus ikkatrā no sociālistiskajām republikānī. Lielā un smagnējā armija kļuva par institūciju, kas pakļāva sev visu sabiedrību. Spilgtākais piemērs tam ir smagās, militārās rūpniecības prioritāte tautsaimniecībā. Varas un administrēšanas attiecības, kas pastāvēja armijā, gan atspoguļoja, gan ietekmēja attiecības sabiedrībā.

Uzreiz pēc Padomju Savienības uzvaras armija un karš ieņēma goda vietu diskursā. Filmas “Mājup ar uzvaru” un “Uz jauno krastu” veido pamatu diskursam par karu un armiju padomju Latvijā, kā arī konstruē vēlamo maskulinitātes modalitāti. Ņemot vērā 40. un 50. gadu Eiropas un padomju kultūras orientāciju uz vīrieti kā galveno diskursa

dalībnieku, maskulinā identitāte, ko piedāvā abas filmas, ir domāta abu dzimumu recipientiem. Filmas "Mājup ar uzvaru" varonis Augusts iziet grūto cīņu ceļu, lai pierādītu savu biedru apšaubīto maskulīno identitāti. Tajā modificējas arī viņa ķermenis. Rētas, ūsas, apģērbs ir šo pārmaiņu indikatori. Filmā "Uz jauno krastu" Aivara iniciācijas kara laikā stāstījums ir īsāks, taču indikatori paliek tie paši – ūsas un jauns armijas tērps ir vizuālas maskulinitātes pazīmes. Abās filmās vienīgā maskulinitātes modalitāte, kas ļauta varoņiem, ir mūžīgi tēvam pakļauta dēla maskulinitāte. Augusts atgriežas mājās pie mātes, kura sniedz roku dēla komandierim, lai kopā raudzītos uz iegūto Latvijas zemi. Savukārt Aivars, meklējot savu tēvu – komisāru armijā –, gūst ievainojumu. Šajā kontekstā tas ir salīdzināms ar bērna traumu, apzinoties, ka māte pieder valdonīgam *citam* – tēvam.

Vienlaikus šīs filmas parāda Latvijas vēsturi un Latvijas iekļaušanu Padomju Savienībā dominējošās ideoloģijas paradīgmā. Skatot šos naratīvus kā simbolisko Latvijas un Padomju Savienības attiecību apzīmējumu, kļūst skaidrs, ka Latvija ir māte, kas pieder *citam*. Te vērojamas paralēles ar eposu "Lāčplēsis", ko Sergejs Kruks analizē kā kopienas traumatisko iedomāšanos. Citējot Māras Zālītes "bāreņu tautas" metaforu, Kruks eposa analīzi noslēdz ar atziņu, ka Latvijas kultūras problēma ir tās neveiksme atrisināt attiecības starp individu un kolektīvu, kā arī indivīda nespēja iekļauties sabiedrībā.

Etniskā nacionālisma diskurss uzskata sociālo solidaritāti par imanento dabiski pastāvošai etniskajai identitātei, kurai ir pakārtoti kopienas politiskie, sociālie un ekonomiskie faktori.¹²

Latvijas padomju filmas pēc Viļa Lāča darbiem ir mēģinājums radīt citu tautas metanaratīvu. Varonis padomju naratīvā iegūst ģimeni, viņš tiek iekļauts sociālo mijiedarbību un attiecību audeklā. Varonis mācās dzīvot kolektīvā, jaunajā padomju ģimenē. Proti, Latvija tiek iekļauta padomju republiku saimē, kas pieņem jauno varoni ar nosacījumu, ka ienācējam jāatsakās no savas etniskās identitātes un mentalitātes. Savukārt, pāmesot filmu varoņu attiecību modeli Latvijas likteņa līmeņi, kļūst skaidrs, ka tolaik attiecību modelis "dominējošais, stiprais tēvs – paklausīgais, strādīgais dēls" bija freims, saskaņā ar kuru tiks veidotas attiecības starp PSRS un Latviju.

Ar filmu "Rita" iezīmējas cita kara varonības reprezentācija. Varoņa ķermenis tiek veidots divos līmeņos. Tas, no vienas puses, ir mazā meitene Rita. No otras, varoni veido viss ciemats, zvejnieki, viņu sievas, aptiekārs un daudzi citi. Viņi apvienojas, lai palīdzētu izbēgušajiem karagūstekņiem, tādā veidā varonība savā ziņā kļūst vienkārša, mietpilniska, ikvienu un visus raksturojoša. Pievēršoties Ritas tēlam, ir jāatzīmē, ka viņas ķermenis varonību dara juvenīlu un feminīnu. Varonis vairs nav drosmīgs, stiprs un paklausīgs dēls, par varoni kļūst meita, kam trūkst falla, bet nav arī Elektras kompleksa. Viņa tiek konstruēta nevis kā tēva varas oponente vai mantiniece, viņa ir tēva mazā palīdzība. Ritai nav tēva. Viņš aiziet bojā naratīva sākumā, – tas simbolizē dabiskā stāvokļa izjukšanu, iedibinātās sociālās kārtības traucējumu. Rita no tēva neņemanto varonīgumu/varu. Tēvu aizvieto ciemats, sabiedrība uzņemas socializācijas, mācīšanas un uzturēšanas funkciju. Savukārt tēva tēls nepazūd, – viņš tiek iemūžināts

pieminekli bojāgājušajiem jūrniekiem. Turklāt Ritas tēva ķermenis netiek atrasts, viņš pāriet simboliskajā varoņu pasaulē. Uz kolektīva lomu norāda arī Ineses un Artūra ceļojums ar laivu, kura laikā viņus uzrauga dažādas pieaugušo/vīriešu/tēva figūras. Viens no "uzraugiem" saka – par mazajiem nav jāraizējas, jo viņi ir dzimuši uz jūras. Šis izteiciens, iespējams, norāda uz to, ka bērni pieder paaudzei, kas ir izaugusi padomju laikā (un bez tēva), tātad ir automātiski iemantojusi padomju ideoloģiju kā dabiski savu vienīgās iespējamās padomju socializācijas ceļā. Ir jāpiemin arī tas, ka naratīva līmenī "Rita" ieved Latviju. Viens gūsteknis ir latvietis, viņš mirst, bet paliek Rita, kas francūža un krievu acīs simbolizē latviešu tautu. Latviešu pārstāve ir gudra, jauka, atjautīga, emocionāla, strādīga un zināmā mērā patstāvīga. Tas, ka padomju ideoloģijas loma Ritas audzināšanā netiek pieminēta, veido viennozīmīgi pozitīvu Latvijas tēlu, kas paliek tāds arī šodien.

Filmā "Vālodzīte" varonei nav tēva. Viņas vectēvs simbolizē patriarhālo varu un latviešu mentalitāti. Interesanti, ka naratīvā gandrīz visi latviešu vīrieši mirst, vienīgais, kas izdzīvo, ir Ilgas radnieces mazais dēls. Kara laikā viņš ir pavisam sīks puika, kas vēl nepieder vīriešu pasaulei. Vēlāk parādās arī Ilgas meitas vīrs, kas acīmredzami ir dzimis kara laikā, tātad audzis bez tēva. Ilga simbolizē Latviju, bet atšķirībā no filmas "Mājup ar uzvaru" mātes/Latvijas tēla, Ilgas mātes funkcija ir otršķirīga. Viņai piedzimst meita. Tas it kā norāda uz tautas nespēju atrāžot sevi maskulinitātē. Pat izmantojot svešinieka sēklu, Latvijas/sieviešu ķermenis reproducē sevi, nevis rada jaunu, modificētu ķermeni. Taču jāatceras, ka kamera vēro Ilgu no svešinieku skatupunkta, svešinieku acīm. Fjodors un vācu kareivji apskata Ilgu kā sievietes ķermeni, kā seksa objektu. Tādas interpretācijas ietvaros Ilgas spēja reproducēt sevi norāda uz Latvijas izdzīvošanas spējām, neraugoties uz svešinieku klātbūtni. Kopumā filma "Vālodzīte" parāda Latviju kā *citū*, bet mīlestības un apbrīnas vērtu, turpinot Latvijas tēla feminizēšanu.

"Ilkais ceļš kāpās" ir vērienīgs sociāls teleromāns. Latvijas vēsture vienas ģimenes ietvaros šajā filmā atšķirībā no "Uz jauno krastu" nepiedāvā jaunas sociālas lomas vai vēsturisko notikumu traktējumu. Filmā "Uz jauno krastu" Anna ne tikai piedalās karā, bet arī aktīvi socializējas, top par sievieti. Turpmāk viņa, ordeņiem apbalvota un ģērbta kostīmā, kas atgādina militāro uniformu, pārstāv jauno feminītātes modalitāti. Savukārt Marta, filmas "Ilkais ceļš kāpās" varone, reprezentē tradicionālo patriarhālo feminītātes modalitāti. Marta ir vispirms māte. Viņa darbojas tikai privātajā sfērā, Martas piedalīšanās karā aprobežojas ar ievainota kareivja slēpšanu un ārstēšanu. Atšķirībā no Ritas ievainotajiem, kas slēpjas skolas ēkā, tas ir, publiskajā sfērā, Martas aprūpētais tiek slēpts privātajā sfērā. Rita katru dienu dodas uz darbu, kaut arī tas, no vienas puses, ir tipisks sieviešu darbs – mājkalpotāja, no otras puses, Ritas darbs ir sabiedrības pieprasīts, legītīms. Tā vērtība sabiedrībā pielīdzināta vīriešu veikumam arī spēju un prasmju dēļ, ko tas pieprasa. Martas veikums ir ignorēts tādēļ, ka tas notiek privātajā sfērā. Tam nav liecinieku, tieši tāpat kā nav liecinieku sievietes veiktajiem mājas darbiem. Šajā kontekstā Martas vēstule uz Maskavu var tikt interpretēta kā balss iegūšana. Sieviete piekļūst diskursīvas varas resursiem. "Grēku atlaišana", kas seko

kā varas reakcija, darbojas kā esošā stāvokļa atzīšana. Tādējādi patriarhālas dzimtes lomas ir apstiprinātas kā legītīma sociāla kārtība.

Filmas "Tikšanās uz Piena Ceļa" un "*Carmen horrendum*" noslēdz Rīgas kinostudijā radīto filmu virkni, kas ir veltītas Otrajam pasaules karam. "Tikšanās uz Piena Ceļa" ir filma ceļojums. Latvijai, ko pārstāv Astra, ir savs uzdevums – mīlēt, mīlēt dabu un palīdzēt līdzgaitniecēm.

Jāņa Streiča jaunā filma "Tikšanās uz Piena Ceļa" paredz mierīgu un lēnu ieskatīšanos katram savā emocionālajā pieredzē, lai tur ieraudzītu (vai neieraudzītu) savu attieksmi pret vissvarīgākajām esības norisēm – dzīvību, nāvi. Lai atcerētos savu elpas saiti ar Dabu – ūdeni, uguni, zemi.¹³

1986. gads ir Mihaila Gorbačova aizsāktās *perestroikas* sākums, 1986. gada desmitajā jūlijā tiek dibināta cilvēktiesību aizstāvju grupa "Helsinki-86". Padomju Savienībā atklātībā nāca nelikumības armijā, vecāko karavīru pīrģāšanās par jaunākajiem. Ar to iezīmējās sākums kritiskam diskursam par armiju un karu. Filma "Tikšanās uz Piena Ceļa" rāda karu kā paradoksu. Tādu iespaidu rada aka, kas pilna ar ūdeni, bet no kuras nevar padzerties, nāve vecumdienās, mašīnas, ar kurām nekur nevar aizbraukt, dzemdēt nespējīgas sievietes, divi zābaki kreisajai kājai un visbeidzot sievietes karā. Karš ir paradokss, kas vērstas pret loģiku, pret cilvēka dabu. Taču tieši sieviete, ja viņa pieturas pie mātes/sievas feminitātes modalitātēm, šajā ārkārtas stāvoklī spēj saglabāt sevi, savas vērtības un dodas ceļojumā, kuram ir viņas pašas definēts mērķis.

Filma "*Carmen horrendum*", kā jau iepriekš sacīts, ir veltīta pārdomām ne tikai par kara pieredzi, bet arī par totalitāras varas funkcionēšanu sabiedrībā. Sieviete šajā naratīvā ir upuris. Totalitāra vara ir maskulīna vara, kas pakļauj, izmanto un izkropļo sieviešu ķermeni. Taču vienlaikus naratīvs cenšas pārķāpt šo sadalījumu vīriešu un sieviešu pasaulēs. Akla masiera un Ingas vīra tēli tiek izmantoti kā neitrāli vai pāri šim sadalījumam stāvoši. Ingas atmiņas par vīru un vecākiem naratīvā attīstās lineāri – no laimīgas ģimenes Latvijā caur kara un totalitāras varas pieredzi pie jaunas savienības ar vīrieti. Viņa uzticība un atbilstība tiek pārbaudīta ar Ingas ķermeni, kurš vairs nav seksuāls objekts. Tāpat kā citām sievietēm, Ingas ķermenis ir asexuāls, sieviešu ķermeni savu ievainojumu dēļ atgriežas bērnības stadijā. Šis dzīves posms pieprasa rūpes un aizsardzību, nevis seksu. Tādā veidā tiek noraidīts ķermeniskums kā dzimumu attiecību aspekts. Inga atgriežas agrākajā stāvoklī, kurā tēvs viņu nesāja rokās, vīrs tikai aizvieto tēvu. Seksuālā dzīve tiek identificēta ar varas attiecībām, kurās sieviete nav līdzvērtīga partnere. Tādēļ varone atgriežas bērnības stāvoklī, un laulība tiek definēta zināmā mērā līdzīgi filmas "Ilgais ceļš kāpās" modelim – kā pieaugušā un bērna savienība.

Atšķirībā no filmās "Mājup ar uzvaru" un "Uz jauno krastu" piedāvātā modeļa "paklausīgs dēls – valdonīgs tēvs", filmā "*Carmen horrendum*" "bērns – pieaugušais" ir nevis politisko, bet sociālo attiecību modelis. Var arī apgalvot, ka šis Latvijas un PSRS politisko attiecību modelis tiek pārņemts sociālajās dzimumu attiecībās. Filmas "Vālodzīte", "Ilgais ceļš kāpās" un "Tikšanās uz Piena Ceļa" parāda sievieti kā

determinētāku, atbildīgāku un savā nostādnē konsekventāku, attiecīgi pieaugušāku nekā vīrietis, neraugoties uz savu pakļautās pozīciju. Filma "*Carmen horrendum*" maina akcentu, uzsverot, ka, kaut arī sieviete spēj pārciest vairāk nekā vīrietis, viņa ir vājāka, tā, kura jāaizsargā.

Sievietes reprezentācija mainās padomju Latvijas filmās par Otrā pasaules karu. Sākumā sieviete karā ir skaista, emocionāla sanitāre, pašaieliedzīga kopēja un mīļāka okupācijā, vēlāk filmās parādās sievietes, kas pilda visdažādākās funkcijas – no snaiķeres līdz šoferei. Savukārt pēdējā filma pievērš uzmanību sievietēm/kara invalīdēm. Šī attīstība ir saistīta ar publiskā diskursa par karu maiņu. Sieviešu parādīšanos tajā sekmē baltkrievu filmas un grāmatas "Karam nav sievietes seja"⁴⁴ iznākšana, kas pirmo reizi PSRS atklāti runā par sieviešu masveida dalību Otrajā pasaules karā Sarkanajā armijā, kā arī Veltas Spāres un Ingrīdas Sokolovas darbu publicēšana. Līdz ar sieviešu reprezentācijas izmaiņām kara tematikas filmās mainās arī vīriešu reprezentācija, kas vairs nav tik viennozīmīga un pieļauj vairākas modalitātes. Tiek pieļautas arī ienaidnieka tēlu variācijas, pati kara pasaule vairs nav tik melnbalta, uz opozīcijām balstīta.

Kopumā var teikt – kara tematikas filmas ne tikai atspoguļo feminitātes un maskulinitātes modalitātes karā atkarībā no vēsturiskās situācijas, kurā top filma, bet arī veido feminitātes un maskulinitātes diskursu. Karš kā ārkārtējs sociālais stāvoklis pieļauj performatīvi modificēt dzimtes identitātes. Tas attaisno gan novirzīšanos no dominējošās modalitātes, gan tās apstiprināšanu. Filmās par karu spēj diskursīvi piešķirt sievietēm maskulinitāti raksturojošas īpašības un otrādi. Filmās performatīvi veido dzimtes identitātes, producējot tās diskursā, parādot to fleksibilitāti un voluntāro raksturu.

Kara tematikas izmantošana Rīgas kinostudijas filmās ir ideoloģiski un ētiski pamatota. Otrais pasaules karš piedāvā kino mākslai pretrunīgu un daudzpusīgu materiālu, kas ļauj gan apstiprināt dominējošo ideoloģiju, gan vienlaikus tai pretoties. Latvijas pieredze šajā karā ir dramatiska un īpaši neviennozīmīga. Refleksija kino palīdz izprast un pārdzīvot notikušo. Radošas brīvības pakāpeniskais paplašinājums Padomju Savienībā mainīja arī kara tēmu reprezentācijā kino.

Kara tematikas filmas

FILMA	SIEVIETES	VARONIS/ VARONE	VĪRIEŠI	ATTIECĪBAS
MAJUP AR UZVARU	mājsaimniece medmāsa	vīrietis	leitnants skolotājs komandieris partizāns	stabilas subordinācijas attiecības
ŪZ JAUNO KRASTU	medmāsa	vīrietis (kara epizodē)	komisārs pulkvedis	stabilas ubordinācijas attiecības

FILMA	SIEVIETES	VARONIS/ VARONE	VĪRIEŠI	ATTIECĪBAS
RITA	mājkalpotāja (med)māsa	sieviete	gūsteknis jūrnieks tankists zvejnieks	gūstekņu epizodēs -- lineāras, vēlāk -- subordinācijas attiecības
VĀLODZĪTE	mājsaimniece	sieviete/ vīrietis	gūsteknis virsnieks kājnieks	lineāras attiecības
ILGAIS CEĻŠ KĀPĀS	mājsaimniece medmāsa mīlāka	vīrieši	partizāns spiegs leitnants izlūks	subordinācijas attiecības
TIKŠANĀS UZ PIENA CEĻA	kontrpro- pagandiste pārdevēja šofere snaipere ārste medmāsa audzinātāja lidotāja sekretāre mīlākā	sieviete	kapteinis pulkvedis tankists sanitārs šoferis	lineāras attiecības
CARMEN HORRENDUM	lidotāja ārste kājniece	sievietes	NKVD oficiēris intendants- pulkvedis adjutants pastnieks masieris	Subordinācijas attiecības, kas ir nestabilas un tiek parkāptas

Filmu varoņu nodarbošanās kara laikā un savstarpējo attiecību modeļi raksturo ne tikai feminitātes un maskulinitātes modalitātes, kas parādās kara situācijā, bet arī dzimtes konvencijas un sociālas attiecības sabiedrībā kopumā. Ar stabilām subordinācijas attiecībām tiek saprastas tādas attiecības, kurās valda noteikta varas attiecību hierarhiskā struktūra. Tajā jaunākais pakļaujas vecākajam, sieviete parasti pakļaujas vīrietim, fiziski vājākais pakļaujas spēcīgākajam, inovatīvais pakļaujas tradicionālajam utt. Šī struktūra raksturo tādas organizācijas kā armija, cietumi, slimnīcas. Savukārt lineāras attiecības ir abpusēja ieguvuma, ieinteresētības attiecības starp līdzīgiem. Atšķirībā no subordinācijas attiecībām, kas veidojas vertikālā, šīs ir horizontālas, tīklveidīgas attiecības. Lineāro attiecību modelis nav izplatīts publiskajā sfērā, tas nav institucionalizēts. Kopumā to raksturo nevis organizētība, bet fleksibilitāte un spontānas formas. Pēdējā filma parāda konfliktu starp šiem diviem modeļiem, definējot lineāras attiecības kā feminīnas un vertikālas, subordinācijas attiecības kā maskulīnas.

Atsauces un piezīmes

- 1 Šī raksta pamata ir maģistra darbs Krilova, Marija. *Maskulinitātes un feminītātes diskurss Rīgas kinostudijas kara tematikas filmās*. Rīga: LU Komunikācijas studiju nodaļa, 2004.
- 2 Сенявская Е. *Психология войны в XX веке: Исторический опыт России*. Москва: Российская политехническая энциклопедия, 1999. С. 45.
- 3 Jahn, Peter: *Einleitung, Mascha + Nina + Katjuscha: Frauen in der Roten Armee 1941–1945*, Jahn, Peter (Hrsg.). Berlin: Deutsch/Russisches Museum <Berlin-Karlshorst>. S. 8.
- 4 Jēdziens *maskulinitāte* tiek izmantots akadēmiskos nolūkos, taču tas nav tādēļ, ka tiek saskatītas būtiskas tā atšķirības no jēdziena *viršība*. Drīzāk, līdzīgi Tatjanai Suspicinai viņas 2002. gadā publicētajā rakstā, maskulinitātes jēdziens ir izmantots, lai nodibinātu saikni ar angļu *masculinity*, jo arī latviešu *viršība*, līdzīgi krievu *mužstveņņostj*, asociatīvajā līmenī ir tuvāka angļu *manliness*.¹ Jēdziena *feminītāte* izmantošana šajā rakstā ir lingvistiski pamatota kā pāris jēdzienam maskulinitāte, kaut arī ir jāatzīmē, ka Latvijas dzimtes pētniecībā jēdziens *stieriskība* jau ir nostiprinājies.
- 5 Гилмор Дэвид. Загадки мужественности. В кн.: Жеребкин Сергей (ред.). *Введение в гендерные исследования*. Ч. 2. Харьков: ХЦГИЖ Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. С. 881.
- 6 Kopels, Roberts V. Maskulinitātes un globalizācija. Grāmati.: Novikova, Irina (red.). *Mūsdienu feminīstiskās teorijas*. Rīga: LU Dzimtes studiju centrs; Jumava, 2001. 321. lpp.
- 7 Turpat. 322. lpp.
- 8 Малви Лаура. Визуальное удовольствие и нарративный кинематограф. В кн.: Гапова Елена, Усманова Альмира (сост.). *Антология гендерной теории*. Минск: Профилен, 2000. С. 280–296.
- 9 Detalizētu diskusiju par skata (gaze) teoriju un to lietošanu kinofilmās sk.: Snelik, Anneke. *Feminist Film Theory*, http://www.let.uu.nl/womens_studies/anneke/filmtheory.html (16.11.2003 9:41)
- 10 Усманова Альмира. Кино и немцы: гендерный субъект и идеологический «запрос» в фильмах военного времени. . В кн.: *Гендерные исследования 6*, 2001. С. 198–199. Sk. internetā (2004.28.04) <http://www.gender.univer.kharkov.ua/RUSSIAN/pub/6.html>.
- 11 Ситѐтс рѐе: Усманова, Альмира. Кино и немцы: гендерный субъект и идеологический «запрос» в фильмах военного времени. С. 190 [Avots: Althasser, Louis, Ideology and Ideological State Apparatuses. In: Zizek, Slavoy (ed.). *Mapping Ideology*. London: Verso, 1994. P. 129.]
- 12 Усманова А. Кино и немцы. С. 190.
- 13 Ideoloģija šī darba ietvaros tiek saprasta kā lingvistiskā (vorbāla, vizuāla, tehniska – zīmju sistēmā kodēta) konstrukcija, kas ir radīta saskaņā ar konkrētiem noteikumiem. Sk.: *Киноратура смысла. Французская школа анализа дискурса*. Москва: Прогресс, 1999
- 14 Усманова А. Кино и немцы. С. 190.
- 15 Turpat. 191. lpp.
- 16 Bellour, Raymond. The Unattainable Text. In *Screen*, published by the Society for Education in Film and Television, Vol. 16 #3, Autumn 1975. Pp. 19–27.
- 17 Turpat. 23. lpp.
- 18 Turpat. 25. lpp.
- 19 Turpat.
Filmu "Mājup ar uzvaru" un "Uz jauno krastu" detalizētai analīzei ir veltīts raksts – Krilova, Marija. Inicijācijas naratīvi padomju Latvijas pēckara filmās: Filmu "Mājup ar uzvaru" un "Uz jauno krastu" analīze. Grāmati.: *Agora*. Rīga: Zinātne; LU Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļa, 2004. 2. sēj. 248. –268. lpp. – tāpēc šī raksta ietvaros filmas tiek piesauktas, pētot izmaiņas diskursā par karu Rīgas kinostudijas filmās.
- 20 Ašmanis, M. *Politikas termiņu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 68. lpp.
- 21 Горин Юрий. "Недаром помнит вся Россия..." (1812 год и киноэкран). Москва: Киноцентр, 1988 С. 8.
- 22 Turpat.
- 23 Kenez, Peter. Black and White. The War on Film. In: Culture and Entertainment in Wartime Russia. Stites, Richard (ed). Bloomington: Indiana Univ. Press, 1995. P. 157.
- 24 Роуэлл Лев. Историзм художественного мышления как элемент экранной образности. В кн. Булак Л. (ред.). *Экранизация истории: политика и поэтика. По материалам конференции*. Москва: Материк, 2003. С. 15. 16.
- 25 Nesaule, Agate. *Sieviete dzintarā*. Rīga: Jumava, 1997. 8. lpp.

- ²⁷ Gūsteknis no pretinieka armijas, ko piespieda runāt, lai uzzinātu informāciju par pretinieka armijas izkārtojumu un sastāvu konkrētajā vietā.
- ²⁸ Nesaule, Agate. *Sienīte dzintarā*. 206.lpp.
- ²⁹ Алексеевич Светлана. *У войны – не женское лицо*. 2004. С. 8.
- ³⁰ Милосердова Н. *Carmen horrendum. Песнь, навещающая ужас*. *Новые фильмы*. 1990 июнь (1990. gada jūnijs). С. 5.
- ³¹ Turpat.
- ³² Citāts no: Юваль-Дейвис, Нира. *Гендер и нация*. Rīga: Elpa, 2001. С. 14.
- ³³ Ekšteins, Modris. *Ceļā kopš rītausmas. Stāsts par Austrumeiropu, Otro pasaules karu un 20. gadsimta sirdi*. Rīga: Atēna, 2002. 12. lpp.
- ³⁴ Saskaņā ar filmas autoriem – pareizas.
- ³⁵ Lidotāja, kam ir amputētas kājas; izdara pašnavību, kājuiece, kam ir ievainoti iekšējie orgāni.
- ³⁶ Seja, kopš indivīds ierauga sevi pirmo reizi spogulī, kļūst par viņa/viņas primāro identitāti pašam/pasai sev. Meitenēcī filmā seja ir apdedzināta līdz pakāpei, kad viņu vairs nevar pazīt.
- ³⁷ Милосердова Н. *Carmen horrendum. Песнь, навещающая ужас*. С. 5.
- ³⁸ Ларсен. Мелодрама, мужественность и национальность: сталинское прошлое на постсоветском экране. 2002. С. 632.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ ... armijā vai partizānu vienībā, kas arī pieskaitāma Sarkanās armijas daļām tās struktūras dēļ (kaut gan pastāvēja partizānu vienības, kas nebija pakļautas Sarkanās armijas virsniekiem, piemēram, ebreju partizānu vienības Lietuvas un Baltkrievijas mežos).
- ⁴¹ Левинсон Алексей. Мужская война. 2004. С. 596.
- ⁴² Krūks, Sergejs, Eposs "Lāčplēsis": kopienas traumatiskā iedomāšanās. Grāma.: Brikše, I. (galv. red.). *Komunikācija: Kultūra, Sabiedrība, Mediji*. Rīga: Zinātne, 2002. 30., 31. lpp. (Latvijas Universitātes Raksti. 648. sēj.)
- ⁴³ Naumanis, Normunds. Kara madonna ābeļu dārzā. *Kino*. 1986. 5: 2.
- ⁴⁴ Алексеевич Светлана. *У войны – не женское лицо*.

Raksta pamatā ir maģistra darbs, aizstāvēts 2004. gadā Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļā; zinātniskā vadītāja Vita Zelčē.

Marija Krilova

The Discourse of Masculinity and Femininity in the War Films of the Riga Film Studio

This paper is an analysis of films about World War II which were produced in Soviet-era Latvia ("Homeward With Victory" (1947), "Toward a New Shore" (1955), "Rita" (1957), "Little Oriole" (1972), "The Long Road in the Dunes" (1981), "Rendezvous on the Milky Way" (1985) and "*Carmen horrendum*" (1989)). The Soviet Union understood the importance of cinema, its ability to reach a socially and geographically heterogeneous mass audience and to influence it. In the late 1940s and early 1950s, Soviet authority was re-established in Latvia and in other parts of Eastern Europe which had been occupied by the Nazis during World War II. This represented an ideological effort to kill any thought about the restoration of lost independence and to legitimate the new Soviet social order. The cinema was widely

used for these purposes. The subject of World War II and the Nazi occupation remained present in the cinema discourse of the Soviet Union and of Soviet Latvia for a long time to come.

In this paper, the author analyses masculinity, femininity and their modalities as reflected in war films that were produced by the Riga Film Studio. Gender analysis in this paper follows the approach of performative gender in the sense of analysing the body as presented in the various films. Subject to the camera, limited by the camera and included in the camera's viewfinder, the body is transformed into a constructed object, into a performance of gender, into an object of cultural and social s(t)imulation – an object that is to be viewed. In the movies, the body of heroes and heroines tells its own narrative, a visual narrative which is woven into the story and subordinated to the meta-narrative of the film. Gender equality was widely proclaimed in the Soviet Union, but in fact it subdued individuals and forced them to observe a uniform male or asexual standard. The main subject and hero of the process of ideological communications in the USSR was almost always male, but analysis shows that in Latvian films, Latvia and the nation were most often represented by women. The spirit of the Latvian nation, as incorporated in the female body, allowed directors to emphasise the position of the body as a victim, and it also allowed audiences to find a different reading and interpretation of the male/state/official body, as opposed to the female/nation/private body. Thus, discourse about masculinity and femininity reflects and constructs not only the gender relations which prevail in society, but also analysis which enable speculations about political relations in the society.

World War II was won by the Soviet Union on the Allies' eastern front, and in ideological terms, this was a very effective and productive factor in constructing a new mythology for Soviet-ruled territories and to legitimate the changes that had occurred. The subject was widely exploited by the cinema in the USSR. War was usually presented as something of an initiation for young men, something that offers the desirable and welcome modality of masculinity. The two oldest of the analysed films use the war and one's joining the army as a ritual of masculine initiation. The heroes of these films are epic heroes, not only in terms of the attempt to create a new national narrative in the films – one which was harmonised with the Soviet meta-narrative, but also in terms of the pattern of behaviour that was demonstrated by the heroes – one that could be recommended as a universal pattern of behaviour in the new (Soviet) social order.

The paper reveals the performative nature of gender, but also the fact that gender discourse simultaneously reflects and shapes gender conventions while also reflecting broader political relations and links in society.

Keywords: Masculinity, femininity, Soviet Latvian cinema, World War II, the USSR, the body.

TRANSFORMĀCIJAS DISKURSS

Inta Briksē

Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: *Perestroikas* un *glasnostj* aspekts Latvijā (1985–1990)

Publiskās sfēras demokratizācija ir kontinuitīvs process. Latvijā tam var diezgan precīzi iezīmēt formālo sākumu – *perestroikas* un *glasnostj* reformu izsludināšana Padomju Savienībā. Taču tā attīstības izvērsums un ātrums, sakarības ar komunikācijas telpas un laika mainām ir patstāvīgas Latvijai raksturīgas parādības, kas skaidrojamas ne tikai austrumu, bet arī rietumu dimensijā. Šī raksta mērķis ir publiskās sfēras demokratizācijas procesu studijas austrumu kontekstā, orientējoties uz vēsturisko šķirkli – publiskās sfēras atrišana no regulētās un monoideoloģizētās padomju publiskās sfēras. Un šī perioda formālais beigu datējams saistāms ar 1990. gada 4. maiju, kad LPSR Augstākā padome pieņem deklarāciju par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu. Līdz ar to – formāli juridiski un politiski pārstāj darboties jebkādi padomju likumi un nosacījumi, kas tieši vai netieši var ietekmēt publisko sfēru.

Aislēgvārdi: publiskā sfēra, demokrātija, *perestroika*, *glasnostj*, masu komunikācija, prese.

Padomju komunikācijas normas un tradīcijas publiskajā sfērā

Padomju mediju sistēma, kurā gan pēc funkcijām, gan arī pēc veidiem un lomām organiski bija iekļauti Latvijas mediji, darbojās kā sabiedrības mobilizācijas, legitimizācijas un propagandas instruments, kas nodrošināja varai absolūtas iedzīvotāju sasniegšanas iespējas.¹ Komunikācijas uzdevumi bija veidot varas ideoloģijai atbilstošu simbolisko vidi un atspoguļot varas darbības tā, lai nodrošinātu "pierādījumus" sistēmas panākumiem mērķu sasniegšanā. Lai to panāktu, mediju saturā vajadzēja izveidot alternatīvu realitāti, lai tās tēli iespiestos auditorijas prātos un aizvietotu vai būtiski papildinātu un uzlabotu realitātes atspoguļojumu, ko cilvēki ieguvuši tiešajos novērojumos un pieredzē. Mērķis bija kultivācijas efekts – cilvēks uz realitātes jautājumiem iegūtu oficiāli sankcionētas

Komunikācijas studiju nodaļa, Sociālo zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte, Lomonosova iela 1, Rīga, LV-1029. Inta.Briksē@lu.lv

“mediju atbildes”, un šīs atbildes katrs izmantotu kā ceļvedi savā dzīvē.² Šāda kultivācijas efekta sasniegšana bija iespējama, pateicoties padomju sabiedrībā realizētajai totālajai valsts varai publiskās komunikācijas institucionālajā pārvaldībā un vienotai komunikācijas saņēmēnu un tehnoloģiju sistēmai, kas deva iespēju vienu un to pašu vēstījumu izplatīt visiem iedzīvotājiem. Līdz ar to, no visiem avotiem gūstot gandrīz identisku informāciju, vairojās saņēmēju palāvība uz vēstītāju.³

Tādējādi publiskajā sfērā tika nostiprināti divi būtiski totalitārās sabiedrības raksturojumi. Pirmkārt, visas elites grupas bija tieši pakārtotas politiskajai elitei. Šajā gadījumā – mediju redaktori un žurnālisti, kas jebkurā sabiedrībā vērtējama kā viena no elites grupām. Turklāt padomju mediju redaktori un žurnālisti, jo sevišķi – partijas un padomju orgānu – nereti bija piederīgi politiskajām elitēm vai pat no tām nākuši. Otrkārt, attiecības starp valdošo šķiru un citām šķirām. Un, kaut arī padomju sabiedrībā valdošās – strādnieku šķiras attiecības ar zemniecību un inteliģenci tika deklarētas kā draudzīgas, tomēr inteliģencei bija pakārtota loma lēmumu pieņemšanā. Un partija centās kontrolēt un organizēt, cik vien iespējams, lielu daļu no parasto cilvēku dzīves,⁴ piemēram, neļaujot bez partijas un valsts institūciju atļaujas veidot kādas neformālas organizācijas vai izdot medijus.

Publiskā komunikācija bija orientēta uz pretēju, bet tajā pašā laikā – vienu otru papildinošu efektu sasniegšanu. No vienas puses, indivīdiem bija nodrošināta ļoti augsta mediju pieejamība (zemas cenas, lielas tirāžas, abonēšanas sistēma, kurā ietverti arī veicinoši elementi, pat zināma piespiešana). 1985. gadā Latvijā uz katriem 1000 iedzīvotājiem bija 690 eksemplāru avīžu un 687 eksemplāri žurnālu,⁵ un vidēji katrā ģimenē lasīja vairākas avīzes un žurnālus.

Bet, no otras puses, mediju kanālu skaits bija ļoti ierobežots, un ar nelieliem izņēmumiem ģimeņu mediju komplekti bija cits citam līdzīgi, jo Latvijā latviešu valodā iznāca divas dienas rīta avīzes – “Cīņa” (LKP CK un LPSR AP un MP kopīgs izdevums) un “Padomju Jaunatne” (Latvijas LKJS CK izdevums), kurus papildināja žurnāli “Zvaigzne” (vispārējs interešu žurnāls), “Liesma” (vispārējs interešu žurnāls jauniešiem), “Padomju Latvijas Sieviete” (vispārējs interešu žurnāls sievietēm), viens žurnāls pusaudžiem, viens žurnāls bērniem, viens humora un satīras žurnāls un daži interešu žurnāli (piemēram, “Veselība”, “Lauku Dzīve”, “Dārzs un Drava”). 1985. gadā “Cīņas” vienreizējā tirāža bija 217 000, “Padomju Jaunatnes” – 218 000, “Padomju Latvijas Sievietes” – 230 000, “Lauku Dzīves” – 205 000, “Veselības” – 188 000, “Liesmas” 178 000 eksemplāru utt.⁶

Ņemot vērā to, ka ilgstoši bija pieejami tikai divi TV kanāli, viens – vissavienības un viens Latvijas, un citas izklaides iespējas ierobežoja nepārejošs piedāvājumu un/vai arī biļešu deficīts, tad auditorijas koncentrācija ap nedaudzajiem medijiem notika visai dabiski, turklāt – bija izslēgtas auditorijas fragmentācijas tendences.

Tādējādi padomju masu komunikācijas sistēma bija spējīga nekavējoties reaģēt uz pārmaiņām un pavērsieniem partijas politikā – medijos tika iekļauti vai no tiem izslēgti koncepti, idejas un ideoloģijas elementi, kas tika definēti un pārdefinēti pilnīgi patvaļīgā veidā.⁷ Līdz ar to mediji bija instruments, ar kura palīdzību tika realizēta partijas noteiktās dienaskārtības izziņošana, uzturēšana un arī nomaiņa.

Taču šie, no partijas politikas viedokļa funkcionālie mediju izmantošanas veidi izraisīja arī disfunkcijas, jo indivīdi katrs atsevišķi un arī kā kopienas locekļi nespēja tik strauji iekļauties jaunos ideoloģiskos freimos, kuri tika izplatīti vertikālajā komunikācijā (komunikators – auditorija), turklāt atslābinājuma periodi, kas nozīmēja arī lielāku vārda brīvību, beidzās ar “skrūvju piegriešanu”, un līdz ar to propaganda, kas sekoja, bija mazāk uzticama un efektīva.

Būtiski atzīmēt arī to, ka padomju ideoloģija nebija orientēta uz ilglaicīgu mediju politiku un tika lietotas dažādas, pat savstarpēji pretrunīgas stratēģijas, kas mazināja vai pat grāva gaidīto ideoloģisko efektu.⁸

Padomju mediju sistēma bija ļoti stingri strukturēta un vienlaicīgi atspoguļoja gan valsts administratīvo un politisko hierarhiju, gan arī institucionālo struktūru. Hierarhiska laikraksti dalījās vissavienības (izdoti Maskavā un izplatīti visā PSRS krievu valodā), republikas (katrā savienotajā republikā vietējā valodā un krievu valodā), novadu un rajonu (vietējā valodā un atbilstoši iedzīvotājus struktūrai – arī krievu valodā) un lieltirāžas (rūpnīcu, kolhozu un citu organizāciju). Šajā hierarhiskajā dalījumā bija iekļauts arī institucionālie – partijas, padomju, komjaunatnes un citu institūciju vai organizāciju izdevumi.

Hierarhiju un struktūru palīdzēja nodrošināt mediju valsts finansējums un poligrāfijas resursu nepietiekamība, kas liedza jebkādas reālas tirgus iespējas. Līdz ar to mediju izplatību un auditorijas lielumu bija visai vienkārši regulēt – ideoloģiski nozīmīgākiem medijiem tika piešķirti lielāki resursi, bet mazāk nozīmīgiem vai arī tādiem, kuru pārāk liela izplatība nebija vēlama, – trūcīgāki.

Netiešā veidā auditorijas koncentrāciju, segmentāciju, bet reizē arī integrāciju ietekmēja vissavienības izdevumi, kam bija liels pieprasījums. Tādi vissavienības vispārējo interešu sievietu žurnāli kā “*Работница*” (Strādniece) un “*Крестьянка*” (Zemniece) vai auto žurnāls “*Заря*” (Pie stūres) piesaistīja daļu Latvijas auditorijas. Efekti tam bija divējādi. Tai auditorijai, kas neprata latviešu valodu, sociālās un interešu vajadzības izteikti apmierināja mediji, kas bija ārpus Latvijas kultūras un ikdienas diskursa. Tā bija ilgstoša parādība, kas nedaudz mainījās tikai 80. gadu vidū, kad strauji picauga jaunatnes laikraksta krievu valodā “*Советская молодежь*” (Padomju jaunatne) tirāža (no 70 000 eksemplāru 1977. gadā līdz 218 000 eksemplāru 1985. gadā).⁹ Otra tendence saistījās ar vissavienības izdevumiem, kurus varētu raksturot kā kvalitatīvus, piemēram, “*Литературная газета*” (Literatūras avīze), kas bija viens no tiem, kura abonēšanas iespējas bija ierobežotas. Šī avīze pirms *perestroikas* un arī tās laikā raksturojama kā visai opozicionāra un brīvdomīga, jo atspoguļoja, piemēram, Solidaritātes kustību Polijā, problēmas, kas saistījās ar dabas pārveidojumiem cilvēku darbības ietekmē un veda pie katastrofām, vēstures “baltos laukumus” utt.

Vienlaikus jāuzsver, – Padomju Savienības informatīvā telpa bija strikti norobežota no pārējās pasaules un jebkāda informācijas ieplūšana tika stingri regulēta un cenzēta vai arī pārvērsta propagandistiskos vēstījumos. Līdz ar to auditorijai nebija pieejas citiem informācijas avotiem, kas varētu konfliktēt ar tiem, kas oficiāli reprezentēja realitāti.¹⁰

Informācijas pieejamības iespējas šajā, no pārējās pasaules slēgtajā vidē vēl papildus ietekmēja padomju mediju sistēmas struktūra un stingrais funkciju, satura un arī brīvību dalījums satura veidošanā. Vissavienības vadošie mediji, vienīgā oficiālā valsts informācijas aģentūra *TASS* (Padomju Savienības Telegrāfa aģentūra) kopā ar daudzām valsts institūcijām, kas noteica, piemēram, ārzemju literatūras tulkošanu un izdošanu, filmu iepirkšanu un izrādīšanu utt., kalpoja par "vārtu sargātājiem" starp pasaules informācijas vidi un PSRS slēgto informācijas telpu. Tas nozīmēja, ka ierobežotas bija arī iespējas sekot līdz žurnālistikas žanru un mediju formātu attīstībai. Šo komunikācijas iespēju trūkumu, kas nereti pat bija raksturojams kā nabadzība, vēl vairāk pastiprināja poligrāfijas, radio un televīzijas tehnoloģiju atpalicība.

Informācijas plūsmas satura ideoloģisko viendabību (un arī vienveidību) nostiprināja un pastiprināja informācijas aģentūru – *TASS* un *LATINFORM* unificēto materiālu izplatīšana visos medijos. Tie pamatā tika modificēti vienīgi pēc apjoma – partijas laikrakstos publicēja ne tikai notikumu atstāstus, bet arī runu atreferējumus, lokālajos – sašīnātus informatīvos ziņojumus. Prioritātes šajos materiālos bija naratīvs par partijas vadošo lomu, tautas entuziasmu un gatavību jauniem sasniegumiem, partijas, padomju un komjaunatnes elites pārstāvju nosaukšana, runu atreferēšana un ideoloģisko rituālu demonstrēšana. Tādējādi institucionāli – izplatot viena kopīga komunikatora vēstījumu, kura publicēšana bija katra medija pienākums – mediju funkcijas tika samazinātas līdz komunikācijas kanālu funkcijām. Rezultātā komunikācijā izteikts bija virziena (*mainstream*) efekts, kas patiesībā būtu saucams kā "viena vienīgā virziena" (*single-streaming*)¹¹ pastāvēšana.

Šajā galvenajā virzienā tika uzturētas ideoloģiski noteiktās vērtības un tās reprezentējošie simboli, kas tieši vai netieši atspoguļojās arī visā pārējā mediju saturā, piemēram, portretaprakstos tika izcelts cilvēku darbs sabiedrības labā un noklusēta personiskā dzīve, sociālās problēmas, uzskati, kas neatbilst galvenajam virzienam utt.

Taču ne vienmēr mediji bija ideoloģiski sabalsoti un to atšķirības parādījās periodos, kad partijas *nomenklatūrā* bija iekšējie konflikti.¹² *Perestroika* un *glasnostj* bija viens no šādiem periodiem, kad mediji sadalījās atbilstoši tam, kā to saturā tika interpretētas partijas, bet precīzāk – partijas *nomenklatūras* daļas uzsāktās reformas.

Jebkura padomju medija saturā bija ieraugāmas divas daļas – partijas politika, kas attiecās uz konkrēto auditoriju (notikumi, lēmumi, kas reizē ir arī norādījumi visai sabiedrībai, darbības, kas saistās ar notikumiem un lēmumiem), un sabiedrības pārējā dzīve un auditorijas intereses un vajadzības atbilstoši medija mērķiem un funkcijām, kas noteiktas atbilstoši tā vietai kopīgajā masu informācijas un propagandas līdzekļu sistēmā. Proporcijas starp abām satura daļām arī bija atkarīgas no medija vietas sistēmā.

Galvenā virziena apjoms un proporcijas saturā būtiski ietekmēja mediju tematiku un līdz ar to arī sociālās realitātes interpretācijas iespējas. Un slēgtajā, regulētajā un cenzētajā sistēmā veidojās atsevišķas nišas, kurās bija nosacīti lielākas informēšanas un interpretācijas iespējas – piemēram, kultūras un jaunatnes izdevumi un publicistika kā žanrs. Un tieši šie mediji un šis žanrs deva pirmās zīmes, ka publiskajā sfērā Latvijā sākas demokrātiskas pārmaiņas – "Padomju Jaunatne" un "Literatūra un

Māksla", drukājot publicistiskus rakstus, uzsāka vairākas būtiskas diskusijas, kas veicināja jaunu sabiedrisko kustību veidošanos.

Paradoksāli, bet, analizējot mediju lomu Tautas frontes izveidošanā, redzams, ka to darbība līdzinās V. Ļeņina "Ar ko sākt?" izstrādātajiem principiem, ka avīze ir ne tikai kolektīvs propagandists un agitators, bet arī kolektīvs organizators. Šie principi raksturojami kā preses sociālās funkcijas noteiktos apstākļos,¹³ kurus viņš apskatījis savā iepriekšējā programmatiskajā darbā "Ko darīt?" – mazas izolētas grupas visā Krievijas impērijā, bez kontaktiem un bez pieredzes. Tādējādi prese veicinātu kontaktu izveidošanu. V. Ļeņina idejas balstās Eiropas sociālistisko kustību tradīcijās¹⁴ un cariskās Krievijas pieredzē, kur valdīja iepriekšējā cenzūra un, runājot par visiem Krievijas iedzīvotājiem, vispār nepastāvēja publiskā sfērā. Un šajos divos aspektos cariskā Krievija 20. gadsimta sākumā ir salīdzināma ar Padomju Savienību 20. gadsimta astoņdesmitajos gados. Tāpēc arī kustību un politisko organizāciju veidošanās varēju sākties līdzīgi – ar informācijas izplatīšanu, jaunu ideju propagandu un līdzdalības veicināšanu.

Trešais V. Ļeņina darbs, kurā teorētiski formulēti padomju preses principi, kad Krievijas Sociāldemokrātiskā strādnieku (boļševiku) partijas prese Krievijā bija legāla un varēja sasniegt masu auditorijas, ir "Partijas organizācija un partijas literatūra", kurā autors nonāk pie secinājuma, ka literatūrai jābūt kopīgai proletariāta lietai, sociālās demokrātijas darba plānotai un organizētai daļai. Idejas par rakstnieku un literātu pienākumiem novērtējamas vēl kādā citā šaurākā aspektā – tiem, kas pievienojušies partijai, savas prasmes jālieto partijas labā, bet pārējie – var pievienoties citām partijām, nepievienoties nevienai politiskai partijai un klāstīt jebkādas idejas.

Nākamais periods, kad V. Ļeņins turpināja izstrādāt preses darbības principus, bija 1917. gadā, kad boļševiku partija no mazas opozicionāras organizācijas bija kļuvusi par masu organizāciju un ieguvusi valsts varu. Bet tie ir tikai fragmentāri spriedumi, kas attiecas uz noteiktām situācijām, piemēram, par naidīgu publikāciju aizliegšanu situācijās, kad valstij draud briesmas, par labāko darba metožu propagandēšanu un iedzīvotāju masu izglītošanu u.c.

V. Ļeņins nekad nav izstrādājis vienotu normatīvu teoriju, ko padomju propaganda un arī akadēmiskā kopiena piedāvāja kā "ļeņinisko preses teoriju", kas iekļautos kopējā normatīvo teoriju kopumā, bet izklāstījis tikai fragmentāras idejas, kuras turklāt bija ļoti konkrētu vēsturisko situāciju noteiktas.¹⁵ Un šīs vienotās teorijas trūkums arī izskaidro iepriekš minēto parādību, ka padomju ideoloģija nebija orientēta uz ilglaicīgu mediju politiku, jo masu komunikācija netika uzverta kā sistēma, kurai ir savi, atbilstoši tās dabai un funkcijām piemēroti raksturojumi, kas mainās vēsturisko, sociālo, politisko, ekonomisko un kultūras faktoru iespaidā, bet tikai kā sabiedrības apziņotāja, pārlicinātāja un organizētāja. Šī pieeja atspoguļojas arī nosaukumā – masu informācijas un propagandas līdzekļu sistēma, kas semantiski raksturojams kā visai precīzs partijas ideoloģisko ekspektāciju atspoguļojums.¹⁶

Padomju komunikācijas procesu organizācijai un saturam vajadzēja veicināt vai vismaz uzturēt ilūziju ne tikai par partijas vadošo lomu un sabiedrības vienotību, bet

arī par mediju demokrātiskumu un tautiskumu, tas ir, cilvēku līdzdalības un atgriezeniskās saites iespējām. Masu medijos uzturētā publiskā komunikācija raksturojama kā izteikti vertikāla un koncentriska, tai piemita cikliskums un viļņveidīgums. Šī parādība visai labi redzama dažādās partijas iniciētās aktivitātēs, kurām bija raksturīgas vairākas masu un organizāciju komunikācijas fāzes.

Pirmā fāze bija ļoti koncentrēta un īsa, tā bija signāls – partijas līdera aicinājums, PSKP kongresu vai plēnumu lēmumi, un tā uzreiz pārgāja nākamajā fāzē – vissavienības mediji un TASS, pārraidot signālu, vienlaicīgi sāka izplatīt arī atbalstošus viedokļus un atreferēja atbalstošus pasākumus (mitiņus, sapulces utt.). Šīs vissavienības līmeņa institucionālās darbības un publisko komunikāciju turpināja republiku partijas organizāciju darbības (kongresu izsludināšana, plēnumu sasaukšana utt.) un masu mediju iesaistīšanās. Tam visam vajadzēja apliecināt, ka partijas izplatītās idejas ir zināmas visā sabiedrībā, tiek tajā aktīvi apspriestas un atbalstītas.

Trešā fāze bija orientēta uz atgriezenisko saiti. Tekstā diskursīvi bija ietvertas gaidas (piemēram, gatavošanās kongresam, gadadienu un kādu notikumu sagaidīšana utt.). Tādējādi informācijas plūsmas un komunikatīvās darbības bija apkopojošas un vertikāli vērstas.

Ceturrtā fāze bija gaidītā notikuma apjomīga atspoguļošana, kas apliecināja tā nozīmīgumu un lomu visai sabiedrības dzīvē. Šis notikums vai pasākums (piemēram, partijas kongress) kļuva atkal par jaunu signālu avotu, masu un organizācijas komunikācijas koncentriskā viļņošanās turpinājās, mainot ideoloģiskos freimusus (piemēram, PSKP 20. kongress, kurā partija norobežojās no stalinisma, 1985. gada pavasara PSKP plēnumos izsludinātā *perestroika* un *glasnostj*).

Tādējādi padomju publiskā sfēra raksturojama kā slēgta informācijas vide, kurā komunikācijas procesiem ir koncentriska daba un tie ir organizēti no “augšas uz apakšu”, un sociālo *aktoru* darbība ir iepriekš reglamentēta un kontrolēta.

Padomju mediju demokrātiskumu un tautiskumu vajadzēja demonstrēt atgriezeniskajai saitei – lasītāju, klausītāju un skatītāju atsauksmēm –, kas bieži vien bija simulēta. Visai aktīvi atgriezeniskā saite darbojās kā signāli par padomju sistēmas nesakārtotību un/vai birokrātisku ignoranci pret cilvēkiem, bet tas galvenokārt skāra dažādas sadzīves situācijas un tamlīdzīgus gadījumus. Bet šo atsauksmju publiskošanā redakcijās bija stingra “vārtu sargāšanas” politika, un tāpēc ideoloģiskajam freimam neatbilstošās idejas netika publicētas.

Latvijas sabiedrības ekonomiskā, sociālā un politiskā attīstība kopš 1940. gada, kad tā tika pievienota (un šajā gadījumā – nav būtiska notikuma terminoloģiskā definēšana) Padomju Savienībai, kultūras kontekstā bija regresējusi. Publiskajā sfērā šis regress tika slēpts – izmantojot kvazistatistiku (piemēram, panākumi salīdzinājumā ar 1913. gadu) un pozitīvās ziņas, kurām nebija ziņu vērtības un kuras nedeva lietderīgu informāciju, kā attīstās sabiedrība; ierobežojot un kontrolējot komunikācijas *aktorus* un individu piekļuvi informācijas resursiem; projicējot ideoloģijas noteiktās vērtības un simbolus visdažādākajos naratīvos, žanros un formātos.

Bet individuālajā sfērā šis regress tika identificēts un interpretēts, jo sabiedrības attīstībai ir procesuāls raksturs, un sabiedrības nekad pilnībā neizzūd, jo saglabājas kaut atsevišķi to fragmenti. To nosaka divi cēloņu mehānismi – materiālie vai fiziskie un ideālie vai psiholoģiskie. Materiālie mehānismi darbojas, saglabājoties objektiem, artefaktiem, kārtībai, ko izveidojušas iepriekšējo paaudžu aktivitātes un kuras ir vide eksistējošās paaudzes darbībām. Tā ir mantotā materiālā vide, kurā cilvēki dzīvo. Un ideāli šis mehānisms darbojas, pateicoties cilvēku atmiņai un komunikācijai. Otrs cēloņu mehānisms – ideālais vai psiholoģiskais – realizējas, cilvēkiem pārņemot pagātnes uzskatus, zināšanas, simbolus, normas vērtības un likumus. Tie tiek sakārtoti, interpretēti, lietoti un nodoti, pateicoties dažādiem sociālajiem aģentiem – ģimenei, baznīcai, izglītības institūtiem, masu medijiem utt. Abi šie mehānismi ir savstarpējā mijiedarbībā. Piemēram, materiālie artefakti ir atbalsts cilvēku atmiņai.¹⁷

Padomju sabiedrībā individuālā sfēra bija krasi šķirta no publiskās. Un šī šķiruma uzturēšana bija gan integrētās valsts institucionālās un partijas ideoloģiskās varas, gan arī indivīdu interesēs. Varai tādējādi bija iespējams samazināt draudus publiskajā sfērā izpausties kritikai un/vai pieņemt par realitāti vēlamu, ka indivīdi akceptējuši publiskajā sfērā demonstrēto ideoloģisko freimu, bet indivīdiem – paš aizsargāties pret represijām par varai pretēju viedokļu paušanu.

Individuālās sfēras Latvijā padomju varas periodā vērtējamas kā daudzveidīgas un atšķirīgas, jo to izslēgums no publiskās sfēras cilvēkiem nedeva iespējas saskaņot savas individuālās pieredzes, uzskatus un viedokļus par sabiedrību. Būtiskākais iemesls individuālo sfēru savstarpējiem šķirumiem un to šķirumiem no publiskās sfēras bija cilvēku pašu vai no ģimenes mantotā vēsturiskā pieredze. Individuālās un publiskās sfēra konsonanse vai disonanse dažādās Latvijas iedzīvotāju grupās līdz ar to bija dažāda.

Latvijas (tāpat kā citu Baltijas valstu) gadījumā disonansi sekmēja arī tas, ka padomju ideoloģijas regulācija publiskajā sfērā nebija realizēta tik ilgi kā Padomju Savienībā kopumā, kur kultivācijas efektus pastiprināja vēstījumu pastāvīgums, kas mērāms gadu desmitos.¹⁸

Tādējādi padomju ideoloģijas un institucionālās reformas Latvijā publiskajā sfērā tika interpretētas atšķirīgi, un arī publiskās sfēras demokratizācijas process bija daudznozīmīgs.

Perestroikas un glasnostj iespējas publiskās sfēras demokratizācijā

Perestroika, kas bija oficiālā interpretācija tam, kas Padomju Savienībā sākās ar Mihaila Gorbačova nākšanu pie varas, padomju sovetoloģijā tika raksturota galvenokārt kā sistemātisks pārmaiņas liberālisma virzienā.¹⁹ Mihails Gorbačovs šīs pārmaiņas 1985. gada pavasarī pieteica kā izšķirēju pavērsienu “tautas saimniecības izvirkšanās intensīvas attīstības ceļā”, lai tiktu sasniegtas “pašas priekšējās pozīcijas zinātnē un tehnikā, augstākais pasaules līmenis sabiedriskā darba ražīgumā” un visa ekonomikas

attīstība tiktu pakļauta padomju cilvēka interesēm, tāpēc kardinālie partijas iekšpolitikas uzdevumi bija demokrātijas un visas sociālistiskās tautas pašpārvaldes sistēmas tālāka pilnveidošana un attīstīšana, sabiedriskās apziņas pieaugums un atklātuma paplašināšana partijas, padomju un sabiedrisko organizāciju darbā.²⁰

Rietumu pētnieki *perestroiku* raksturo kā mirstošās padomju sabiedrības restrukturizācijas un ekonomikas atdzīvināšanas politiku, kas tika veidota ap *glasnostj* lozungu – vēstures un sava laika aktualitāšu pakļaušana diskusijām un pārbaudēm.²¹ Tas bija arī jaunā partijas ideoloģijas freima nosaukums – orientācija uz individu līdzdalību un informācijas pieejamību, kura pamatojums bija – “jo labāk cilvēki informēti, jo apzinīgāk viņi rīkojas un jo aktīvāk atbalsta partiju, tās plānus un programmatiskos mērķus”.²² Tāpēc publiski tika demonstrēta iespēja apspriest partijas vietu un lomu, piemēram, minot visiem zināmas parādības vai problēmas.

Taču pirmie notikumi, kam vajadzēja iezīmēt pārmaiņas arī publiskajā komunikācijā – LKP 24. kongress 1985. gada beigās un PSKP 27. kongress 1986. gada sākumā –, kopumā tika atspoguļoti padomju tradīciju garā. *Perestroikas* un *glasnostj* ietekmē gan bija vērojamas atsevišķas diskursa izmaiņas – lielāka partijas paškritika iepriekšējo pašslavinājumu vietā, kas gan tika kompensēta ar optimistiskām nākotnes vīzijām, un jaunas tēmas, par kurām runājot tika atzītas pagātnes kļūdas (stalinisms, ekoloģija u.c.), gan nenosaucot to vaininiekus un cēloņus.

Kaut arī bija parādījušās daudzas līdz tam publiskajā sfērā nepieļautas tēmas un bija mainījies mediju tekstu diskurss, tomēr komunikācijas metodes kopumā saglabājās iepriekšējās un bija vērstas uz to, lai panāktu galvenā virziena (*mainstream*) efektu. Vissavienības mediji aktīvi radīja sociālo realitāti – Padomju Savienībā ar sajūsmu uzņēma jauno partijas kursu, tauta bezbailīgi kritizēja trūkumus un entuziasma pilna partijas vadībā risināja visdažādākos ekonomikas, sociālos un kultūras jautājumus. Šo efektu vēl vairāk pastiprināja atsevišķu informācijas plūsmu centralizācija – izplatot ziņu aģentūru materiālus, kas notikumus parasti atspoguļoja vienotā un nemainīgā standarta formātā, turklāt – bieži vien arī ar noteiktu pozicionējumu.

Komunikācijas procesu koncentriskums sekmēja blakus efektu – simboliski vēl joprojām centriskums un hierarhiskums tika iezīmēts kā sabiedrības dzīves pamats. Būtiskākie jautājumi tika lemti “Maskavā”, kaut arī piedalījās visas tautas pārstāvji. Jaunas idejas radās “Maskavā”, kaut arī to ģenerēšanā bija līdzdarbojušies visa tauta. Un, likumsakarīgi, arī sabiedrības vērtības un uzvedības tika noteiktas “Maskavā”, un tur arī tika izvērtēts to izpausmju derīgums un pareizums, tas ir – atbilstība partijas ideoloģijai. Taču sekotāji – tauta un partija – nebūt nebija viendabīgas savos mentālajos freimos un reprezentācijās. Tāpēc publiskajā sfērā, pateicoties mediju tekstiem, arvien vairāk parādījās dažādas vienu un to pašu notikumu, parādību un personu interpretācijas, un visai strauji auga neapmierinātība ar “Maskavu”/“centru”, jo tur notiekošā plašais atspoguļojums medijos radīja milzīgas pretrunas, interpretējot vēstures jautājumus un apspriežot nākotnes attīstības modeļus. Un šīs informācijas pieejamība neapšaubāmi vērtējama kā būtisks *glasnostj* politikas sasniegums.

Atbilstoši padomju komunikācijas tradīcijai pēc PSKP 19. konferences arī Latvijā notika partijas konferences un sapulces, kurās vissavienības konferences delegāti stāstīja pieredzēto, bet tas vairs nebija viennozīmīgs atbalsts konferences lēmumiem, bet viedokļi par konferenci, tās atspoguļojumu medijos, *perestroikas* un *glasnostj* gaitu. Ē. Hānbergam bija divaina sajūta, ko radījusi “delegātu daļas dedzīgā vēlēšanās izrēķināties ar presi, uzlikt žurnālistikai iemauktus”, un pēc viņa vērojumiem, “delegātu liela daļa tikai vārdos apļiecina jauno domāšanu, turpretī īstenībā ir pret jebkādam kardinālām izmaiņām pastāvošajā lietu kārtībā”. J. Peters izteica “protestu pret to, ka republikas presē nav bijis iespējams iepazīties ar konferences stenogramām, jo centrālās preses publikācijas nav pieejamas visiem Latvijas iedzīvotājiem, bet TASS atreferējumi nesniedz objektīvu notikumu ainu”.²³

Tomēr “došanās uz Maskavu” diskurss bija dzīvs vēl 1989. gadā, kad notika PSRS Tautu deputātu kongress. Latvijas Tautas fronte

nolēma sarīkot Stacijas laukumā plašu mītiņu deputātu pavadīšanai [...] pēc gandrīz 50 gadiem tauta beidzot sūtīja citus deputātus Maskavā paust savu patieso gribu [...] Rubiks neatļāva mītiņu Stacijas laukumā un ierādīja tam vietu puķu tirgū. Noirējām kravas automašīnu. Tai pielika kāpnes, lai deputāti un runātāji varētu tikt “trišņinē” [...] No rokas rokā tika padoti puķu pušķi. Ziediem līdzī ceļoja praktiskas lietas – rupjmaizes kukuļi un siera rituļi [...] Kongress sākās pēc dažām dienām, un visa Latvija aizturēja elpu.²⁴

Mediju diskursā vairāk un vairāk parādījās dialoga, nevis vēstījuma pazīmes. Nereti gan tā bija tikai dialoga simulācija – vēstītājs pats nosauca problēmu un pats arī izklāstīja tās risinājumu, tas ir, pareizo izvēli. Visai raksturīgs šis paņēmiens ir Mihaila Gorbačova vēstījumos –

partija nevar atpalikt no sabiedrībā notiekošajiem procesiem. Tiklīdz tā atpaliek, kaut vai kādā posmā, sākas ačgārnības, šaušana pār stripu. Un otrādi, kad partiju ir savu uzdevumu augstumos, tā pilnā mērā izmanto savu potenciālu, savu autoritāti, savas iespējas un šajā procesā ieņem avangarda pozīcijas [...] Partijai ir jāved uz priekšu. [...] Sociālistiskajai sabiedrībai ir vajadzīga aktīva, stipra partija, un pašai partijai nepieciešams, lai tā varētu dzīvot pilnasinīgu dzīvi.²⁵

Viens no partijas kā organizācijas aktīvi izmantotajiem komunikācijas un arī pārvaldības veidiem bija tikšanās ar masu informācijas līdzekļu vadītājiem, lai veicinātu partijas elites nostiprināšanos, publiskajā sfērā demonstrētu partijas un mediju dialogu un vienotību un arī izplatītu vēstījumus – ideoloģiskā freima zīmes medijiem. Tikšanos atreferējumi savā starpā maz atšķīrās – sarīkota tikšanās ar masu informācijas un propagandas līdzekļu vadītājiem, domu apmaiņā piedalījās (runātāju uzskaitījums, bez citātiem), vienprātīgi atbalstīja LKP CK plēnuma lēmumus (vai kādus citus lēmumus). Detalizētāk tika pārstāstītas tikai kompartijas vadītāju runas, piemēram,

pozitīvi novērtēja žurnālistu ieguldījumu pārkārtošanās paatrināšanā, demokrātijas padziļināšanā un atklātuma attīstīšanā un vērsa žurnālistu uzmanību uz nepieciešamību paaugstināt viņu atbildību par gatavoto materiālu precizitāti, pamatotību un pareizo tonalitāti.²⁶

Atsevišķos gadījumos gan tika publicēti plaši teiktā izklāsti, parādot arī jautājumus un atbildes.

Aiz vispārējām frāzēm nereti bija konkrēti pārmetumi konkrētiem medijiem un konkrētiem redaktoriem. Partijas kritika medijiem astoņdesmitajos gados parasti attiecās uz kādu parādību izpratnēm un interpretācijām mediju tekstos. Un "pareizā tonalitāte", "politiskās kultūras trūkums" bija politiski korekti, ievērojot *perestroikas* un *glasnostj* garu, izteikti aizrādījumi par mediju atkāpšanos no partijas ideoloģiskajiem principiem.

Žurnālisti un mediji nonāca pretrunīgā diskursā. No vienas puses, *glasnostj* attīstības sākumā viens no galvenajiem uzstādījumiem bija ietekmēt žurnālistus atteikties no visu laiku praktizētās pašcenzūras un brīvi ļauties izaicinājumam, ko piedāvāja politiskā vadība, – bezprecedenta atklātībai.²⁷ Mihails Gorbačovs iniciēja ilgas preses konferences, televīzijā tika rādītas viņa intervijas ārzemju žurnālistiem, uz kuru jautājumiem viņš atbildēja tieši un brīvi bez iepriekš sagatavotiem tekstiem. Šī *glasnostj* "no augšas uz leju" rādīja piemēru tiem, kuri medijos atbalstīja reformas, bet citādos apstākļos baidītos tās praktizēt avīžu slejās un TV diskusijās.²⁸

Bet no otras puses, *perestroika* un *glasnostj* bija autoritārisma liberalizācija, bet ne demokrātija. To ideoloģiskais freims partijas dokumentos nebija definēts, un tas tika iezīmēts pastarpināti – pret citiem partijas uzdevumiem vai arī kādām dzīves situācijām. Kopumā mediji tika cildināti, bet tas nenozīmēja, ka viss būtu labākajā kārtībā. Masu mediju uzdevums bija parādīt, cik sarežģīti un jauni uzdevumi jārisina partijai un tautai, bet dažkārt tiem nepietika prasmes to visā pilnībā atklāt. Un kaut gan materiālu par pārkārtošanās pieredzi bija kļuvis vairāk, tomēr to pagaidām bija par maz. Bet prese bija vajadzīga kā aktīva pārkārtošanās dalībniece, kas propagandē visu progresīvo.²⁹ Sistēmas reformas tika saistītas ar cerībām, ka, ieviešot diskusiju un kritikas kultūru, mediji veicinās padomju cilvēku gatavību pārvarēt savu politisko inertumu un apņēmīgi ķerties pie ekonomiskajām reformām³⁰.

Viens no šādiem piemēriem bija Centrālās Televīzijas *perestroikas* laikā radītā programma "Взгляд" (Skatiens), kuram līdzīgs izveidojās arī Latvijā – "Labvakar". Tas bija jauna veida raidījums Latvijas televīzijā un iezīmēja būtiskas pārmaiņas medija tēmās un dialogā ar skatītāju, vienlaikus saglabājot arī padomju žurnālistikas kultūru – ietekmēt, nevis informēt un sekmēt ticību, nevis prasīt faktus un kritiski izvērtēt argumentus. Un tā laika kontekstā tam bija svarīga nozīmē, lai sekmētu sabiedrības uzdrošināšanos publiski paust idejas un uzskatus.³¹

Taču partijas piedāvātajā ideoloģijas freimā partijai pašai bija saglabāts iepriekšējais varas diskursus. Un ne tikai tajā aspektā, ka publisko diskusiju par partijas lomu sabiedrībā uzdevums bija tās varas un vadošās pozīcijas apliecinājums, nevis apšaubījums un/vai daudzpartiju sistēmas pieļāvums, bet arī preses brīvības izpratnes noteikšana.

Partija ne tikai turpināja norādīt, kuras ir pareizās un kuras nepareizās publikācijas, bet arī sāka šķirot medijus pēc to atbilstības partijas ideoloģiskajam freimam –

neapšaubāmu labumu devuši materiāli par vēstures, nacionālās politikas un internacionālās audzināšanas problēmām, ko sagatavojuši laikraksti "Čiņa"

un "Советская Латвия", žurnāls "Padomju Latvijas Komunisti" un Latvijas informācijas aģentūra. [...] taču jāatzīst, ka vairākos laikrakstos un žurnālos, kā arī radio un televīzijas raidījumos vēl ir ne mazums virspusēju, nepārdomātu materiālu. Cik ļoti laikrakstu "Padomju Jaunatne", "Literatūra un Māksla", "Советская молодежь", kā arī žurnāla "Avots" publicētajos rakstos un korespondencēs pietrūkst mierīgas apdomības, rūpīgi apsvērtā vērtējuma un konstruktīva gara! Daži televīzijas raidījumu grēko ar savu kategorisko toni un netaktiskumu.²²

Tādējādi parādījās tendence masu un organizācijas komunikācijas procesu pārveidē saglabāt komunikācijas koncentriskumu, veicināt tās vertikālītāti, cikliskumu un viļņveidīgumu ar līdzšīņējiem līdzekļiem – institucionālām darbībām un mediju līdzdalību. Jaunā ideoloģija savā autoritārisma bija mērenāka, bet ne liberāla. Tāpēc tās vērtības nesaistījās ar indivīda vārda un uzskatu brīvību, bet drīzāk gan ar indivīda pienākumu aktīvi līdzdarboties partijas noteiktajā ideoloģijas freimā, ieņemot tās noteiktās lomas.

Un tā bija viena no *perestroikas* un *glasnostj* ideoloģiskā freima pretrunām. Cilvēkus publiski mudināja uz līdzdalību – personisku iniciatīvu un atbildību, bet vienlaicīgi pastāvēja kādas robežas, kur indivīda iniciatīvu ierobežoja partijas ideoloģiskā un institucionālā vara.

Dažas no tām bija identificētas, piemēram, Galvenās pārvaldes valsts noslēpumu aizsardzībai presē (Glavlit) kontrole (priekšcenzūra). Protams, publiskas diskusijas par šādas organizācijas funkcijām un lomām bija viens no *glasnostj* sasniegumiem, bet reizē arī – demonstrēja pašu procesu ierobežotību un gausumu. 1988. gadā PSRS Glavlita priekšnieks skaidro, ka Glavlits nav tas, kas izdomā aizliegumus presē, jo "mēs nepaužam kādu resora viedokli, mēs esam preses darbinieki un kopā ar masu informācijas orgāniem darām kopīgu darbu", ka publicēšanai aizliegto materiālu sarakstu saīsinājis gandrīz par vienu trešdaļu, ka ar "Glavlita pavēlēm bibliotēku kopējos fondos atpakaļ ievietots vairāk par septiņarpus tūkstošiem grāmatu" un specfondos palikuši "galvenokārt pornogrāfiski izdevumi vai tādi, kas sēj nacionālo naidu", bet, "izdarot secinājumus gan no Glavlita darba, gan citu mums līdzīgu kontroles orgānu darba citās zemēs, viennozīmīgi atzīstam – iepriekšējā kontrole ir efektīvāka un nav tik "sāpīga" valsts noslēpumu sargāšanai presē" un "mēs uzskatītu par vēlamu Likuma par presi projektā precizēt Glavlita galvenos uzdevumus. Ceram atklātībai nodot Nolikumu par Glavlitu".²³ 1990. gadā Latvijā vēl joprojām darbojās Glavlits, kura priekšnieka vietnieks publiski atzina, ka "tā saucamā priekškontrolle [...] būtībā ir viduslaiku palieka", ka "cenzūras principi ir pilnīgi jāmaina" un "Latvijā pietiktu ar nelielu profesionālu konsultantu-kontrolieru grupu (inspekciju), kura būtu atbrīvota no visiem blakus pienākumiem un kurai būtu juridiskas tiesības par žurnālistu pārkāpumiem pieprasīt noteiktus naudas atskaitījumus republikas budžetā".²⁴

Citi ierobežojumi bija situatīvi noteikti – *glasnostj* principam dažādās tēmās bija dažādas mēra pakāpes. Viens no redzamākajiem piemēriem bija Černobīļas AES katastrofa 1986. gada aprīlī. Informācijas nozīmīgums un tās nodrošinājuma neadekvātums lokālajai un globālajai politikai veicināja jaunu pavērsienu cīņā par

glasnostj – “patiesību” un “atklātumu” publiskajā sfērā, kas mobilizēja inteligenci reformu atbalstam.³⁵

Latvijā *glasnostj* krīzi radīja līdzīgas situācijas, piemēram, 1987. gada 14. jūnija un 23. augusta notikumi pie Brīvības pieminekļa, kurus daudzi cilvēki varēja izvērtēt pēc savas – pašu gūtās pieredzes, bet mediji tos atspoguļoja neadekvāti vai vispār noklusēja. Šī disonanse jo vairāk parādījās arī dažu blakņu dēļ. Pirmkārt, Latvijas medijiem bija ļoti lielas tirāžas un līdz ar to arī auditorijas, kuras turklāt bija koncentrētas ap nedaudzajiem medijiem. Tāpēc publiskajā sfērā cirkulējošā informācija no katra indivīda pozīcijām bija visai vienkārši kontrolējama, pateicoties vēstījumu viendabībai un nedaudzajiem komunikācijas kanāliem. Otrkārt, indivīdi kā *aktori* arvien vairāk sāka darboties individuālajās sfērās, kas sāka atdalīties no privātās sfēras. Samazinoties institucionālās regulācijas un kontroles mehānismiem kopējā sabiedrības dzīves un informācijas vidē, individuālās sfēras kļuva publiski redzamas.³⁶

Tādējādi publiskajā sfērā vienlaicīgi ar visai skaidrām struktūrām, normām, vērtībām, identitātēm, zināšanām utt. sāka atspoguļoties arī pretrunas, kas veicināja entropiju. Šo entropiju varēja mazināt tikai publiskās komunikācijas paplašinājums – jaunu *aktoru*, formātu, tēmu parādīšanās utt., jo ideoloģijas veidojas kā sociāli kopīgi lietoti vispārējie uzskati,³⁶ bet tos nenosaka sociālās grupas, organizācijas vai citas abstraktas sociālās struktūras, pat ne tieši apstākļi, idcologiskās prakses ietekmes vai spiediemi, bet veidi, kā kopienas sociālie locekļi tos subjektīvi reprezentē, saprot vai interpretē.³⁷ Tātad – lai *perestroika* un *glasnostj* eksistētu kā ideoloģija padomju sabiedrībā, tās idejām un vērtībām, struktūrām, identitātēm, izziņas un domāšanas modeļiem utt. vajadzēja simbolizēties individuālajā pieredzē, lai veidotos kopīgas zināšanas, attieksmes un sociālā atmiņa visiem grupas, organizācijas vai kopienas dalībniekiem.

Pirmās *glasnostj* zīmes Latvijas preses saturā bija tulkojumi no vissavienības izdevumiem, sevišķi žurnāla “*Огонек*” un avīzes “*Литературная газета*” par vēsturi, sociālajām un ekoloģiskajām problēmām, ko izraisījusi nesaprātīgā padomju ekonomikas attīstība. Tās bija arī pirmās tēmas, kuras mediji sāka diskutēt, nosaucot problēmas un meklējot cēloņus. Tomēr būtisku izmaiņu mediju saturā nebija. Tādu nebija arī to struktūrā, nemaz nerunājot par sistēmu kopumā. Un,

kad visur PSRS jau sākās demokratizācijas process, Latvijā nenotika nekas. Tas bija apbrīnojami. Presē neparādījās neviens ķecerīgāks raksts. Kad tad noņēma Škaparu³⁸ no “Literatūras un Mākslas”? Tad, kad “perestroika” jau bija pilnā sparā visur citur.³⁹

Latvijas mediju nomaļība kopējā padomju preses kontekstā nebija nejaušība vai atpalcība, bet gan dažādu faktoru un nosacījumu kopsakarība.

³⁵ Skūrisis starp publisko, individuālo un privāto sfēru balstās uz šādiem raksturojumiem. Publiskā sfēra – indivīdu darbības, komunikācija un radītā informācija ir publiski fenomeni, kas ir pieejami un kuros var iekļauties ikviens konkrētās vai citas kopienas dalībnieks. Individuālā sfēra – indivīdu darbības, komunikācija un radītā informācija ir grupu fenomeni, un ir pieejami konkrētās grupas dalībniekiem, bet citu indivīdu iesaistīšanās iespējama tikai tad, ja to akceptē grupa. Privātā sfēra – pastāv personiskajā komunikācijā, indivīdiem tieši mijiedarbojoties, uzņemoties vai noraidot personiskās lomas.

Viens no pirmajiem iemesliem bija tas, ka

astoņdesmito gadu vidū sabiedrības mentālo izmaiņu process Latvijā nebija tieši saistīts ar politikas pretenziju izvirzīšanu. Tas izpaudās sabiedrības visai lielas daļas vēlmē attālināt valdošās ideoloģijas noteiktās robežas indivīda pārdomu un izjūtu pasaulei, saskarties ar vispārcilvēcisko vērtību pārdzīvojamu un latviskās kultūras arhetipiskiem tēliem. Raksturīgā topošās garīgās aprises tendence šajā posmā izpaudās iespējamo sociālās realitātes izmaiņu priekšnojautās, kas diezgan skaidri atklājās psiholoģiskajās zemstrāvās pēdējos padomju varas laikā notikušajos Dziesmu svētkos. Emocionāli sakāpinātajā saskarsmes telpā H. Medņa diriģētā "Gaismes pils" izskanēja kā dzimstošs cerību simbols. Ne viena vien indivīda pasaules izjūtā tapa vēlme pārvarēt valdošās ideoloģijas uzspiesto ietekmi cilvēka apziņā, saskatīt brīvās izvēles iespējas savas darbības motivācijā un eksistenciālā attaisnojuma neierobežotajos meklējumos.⁴⁰

Un šajos aspektos prese, it sevišķi kultūras izdevumi, indivīdiem sniedza visai augstu apmierinājumu, ja ņemam vērā to, ka Latvijas auditorija ilgstoši bija dzīvojuši intelektuālā izolācijā, izslēdzot gan pagātnes kultūras mantojumu, gan pasaules kultūras aktualitātes. Līdz ar to auditorijas intereses un vajadzības bija salīdzinoši viegli apmierināmas.

Otrkārt, parādījās padomju publiskās sfēras struktūras un regulācijas likumsakarīgas sekas, jo Latvijas preses lomas un funkcijas padomju mediju sistēmā raksturojamas kā "otrās rokas" un lokālās.

Padomju komunikācijas sistēmā, kā jau izklāstīts iepriekš, visiem medijiem bija noteikta vieta struktūrā un hierarhijā, ko vēl vairāk nostiprināja institucionālās darbības. Latvijas mediju uzdevums ilgstoši bija reflektēt partijas ideoloģiskās un institucionālās darbības, turklāt – pēc tam, kad tas jau noticis vissavienības medijos. To noteica un veicināja padomju publiskās sfēras norobežotība un koncentriskā daba.

Pirmie mēģinājumi vērsties pret šo sistēmu bija nelegālie žurnāli "Auseklis" un "Staburags". "Auseklis" iznāca 1987. gada septembrī mašīnrakstā, un redakcija uzrunāja lasītājus:

Pārliecinājusies par atklātības trūkumu šodienas Latvijas masu informācijas līdzekļos, par to melīgumu un cinismu, saprotot informācijas milzīgo lomu sabiedriskās domas veidošanā, jaunas domāšanas, patiesas atklātības un demokrātijas garā, miera, tautu draudzības un sadarbības interesēs, mēs, neliela grupa entuziastu, esam nolēmuši sabiedriskā kārtā un par saviem līdzekļiem, brīvajā laikā un savu iespēju robežās, izdot necenzētu žurnālu, kas paustu to latviešu sabiedrības slāņu intereses un ziņotu par tiem notikumiem, kuri nav raduši atspoguļojumu vai ir nepatiesi, melīgi interpretēti, noklusējot vai sagrozot būtiskus faktus un to norisi oficiālajos informācijas līdzekļos.⁴¹

Žurnāla izdevēji bija uzrakstījuši iesniegumu arī LPSR Ministru padomei – "publicēt un izplatīt žurnālu mašīnrakstā ar nosaukumu "AUSEKLIS", kurā mēs vēlamies atklāti izteikt savus uzskatus un ievietot dokumentus, ko atsakās publicēt esošie padomju informācijas līdzekļi. Žurnāls tiks veidots uz sabiedriskiem pamatiem, no darba brīvā laikā par mūsu pašu līdzekļiem un izplatīts bez maksas. Izdodamā žurnāla "AUSEKLIS"

tirāža 20–30 eksemplāru”.⁴² Atļauja tika liegta,⁴³ un žurnāls būtībā bija nelegāls izdevums, kas Latvijā bija novitāte.

Taču mediju pārmaiņas, kas sabiedrībā būtu pietiekami plaši pamanāmas, parādās, tikai rodoties Tautas frontei (LTF) un tās izdevumiem. LTF 1989. gadā izdeva 14 izdevumus, kas bija 8,5% no Latvijā iznākošo preses izdevumu skaita.⁴⁴ Publiskās sfēras demokratizācijā īpaša nozīme ir laikrakstam “Atmoda”, jo tā ne tikai deva iespēju plašai publikai saprast to, ko nozīmē no partijas kontroles brīvs medijs, bet bija arī būtisks pavērsiens žurnālistikas un mediju kultūrā uz rietumiem, turklāt – orientējoties uz cilvēku interesēm un vajadzībām.

“Atmodas” attiecības ar LTF vadību savukārt laika distancē ir viens no spilgtākajiem, ja ne pats spilgtākais piemērs publiskās sfēras demokratizācijas procesu sarežģītībai, mainoties ideoloģiskajiem freimiem. LTF vadība “Atmodu” attiecībā pret tautas frontes kustību vērtēja tajās pašās dimensijās, kādās, balstoties uz savu pieredzi par “*Искра*” (Liesma), V. Ļeņins aprakstīja partijas preses uzdevumus. Turklāt šis ideoloģiskais konflikts par preses brīvību ilga vēl pēc 1990. gada 20. decembra, kad jau bija pieņemts likums “Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem”, un tādējādi uzskatāmi parādīja, ka publiskās sfēras demokratizācija ir ilgstošs process, kurā būtiska ir ideju un normu interpretācija, lai tās saprastu un akceptētu *aktori*.

Izpratne par mediju un žurnālistu brīvību bija veidojušās kā ikdienā praktizētas tradīcijas, kas radīja arī indivīdu mentālo freimu – uzskatus par sabiedrību un šāda freima izziņas un sociālās funkcijas grupai.⁴⁵ Kompartija skaidri reprezentēja savas ideoloģijas (ideju, vērtību, uzskatu utt.) ciltstēvus – Marksu, Engelsu, Ļeņinu un Staļinu. Hruščova *atkušņa* un vēl vairāk Gorbačova *perestroikas* un *glasnostj* laikā notika krasa norobežošanās no staļinisma un ļeņinisma idealizācija.

Pats V. Ļeņins tika aktualizēts kā simbols, un viņa idejas lietotas kā pareizās/derīgās rīcības standarti. Laikraksts “Padomju Jaunatne” 1989. gada 1. maiju atzīmēja 1. lapā (A3 formāts), publicējot 70 gadus vecu fotogrāfiju – “V. I. Ļeņins un N. Krupskaja pie Kremļa sienas Sarkanajā laukumā 1919. gada 1. maija demonstrācijas laikā” un kādu atmiņu stāstu par to, kā Ļeņins viesojies pie latviešu sarkanajiem strēlniekiem 1918. gada 1. maijā.⁴⁶

V. Ļeņins mediju tekstos parādās visai bieži un reizēm ļoti negaidītos kontekstos, kas, domājams, agrāk netiktu pieļauti – piemēram, tiek salīdzināta viņa un “dadaistu attieksme pret kapitālistiskās pasaules negācijām”, kas daudzējādi varbūt bija līdzīgas taču šo savu opozīciju pret pastāvošo sistēmu katrs pauda citādāk.⁴⁷

Tā kā realitātes diskurss nedeļa iespēju radīt spēcīgus jaunus simbolus, kam pietiekami liela sabiedrības daļa varētu uzticēties un ticēt, tad ideāli tika meklēti pagātnē. Vajadzība zināt, kam sekot un kā atšķirt pareizo no nepareizā indivīdu apziņā, bija ļoti spēcīga ekspektācija, kas bija likumsakarīga sabiedrībai, kura ilgstoši bija dzīvojuši pilnīgi slēgtā vienas ideoloģijas regulētā publiskajā sfērā. Šo situāciju izmainīja sabiedrības aktivizēšanās – uzmanības lokā nokļuva jauni līderi gan publiskajos pasākumos, gan arī masu medijos.

Cits skaidrojums varētu būt mediju un arī indivīdu apzinātā vai neapzinātā orientācija uz partijas atzītiem pagātnes simboliem kā atribūcijas veidu – latviešu valodai republikā būtu piešķirams valsts valodas statuss, jo tas nav pret V. Ļeņina viedokli.⁴⁵ Ļeņina vārds bija simbols kritērijiem, pēc kuriem tika šķirti uzskati – “ideoloģiski pareizajos” un “ideoloģiski nepareizajos”, līdz ar to – indivīdi pašāvēs uz partijas atzītām autoritātēm, nevis individuālu kritisku situācijas vērtējumu un patstāvīgu racionālu lēmumu pieņemšanu.

Šī vajadzība – sekot un nevis kritiski izvērtēt – būtiski ietekmēja mediju saturu, jo no

medijiem un žurnālistiem auditorija gaidīja nevis neitralitāti, viedokļu šķiršanu no faktiem, objektivitāti un argumentus, bet opozīciju padomju iekārtai un ticību Latvijas nākotnei. Spilgtākie šo auditorijas un mediju attiecību piemēri ir Latvijas TV raidījums “Labvakar” un Latvijas Tautas frontes (LTF) prese.⁴⁶

Vēl kāds skaidrojums – redakcijas politika radīt un rādīt publiskajā sfērā pretrunīgus *aktorus*, idejas un darbības, korelēt partijas ideoloģiskos simbolus ar cilvēku pašu iegūto pieredzi, faktiem, kas jau publiskoti un tiek diskutēti individuālajās sfērās. Un, domājams, ka šos procesus sāka ietekmēt virzība uz tirgu un konkurenci, kurā medijiem ir būtiski izcelties ar auditoriju pārsteidzošiem stāstiem par auditorijai pazīstamām personām.

Valdošajam diskursam vēstures notikumu un sabiedrības procesu skaidrojumā publiskajā sfērā bija aksiomātiska daba – kļūdas partijas politikā izraisīja staļinisms un atgriešanās pie patiesajām Ļeņinisma idejām bija ne tikai veids, kā šīs kļūdas labot, bet arī nākotnes attīstības ceļš. M. Gorbačovs, kļūstot par PSKP CK ģenerāļsekretāru, solīja “likt lietā visus spēkus, lai uzticīgi kalpotu mūsu partijai, mūsu tautai, dižajām Ļeņina idejām” un izteica pārliecību, ka

tauta un partija, kas saliedētas ap Centrālo Komiteju, darīs visu, lai vēl bagātāka un varenāka būtu mūsu Padomju dzimtene, lai vēl pilnīgāk atraisītos sociālisma radošie spēki.⁴⁷

Taču izmaiņas publiskajā sfērā tomēr bija sākušās, jo bija izveidojušies

trīs nepieciešamie subjektīvās sfēras priekšnoteikumi radikālu pārmaiņu tapšanai sabiedrībā. Pirmkārt, masu apzinā soli pa solim topošais kategoriskais eksistējošās varas radītās dzīves situācijas noliegums arvien vairāk sakļāvās ar priekšstatiem par jebkuras sasniegšanas perspektīvu nākotnē. Otrkārt, tuvinājās indivīda un plašu sociālo slāņu mērķvirzība. Kopības sasniegumi kļuva nozīmīgāki daudziem cilvēkiem, kuri apzinājās savas esamības atkarību no vispārējiem tautas kustības rezultātiem. Treškārt, masu aktivitātes vadīja līderi, kuri bija spējīgi pieņemt atbildīgus lēmumus.⁴⁸

Cilvēku aktivizēšanās individuālajās sfērās arvien vairāk kāpināja viņu interesi par notiekošo un komunikācijas vajadzības – informācijas iegūšanu, tās novērtēšanu dažādos avotos un korelāciju ar savu pieredzi. Apliecinājums šiem procesiem bija preses izdevumu tirāžu augšana.

Perestroika un *glasnostj* publiskās sfēras attīstībā, devusi formālas demokrātizācijas iespējas, bet institucionāli saglabājot padomju publiskās sfēras normatīvismu, lielas

Latvijas sabiedrības daļas ekspektācijas vairs neapmierināja. Un tas būtiski ietekmēja publiskās sfēras attīstību Latvijā – no Padomju Savienības neatkarīgas informācijas telpas veidošanos. Tā bija izteikti centriski orientēta – uz Latvijā nozīmīgiem notikumiem, cilvēkiem un procesiem. Cilvēki un mediji koorientējās publiskajā telpā, kam pirmās identitātes bija nacionālie un ģeogrāfiskie raksturojumi, kas būtiski ietekmēja turpmākos publiskās sfēras veidošanās procesus. Ilgstoši saglabājās tās intraversums un konteksta trūkums (*Berlīnes mūra* krišana Latvijai medijiem nebija sevišķi nozīmīgs notikums, daudzi to pat nepieminēja).

Taču būtiskākais – neilgā laika posmā parādījās faktori, kas nosaka publiskās sfēras veidošanos. Pirmkārt, vajadzība pēc sociāliem sakariem, kas palīdzētu radīt sociālo telpu, kurā iespējams izteikt argumentus pret pastāvošo *status quo*. Otrkārt, nepieciešamība pārvarēt norobežošanas sociālo debašu sfērās. Treškārt, indivīdu, grupu un kopienu vēlme publiski paust savu viedokli.²² Un līdz ar to varēja sākties publiskās sfēras demokrātiska attīstība, ko raksturo (1) plašs komunikācijas *aktoru* spektrs; (2) publiskās komunikācijas satura un indivīdu individuālo dienaskārtību saistība; (3) publiskums kā fenomens, kas veicina komunikācijas intensitāti, jaunu *aktoru* parādīšanos un satura paplašināšanos un (4) mediju dubultās lomas – kā *aktoru* un kā komunikācijas kanālu – indivīdu, grupu un kustību līdzdalības veicināšanā un koordinēšanā.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Sk.: Jakubowicz, Karol. Equality for the downtrodden, freedom for the free: changing perspectives on social communication in Central and Eastern Europe. *Media, Culture & Society*. 1994. 16: 272.
- ² Turpat. 273. lpp.
- ³ Turpat.
- ⁴ Sparks, Colin, Reading, Anna. *Communism, Capitalism and the Mass Media*. London, Thousands Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1998. P. 26.
- ⁵ Høyer, Svannik, Lauk, Epp, Viñalenn, Peeter (ed.) *Towards a Civic Society: The Baltic Media's Long Road to Freedom*. Tartu: Baltic Association for Media Research. Tartu: Tartu University Press, 1993. P. 338.
- ⁶ Turpat. 348.-351. lpp.
- ⁷ Sk.: Jakubowicz, Karol. Equality for the downtrodden, freedom for the free: changing perspectives on social communication in Central and Eastern Europe. P. 273, 274.
- ⁸ Turpat.
- ⁹ Høyer, Svannik, Lauk, Epp, Viñalenn, Peeter (ed.) *Towards a Civic Society: The Baltic Media's Long Road to Freedom*. P. 349.
- ¹⁰ Sk.: Jakubowicz, Karol. Equality for the downtrodden, freedom for the free: changing perspectives on social communication in Central and Eastern Europe. P. 273.
- ¹¹ Turpat.
- ¹² Sk.: Sparks, Colin, Reading, Anna. *Communism, Capitalism and the Mass Media*. P. 40.
- ¹³ Turpat. 46. lpp.
- ¹⁴ Turpat. 47. lpp.
- ¹⁵ Turpat. 49. lpp.
- ¹⁶ Tāpēc semantiski neatbilstošs demokrātiskas sabiedrības publiskās sfēras dabai ir Latvijas valodnieku ieviestais nosaukums "plašsaziņas līdzekļi", kas, domājams, radies kā analogs terminam "padomju masu informācijas un propagandas līdzekļi", neievērojot šī termina teorētiskos aspektus.
- ¹⁷ Sk.: Sztompka, Piotr. *The Sociology of Social Change*. Oxford; Cambridge: Blackwell. 1994. P. 56, 57.

- ¹⁵ Sk.: Jakubowicz, Karol. Equality for the down-trodden, freedom for the free: changing perspectives on social communication in Central and Eastern Europe. P. 273.
- ¹⁶ Rutland, Peter. Sovietology: Who Got It Right and Who Got It Wrong? And Why? In: Cox, Michael (ed.). *Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism and the New Russia*. London; New York: A Cassell imprint, 1998. P. 45.
- ¹⁷ PSKP CK ģenerāļsekretāra biedra M. Gorbačova runa PSKP CK plēnumā 1985. gada 11. martā. *Literatūra un Māksla*. 1985. 13. marts. 2. lpp.
- ¹⁸ McNair, Brian. Media in Post-Soviet Russia: An overview. *European Journal of Communication*, 1994. 9: 115.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Ar partijas foruma mērauklu. *Literatūra un Māksla*. 1988. 15. jūl. 2. lpp.
- ²¹ Kalniete, Sandra. *Es lauzu, tu lauzi, mēs lauzām, viņi lāza*. Rīga: Jumava, 2000. 158. lpp.
- ²² Ar praktiskiem darbiem padziņāt pārkārtošanos. *Literatūra un Māksla*. 1987. 17. jūl. 4. lpp.
- ²³ *Padomju Jaunatne*. 1988. 16. maijs.
- ²⁴ Sk.: McNair, Brian. Media in Post-Soviet Russia: An overview. P. 116.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ Sk.: PSKP CK ģenerāļsekretāra M. Gorbačova referāts PSKP CK plēnumā 1988. gadā. 17.–18. februārī. Grām.: *PSKP CK 1988. gada 17.–18. februāra plēnuma materiāli*. Rīga: Avots. 1988. 14., 15. lpp.
- ²⁷ McNair, Brian. Media in Post-Soviet Russia: An overview. P. 116.
- ²⁸ Sk.: Brikše, Inta. Latvijas mediji: izaicinājumi, ieguvumi un draudi (1987–2002). Grām.: *Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā laikā no 1985. līdz 2002. gadam. Kur tā ved Latviju?* Ventspils: Ventspils Augstskola, 2002. 295. lpp.
- ²⁹ Padziņināt demokrātizāciju, audzināt patriotus. *Padomju Jaunatne*. 1988. 7. maijs. (Latīnform informatīvais materiāls par LKP CK 5. maija plēnumu un LKP CK pirmā sekretāra B. Puģe referātu.)
- ³⁰ Vairāk demokrātijas – mazāk noslēpumu! Atklāta saruna ar PSRS Glavčita priekšnieku. *Literatūra un Māksla*. 1988. 16. dec. (pārpublicējums no laikraksta "Нзвeстия").
- ³¹ Veidemane, Elita. Valsts noslēpumi bez noslēpumiem. *Atmoda*. 1990. 9. janv. (saruna ar Latvijas Ministru padomes Galvenās pārvaldes valsts noslēpumu aizsardzībai presē priekšnieka vietnieku Kazimīru Danduru).
- ³² Kennedy, Michael D. *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002. P. 74.
- ³³ Dijk, Teun A. Van. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 2000. P. 32.
- ³⁴ Turpat. 137. lpp.
- ³⁵ Jānis Škapars, laikraksta "Literatūra un Māksla" redaktors.
- ³⁶ Diskusija par Tautas frontes sākumu. Grām.: Škapars, Jānis (sast.) *Latvijas Tautas fronte, 1988–1991. Veltījums Trešajai Atmodai un Latvijas Tautas frontes dibināšanas desmitgadi*. Rīga: Jāņa sēta, 1998. 35. lpp. (Sandras Kalnietes izteikums).
- ³⁷ Laķis, Pēteris. Garīgā dimensija XX gadsimta 80. un 90. gadu mijas notikumos Latvijā. Grām.: *Sarežģītais gājums: Veltījums Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanai*. Rīga: Tautas frontes muzejs. 2000. 34. lpp.
- ³⁸ *Auseklis*. 1987. sept. 4. lpp.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ Bleiere, Daina. (sast.) *Latvija 1985.–1996. gadā. Notikumu hronika*. Rīga: N.I.M.S., 1996. 9. lpp.
- ⁴¹ Brikše, Inta. Tautas frontes prese: spožums vai posts? Grām.: Škapars, Jānis (sast.) *Latvijas Tautas fronte, 1988–1991. Veltījums Trešajai Atmodai un Latvijas Tautas frontes dibināšanas desmitgadi*. 346. lpp.
- ⁴² Turpat. 9. lpp.
- ⁴³ *Padomju Jaunatne*. 1989. 1. maijs.
- ⁴⁴ Borgs, Jānis. Dada – viss lielajā nekas. *Avots*. 1987. 1: 35.
- ⁴⁵ Skujiņa, V. Tas nav pret V. I. Leņina viedokli. Par Latvijas PSR valsts valodas statusu. *Cīņa*. 1988. 6. oktobris.
- ⁴⁶ Sk.: Brikše, Inta. Latvijas mediji: izaicinājumi, ieguvumi un draudi (1987–2002). 295. lpp.
- ⁴⁷ PSKP CK ģenerāļsekretāra biedra M. Gorbačova runa PSKP CK plēnumā 1985. gada 11. martā. *Literatūra un Māksla*. 1985. 13. marts. 2. lpp.

1. Lakis, Pēteris. Garīgā dimensija XX gadsimta 80. un 90. gadu mijas notikumos Latvijā. 36. lpp.
2. Sk.: Briķe, Inta. Publiskās sfēras attīstība Latvijā: indivīda un interneta aspekts. Grām.: Briķe, Inta (galv. red.). *Komunikācija: Kultūra, sabiedrība, mediji*. Rīga: Zinātne, 2002. 88.–98. lpp. (Latvijas Universitātes raksti. 648. sēj.)

Inta Briķe

Opportunities to Democratise the Public Sphere: Aspects of *Perestroika* and *Glasnost* in Latvia (1985–1990)

Democratisation of the public sphere is a continuous process. In Latvia's case, it is fairly easy to determine the beginnings of the process – the announcement of *perestroika* and *glasnost* in the Soviet Union. There were certain aspects of these processes, however, which were specific for Latvia in terms of the speed at which they developed and the way in which they interacted with the communications space and the change in eras. These aspects can be attributed through not only the Eastern, but also the Western dimension. The aim of this paper is to consider processes of democratisation in the public sphere in the context of the East, focusing particularly on an historical breaking point – the split between Latvia's public sphere and the highly regulated and mono-ideological public sphere of the Soviet Union.

The paper is made up of two sections – “Communications norms and traditions in the Soviet public sphere,” where there is an explanation of theoretical principles and practical characterisations of the public sphere in the Soviet Union, as well as “Opportunities for *perestroika* and *glasnost* to democratise the public sphere”, in which there is an analysis of the ideological framework that was proposed by the Communist Party in 1985 and the limitations of that framework – limitations which hindered the democratisation of the public sphere in Latvia. At the end of the day, they also were one of the factors which promoted the distancing of Latvia's residents from the Soviet public sphere.

Keywords: Public sphere, democracy, *perestroika*, *glasnost*, mass communications, the press.

Solvita Denisa

Vienotība/šķelšanās:

Latvijas lielāko krievvalodīgo laikrakstu analīze (1988–1990)

Rakstā izsekots nacionālo attiecību diskursam, analizējot 1988., 1989. un 1990. gada politiski un sociāli svarīgāko notikumu – Latvijas Tautas frontes un Latvijas Internacionālās darbaļaužu frontes dibināšanas, “Baltijas ceļa”, valodas likuma pieņemšanas, Latvijas valsts proklamēšanas svētku un nacionālās simbolikas ieviešanas, Neatkarības deklarācijas pieņemšanas - atspoguļojumu laikrakstos “*Советская Латвия*” un “*Советская молодежь*”. Pētījuma uzdevums ir atsegt padomju identitātes transformāciju, jaunās pēcpadomju identitātes veidošanos vienotības/šķelšanās diskursa ietvaros.

Atslēgvārdi: nacionālā identitāte, padomju identitāte, latvieši, krievi, krievvalodīgie, nacionālā atmoda, Latvijas Tautas fronte, Latvijas Internacionālā darbaļaužu fronte, “Baltijas ceļš”, valodas likums, 18. novembris, Neatkarības deklarācija, “*Советская Латвия*”, “*Советская молодежь*”.

20. gs. 80. gadu vēsturiskais diskurss tā vai citādi caurstrāvo šodien un ieaucas starpnacionālajās attiecībās. Tolaik strauji sāka sairt PSRS iedzīvotājus vienojošā padomju identitāte, un starp jauntoņšajām identitātēm jau to veidošanās gaitā iezīmējās aizvien lielāka plaisa. Varas ilgstoši slāpētās padomju Latvijas iedzīvotāju nacionālās pretrunas pārtapa skaidrā un emocionālā sabiedrības sadalījumā – latvieši un nelatvieši. Tapa divas paralēlas pasaules.

Padomju identitāte

Oficiālajos dokumentos padomju tautas vienotība tika programmēta “gaišajā nākotnē”. Reāli tā nekad nav eksistējusi, paliekot tikai oratoru runās un nomenklatūras daiļradē. Vēl pirmajās 1988. gada minūtēs PSKP CK ģenerālsekretārs, PSRS Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs M. Gorbačovs tradicionālajā uzrunā padomju tautai teica: “Dārgie biedri! [...] Mēs esam ieguldījuši darbu [...]. Mums vēl jādara [...].” Oficiālajā diskursā eksistēja apvienojošais “mēs”, netika dalītas tautas,

uzsvērtā cilvēku piederība noteiktai tautībai; bija viena padomju tauta, kurai savukārt piedēvēja tikai tai vienai raksturīgo identitāti īpašā “virsnācijas” konstruēšanā.¹

Padomju Savienībā padomju tautas identitātes oficiālais rāmējums tika izstrādāts un slīpēts gadiem. Par pamatu nacionālo tautu pārveidošanai padomju tautā izmantoja katras tautas etnisko karkasu, kuru ietēra viendabīgā, standartizētā ideoloģijas čaulā. Vēlamais galaprodukts – blāva etniskā identitāte, visu 15 republiku iedzīvotāju vienādošana. Krieviem šis process bija vieglāks, jo viņu kultūras vērtības tika ņemtas par padomju tautas identitātes pamatu, citi etnisi nebija šādā privileģētā stāvoklī. Šās situācijas iemesls bija tas, ka Padomju Savienības faktiskā titulnācija bija krievi, viņi visvairāk atbilda padomju “etalonam”, un tieši šī neoficiālā pārākuma zaudējums spēcīgi atspoguļojās šīs nācijas pārstāvjos.² Krievu nacionālā identitāte tika praktiski iebūvēta padomju identitātē.

Nacionālo ideoloģiju bija nomainījusi komunistiskā. Apzīmējums “padomju cilvēks” apvienoja sevī daudzas etniskās grupas, veidojot jaunu kopību. Cilvēks jau kopš bērnības sevī akumulēja padomju identitāti. Padomju skola ar tās apjomīgo intelektuālo zinību bagāžu, apspiežot ikviena individualitāti, audzināja sociāli ērtus un valstij paklausīgus pilsoņus, kā arī aizvietoja personisko atbildību ar kollektīvo.

Svarīga loma padomju identitātes konstruēšanā bija masu informācijas līdzekļiem. Tie ar komunistiskās ideoloģijas starpniecību veidoja skaidru, nepārprotamu pasaules ainu, kurā “mēs” bija padomju pilsoņi, bet “viņi” – kapitālisti/fašisti.³ Jaunā (pēcpadomju) identitāte tika veidota uz ideoloģijas, nevis etniskās izcelsmes pamata, tālab, mazinoties padomju varas ideoloģiskajai autoritātei, sāka sairt arī padomju identitāte. Etniskās piederības faktors un nacionālā identitāte izrādījās daudz noturīgāka. Etniskās izpausmes subjektīvā forma ir etniskā pašapziņa, ko vispārīgā veidā var apzīmēt kā piederības sajūtu tam vai citam etnosam, kas izpaužas kā etniskā pašnoteikšanās, t.i., indivīds jūtas piederīgs savai etniskajai grupai. Nacionālā pašapziņa kopā ar emocionālo komponentu iekļauj sevī arī racionālo – piederības apziņu vienai nācijai, priekšstatu par tās īpašībām kā vienotu veselumu ar kopēju vēsturisko pagātni, “piesaistītu” noteiktai teritorijai, savas tautas garīgo vērtību apzināšanos un tiekšanos pēc tām. Tas viss stimulē nacionālās idejas un nacionālo interešu utt. veidošanos.⁴

Domājams, ka līdz noteiktam brīdim “padomju identitātes” ārējā un iekšējā pieņemšana, lai gan apspieda, tomēr pilnībā nesadrupināja etnisko pašapziņu, kas ideoloģijas pieklusināta pastāvēja 50 gadu ilgumā. Cilvēkam piemīt spēja identificēt sevi dažādos līmeņos, tālab iespējama dažādu identitāšu mierīga līdzspastāvēšana. Arī katrs PSRS iedzīvotājs vienlaikus pieņēma savu piederību dažādām identitātēm, piemēram, padomju cilvēks, darbaļaudžu klases pārstāvis, latvietis/krievs/baltkrievs u.t.jpr.

Padomju identitātes erozija

20. gs. 80. gadu otrajā pusē pēc 50 gadiem PSRS sastāvā Latvijā, tāpat kā citās padomju impērijas republikās, sākās nacionālās atdzimšanas kustība. “Revolūcijas”

gars bija jaušams tolaik visā Austrum- un Centrāleiropā. Mūsdienas daudzi 80. gadu otro pusi apzīmē kā sabiedrības un individu identitātes krīzi, ko izraisīja pasaules kārtības maiņa, tehnoloģijas un citi faktori.⁴

Latvijas tālaika nacionālās atdzimšanas kustīou dēvē par Trešo atmodu, M. Gorbačovam esot pie varas, padomju režīms tika vājināts, tas deva iespēju Baltijas republiku titulnāciju elitei ar tautas atbalstu iestāties par nacionālu autonomiju.⁵ Varas uzsāktais Perestroika visspēcīgāk ietekmēja nacionālās politikas sfēru, nacionālās problēmas kļuva par politiskās dienaskārtības neatņemamu sastāvdaļu.⁶

Padomju identitātes erozija nebija pēkšņa. Katrā no 15 republikām pastāvēja sava nacionālā kultūra un tradīcijas. Un 80. gadu nacionālisma uzplūdu (tie skāra gan latviešus, gan nelatviešus), kā uzskata amerikāņu politologs V. Tišmaneanu, saknes meklējamas katras nācijas nacionālisma vēsturē.⁷

Latviešu nacionālisma attīstības vēsturiskais modelis ir līdzīgs citām Austrum- eiropas valstīm. Savulaik – 19. gs. – latviešu etniskās identitātes kāpinājums balstījās uz pretstatiem: mēs – latvieši *vs.* viņi – baltvāci. Tad pēc Pirmā pasaules kara tika iegūta nacionālā neatkarība, sākās nacionālās identitātes uzplaukums un nostiprināšanās savas nacionālās valsts robežās, bet jaunu pavērsieni Latvijas vēsturē iezīmēja divas (padomju un nacistu) okupācijas. Tā sauktā etniskā atdzimšana 80. gados kļuva par mobilizējošu, sabiedriskās kustības uz sava valstiskuma sasniegšanu virzošu spēku. Latvijas nacionālās atdzimšanas sākumpunkts bija etnocentrismis. Nacionālisti, kas 80. gadu otrajā pusē parādījās padomju Latvijas publiskajā sfērā, vēlējās dzīvot republikā ar nacionāli tīriem iedzīvotājiem. Kā raksta Oto Lācis, nacionālisms Latvijā ir pastāvējis vienmēr.⁸ Turklāt 80. gadu beigās PSRS izveidojās labvēlīgi politiskie apstākļi tā kultivācijai. Vēsturnieks A. Šubins raksta:

Nacionālā konsolidācija kļuva par svarīgu PSRS sociālās dzīves faktoru, bet reģionālās elites klani jau apsvēra iespējas izmantot nacionālo atmodu, lai cīnītos pret centru.¹⁰

Veidi, kādos tika pasniegti nacionālistiski noskaņoti paziņojumi, atšķīrās ar savu agresijas pakāpi.¹¹ Nespēja rast kompromisu izpaudās divos savstarpējo attiecību attīstību veidos – vai nu pilnīga titulkultūras adaptācija vai *back home*. Sadzīves nacionālisms, kas uzplauka daudzās PSRS republikās, sāka tuvināt titulnāciju pārstāvjus visā Savienībā.¹²

Liela daļa krievu neatbalstīja Latvijas valsts neatkarības atjaunošanas ideju. Par Latvijas neatkarību bija 92% latviešu un tikai 49% nelatviešu. Jāpiekrīt V. Volkovam, ka nevar apgalvot, ka visi krievi, kuri neatbalstīja Latvijas neatkarību, bija apzināti naidīgi. Domājams, ka viņu vidū valdīja apjukums un politiskās realitātes neizpratne.¹³

Tādējādi valsts iedzīvotāji bija izvēlēs priekšā: vienotība vai šķelšanās. Nozīmīgas kļuva starpetniskās attiecības. Identitātes mainība atspoguļojās arī komunikācijas procesā. Daļa sabiedrības ātri pārorientējās un veidoja jaunu komunikatīvo telpu, bet citi palika tās “padomju” variācijā. Cilvēku savstarpējās attiecības no “padomju” vienlīdzības rāmējuma pārgāja starpetniskā līmenī, sāka darboties vairāki jauni konceptuāli svarīgi saskarsmes faktori: 1) vēsturiskie: vēstures notikumu virzība.

kuras rezultātā veidojās tautu attiecības; notikumi, kas kļuva par simboliem šo attiecību attīstības gaitā; attiecībās iesaistīto tautu vēsturiski sociālo īpatnību attīstības īpatnības;

2) sociālie: sociālās un etniskās stratifikācijas mijiedarbība; sociālo strukturālo izmaiņu ietekme; sociālo mobilitāti ietekmējošais etniskais faktors;

3) kultūras: izglītošana un informētība; katras kultūras tradicionālās normas;

4) psiholoģiskie un situatīvie: motivācijas; situatīvā, kognitīvā un rīcības pieeja;

5) politiskie: valsts iekārtas principi un normas; politiskās iekārtas raksturs; valsts nacionālās politikas veids.¹⁴

Pārejas posma galvenā problēma bija tā, ka daļa cilvēku kontaktējās starpetniskā līmenī, kamēr citi vēl joprojām – ideoloģiskajā telpā. Pārsvārā tie bija krievi. D. Leitins atzīmē, ka krievvalodīgie.¹⁵ PSRS iedzīvotāji periodā no 1989. līdz 1991. gadam saskārās ar dubultu katastrofu, kas apgriezta visu viņu pasauli ar kājām gaisā. Pirmais trieciens bija likums par valodu, kas apdraudēja iespēju runāt tikai kopīgajā padomju "starpnacionālās saziņas", proti, krievu valodā. Otrs trieciens bija PSRS sabrukums.¹⁶

Subjektīvi impērijas bojāeja radīja katastrofai līdzīgu zaudējuma izjūtu. Krievijā attīstījās zaudēto teritoriju sindroms.¹⁷ Savukārt sociālās izmaiņas veidoja konfliktu. "Etniskais konflikts ir sociāla konflikta bieži izplatīta forma, bet etniskās telpas iekšējais pretrunīgums (latentā konflikta iespējamība) sistēmkrīzes gadījumā, t.s. gan ārējā (sociālā), gan iekšējā (psiholoģiskā) nenoteiktībā, ļoti iespējams var pārvērsties daudzos atklātos grūti atrisināmos konfliktos," uzskata Z. Sikeviča. Šāds konflikts Latvijā arī veidojās 80. gadu beigās. Turklāt vienlaicīgi bija divu veidu etniskie konflikti – horizontālie (starp etniskām grupām) un vertikālie (starp etnisko grupu un valsti). Latvijā izveidojās situācija, ka etniskās pretrunas caurauza visus sociālos konfliktus. Z. Sikeviča konfliktus tipoloģizē: 1) valodas un kultūras konflikti; 2) sociālekonomiskie konflikti, 3) statusu konflikti; 4) teritoriālie konflikti; 5) secesionālie konflikti.¹⁸

Manuprāt, Latvijā 80. gadu otrajā pusē pastāv visas minētās konfliktsituācijas, turklāt to augstākajā pakāpē.

Nacionālā struktūra un mentalitātes

1989. gadā Latvijā bija 2 664 000 iedzīvotāju, no tiem 906 000 bija krievi, proti, 1/3 visu Latvijas iedzīvotāju (34%). PSRS teritorijā nacionālajās republikās krievu īpatsvars lielāks bija tikai Kazahstānā (37,8%).¹⁹

Rīdzinieku vidū krievi bija 47%. No visiem Latvijā dzīvojošiem krieviem latviešu valodā brīvi runāja tikai 22%. Vairākums krievu Latvijā bija imigranti. Piemēram, 1979. gadā ieeļņotāju Latvijā kopskaitā 63,5% bija krievi. 1989. gadā imigrējošo krievu proporcija mazliet samazinājās un bija tikai 58,4%. Tieši migrācija kļuva par vienu no problemātiskākajiem nacionālo attiecību aspektiem. Atverot jaunus uzņēmumus, tika tevests arī darbaspēks no citām republikām, un atsevišķās ražotnēs 90% visu strādājošo bija imigranti. Iebraucēju pieplūdums pazemināja sociālā nodrošinājuma līmeni republikā, izraisīja nacionālo, kultūras un ekonomisko disbalansu.²⁰

Paši iebraucēji – visbiežāk nejausi cilvēki. Jebkurā gadījumā viņi neveido saliedētu kopu. [...] krievu cilvēks uzvedās kā "viesmīlīgs ciemiņš", kurš gluži vaļsirdīgi un labvēlīgi (bez visādiem zemtekstiem) saka saimniekam: "Jūties šeit kā mājās!" . Tāpēc latviešu agresīvā atbilde krieviem viņos izsauc pilnīgu neizpratni. Un atbildes reakciju ...

raksta I. Kudrjavcevs.²¹ Krievu nodarbinātības valsts amatos LPSR statistika rāda, ka valdošajā sfērā dominēja krievi, tālab šo pozīciju zaudējums ietekmēja arī nacionālo identitāti.²²

80. gadu otrajā pusē un 90. gadu pirmajā pusē notiekošās pārmaiņas latviešus un krievus ietekmēja dažādi, arī nacionālās identitātes publiskās izpausmes bija atšķirīgas. Viens no tā iemesliem bija etnosu mentalitātes atšķirības.

Ikvienas tautas psiholoģiskajā portretā, uzskata Ilga Apine, neviena no iezīmēm nav absolūta, tās visas tiek iepazītas salīdzinot. Piemēram, latvieši nav tādi "galējību cilvēki", viņi ir atturīgāki, nekā, piemēram, poļi, kuri sevi mēģina izpaust ar spilgtiem apģērbiem. Latvieši ir individuālisti, atšķirībā no kolektivistiem – krieviem, attiecībā ar svešzemniekiem viņi ir noslēgti. Bet savā vidē latvieši ir pietiekami atbrīvoti un sazināšanās uz "tu" latviešu valodā, pēc I. Apines novērojumiem, ir sastopama biežāk nekā citās tautās. Vēl viena krievu un latviešu psiholoģiskā portreta atšķirība: pirmie ir ekstraverti un pēdējie – intraverti. Savukārt krievi savā būtībā ir konservatīvāki, viņi smagi pārdzīvo pārmaiņas, bet latvieši ir gatavi pieņemt jaunus apstākļus un ātri adaptējas. Vēsturiski ir izveidojies, ka latvieši bija spiesti pielāgoties jebkuriem apstākļiem, lai izdzīvotu, uzsver I. Apine. Šī iezīme pētāmajā periodā latviešiem viennozīmīgi nāca par labu, bet krievi psiholoģiski nebija gatavi pārmaiņām.

Daudz vairāk pētīta ir krievu mentalitāte, kas balstās uz vairākām kultūras īpatnībām. Krievu cilvēks padomju impērijas rāmjos jutās diezgan komfortabli gan vēsturisko, gan ģeogrāfisko iemeslu dēļ. Savu ietekmi bija atstājuši arī 400 gadus ilgā Krievijas impērijas vēsture. Jau minēju kārtējo zaudēto teritoriju sindromu, kas pēc padomju impērijas sabrukuma ievainoja krievu pašcieņu arī pašā Krievijā, bet īpaši citās republikās dzīvojošos. Pirmkārt, tas izpaudās zemā pašnovērtējumā. Otrkārt, parādījās t.s. tautas nogurušās mentalitātes iezīmes. Treškārt, krievu tautai kļuva vienaldzīga jebkādas ideoloģijas un vērojama atsvešinātība no varas un politiķiem. Psiholoģiskais šoks un identitātes krīze skāra arī Latvijas krievus, vienā acumirklī izmainījās viņu juridiskais un politiskais statuss. No vārdos nenosauktās Padomju Savienības titulnācijas viņi pārvērtās par ārzemniekiem svešā valstī, tika nievājoši dēvēti par migrantiem un okupantiem, krievi kļuva par minoritāti Latvijā.²³

Metode

Pētījums veikts, izmantojot diskursa vēsturisko metodi (discourse-historical method), kas uzskatāma par sociolingvistikas un teksta lingvistikas pamatmetodi.

Ruta Vodaka uzskata, ka diskursa vēsturiskās metodes pamatā ir trīs līmeņu analīze: "mēs"–"viņi(jūs)" diskurss; stratēģiju/tehnikas argumentācija (attaisnojums); lingvistiskās realizācijas formas. Diskursa vēsturiskā analīzes metodes procedūru

ietekmē kognitīvās zinātnes. Sistēma tiek aplūkota nevis kā atsevišķi soļi, bet kā visos līmeņos notiekošs ciklisks process. Precīza atsevišķa teksta aprakstu un plašu datu analīze ļauj izvirzīt apgalvojumus par diskursa rekonstrukciju mikro- un makrokontekstā.²⁴

Pētījuma rāmējums

Prese

Masu informācijas līdzekļi Padomju Savienībā bija valsts varas ideoloģiskais instruments. 80. gadu otrajā pusē PSRS pārkārtošanās un atklātības kursa rezultātā mazinājās mediju kontrole un sākās demokratizācija. Tas bija pārejas laiks, masu informācijas līdzekļu darbības jaunā koncepcija tikko sāka realizēties, katrs izdevums ar jauniegūto vārda brīvību rīkojās atbilstoši tā veidotāju pārliecībai.

Rakstā aplūkots laika periods ietilpst transformācijas procesa sākumposmā, kad risinājās autoritārā režīma politiskās un ekonomiskās struktūras sabrukšana, ko noslēdza Latvijas neatkarības atgūšana, starptautiskā atzišana un demokrātiskas valsts institūciju veidošana.²⁵ Tolaik (1985–1987) padomju totalitārās ideoloģijas liberalizācijas rāmējumā norisinājās masu informācijas līdzekļu demokratizācija, medijos parādījās agrāk aizliegtās tēmas, pavīdēja oficiālās varas pirmās kritikas iezīmes, pavērās iespēja atklāti paust savu viedokli. Tomēr, kā atzīst sistēmtransformāciju pētnieki, jāatminas, ka pārmaiņas masu informācijas līdzekļos sākās un notika padomju varas lēmumu, rīkojumu un instrukciju ietvaros.

Nozīmīgākas pārmaiņas mediju sistēmā notika laikposmā no 1987. līdz 1990. gadam, kad sāka iznākt Tautas frontes un citu jaundibināto sabiedrisko organizāciju avīzes un biļeteni. Šo gadu svarīgākās iezīmes ir preses popularitātes kāpums un oficiālās kontroles samazināšanās. Masu informācijas līdzekļi kļuva par sabiedrības publisko diskusiju arēnu, tiem bija aktīva dalībnieka loma Latvijas neatkarības atjaunošanā. 1985. gadā Latvijā uz katrām 1000 iedzīvotājiem bija 293 nacionālo dienas laikrakstu eksemplāri, 1986. gadā – 250, 1987. gadā – 276, 1988. gadā – 303, 1989. gadā – 330, 1990. gadā – 327, 1991. gadā – 329 eksemplāri.²⁶ 90. gadu sākumā politisko notikumu un ekonomiskās situācijas dēļ periodisko izdevumu un grāmatu izdošanas industrija iestājās krīzē. Tieši laikrakstu, žurnālu un grāmatu izdevniecības pirmās saskārās ar reālo tirgus ekonomiku.

1990. gada 20. decembrī Augstākā padome pieņēma likumu "Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem", kura pirmajā punktā tika norādīts, ka preses un citu plašsaziņas līdzekļu cenzūra ir aizliegta. Tajā pašā laikā likums nepieļāva arī preses monopolizāciju.²⁷

Lielākie krievvalodīgo izdevumi Latvijā 80. gadu otrajā pusē bija laikraksti "Советская Латвия" un "Советская молодежь".

"Советская Латвия"

"Советская Латвия" sāka iznākt 1944. gada 24. septembrī. 1988. gadā laikraksts iznāca 300 reizes gadā, A2 formātā uz 4 lappusēm. Nedēļā klajā nāca seši numuri,

laikraksts neiznāca pirmdienās. 1988. gadā “*Советская Латвия*” redaktors bija A. Vasiļonoks. Viena numura cena zema – 3 kapeikas.

Nosaukumā ir norādīts, ka šī avīze ir “Latvijas PSR Kompartijas Centrālās komitejas, Augstākās padomes un Ministru padomes orgāns”. Avīzes auditoriju veidoja dažādām sociālajām grupām piederīgi cilvēki, tās tirāža bija aptuveni 93 000 eksemplāru.

“*Советская молодежь*”

Avīze “*Советская молодежь*” iznāca kopš 1945. gada 28. marta. Tas bija Latvijas Komjaunatnes laikraksts. 1989. gadā to izdeva piecas reizes nedēļā, izņemot sestdienu un svētdienu, proti, kopumā 250 numurus gadā. Izdevuma redaktors bija A. Bļinovs. Tirāža 1989. gadā bija 325 000 eksemplāru. Laikraksts iznāca gan A3, gan A2 formātā, 4 lappušu apjomā.

“*Советская молодежь*” auditorija definēta jau tā nosaukumā – jaunatne. Šai auditorijai piemīt sava specifika, ar jēdzienu “jaunatne” saprot pārejas vecuma paaudzi, proti, vecākie pusaudži, jaunieši un jaunietes, jaunie vīrieši un sievietes, vecākie jaunie vīrieši un sievietes u. tml. “*Советская молодежь*” bija arī ļoti populāra vecākas paaudzes cilvēku vidū, kas netika apzīmēti ar jēdzienu “jaunatne”.

Krievu Latvijā pētnieks V. Volkovs uzsver, ka laikposmā no 1986. līdz 1992. gadam tieši laikrakstos “*Советская Латвия*” un “*Советская молодежь*” visizteiktāk atspegulojās sava laika aktualitātes un problēmas, to skaitā arī starpnacionālās attiecības. Šis jautājums krievvalodīgās preses uzmanības lokā nokļuva 1988. gadā, latviešu periodiskie izdevumi nacionālo jautājumu sāka apspriest jau 1987. gadā. Laikrakstos parādījās t.s. sadzīves/īkdienas nacionālisms, kas vērsti pret krieviem. Plaši iztirzāta arī krievu masveida migrācijas un nacionālās identitātes zaudējuma tēma, kā arī latviešu savā dzimtenē zaudētā sociālā un nacionālā komforta tēma.²³

1989. gadā iezīmējās paradokss: Latvijas Komunistiskās jaunatnes savienības laikraksts “*Советская молодежь*” sniedza saviem lasītājiem informāciju par latviešu nacionālajām problēmām un sāpēm, publicēja Tautas frontes paziņojumus, kongresa materiālus u.c., šī avīze deva lasītājiem pamatinformāciju par latviešu pozīciju nacionālajā jautājumā. Tātad krievvalodīgais lasītājs saņēma informāciju par latviešu apspiestības izjūtu, vēlmi veidot latvisku Latviju, paaugstināt latviešu valodas statusu, atgriezt tās lietojumu valsts iestādēs u.c. “*Советская молодежь*” neatkarīgas Latvijas valsts ideju nenoliedza, tomēr uzsvēra pilsoniskās līdztiesības svarīgumu.

1990. gada politisko norišu rezultātā krievu valodā iznākošo masu informācijas līdzekļu nostājas polarizējās.

No notikumiem līdz publikācijām

Rakstā analizētos notikumus saista kopīga vēsturiskā līnija – Latvijas pagātnes (īpaši padomju laikā noklusētās) izziņāšana, izprašana un interpretācija, neatkarības idejas atgriešanās cilvēku apziņā un valsts likumos. Šo norišu rezultāts – Latvijas valstiskās neatkarības atgūšana. Visiem pētījumā analizētajiem notikumiem ir īpaša nozīme, daudzi pētnieki tos dēvē par mezglipunktiem ceļā uz Latvijas valsts

atjaunošanu. Tādēļ tieši šie notikumi izmantoti tālaika diskursa atsegumam un to virzībai uz Latvijas iedzīvotāju vienotību/šķelšanos.

Pētījumā analizēto notikumu hronoloģija

Datums	Notikumi
01.06.88.	Latvijas Rakstnieku savienības paplašinātais plēnums
08.10.88.	Latvijas Tautas frontes dibināšanas kongress
18.11.88.	Latvijas Republikas proklamēšanas diena
08.01.89.	Latvijas PSR Internacionālās darbaļaužu frontes dibināšanas kongress
05.05.89.	Latvijas PSR Augstākā padome pieņem likumu par valodu, piešķir latviešu valodai valsts valodas statusu
23.08.89.	Latvijas Tautas fronte, Igaunijas Tautas fronte un Lietuvas <i>Sajūdis</i> organizē "Baltijas ceļu" – 660 km garo cilvēku ķēdi no Tallinas caur Rīgu uz Viļņu
18.11.89.	Latvijas Republikas proklamēšanas diena
15.02.90.	Latvijas PSR Augstākā padome apstiprina oficiālo valsts simboliku: karogu, ģerboni un himnu
04.05.90.	Latvijas PSR Augstākā padome pieņem Deklarāciju par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu

Šiem notikumiem veltīto publikāciju lielais skaits lika izvēlēties noteiktu atlases principu. Tā formula: trīs avīžu numuri līdz notikumam—notikums—trīs avīzes numuri pēc notikuma. Formulā ietilpstošie laikraksta numuri tika pētīti pilnībā un no tiem atlasīti visi raksti, kas vēsta par notikumu vai ar to saistītām tēmām.

Katrs notikums/vēstures epizode, izmantojot preses publikācijas, kas apstrādātas ar R. Vodakas diskursa analīzes metodi, darbā tiek analizēta atsevišķi. Analīzes rezultātu kopsavilkums atspoguļots interdiskursivitātes shēmās, kas ilustrē katra notikuma atspoguļojumu katrā laikrakstā kopumā. Notikumu diskursa atsegumam kalpo arī publikāciju citāti oriģinālvalodā. Iegūto datu bāze ļauj raksturot vienotības/šķelšanās diskursu laikrakstos "*Советская Латвия*" un "*Советская молодежь*".

Analizējamo datu kopraksturojums

Izmantojot diskursa analīzi, tika izpētītas 99 publikācijas (dažas no tām atkārtotās), 54 raksti avīzē "*Советская молодежь*" (turpmāk – *CM*) un 45 – "*Советская Латвия*" (turpmāk – *CL*).

Skaitliski visvairāk publikāciju ir veltīts likuma par valodu pieņemšanai, vairāku autoru viedoklis ir apkopots zem viena virsraksta, taču darbā šīs publikācijas ir analizētas atsevišķi. "*Советская Латвия*" atlasīto publikāciju skaits par 10 rakstiem ir lielāks nekā "*Советская молодежь*". Pēc publikāciju skaita nākamais visplašāk aprakstītais ir Tautas frontes dibināšanas kongress (kopējais publikāciju skaits – 15, *CM* – 13, *CL* – 2). Tieši šī notikuma atspoguļošanā novērojamas vislielākās publikāciju skaita atšķirības *CM* un *CL* (pirmajā laikrakstā ir par 11 rakstiem vairāk). Tāpat samērā liels skaits rakstu veltīts Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas deklarācijas pieņemšanai. Jāpiebilst, ka 1988. gadā neviena publikācija netika veltīta Latvijas Republikas neatkarības gadadienai. 1989. gadā *CM* šai tēmai ir veltījusi 4 rakstus, bet

Datums	Notikums	Publ. kopā CM	Publ. kopā C/I	Kopā
01.06.88	Latvijas Rakstnieku savienības paplašinātais plēnumš	3	1	4
08.10.88	Latvijas Tautas frontes dibināšanas kongress	13	2	15
18.11.88	Latvijas Republikas proklamēšanas diena	0	0	0
08.01.89	Latvijas PSR Internacionālās darbaļaužu frontes dibināšanas kongress	5	4	9
05.05.89	Latvijas PSR Augstākā padome pieņem likumu par valodu, piešķirot latviešu valodai valsts valodas statusu	17	27	44
23.08.89	Latvijas Tautas fronte, Igaunijas Tautas fronte un Lietuvas <i>Sajūdis</i> organizē "Baltijas ceļu"	5	2	7
18.11.89	Latvijas Republikas proklamēšanas diena	4	0	4
15.02.90	Latvijas PSR Augstākā padome apstiprina oficiālo valsts simboliku: karogu, ģerboni un himnu	2	2	4
04.05.90	Latvijas PSR Augstākā padome pieņem Deklarāciju par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu	5	7	12
Kopā		54	45	99

C/I nevienu. Turklāt tas ir vienīgais no darbā aplūkotojiem notikumiem, ko *CM* ignorējusi.

Publikāciju izvietojums

Publikācijas izvietojums pirmajā lapā piešķir tajā ievietotajiem rakstiem lielāku svarīgumu nekā tiem, kas publicēti nākamajās lappusēs. Daži raksti tika ievietoti vairākās lappusēs, tādos gadījumos atzīmētas abas. Publikāciju izvietojuma analīze sniedz papildu informāciju par tā vai cita notikuma nozīmīgumu. No grafikā apkopotajiem datiem izriet, ka pirmajā lappusē publikācijas biežāk parādījās *CM*, kas apliecina pētīto notikumu nozīmi laikraksta veidotāju skatījumā.

C/I visvairāk pētāmo rakstu ir trešajā, pirmajā un ceturtajā lappusē.

Rakstu izvietojums apliecina, ka publikācijām par Latvijas 80. gadu svarīgākajiem notikumiem *CM* ir atvēlēta daudz lielāka vērība nekā *C/I*.

Publikāciju žanri

Laikraksts	Ziņa	Komentārs	Reportāža	Intervija– diskusija	Intervija– saruna	Petiģija, paziņojums, vēstule	Apraksts	Portrets
<i>CM</i>	6	2	6	2	4	31	1	0
<i>C/I</i>	5	1	2	0	3	33	0	0

Gan *CM*, gan *C/I* visbiežāk sastopams žanrs ar apzīmējumu "petiģija, paziņojums, vēstule". Tādējādi avīzes nepiedāvā savu pozīciju, bet gan ir savdabīga arēna, kurā izskan citu viedokļi. Šis žanrs ir subjektīvs. Ar piedāvātā viedokļa (tas ir gan pazīstamu cilvēku, gan parastu strādnieku viedoklis) starpniecību tiek radīts pamats, uz kura var formēties lasītāju pašu pozīcija.

Diezgan problemātiska ir arī ziņu un komentāru nošķiršana, jo ziņu saturā ir komentāri, taču žanru klasifikācija tos neļauj apvienot.

Starp analīzei izvēlētajiem CM rakstiem bieži bija sastopamas reportāžas, kas savukārt lasītājam piedāvā iespēju būt notikuma dalībniekam un ietekmē viņu emocionālā līmenī.

Latvijas PSR Rakstnieku savienības paplašinātais plēnums (1988. gada 1. jūnijs)

Latvijas PSR Rakstnieku savienības paplašināto plēnumu uzskata par latviešu tautas Trešās atmodas pirmsākumu – tieši tad izskanēja drosmīgas atslēgfrāzes, kas publiskajā diskursā iezīmēja vēstures pagrieziena iespējamību. Šī notikuma norise pētāmajos laikrakstos atspoguļota ļoti maz. Materiāla analīze rāda, ka *СЛ* šim notikumam praktiski nav veltījusi uzmanību.

Rakstnieku savienības paplašinātais plēnums presē guva vairākus pozitīvus novērtējumus. Galvenā publikāciju tendence – plēnuma sasaistīšana ar perestroiku un iekļaušana tās rāmējumā. Latvijas krievu laikraksti šo notikumu dēvē:

первый урок Демократии; многое по новому (СМ.01.06.88.); период перестройки; закономерность развития процессов демократизации и гласности в стране; вклад интеллигенции Латвии в перестройку, сверка часов со своим народом (СМ.02.06.88).

Plēnumu tālāka skatījumā īpašu darīja aktuālo un sāpīgo jautājumu apspriešana. 1988. gadā, kad atklātības politika sāka reāli darboties, bija svarīgi formulēt problēmu un to publiski pieteikt/izrunāt. Piemēram, *СМ* nosauc šādus problēmu un nākotnes perspektīvas formulējumus:

*современные проблемы жизни республики, стремление проанализировать их истоки, определить пути решения (СМ.04.06.88; 05.06.88)
проблемы требуют немедленного разрешения; мы и так дотянули до предела, хотя своевременно заделать крышу легче чем потом полностью перекрывать её; наши дела в будущем не расходились с нашими словами; тяжелое положение дел в нашей культуре – очевидно, прямое следствие застоя в экономике (СМ.01.06.88.)
пришло время больших вопросов; основополагающими словами являются – социализм, демократия, Ленин; иногда эмоции берут верх; межнациональные отношения [...] деликатная область человеческих отношений; освещение наиболее сложных периодов современной истории; завалы национальных проблем, которые все эти долгие годы были обильны, нельзя решить только изучением языка и культурным обменом; честный и заинтересованный разговор о путях преодоления барьера ошибок и заблуждений, трезвый и обстоятельный анализ прошлой и нынешней ситуации в республике (СМ.02.06.88)*

Plēnuma norise, izvirzītās problēmas *СМ* publikācijās tiek aplūkotas tikai vienotības diskursā, neiezīmējas pretrunas (šķelšanās) starp Latvijā dzīvojošajām etniskajām grupām. Vienotība nozīmē varēšanu un spēku, kas savukārt sola garantiju samilzušo problēmu risinājumam un perestroikai.

подшло время действий, время чувства плеча и консолидации; нет у нас права считать только свое мнение верным; нас всех не удовлетворяют существующие темпы развития многих отраслей; мы сумели показать людям пользу Демократии и гласности (СМ.02.06.88)

СМ atspoguļo arī latviešu pašproblēmu izvirzījuma sākumu:

народ сам на своей этнографической территории превращается в национальное меньшинство (СМ.02.06.88)

Jāatzīmē, ka šī plēnuma atslēgnotikums – politiskā komentētāja Mavrika Vulfsona uzstāšanās par Latvijas okupāciju nefigurē ne *СТ*, ne *СМ*. Tādējādi abu izdevumu lasītāji par šo notikumu jūnija pirmajās dienās netika informēti. Iemesls tam – cenzūras tradīcijas un bailes izmantot vārda brīvību.

Jāsecina, ka krievu laikraksti fiksē notikumu – Rakstnieku savienības paplašināto plēnumu, atzīst tajā izrunāto problēmu esamību un svarīgumu *visu/vienotu* Latvijas iedzīvotāju dzīvē.

Latvijas Tautas frontes dibināšanas kongress (1988. gada 8. oktobris)

Latvijas Tautas frontes dibināšana izriet no Latvijas PSR Rakstnieku savienības paplašinātā plēnuma nostādņēm, tādējādi abi notikumi ir savstarpēji cieši saistīti. Tautas frontes dibināšanas cēloņu atslēgdefinīcija rodama šā pasākuma atklāšanā aktiera Ēvalda Valtera norunātajā tautasdziesmas četrriņdē: “Man pieder tēvu zeme. / Ar visām atmatām, / Man pašam kungam būt. / Man pašam arājam.”

СМ Tautas frontes dibināšanas kongresam veltīto materiālu bija ievērojami vairāk nekā *СЛ*, proporcionālā attiecība – 13 : 2. Turklāt viens (no diviem) *СЛ* publicētajiem rakstiem ir Jāņa Petera ziņojums, kurš tiek publicēts arī *СМ*.

Tautas frontes tēma *СМ* tika apspriesta jau iepriekš – avīzē ir pastāvīga rubrika “*Народный фронт: продолжает обсуждение*”. Atpazīstams kļuvis arī avīzes lapās bieži ievietotais Tautas frontes logotips.

Jauna, šim notikumam raksturīga iezīme ir daudzās lasītāju vēstuļu publikācijas un izvairīšanās no tiešas notikuma atspoguļošanas un žurnālistu vērtējuma. Tikai divi no 13 rakstiem *СМ* pastāvīgo žurnālistu personificēti, bet gandrīz vai puse publikāciju (6) – lasītāju atsauksmes.

СМ Tautas fronte tiek atspoguļota kā demokrātijas forma, kuras iedzīvināšana kļuvusi iespējama perestroikas apstākļos. Visasāk izskan Latvijas pilsonības un latviešu valodas statusa jautājumi, kā arī šā pētījuma kontekstā vissvarīgākā problēma – nacionālais jautājums, proti, pamatnācijas statusa problēma, tās kultūras un nacionālās īpatnības. Visai piesardzīgi aplūkota mazākumtautību kultūras saglabāšana, iespēja iegūt izglītību dzimtajā valodā utt.

СМ lasītāji arī izsaka viedokli, ka viņiem trūkst informācijas, lai izprastu Tautas frontes mērķus. Atspoguļojot kongresu, īpaši akcentēta ir valodas loma; tiek uzskatīts, ka valoda ir nacionālās savdabības sastāvdaļa. *СМ* uzsver, ka Tautas fronte rūpēsies

ne tikai par latviešu valodas, bet arī par krievu un ikvienas citas nacionālās valodas aizsardzību.

СГ редакција distancējas no Tautas frontes kongresa, viena publikācija ir *LATINFORM* ziņa, otra – jau minētais J. Petera ziņojums.

Par Tautas frontes dibināšanas kongresu krievu prese raksta daudz, laikrakstos tiek sniegts arī plašs izvērtējums, atzīstot tā svarīgumu:

большие надежды на будущее; надо идти твердой, прямой поступью, не оглядываясь боязливо всякий раз; на нашей земле родилось как бы новое время; рождение ребенка, который появляется на свет в муках (СГ.11.10.88); НФГ – авангард перестройки (СМ.06.10.88); отношение к НФГ далеко не однозначное; утративший авторитет партийный контроль; перестройка – попытка ввести народ в русло народной власти; одна из форм непосредственной демократии (СМ.06.10.88).

Tautas frontes kongresa atspoguļojumā uzskatāmāks kļūst Latvijas iedzīvotāju vienotības/šķelšanās diskurss. Līdztekus jau Rakstnieku plēnuma atainojumā atzītajām visu iedzīvotāju kopējām interesēm tiek publiski fiksētas t.s. problēmozonas, kas savukārt nepieļauj konsolidāciju.

Viedokļu pretstats

Vienotība	Šķelšanās
<i>коллективный разум; наша задача не отталкивать людей, а вовлечь в общее дело; боль и заботы латышского народа понимают и разделяют люди других национальностей, живущие в нашей республике (СГ.11.10.88)</i>	<i>призрачное единомыслие; крайность суждений и невзвешенность оценок; кто-то может быть задет и обижен (СГ.11.10.88); русскоязычное население меньше включилось в движение народного фронта, сблизилась также уровень информированности; почти половина республики почувствовала определенный дискомфорт (СМ.06.10.88)</i>
<i>все коммунисты и вступили в Народный фронт, чтобы отстаивать там линию партии и перестройки; мы никому дверь не закрывали; поиск компромисса; НФГ обязан защищать честь и достоинство человека независимо от его национальности; должна быть критика снизу, что бы весь Народный фронт думал о том, как решить существующие проблемы; мобилизовать всех на устранение недостатков (СМ.06.10.88) фронт называется народным и он должен прислушиваться к голосу народа, всего населения республики и выражать его чаяния; давайте чаще советоваться друг с другом, прислушиваться к различным точкам зрения, пролагать большие терпения и терпимости при решении спорных вопросов (СМ.11.10.88)</i>	<i>Некоторые группы якобы даже декларируют противостоительство партии; В печати на латышском языке поднимаются более острые принципиальные вопросы; есть определенные силы, которым то (негативные моменты) выгодно; бурное развитие латышского народа вызывает какую-то растерянность русскоязычного населения; сытым котам, называя их так, очень не хочется терять то, что они имели раньше, и они в перестройке видят определенную угрозу; Для мафии, коррумпированных дельцов и т.д. конфликт на национальной почве – ланна небесная (СМ.06.10.88) есть люди, которые настроены скептически. Они думают, что мы увязнем в мелких спорах и потратим весь пыл наших сердец не на ускорение перестройки, а на выяснение отношений (СМ.11.10.88)</i>
<i>НФГ отражает интересы абсолютно всех сторонников демократического переустрой-</i>	

Vienotība	Šķelšanās
<p><i>ства страны; строить будущее! Латвии мы должны и будем все вместе (СМ. 12.10.88)</i></p> <p><i>прогресс не зависит от национальности человека (СМ. 11.10.88; СЛ. 11.10.88.)s</i></p>	<p><i>и если кто-то сегодня напуган или обеспокоен, если возникли мысли о бегстве или защите своих интересов, о сопротивлении – конечно, в этом вина некоторых выступавших (СМ. 12.10.88)</i></p>

Atšķirība ir abu krievvalodīgo laikrakstu attieksmē pret Tautas frontes dibināšanas kongresu. Tā *СМ* iepazīstina lasītāju šo organizāciju, tās līderiem, piedāvā atšķirīgus notikuma vērtējumus, turpretim *СЛ* taktika – lasītāju “nolikt fakta priekšā”. Faktiski *СЛ* ignorē faktu, tā svarīgumu, atvēlot savās lappuses vietu tikai vispārējai informācijai.

Latvijas Tautas frontes dibināšanas kongress, kā rāda preses materiālu analīze, iezīmē gan vienotības, gan šķelšanās procesus.

Latvijas PSR Internacionālās darbaļaužu frontes dibināšanas kongress (1989. gada 8. janvāris)

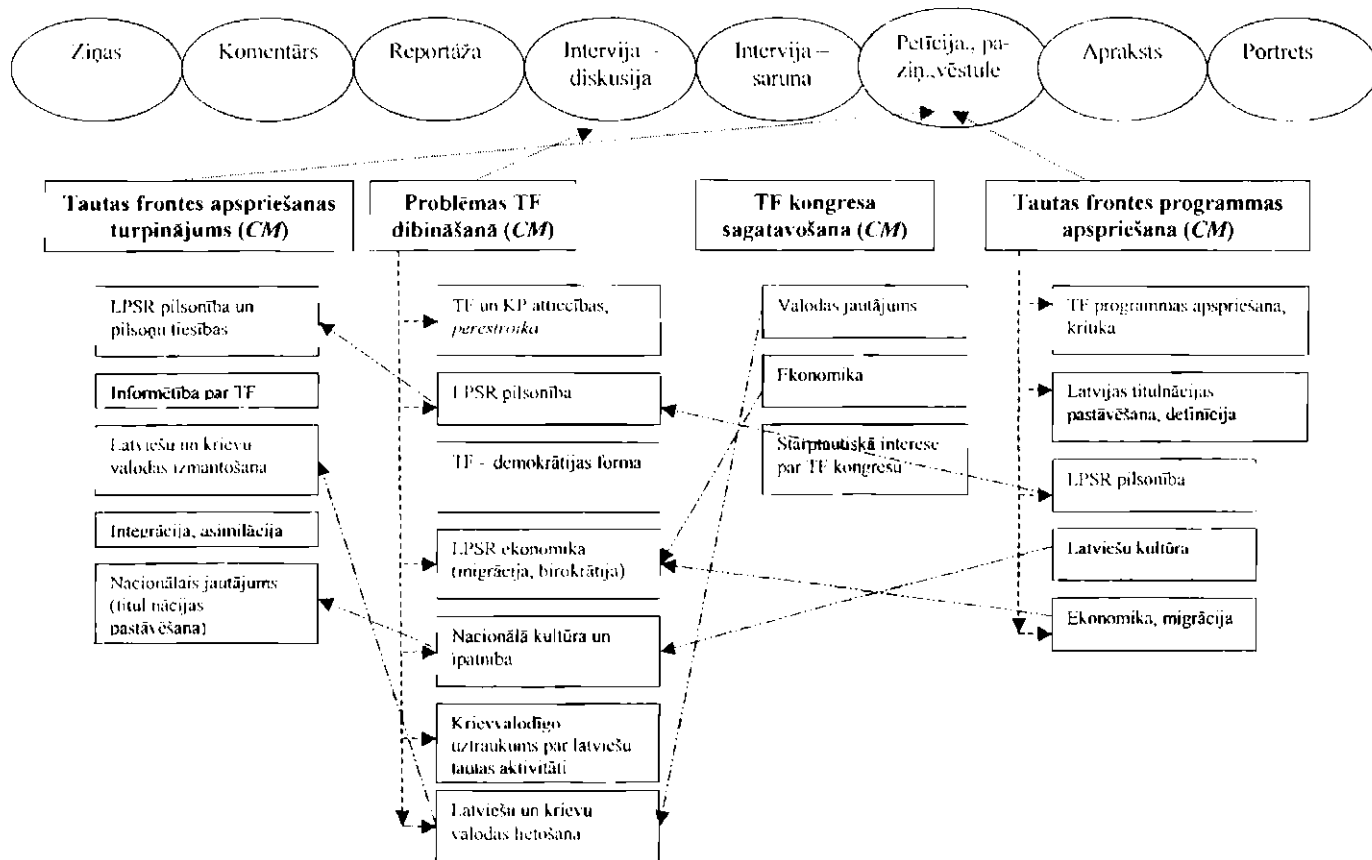
Neraugoties uz presē izteikto aktīvo aicinājumu neuztvert Interfronti kā iepriekš dibinātās Tautas frontes pretstatu, pretnostatījuma diskurss pastāv. Šis notikums izraisīja mazāku rezonansi nekā Tautas frontes kongress. Abos kongresos tālāka aktuālajām problēmām un jautājumiem piedāvāti atšķirīgi risinājumi.

Internacionālās darbaļaužu frontes dibināšanas kongress krievvalodīgajā presē ieguva daudzus definējumus, kas bieži tika darināti no Tautas frontes apzīmējumiem, norādot uz abu organizāciju līdzībām un atšķirībām. Tās abas vieno laikmeta konteksts – perestroika, demokrātija, atklātība, bet šķir attieksme pret Komunistisko partiju, tās lomu sabiedrībā un Latvijas nākotnes redzējums:

Под отдельными пунктами программы НФЛ большая часть населения подписаться не смогла, стало быть, и вступить в НФЛ тоже. В этих условиях стал создаваться Интернациональный фронт трудящихся Латвийской ССР (СМ, СЛ, 10.01.89); Мы еще только учимся демократии (СЛ, 8.01.89, СМ, 10.01.89); Интерфронт признает руководящую роль партии (СМ, СЛ, 10.01.89); Все трудящиеся в равной степени заинтересованы в расцвете Советской Латвии (СМ, СЛ, 10.01.89). Перестройка – это революция [...] основу всех революций составляла борьба за социальную справедливость и свободу (СМ, СЛ, 10.01.89).

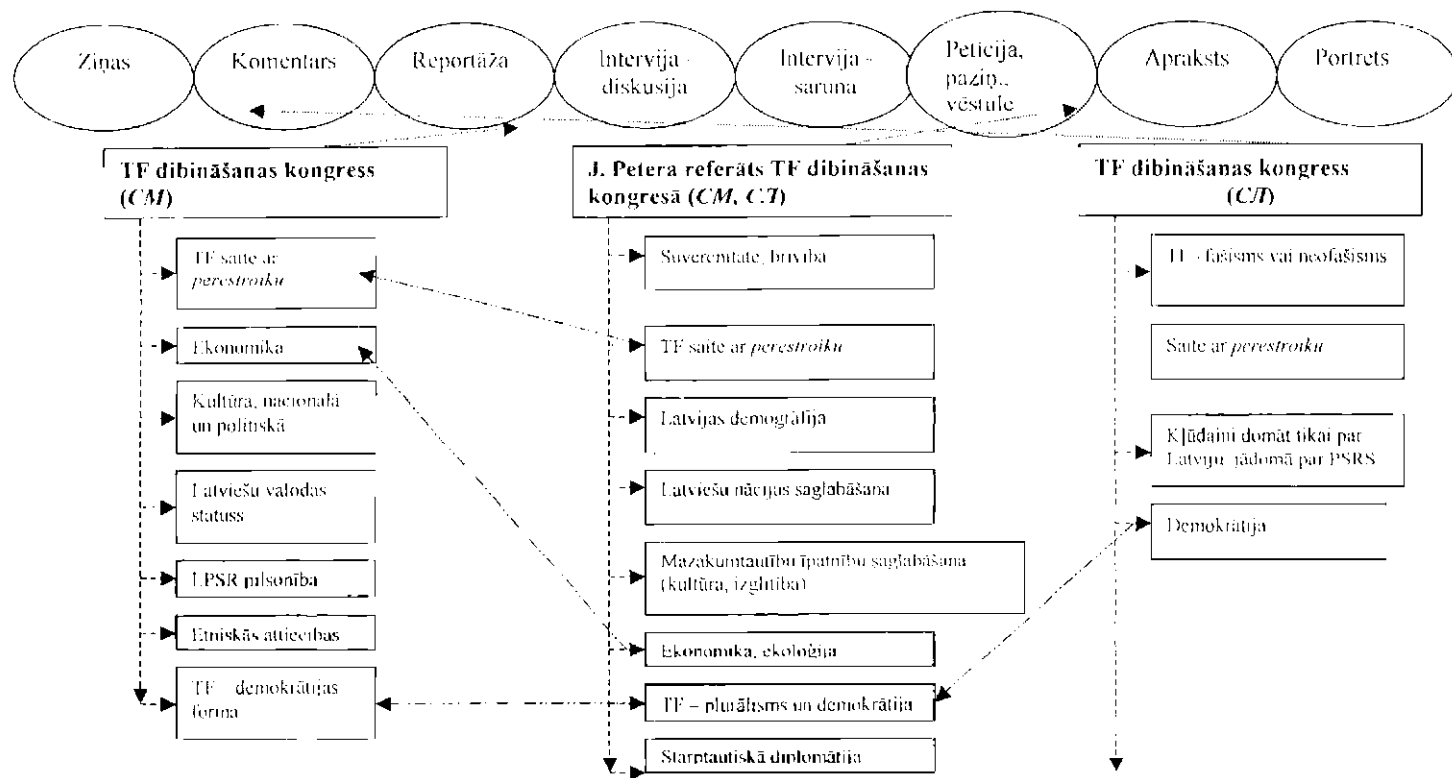
Ari Internacionālās darbaļaužu frontes dibināšanas kongresa atspoguļojumā pilnā mērā vērojams vienotības/šķelšanās diskurss, lai gan prevalē vienotības nostādne. Šķelšanās tendences visasāk parādās Tautas frontes kritikā.

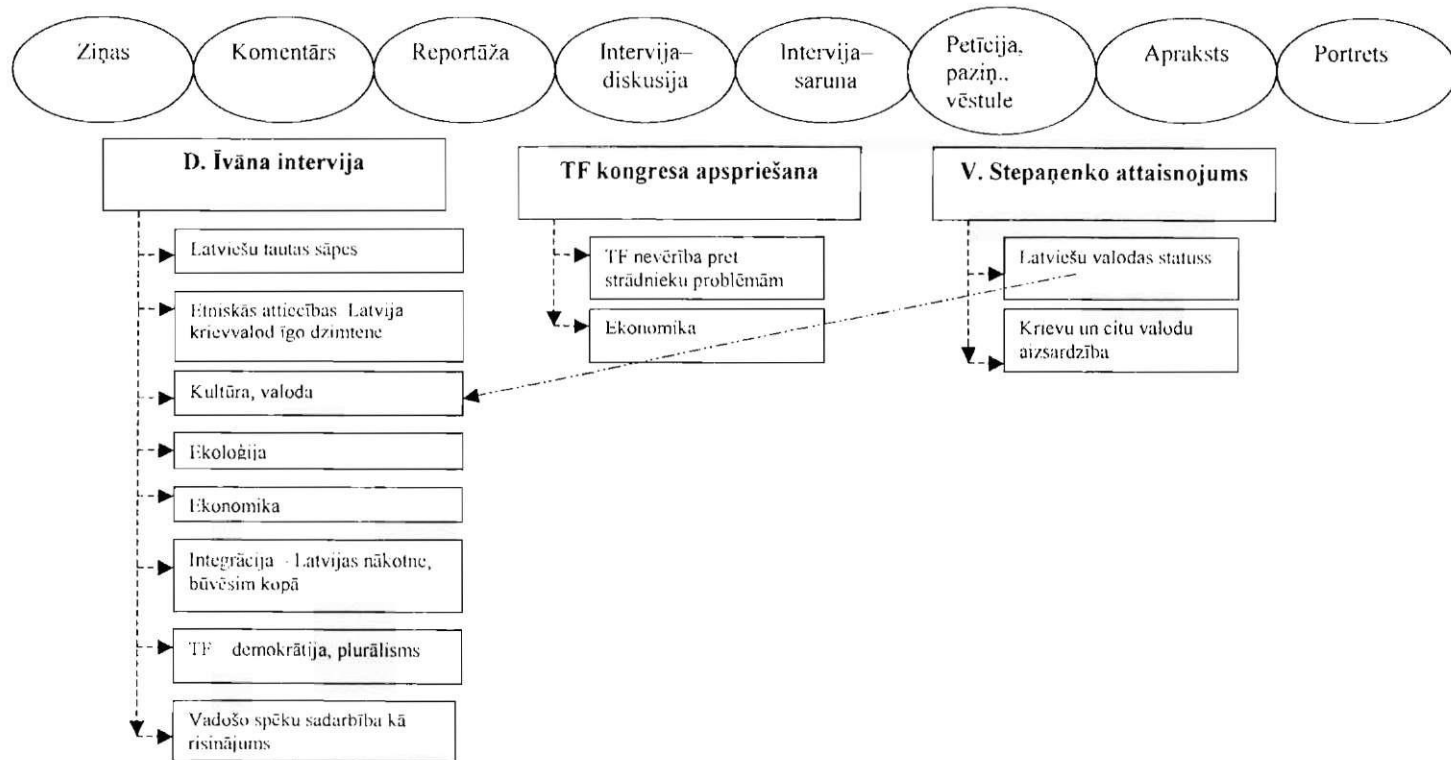
Latvijas Tautas frontes (TF) diskurss laikrakstā "Синтетская молодежь" pirms dibināšanas kongresa

Latvijas Tautas frontes (TF) diskurss laikrakstā "Cibartekais maizdzelzī" pēc dibināšanas kongresa

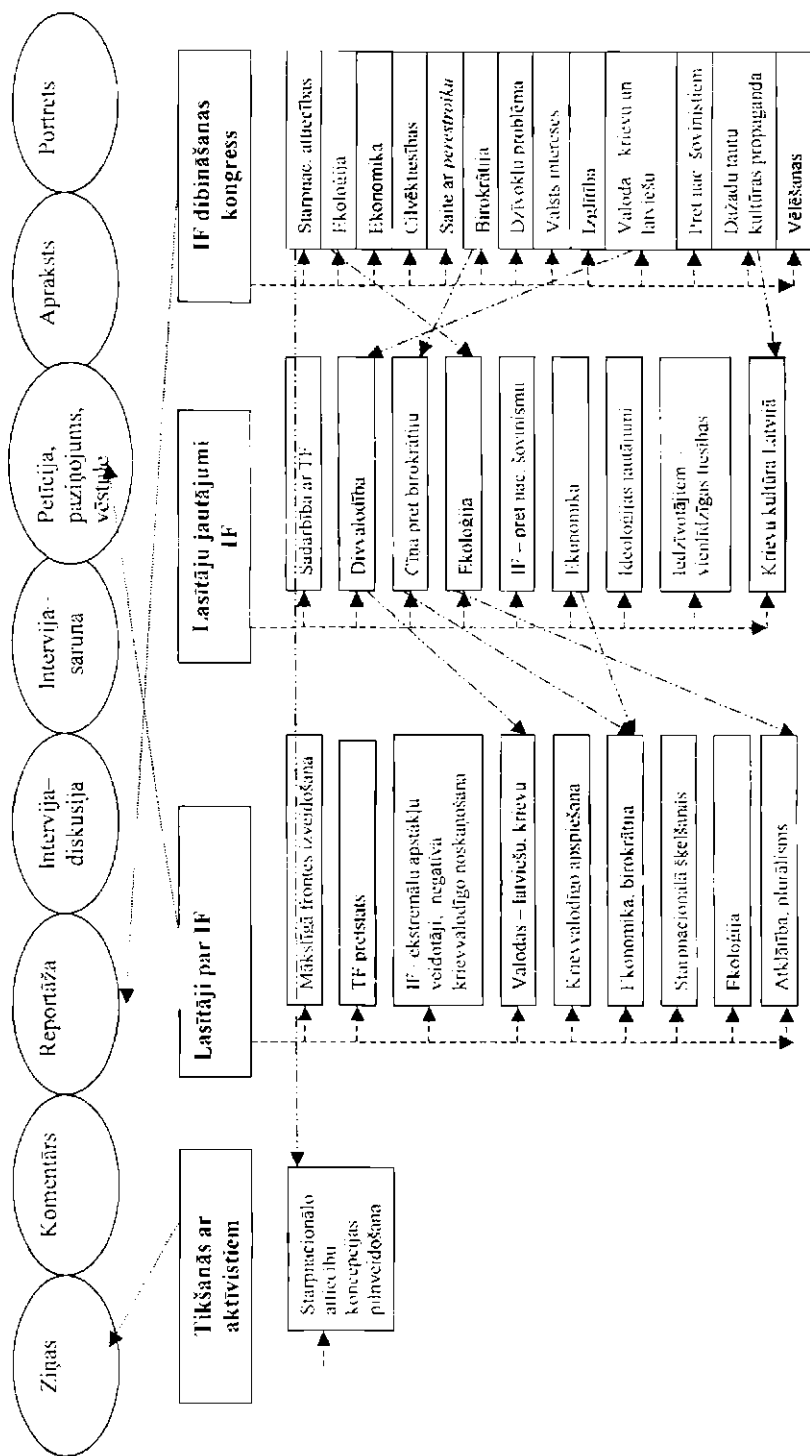

Viedokļu pretstati

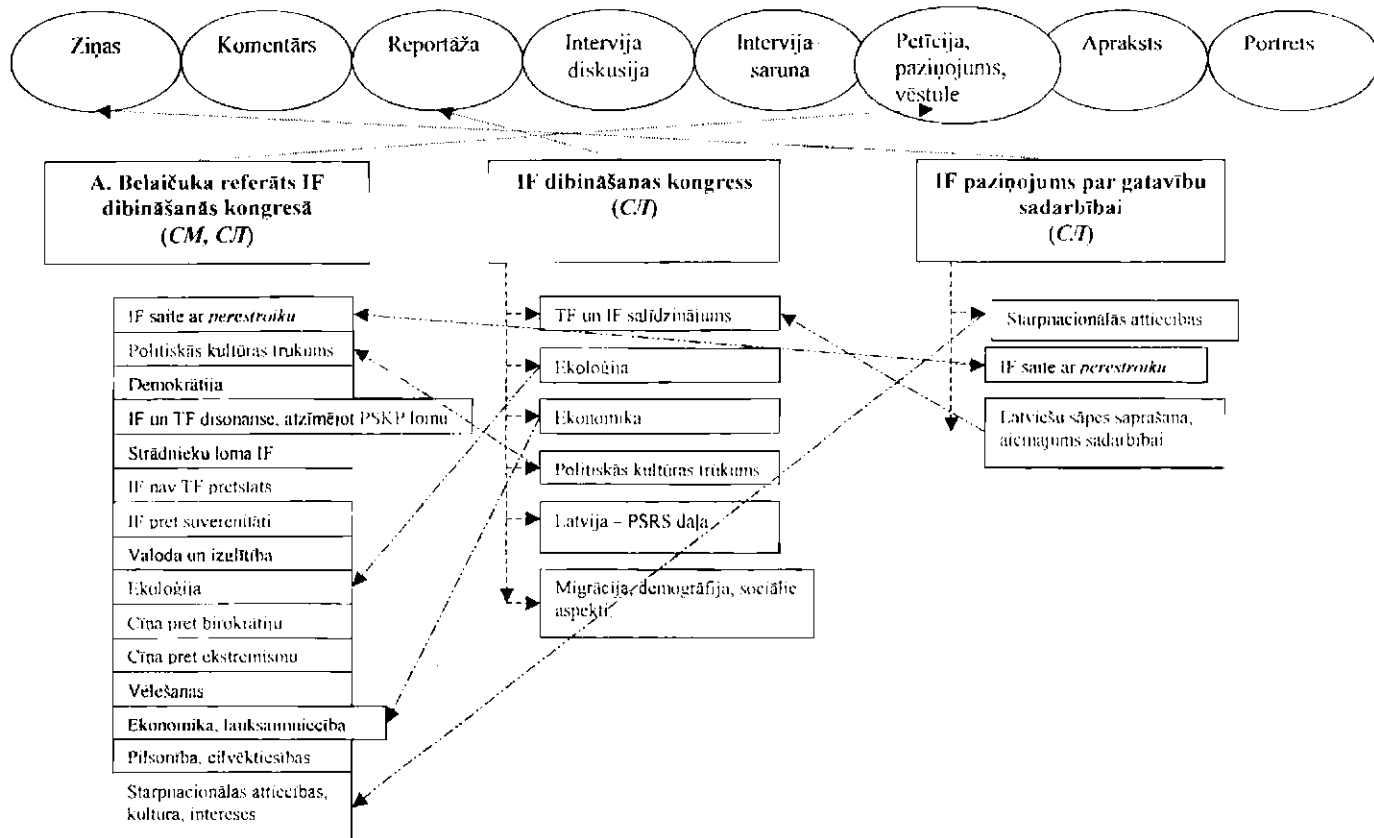
Vienotība	Šķelšanās
<i>может быть и теперь наступило время собрать воедино усилия двух фронтов в один общий кулак и мощным ударом пробить бюрократический бастион (СМ,6.01.89)</i>	<i>из нас хотят сделать людей второго сорта: многие читатели такие как [...] воспринимают создавшийся ныне межнациональный раскол как попытку бюрократического аппарата отвлечь внимание народа от наиболее острых проблем; кем-то специально создается прямая оппозиция Народному фронту Латвии (СМ,6.01.89)</i>
<i>чтобы на нем получила дальнейшее развитие концепция совершенствования межнациональных отношений, консолидация здоровых сил, основы которой были заложены на Форуме народов Латвийской ССР (СМ, 4.01.89).</i>	<i>«интерфронтовцы» способствуют национальному расколу республики, создают намеренно экстремальные условия (СМ,6.01.89)</i>
<i>нелепо обвинять такую массовую организацию, какой является НФЛ, в чем-то основываясь на высказываниях десятка экстремистов (СМ,6.01.89)</i>	<i>Болевые точки Латвии – это также боль всех народов Союза (С.Т, 10.01.89)</i>
<i>протяните руку Народному фронту Латвии и продолжайте общую работу на благо нашей республики, нашего Советского Союза; Интерфронт и Народный фронт должны объединиться в борьбе с местной бюрократией; Призываю Интерфронт и Народный фронт Латвии умерить красноречие, прекратить размахивать лозунгами и приступить к реальной практической работе; В Народный фронт входят коммунисты, в Интерфронт, очевидно, войдут тоже так может быть общими силами можно будет найти общий путь сотрудничества – нужна консолидация (СМ,7.01.89)</i>	
<i>Члены Интерфронта с большим уважением относятся ко всем народам Латвии, и, конечно, к людям коренной национальности латышам (С.Т, 11.01.89).</i>	

Vienotības diskurss abos laikrakstos dominē. Tomēr tas tiek veidots, "fiksējot visas pieaugošās domstarpības"; vienotība tiek piedāvāta kā atslēga, kas atrisinātu eksistējošās problēmas.

Latvijas Internacionālās darbināju frontes dibināšanās kongresa diskursa laikrakstus "Современная Латвия" un "Современная Латвия"

Latvijas Internacionālās darbināju frontes dibināšanas kongresa diskurss laika akstos "Совietская миллдожен" un "Советская Латвия" (daļēnā turpinājums)

Divi kongresi – divi pretpoli: atšķirīgais un kopīgais diskurss

Tautas frontes un Internacionālās frontes dibināšanas kongresi ir savstarpēji saistīti notikumi.

Krievvalodīgo laikrakstu publikāciju analīzes rezultātā fiksētas 13 abos kongreos izskanējušās kopīgās tēmas. Tās ir pilsonība, valodas jautājums, politiskās kultūras trūkums, saikne ar perestroiku un demokrātiju, demogrāfija un migrācija, cīņa ar birokrātiju, ekoloģija, izglītība un aicinājums uz sadarbību, tautas kultūras un tradīciju popularizēšana un saglabāšana, starpnacionālās attiecības un Latvijas statuss.

Daudzos aspektos minēto tēmu nostādnēs "fronšu" viedokļi nesaskan. Tautas fronte ar jēdzienu "pilsonība" saprot Latvijas pilsonību un apspriež tās īpašnieka statusu un tiesības. Internacionālā fronte akcentē visu iedzīvotāju līdztiesību un vispārcilvēciskās tiesības.

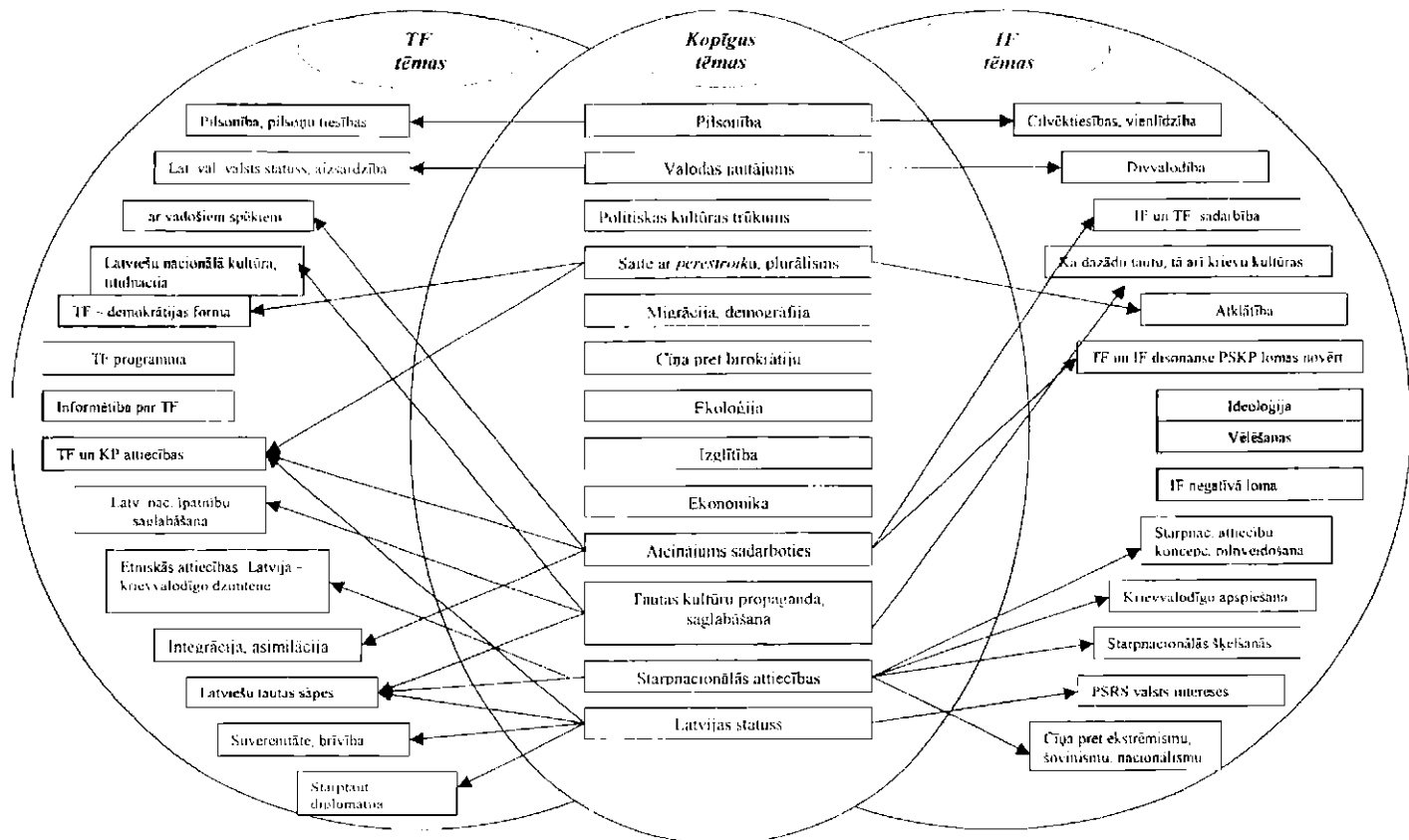
Iztizājot valodas jautājumu, kā liecina publikācijas presē, abas frontes nenoliedz tā nozīmību, taču Tautas fronte uzsver valsts valodas statusa piešķiršanu latviešu valodai un tās aizsardzību. Internacionālā fronte iestājas par divvalodību un to aktīvi propagandē savos aicinājumos.

Abas frontes ir "sadarbībai gatavas", tomēr viņu pozīcijas atšķiras arī kopdarbības jēdziena izpratnē. Piemēram, Internacionālā fronte uzskata, ka abu organizāciju principiālā atšķirība izpaužas Komunistiskās partijas lomas izpratnē, un tai nav pieņemama Tautas frontes noliedzošā attieksme pret PSKP. Atšķirīgs ir arī fronšu Latvijas valstiskā statusa redzējums. Tautas fronte uzskata, ka Latvijai jābūt suverēnai un neatkarīgai, tai jāatgūst zaudētais, jāsaprot un jāapzinās pārmodarījumi, jādzīvo tautas sāpe, kā arī jāveido patstāvīgi starptautiskie sakari un diplomātiskās attiecības.

Pētījuma kontekstā ļoti svarīga ir starpnacionālo attiecību tēma. Tā nav atdalāma no jau minētajām fronšu nostādņu līdzībām un atšķirībām, tomēr atsevišķi nacionālo attiecību tēmas aspekti ir īpaši akcentējami. Piemēram, Tautas frontes pozīcija ir ļoti lojāla, – tā Latviju izprot arī kā krievvalodīgo dzimteni un izvirza jautājumu par integrāciju un asimilāciju. Internacionālā fronte aicina uzlabot nacionālo attiecību koncepciju, nosoda sabiedrības dalīšanu pēc nacionālās piederības, kā arī ļoti asi iestājas pret šovinisma un ekstrēmisma pazīmēm un aicina cīnīties ar tām.

Latvijas PSR Augstākā padomes valodas likuma pieņemšana (1989. gada 5. maijs)

Latvijas PSR Augstākās padomes likuma, kas latviešu valodai piešķir valsts valodas statusu, pieņemšana krievvalodīgajā presē tika atspoguļota ļoti plaši. Pētījumā analizētas 7 publikācijas *CM* un 27 – *CJI*. Galvenokārt tās ir publiskās runas/uzstāšanās, kas pārsvarā izskanēja no LPSR Augstākās padomes sesijas tribīnes pirms likuma pieņemšanas.

Abos laikrakstos parādās neviennozīmīgi un atšķirīgi viedokļi par jauno valodas likumu un tā pieņemšanu:

слишком затянутое обсуждение; небывалый всплеск интереса к языку; знание любого языка обогащает человека; этот законопроект перевел языковую проблему в область конфронтации, обострил и без того сложную политическую обстановку (СМ, СЛ, 6.05.89); языку принадлежит главная роль в сохранении национального генофонда и культуры и каждый человек наиболее ярко может выразить себя лишь на языке своей матери (СМ, 5.05.89, СЛ, 7.05.89)

Neskatoties uz centieniem harmoniski ieviest latviešu valodas lietojumu krievu vidē, veidojas problēmas. Valodas jautājums pāraug valstiskuma un iekšējo attiecību problemātikā. Valodas piederība aizvien dziļāk iegulst jauno identitāšu pamatos. Laikrakstos pirmo reizi iezīmējas norādes ne vien uz politiska rakstura domstarpībām, bet arī uz šķelšanos sadzīvē, ikdienas dzīves parādībām. Šķelšanās diskurss iegūst aizvien spilgtākas krāsas.

Viedokļu pretstati

Vienotība	Šķelšanās
<p><i>мы должны понимать, что, идя путем конфронтаций, не достигнем серьезных целей; первоочередная задача коммунистов в этих вопросах – преодолевая все негативные последствия предыдущих лет, действовать с ленинской дальновидностью и бережностью, чтобы не исчез главный наш капитал – дружба и единство равноправных советских народов;</i></p> <p><i>подавляющее большинство русского-ворящего населения ведь давно решило для себя вопрос совершенно однозначно: да, латышскому языку быть государственным языком и по другому – не может быть; возрождение прав самоопределения народов, прав на сохранение латышского языка от исчезновения могло бы стать одним из факторов единения всех народов Латвии; национальная ненависть в рабочей среде не существует, хотя бы в нашем коллективе; всем культурам надо развиваться в Латвии; родной язык, которому родители учат детей, надо далее помогать развивать в детском саду, школе, обществе; придется еще много работать, терпеливо разъяснять, чтобы рассеять осознанно или неосознанно возникшие предвзятости и враждебности межнациональных отношений и языковых проблем; надо вести</i></p>	<p><i>есть люди и группы, с которыми не возможен диалог; натравливание друг на друга народов под лозунгом «Да здравствует дружба народов!»; призывы Интерфронта к забастовкам, которые дестабилизируют ситуацию в республике; ни у Арнольда Клуцена, ни у Альфреда Рубикса, ни у кого-то еще нет и не может быть такой власти, которая может встать поперек воли латышского народа; чувство хозяина земли не усвоили прибывшие в Латвию часто из своей униженной родины, гонимые социальным отчаянием русские, которым экономическую блокаду деревни навязали потерявшие всякую логическую мысль «экономисты» и идеологи; постоянно меняющаяся, а зачастую и нагнетаемая средствами массовой информации политическая ситуация в республике продолжает осложняться; не боритесь против статуса государственного для латышского языка – это борьба против вас самих, действуя так, вы унижаете русский народ и язык Пушкина; уважаемые люди – представители творческой интеллигенции нередко используют трибуну и средства массовой информации не для формирования отношений дружбы народов Советской страны и взаимной помощи, а чтобы подчеркнуть превосходство</i></p>

Vienotība	Šķelšanās
<i>масштабную разъяснительную работу, особенно на русском языке (CM, CJ, 6.05.89)</i>	<i>коренной нации и её преимущества, приоритет латышского языка в республике понятен всем. Однако уже сегодня в детских садах, в школах, в медицинских учреждениях, в быту есть известные и еще неизвестные вам примеры дискриминации в отношении людей, плохо владеющих или не владеющих латышским языком (CM, CJ, 6.05.89)</i>

Latviešu valodas statusa maiņas norises tika plaši atspoguļota presē, uz pārējā publikāciju klāsta šī notikuma atainojums ir atšķirīgs nostādnes ziņā. Proti, laikrakstos nav lasāms neviens viedoklis pret valodas likuma pieņemšanu, tomēr pretrunas parādās, attēlojot/apspriežot praktisko pārejas procesu uz latviešu valodu.

Nemot vērā tā brīža situāciju valodas jautājumā, plāni par pāreju uz latviešu valodu krievvalodīgajai presei šķiet vairāk nekā utopiski, visbiežāk pieminētais optimālais valodas “ieviešanas” laiks – 3 gadi.

Laikrakstos tiek apspriestas dažādas praktiskas valodas lietojuma tēmas, – sākot no cilvēciskā faktora apkalpojošajā sfērā līdz problēmām ar rakstāmmašīnām. Mediju skatījumā problēmas būs cilvēkiem gados, bet bērniem latviešu valodu apgūt ir vienkāršāk, pieminētas dažas liecības, kad viņi jau brīvi runā divās valodās. Daudz tiek rakstīts par valodas kā nacionālas vērtības mēra lomu, nacionālās pašapziņas sastāvdaļu, izskan arī nacionāli aicinājumi: valoda – nacionālās politikas sastāvdaļa. Šeit jāpievērš uzmanība faktam, ka Internacionālās frontes pozīcija netiek pausta tieši, tomēr LPSR Augstākās padomes sesijā izskanējušo runu publikācijās tā parādās visai bieži.

Liela uzmanība CM un CJ veltīta valodas apmācībai visās vecuma un sociālajās grupās. Tiek rakstīts par mācību grāmatu sagatavošanu un speciālu programmu izveidi, kā arī par nepieciešamību sagatavot valodu zinošus jaunus kadrus, kas pārzina valodas specifiku dažādās nozarēs. Par problemātisku atzīta valodas ieviešana profesionālajā sfērā, piemēram, daudzu nozaru speciālistus neapmāca latviešu valodā, tādēļ viņi latviešu valodu nezina.

Laikraksti norāda, ka valoda var šķelt sabiedrību, taču to nedrīkst pieļaut. Piemēram, Augstākās padomes deputāts, r/a “Komutators” konstruktoru biroja konstruktors V. Petrakovs apgalvoja, ka plašsaziņas līdzekļu loma ir negatīva un nebūtu lieki tos kontrolēt (CM, CJ, 6.05.89). Izskanēja arī aicinājums apgūt latviešu valodu krievu valodas līmenī, kaut vai tādēļ, ka tā ir Latvijas pamatnācijas valoda.

Apspriežot valodas likumu, CM un CJ slejās parādās arī vairākas prasības pārformulēt atsevišķus tā paragrāfus, lai likuma efektivitāti gan palielinātu, gan pavājinātu. Piemēram, dažus Augstākās padomes deputātus uztrauc fakts, ka, ja likumā netiek norādīts, ka iestādēs jālieto tikai latviešu valoda, tad tajās, kurās strādā krievvalodīgie, likumsakarīgi tiks runāts krievu valodā. Tiek mēģināts arī piedāvāt dubultstandartu rajoniem ar lielu krievvalodīgo skaitu, piemēram, Daugavpilī, taču tas neizdodas (CM, CJ, 6.05.89).

Deputāti savās runās ne reizi vien min piemērus no vēstures. Visbiežāk izskan politiķu J. Staļina un V. Leņina vārdi. Staļins negatīvā nozīmē, bet Leņins – kā mūžīgais orientieris, proti, tiek atgādināta viņa pozīcija nacionālajā jautājumā (iespējams, gan tolaik izplatītajā Staļina interpretācijā). Tiek akcentēts vēsturiskais pienākums pret latviešu tautu, viens no tiem – iemācīties valodu. Kopumā nācījas likteņa – gan latviešu, gan krievu, gan padomju tautas – tematika ir ļoti populāra tālaika presē. Būtiski, ka šie likteņi vai vismaz dīvi no tiem reti ir līdzīgi/sakritīgi. Valodas likuma apspriešana plūstoši pāraug debatēs par Komunistiskās partijas lomu, tās pastāvēšanas pamatotību un izraudzītā ceļa pareizību. Presē tiek konstatēta visas sistēmas krīze.

Visai reālistiski *CM* un *C7* lappusēs tiek iezīmēta divvalodības politika, traktējot to kā harmoniju. Izskan viedoklis, ka šis jaunais likums ir starpposms ceļā uz divvalodību jeb saskaņu.

Valodas likuma iztirzājumā parādās arī citas tālaika aktuālās tēmas – demogrāfija, migrācija, ekoloģija. Nosodījumu izpelnās cilvēki, kas nav iemācījušies latviešu valodu. Piemēram, V. Artmane savā runā bargi kritizē valodas nepratējus.

Valodas likuma pieņemšanas atainojumā *CM* un *C7* netiek noliegts latviešu valodas svarīgums un nozīmīgums. Šķelšanos rada likuma traktējums un ar likuma realizāciju saistītās izmaiņas sabiedrībā.

Latvijas un Igaunijas Tautas frontes un savienības Sajūdis organizētā cilvēku ķēde “Baltijas ceļš” no Tallinas caur Rīgu uz Viļņu (1989. gada 23. augusts)

Jāuzsver, ka informācija par akciju “Baltijas ceļš” parādījās tikai laikrakstā *CM*. Rakstos netika sniegts notikuma vērtējums, faktiski tas bija rodams iespaidīgajās fotogrāfijās, kas atainoja vienotību, turklāt lielu cilvēku masu pilnīgas kopības sajūtu.

Analizējot “Baltijas ceļu”, jāatzīmē datums, kas bija akcijas norises cēlonis. Tieši 1939. gada 23. augustā tika parakstīts Molotova–Rībentropa pakts, kas izlēma Latvijas likteni, iekļaujot to PSRS ietekmes sfērā, faktiski ieplānojot okupāciju. Notikumos, kas pētījumā jau ir aplūkoti (piemēram, Rakstnieku savienības plēnumā 1988. gada 1.–2. jūnijā), 23. augusta pakts tika plaši un emocionāli pārrunāts, turklāt kaislības tā uztverē un interpretācijā tikai pieauga. 1988. gada vasaras sākumā izmestā 23. augusta “sniega pika” sāka “velties no kalna” un 1989. gada vasaras beigās bija pārtapusi par šā 50 gadus vecā notikuma traktējuma “milzu kamolu”.

1988. gadā izskanējušie vēstures fakti un to skaidrojums iesakņojās apziņā un sāka ietekmēt visas dzīves jomas, mainot attiecības un attieksmes LPSR un PSRS starpā, kā arī ietekmējot cilvēku attiecības ikdienas/personiskās dzīves un sadzīves līmenī. Šīs attieksmes atspoguļojās arī 23. augusta akcijas atainojumā *CM*. Vienīgā īpaši šim notikumam veltītā publikācija sastāv no trim daļām, kas izkārtotas pēc katrā republikā akcijā piedalījušos cilvēku skaita.

Vienotību simbolizē *CM* fotogrāfijās fiksētie rokās sadevušies cilvēki un viņu izveidotā ķēde. Visās trīs raksta daļās centrālais faktors ir nākotnes tēls, kas izpaužas ceļa, sava ceļa uztverē.

Jāuzsver "Baltijas ceļa" akcijas unikalitāte sava laika un telpas kontekstā un tautu vienotības pozīcija. Atsedzot akcijas diskursu, jāuzsver *CM* žurnālista aprakstītās sava kolēģa, akcijas dalībnieka, pozitīvās izjūtas, savīļojums:

*В цепи стоял мой коллега Алексей Бурэ. Тоже, быть может, впервые
И цель людей благодарно приняли его, плохо говорящего по-латышски
И что же?*

*– Ты знаешь, – сказал он мне, – я почувствовал удивительную теплоту
и доброту всех людей, соединенных рукопожатием. Это не было
вызовом. Это никогда не могло стать и не станет агрессией. Это
было совершенно особенным и настоящим единением (СМ,25.08.89).*

Šās publikācijas vēstījumu papildināja arī jau minētās fotogrāfijas, kuras, attēlojot cilvēkus, viņu sejas, rokas, *CM* lasītājiem sniedz tā brīža atmosfēru un cilvēku pārdzīvojumu.

Laikrakstā *СЛ*, kā jau minēju, akcija netika atspoguļota, tomēr 23. augusts nebija atstāts bez ievēribas. Pirmajā un trešajā lappusē bija ievietota pārpublicācija no laikraksta "Правда" 1989. gada 18. augusta numura. Rakstā "События 1939 года – взгляд с полувековой дистанции" zīmīgs bija PSRS Tautas deputātu kongresa priekšsēdētāja A. Jakovļeva sniegtais padomju–nacistu 1939. gada līguma par savstarpēju neuzbrukšanu politiski tiesiskais novērtējums. Šīs politikis paktu tolaik nosoda visai saudzīgi, salīdzinoet ar *СМ* rakstos "Позорный альянс или вынужденный шаг?" (*СМ*,23.08.89) un "Юридический анализ не отрывать от истории" ?" (*СМ*,25.08.89) publicētā notikuma izklāsta un skaidrojuma.

Jāpiebilst, ka visas publikācijas par 1939. gada 23. augusta Molotova–Ribentoropa pakta tēmu laikrakstā *СЛ* ir pārpublicējumi no PSRS centrālajiem izdevumiem "Правда" un "Известия", savs, proti, – vietējais viedoklis neizskanēja.

Latvijas Republikas proklamēšanas gadadiena (1989. gada 18. novembris)

Latvijas Republikas proklamēšanas gadadiena krievvalodīgajā presē netika atspoguļota līdz pat 1989. gada novembrim, kad parādījās pirmie raksti par šiem svētkiem, bet arī tikai vienā laikrakstā – *СМ*. Pēc piecdesmit gadu ilga pārtraukuma tika svinēta Latvijas Republikas gadadiena. Publikāciju nelielais skaits apgrūtinā šā notikuma diskursa analīzi, tomēr to saturs, vienreizīgums apliecina *СМ* lomā un nozīmi Latvijas iedzīvotāju integrācijas pamata veidošanā. Svētku priekšvakarā laikraksta pirmajā lappusē tiek publicēts Tautas frontes uzsaukums visām Latvijā dzīvojošajām tautībām septiņās nacionālajās valodās!

Rakstā "*Латвия: Путь к себе*" Ina Oškāja norāda:

Этот праздник – День провозглашения Латвийской Республики – не найти ни в одном из нынешних календарей. В учебниках истории, энциклопедиях и справочниках он если и упоминается, то с неизменным проницательно-отрицательным оттенком – «т. н. «независимость» Латвии ...» (СМ, 18. 11. 89)

Tēmas attīstība nākamajā numurā ir kvalitatīvi un kvantitatīvi pieaugoša – pirmajā lappusē atrodama Latvijas himna, ģerbonis un karogs, kuru oficiālā apstiprināšana notiks tikai pēc mēneša. Turklāt himnas teksts krievu valodā ievietots nevis pirmajā, bet septītajā avīzes lapā.

Rodas jautājums: kā gan Latvijas neatkarības ideja spēja tolaik iegūt oficiālu atzinību? E. Zariņa un V. Semjonova raksts skaidro:

Еще не так давно слова «свободная» и «советская» не для всех были синонимами (СМ, 21. 11. 89).

Atgriešanās pie starpkaru posma vērtībām Latvijas dzīvē atjaunoja arī 18. novembra svētkus. Īpaša loma Latvijas Republikas proklamēšanas svinību atspoguļojumā ir fotogrāfijām. Tajās fiksēta patiesa ļaužu "masa", kas atnākusi uz manifestāciju ar sarkanbaltsarkanajiem karogiem. Dažās fotogrāfijās var saskatīt sabiedrībā labi pazīstamas sejas (piemēram, Latvijas KP CK pirmo sekretāru J. Vagri). Emocionālo krāsojumu šim notikumam piešķir fotogrāfijas, kurās redzama pie Brīvības pieminekļa nolikto "ziedu jūra".

Tomēr arī 1989. gadā tie netika atzīmēti *CT* lappusēs.

Latvijas PSR Augstākā padomes sesijas piešķirtais oficiālais statuss nacionālajai simbolikai: karogam, ģerbonim un himnai (1990. gada 15. februāris)

Latvijas PSR Augstākās padomes sesijas 1990. gada 15. februārī dienaskārtības 4. punkts bija jautājums par LPSR ģerboni, karogu un himnu. Augstākā padome ar 214 balsīm par, divām pret un 41 atturoties pieņēma likumu, kas atjaunoja Latvijas Republikas nacionālos simbolus: ģerboni, karogu un himnu.

Nacionālās simbolikas atjaunošanai pētāmajās krievvalodīgajās avīzēs katrā ir veltīti tikai divi raksti. Šo faktu, kas bija Konstitūcijas grozījums un atjaunoja simboliku, aizēnoja debates par valstiskās neatkarības atjaunošanas deklarācijas tekstu. Tādējādi simbolu pieņemšana zaudēja savu nozīmību salīdzinājumā ar gaidāmo Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanu.

Tomēr arī nedaudzās šai tēmai veltītās publikācijās *CT* un *CM* atšķiras.

CM izvairās no vērtējošiem raksturojumiem, tā vietā Konstitūcijas grozījumu priekšvakarā tiek piedāvāti informatīvi stāsti par Latvijas ģerboni, kas caur semantiskajiem tēliem ļauj izprast ģerboņa nozīmi:

речь идет о самом главном гербе – государственном гербе – государственном гербе Латвийской Республики. [...] солнце. Этот мотив вообще был очень популярен в Латвии, особенно в период освободительной борьбы. Лев в геральдике всегда считался символом силы и могущества, его изображение украшало собой герб курляндского герцогства. Грифон – мифическое крылатое существо с туловищем льва и головой орла – был на гербе. [...] Грифон в геральдике – символ ясновидения, а дуб (его листьями украшен герб) – символ мужества, борьбы и победы. [...] герб переводится одинаково – «наследие» (СМ, 10.02.90).

Nemot vērā tolaik valdošo lielo interesi par vēsturi, nacionālajām tradīcijām un to atjaunošanu, par atslēgvārdu uzskatāms jēdziens "mantojums". CM nepiedāvā pozīciju "par", ne arī "pret", respektīvi, nav paša konflikta. Savukārt tāds ir CJ, kas skaidri deklarē Interfrontes negatīvo nostāju šajā jautājumā. Tā parādās arī Augstākās padomes sesijas gaitas atspoguļojumā. Tiek uzsvērts, ka atgriešanās pie vecās nacionālās simbolikas ir separātisma tendences pastiprināšana.

Par laikrakstu nostāju liecina arī likuma publicēšanas vieta pētāmajos laikrakstos: CM likuma tekstu ievieto pirmajā lappusē, bet CJ to publicē otrajā lappusē zem sesijas dalībnieku runu tekstiem, kas diskutē par Latvijas neatkarības deklarāciju.

Latvijas PSR Augstākā padomes deklarācija par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu (1990. gada 4. maijs)

Šis notikums noslēdz pētījumā aplūkoto vēstures pagrieziena punktu virkni. Neatkarības deklarācijas pieņemšanas svarīgumu atzīmē abi laikraksti, bagātīgi piedāvājot materiālus par šo tematu. Turklāt šo pētījumu noslēdzošais notikums savā veidā sasaucas ar pirmo – Latvijas PSR Rakstnieku savienības paplašināto plēnumu (1988. gada 1.–2. jūnijs), kas pirmo reizi piedāvāja jaunu skatījumu uz 1939. un 1940. gada notikumiem.

Krievvalodīgajos laikrakstos iezīmējas septiņas pamattēmas: vēsture, nākotne, attiecības ar PSRS, M. Gorbačova loma/attieksme deklarācijas pieņemšanā, nenovēršamās pārmaiņas, deklarācijas vērtējums, Latvijas tautas attieksme pret deklarāciju. Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas deklarācija tiek vērtēta neviennozīmīgi, viedokļu polaritāte visā pilnībā atspoguļojas avīžu lappusēs. Jāuzsver, ka vērtējumi, attieksmes ir ļoti dažādas, tāpat arī šā notikuma apzīmējumi/nosaukumi/definīcijas:

при любых резких решениях парламента пострадает человек; независимость, о необходимости которой так долго говорили – провозглашена; она явно «мягче» литовской, провозглашает переходный период; период национального пробуждения и период пробуждения государственного самосознания (СМ, 4., 8. 03.90).

Šķiet, ka šis notikums noslēdz noteiktu posmu ceļā uz Latvijas neatkarību (ar deklarācijas pieņemšanu uzliekot punktu uz "i"), vienlaikus iezīmējot neziņu un nedrošību par nākotni.

Laikraksti Neatkarības deklarācijas pieņemšanas nozīmi raksturo:

день 4 мая стал историческим – не забудем это: провозглашен исторический документ: этого дня ждали (СМ.8.05.90).

Citās publikācijās izskanēja sašutums, nosodījums:

произвольное толкование исторических фактов; нарушение Конституции СССР (СМ.8.05.90).

совершен антиконституционный государственный переворот; фактически направлена на выход Латвии из СССР; трудно найти в истории цивилизованных государств, когда бы важнейший документ принимался с такой безоглядкой, легкомысленной поспешностью (С.1.8.05.90).

Emocijas pārvērtās metaforās, retoriskos jautājumos:

лиса, попадая в капкан, отгрызает себе ногу и уходит – хромая и свободная (СМ.8.05.90); составившие большинство в высшем государственном органе республики, не сочли нужным спросить народ: хочет ли он возврата к безработице, несправедливости и угнетению; настроения в Латвии в значительной мере будут зависеть от того, насколько полны будут прилавки магазинов (С.1.8.05.90).

Vienotības diskurss laikrakstu lappusēs vēl saglabājas, lai gan visai pieticīgi. Vienīgi oficiālo runu atreferējumos tas izskan spēcīgi un argumentēti. Vienotība laikrakstos vairs nepastāv realitātes formā, bet ir pārtapusi par nākotnes cerību. Publikācijas jau acīmredzami rāda, ka vienotības nav, ir tikai sociālās, nacionālās nesaskaņas, bažas par nākotni utt.:

принято «обращение к народам Латвии»; надеюсь, наши читатели внимательно прочтут каждое слово принятой Декларации, и это в некоторой степени снимет напряжение и опасения, связанные с незнанием вперевые публикуемого сегодня документа (СМ.8.05.90); равные права всем народам Латвии (С.П. 5.05.90); мы должны немедленно объявить всему миру об официальных гарантиях того, что граждане СССР и их потомки, прибывшие в Латвию после войны, не должны бояться за свое будущее после полного восстановления государственности Латвии; тем жителям, которые не захотят получить статусе гражданина Латвии, также будут гарантированы общепринятые права человека, в том числе и социальная защищенность: право на труд, образование, пенсию, а также неприкосновенность чести, достоинства, имущества; главная задача, стоящая перед нами, депутатами, и перед всеми гражданами республики, – это установление гражданского согласия (С.1.8.05.90).

Šķēlsnāš jau ir acīmredzama. Presē tiek pārrunāti tās cēloņi, dažādās attieksmes pret deklarāciju. Tiek attēloti iespējamie nākotnes sarežģījumi un problēmas, kuru tems – Neatkarības deklarācijas pieņemšana:

никто не говорит, что должно быть и будет хуже, но оно будет иным – определено. И сегодня надо еще привыкать к этой мысли, чтобы завтра не вытескивать в общество напряжение взрывной реакции.

чтобы два процесса – национального возрождения среди латышей и ответной реакции на это немалышей – не образовывали бы при взаимодействии грезучую смесь (СМ.4.05.90): от народа скрывают, что последствия такого шага затрагивают судьбы миллионов людей, могут быть для них непредсказуемо тяжелыми; будут страдать люди, судьбами которых так безответственно распорядились (СЛ.8.05.90).

Prese atspoguļo arī deklarācijas pieņemšanas uzjundītās negatīvās emocijas:

вызывает неоднозначную реакцию жителей республики: у кого радостную эйфорию, зачастую перекрывающую через край, у кого – тревогу и мрачные предчувствия: не придется ли затягивать поглотку и запасаться солью, спичками, крупой; лозунги свидетельствовали о той неподдельной тревоге и озабоченности, которую испытывают люди всех национальностей, проживающие в нашей республике, за безрассудные действия некоторых политиков, добравшихся до власти (СЛ.5.05.90); данный документ принимается при полном игнорировании мнения депутатов, представляющих интересы значительной части населения республики, которая однозначно высказалась в ходе выборов в Верховный Совет против подобного решения, означающего фиктивный выход Латвийской СР из состава СССР, что непосредственно затрагивает судьбы сотен тысяч людей (СМ.8.05.90).

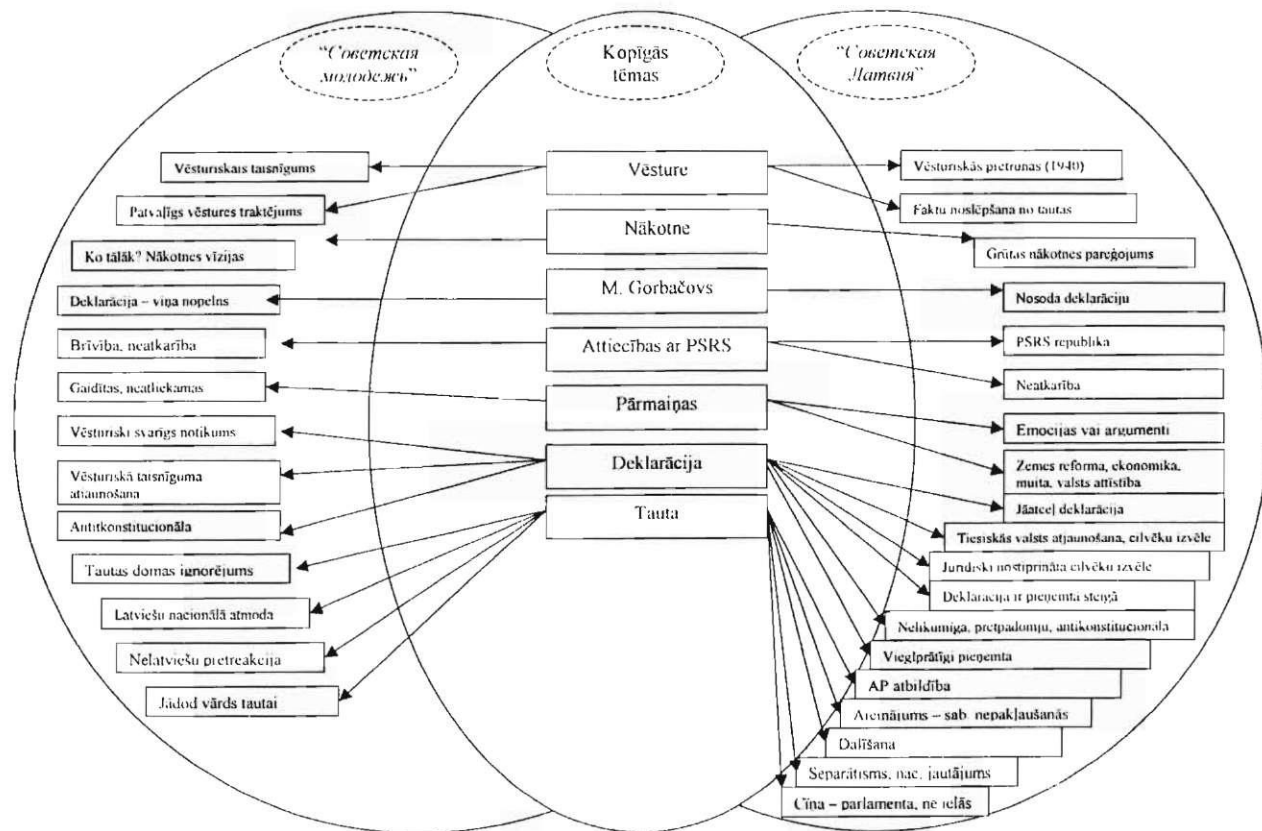
Diskursā parādās aicinājumi aktīvi rīkoties, lai nepieļautu Latvijas pastāvēšanu ārpus PSRS:

они призывают трудящихся республики начать кампанию гражданского неповиновения (94); мы обращаемся к воинам Вооруженных сил, граничных войск МВД СССР внести свой вклад в борьбу за Советскую власть в Латвии (СЛ.5.8.05.90);

Pieņemot deklarāciju par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu, dažādi tiek traktēti Latvijas iestāšanās PSRS fakts – saglabājas pēdējo 50 gadu oficiālā versija, tomēr sāk dominēt jaunais skaidrojums. *СМ* publicēti vairāki viedokļi, tiek apgalvots, ka deklarācija ir vēsturiskā taisnīguma atjaunošana, gan arī – ka patvaļīgs pastāvošo likumu pārkāpums. Faktiski *СЛ* pozīciju var dēvēt par vēstures faktu un sarežģīto problēmu (1939. un 1940. gada notikumu) un tā laika aktualitāšu (Augstākās padomes sesijas darba) slēpšanu no lasītājiem.

Nenoliedzami, pārmaiņu laikmetā nav iespējams prognozēt notikumu attīstību pēc iepriekš plānota scenārija. Gan *СЛ*, gan *СМ* akcentē, ka Neatkarības deklarācijas pieņemšana izmainīja daudz individuālos, kā arī kopīgos nākotnes plānus, rītdienu darīja neprognozējamu. Turklāt *СЛ* šīs situācijas apzīmējumam piešķir negatīvu intonāciju – "grūto laiku gaidas". Nākotnes iespēju/plānu diskurss parādās arī *СЛ* publicētajā A. Gorbunova runā, kurā tiek atzīts, ka pārmaiņas notiek un vēl turpināsies, kā arī apgalvots, ka tās neatņems cilvēkiem nākotni. A. Gorbunovs nosauca vairākus konkrētus pasākumus, kas notiks nākotnē – zemes reforma, patstāvīgas ekonomikas attīstība, muitas ieviešana u.tml. – un kas šķiet nereāli LPSR.

Analizējot šo notikumu, pētījumā pārmaiņas ir izdalāmās atsevišķā grupā. *СМ* pārmaiņas uztver un pasniedz kā gaidāmas, vēlamas un paredzamas un jau

deklarācijas sagatavošanas laikā tās tiek pasniegtas kā jau noticis (nenovēršams) fakts. *CJ* akcentē, ka deklarācijas pieņemšana balstījās uz emocijām, tās nepieciešamība netika argumentēta, kas būtu bijis lietderīgi.

Kopumā deklarācijas vērtējumi abos laikrakstos atšķiras visai maz, tas ir gan pozitīvs, gan negatīvs, tomēr ir atšķirības šo raksturojumu kvantitatīvajā proporcijā. *CM* deklarāciju dēvē par vēsturiski svarīgu notikumu, kā arī par vēsturiskā taisnīguma atjaunošanu, tomēr tajā paša laikā to nosauc par antikonstitucionālu. Arī *CJ* piekrīt, ka deklarācija ir tiesiskas valsts atdzimšanas pamats, kas balstīts uz cilvēku juridisku izvēli. Tomēr laikrakstā prevalē viedoklis, ka deklarācija uzskatāma par pretpadomju, antikonstitucionālu un nelikumīgu. Izstrādes un apspriešanas gaita tiek vērtēta kā sasteigta, bet pieņemšana – vieglprātīga.

Abi laikraksti pievērš uzmanību PSRS prezidenta M. Gorbačova attiecībām ar Latviju. *CM* publicē Augstākās padomes vēstuli M. Gorbačovam, taču neraksta par viņa reakciju uz to. Laikraksts uzsver M. Gorbačova lielo lomu pārmaiņu iespējamībā. *CJ* spilgtos toņos (interpretējot A. Rubika pieļāvumu) zīmē M. Gorbačova iespējamo negatīvo, nosodošo attieksmi pret Neatkarības deklarāciju.

Vienotības/šķelšanās diskurss spilgti atspoguļojas laikrakstos publicētajos materiālos par cilvēku attieksmi pret Neatkarības deklarāciju un aicinājumos tai nepakļauties. Šīs publikācijas izteiksmīgi ataino abu laikrakstu atšķirīgās pozīcijas integrācijas procesā.

CM parādās viedokļi, ka deklarācijas pieņemšana ir tautas gribas ignorēšana (nepieciešams to noskaidrot referendumā). Neatkarības deklarācija tiek vērtēta kā latviešu nācības atdzimšana un nelatviešu diskriminācija. Vienlaikus *CM* iestājās par cilvēku tiesībām izteikt savu viedokli, laikraksts ir publiskā arēna.

CM īpaši neiezīmējas Latvijas iedzīvotāju šķelšanās diskurss, pilnībā iztrūkst nacionālā konflikta. Pat Interfrontes pozīcijas izgaismojumu nepavada sakāpinātas nacionālās kaislības.

CJ publicētie raksti ir daudz kareivīgāki. Līdztekus viedoklim, ka visa atbildība par notiekošo gulstas nevis uz tautas pleciem, bet uz Augstāko padomi un ka cīņai vajadzētu notikt tikai parlamenta sienās, ļoti skaidri formulēts aicinājums uz pilsoņu nepakļaušanos. *CJ* bažijas par iedzīvotāju sašķelšanos un nacionālo separātismu.

CM Latvijas attiecības ar PSRS redz tikai kā brīvu un neatkarīgu valstu attiecības, savukārt *CJ* Latviju redz gan kā neatkarīgu valsti, gan kā suverēnu PSRS republiku.

Par virsrakstiem

Rakstu virsrakstos izvēlētie formulējumi pirmie piesaista lasītāju uzmanību. Virsrakstos izteikti dominē vienotība, jo, manuprāt, šajos formulējumos iekodētas cilvēku gaidas, cerība/mierinājums, ka viss būs labi.

Главная цель – консолидация. Ей разумной альтернативы нет (CM, 6.10.88); Вместе, только всем вместе (CJ, 11.10.88); Будем выигрывать

личных обид (СМ, 12.10.88); Интерфронт заявляет о готовности к сотрудничеству (28); К закону о языках на основе сотрудничества и консолидации (СМ, 6.05.89); Праздник, который теперь с нами (СМ, 21.11.89).

Publikāciju virsrakstu, kas klaji vēsta par šķelšanos vai konfliktu, ir daudz mazāk, tie arī nav tik spilgti un var tikt traktēti dažādi, piemēram:

Не могу согласиться до конца (СМ, 5.10.88); Интерфронт: на перекрестке читательских мнений (СМ, 6.01.89).

Virsrakstos šķelšanās diskurss spilgtāk atainojas tieši publikācijās par Neatkarības deklarācijas pieņemšanu:

Отстоим советскую власть!: Кто диктует условия? (СЛ, 5.05.90).

Daudzi virsraksti ir vērtējoša rakstura. *СЛ*, piemēram, šķelšanos virsrakstos ietver tikai pēdējā pētāmā notikuma, proti, Neatkarības deklarācijas atspoguļojumā, līdz tam dominēja vienotības diskurss.

Kopīgās tēmas

Vēstures tematika presē aizsākas ar Rakstnieku savienības paplašināto plēnumu un īpaši spilgti parādījās "Baltijas ceļa" atspoguļojumā. Caur dažādiem pagātnes notikumu atsegumiem veidojās tālaika aktuālais vienotības diskurss. Akcentēti tiek cilvēku upuri un zaudējumu radītā/atstātā sāpe, caur pagātnes traumu tiek konstruēta tagadne un nākotne.

Jāuzsver, ka gandrīz visu notikumu atspoguļojumu apvieno to norise PSRS *перестройки*, atklātības kursa un demokrātijas veidošanās laikmetā un to ietvarā. Vēstot par 18. novembra svinībām, tiek pieminēti vēstures personāži V. Ļeņins un J. Staļins, tie neitralizējot Latvijas vēstures norišu atrautību no PSRS vēstures notikumiem. Parādās apgalvojumi, ka jēdzieni "neatkarīga" un "padomju" ir sinonīmi, tādējādi 18. novembri iespējams iekļaut padomju svētku kopsummā.

Arī nākamais notikums – nacionālās simbolikas pieņemšana – akcentē notikumu virzību uz Latvijas suverenitāti. Nacionālie simboli kalpo kā nācijas apvienotāji. Pat caur šķietami neitrālu rakstu par ģerboņa izcelsmi tiek veidots vēstījums par vēsturi, kas nemitīgi atrodas publikāciju autoru uzmanības lokā. Piemēram, ozols ģerbonī simboliski vēsta par vīrišķību, cīņu un, protams, uzvaru pagātnē un nākotnē.

Neatkarības deklarācijas pieņemšanas diskurss no jauna aktualizē vairākas agrāk izskanējušās tēmas, tomēr abos laikrakstos būtiski atšķiras šī notikuma traktējums. Visiem tik dažādajiem rakstiem kopīga ir vēstures klātesamība šodienas notikumā. Piemēram, kā jau minēju, *СМ* deklarācijas pieņemšanu nosauc par vēsturiskā taisnīguma atjaunošanu, *СЛ* raksta par dažādajiem pagātnes traktējumiem.

Viena no sāpīgākajām tēmām abos laikrakstos ir Latvijas un tās iedzīvotāju nākotne. *СМ* savā nostājā pret nākotni paliek atvērta, tai tiek pielikta jautājumzīme. Bet *СЛ* akcentē, ka nākotne būs ļoti smaga. Iztirzājot Latvijas valstisko statusu, *СМ* Latviju

nākotnē redz brīvas un neatkarīgas republikas veidolā, bet *CI* pieļauj gan Latvijas neatkarību, gan esību PSRS sastāvā.

Atspoguļojot deklarācijas pieņemšanu, tiek daudz izmantots jēdziens "tauta", rakstīts par latviešu nacionālo atmodu, nelatviešu pretreakciju, par krievu viedokļa ignorēšanu un valstiskā statusa izlemšanas nepieciešamību referendumā. *CI* izskan atklāts aicinājums uz nacionālu nesamierināšanos, aicinājums uz cīņu, lai nepieļautu iedzīvotāju šķelšanos pēc nacionālā principa. Arī *CM* izskan viedoklis, ka deklarācija ir antikonstitucionāla. *CI* izsaka priekšlikumu deklarāciju vienkārši atcelt, jo tā ir antikonstitucionāla, pieņemta steigā un nepārdomāti, kaut gan vienlaikus izskan uzskats, ka deklarācija ir tiesiskas valsts atjaunošana.

Vienotības diskurss

Vienotības diskurss, iztirzājot visus pētījumā ietvertos notikumus, ir vērojams *katrā* no tiem un arī to atspoguļojumos krievvalodīgajā presē. Vienotība tiek aplūkota *perestroikas* demokratizācijas un atklātības procesu klātesamībā. Vienotība faktiski nozīmē konsolidāciju. Šis jēdziens tiek ļoti plaši lietots/politiski ekspluatēts, – tas izskan no Augstākās padomes tribīnes, tas figurē rakstu nosaukumos, to savās vēstulēs lieto lasītāji. Vienotības diskurss avīžu slejās, *neoliedzami*, ir daudz izteiktāks nekā šķelšanās diskurss. Sākotnēji tiek konstruēts stabilas, drošas sabiedrības, ko nav iespējams sašķelt/kas nevar šķelties, tēls. Tomēr Latvijai, virzoties uz suverenitāti, mainās arī vienotības diskurss. Vienotība vairs nav pašsaprotama, tā iegūst psiholoģisku aizsargfunkciju. Vienotība tiek pieminēta/nosaukta tur, kur tās reāli nav. Piemēram, Tautas frontes un Internacionālās frontes dibināšanas kongresos vienotības jēdzienu izmanto konceptuāli pretējas Latvijas nākotnes konturējumā. Pakāpeniski vienotības diskurss izplēnē, bet šķelšanās diskurss pastiprinās.

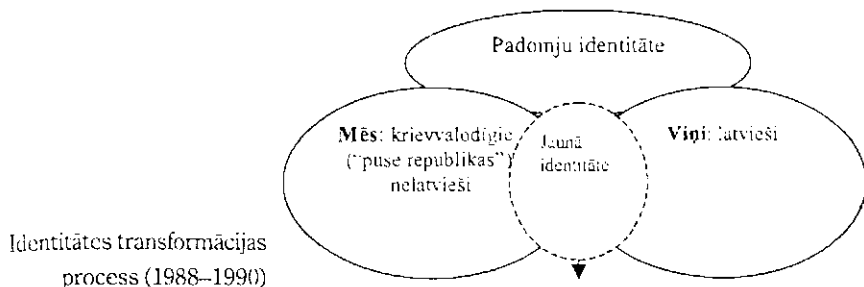
Šķelšanās diskurss

Sākotnēji šķelšanās diskurss ir pretreakcija Tautas frontes nostājai nacionālajā jautājumā, vēlāk tā ir bailu un neziņas reakcija uz krievvalodīgo sociālās grupas un Latvijas valstiskā statusa maiņu. Jo tuvāka ir Latvijas neatkarība, jo spēcīgāks kļūst šķelšanās diskurss. Turklāt šķelšanās diskurss automātiski no tagadnes pārplūst nākotnē, kas nesolās būt viegla un vienkārša, un perspektīvā gaidāma vēl izteiktāka šķelšanās. Īpaši spilgti šķelšanās diskurss iezīmējās, apspriežot valodas likuma funkcionēšanu cilvēku ikdienā un sadzīvē, tā kontekstā izgaismojās lielas iedzīvotāju daļas reālās problēmas, piemēram, ikdienas darbs, profesijas apguve, izglītība, jauktie darbkolektīvi, migrācija, demogrāfija, ekonomika u.c.

***

Publiskajā sfērā ilgus gadus dominējošais bija vienotības diskurss, kas ietvēra padomju tautas/cilvēka identitāti. Tai mainoties, veidojoties jaunām identitātēm, vienotības diskursam nācās piekāpties šķelšanās diskursa priekšā. Tālab šķelšanās

diskursa analīze dod dziļāku ieskatu tālaika transformācijas procesā. Šķelšanās diskurss līdz ar identitātes maiņas procesu ietver arī jaunas identitātes, kas nomaina padomju identitāti, konstruēšanu.

Presē bieži izmantoti jēdzieni “krievvalodīgie”, “nelatvieši”, “puse republikas” un “latvieši”; tie kalpo kā jaunās identitātes formēšanās instrumenti un vienlaikus šī procesa dalībnieki. Krievvalodīgo grupa neformējas pēc etniskuma principa, tajā ietilpstošie nav vienkārši krievi, baltkrievi, ukraiņi u.c., bet pretstars/opozīcija latviešiem, proti, nelatvieši. Krievvalodīgos vieno nevis nācija vai viens etnoss, bet gan nepiederšana latviešiem. Valodas likuma pieņemšanas diskursā krievu valodas lietotāji kļuva par valodas nomaiņas, tās statusa pazeminājuma objektu. Valodas likuma debašu laikā aizvien vairāk presē iesakņojas jēdziens “krievvalodīgie”. Arī apzīmējums “puse republikas” ietver jauno identitāti un veicina Latvijas iedzīvotāju šķelšanos. Šķelšanās nepieļauj alternatīvu – ir “viņi” un/*vs.* “mēs”. Trešās grupas nav. Turklāt šķelšanās pēc etniskā principa automātiski no krievvalodīgos vienotās grupas “mēs” izslēdz “viņus” – latviešus.

Diskursi un notikumi

Analizējot 80. gadu nogales notikumu diskursa tēmas, acīmredzama ir to savstarpējā saistība. Notikumi piedāvā, veido, akumulē tēmas tik ilgi, līdz tās pašas kļūst par notikumiem, piemēram, valodas jautājums un ar to saistītās norises.

Eksistē tēmas, kuras viena vai otra politiskā nometne izmanto par savu trumpi cīņā ar pretinieku. Piemēram, gan Tautas fronte, gan Internacionālā fronte savas darbības pareizības pamatojumam izmanto V. Ļeņina sacerējumos izteiktās domas; abas savos tālaika uzskatos pretējās organizācijas vienlīdz asi kritizē J. Staļina politisko darbību un viņa nostāju nacionālajā jautājumā.

Vienotības/šķelšanās diskurss tika radīts ne vien ar tekstu, bet arī fotogrāfiju palīdzību (īpaši spilgti tas redzams akcijas “Baltijas ceļš” piemērā). Bet tā saucamā virsnieku piketa Latvijas neatkarības deklarācijas pieņemšanas dienā fotogrāfijas (cilvēku pūlis, saukļi plakātos) demonstrē sabiedrības šķelšanos. Fotogrāfijas ir izteiksmīgākas par publicētajiem tekstiem.

Žanri

Visā pētītajā periodā abiem krievvalodīgajiem laikrakstiem raksturīgs robežas trūkums starp ziņu un komentāru. Tikai retos gadījumos ziņa tika piedāvāta kā fakts bez autoru komentāra. Gandrīz visi raksti ir autora attieksmes piesātināti, kas mūsdienās, ievērojot ziņu žanra specifiķu, nav profesionāli pieņemami. Klasificējot publikāciju izcelsmi, vērojams, ka pārsvarā tās ir runas, vēstules, lasītāju viedokļi un ļoti maz ir preses žurnālistu darbu. Abi izdevumi izmanto arī aģentūras *Latinform* materiālus. Absolūtais vairākums publikāciju tomēr ir publiskās runas, referāti un petīcijas.

CI un *CM* pozīcija

Pētījuma gaitā atklājās, ka pastāvēja būtiskas atšķirības starp publikāciju *CI* un *CM* saturu:

- *CM* piedāvā tam laikam progresīvāku skatījumu uz notikumiem, laikraksts pat steidzas notikumiem pa priekšu un piedalās to veidošanā un attīstībā;

- *CI* pamattaktika ir nevis nosodīšana, bet ignorēšana un klusēšana; ja notikums vēl nav bijis, labāk par to nerunāt;

- *CI* biežāk iztirzā notiekošo kā konfliktu, tajā ir vairāk aicinājumu uz cīņu, uz nesamierināšanos un konfrontāciju (pārsvarā šī nostādne tiek izteikta Komunistiskās partijas vārdā);

- *CM* aicinājumu uz konfrontāciju nav;

- *CM* vairāk raksta par piedalīšanos tālaika laikmetīgākās organizācijas Tautas frontes aktivitātēs, pasākumos u.c.;

- *CI* daudz atklātāk iezīmējas šķelšanās diskurss, visspilgtāk tas parādās Neatkarības deklarācijas pieņemšanas un ar to saistīto notikumu atspoguļojumā.

Pētot vienotības/šķelšanās diskursu laikposmā no 1988. gada jūnija līdz 1990. gada maijam, liela nozīme ir 10 gadu distancei, kas mūs šķir no tālaika notikumiem. Tekstu analīze bija veicama, tikai zinot to dienu notikumus, to laiku diskursus, ārpus kuriem teksts neeksistē.

80. un 90. gadu mijā aizvien noteiktāk izskan viedoklis, ka Latvijā pastāv divas kopienas. Šķelšanās procesi ir daudz dinamiskāki nekā integrācijas. Līdz pat šim brīdim tālaika iezīmētie diskursi, tikai citā izgaismojumā, ar citiem aktoriem, citiem dalībniekiem, bet tām pašām tēmām – pilsonība, valoda, izglītība –, saglabājuši savu aktualitāti. Piemēram, 80. gadu beigu un 90. gadu sākuma šķelšanās diskursi pēdējos gados no jauna asi uzplauksnīja izglītības reformas ieviešanas realizācijā mazākumtautību skolās un tās nepieļaušanā. Šī raksta uzdevums nav nākotnes prognozēšana, tomēr, domājams, ka aplūkotās vienotības un šķelšanās problēmas tik drīz savu aktualitāti nezaudēs.

Atsauces un piezīmes

- 1 Шубин А. *От «застоя» к реформам. СССР в 1979–1985 гг.* Москва: РОССИЭН, 2001. С. 134.
- 2 Laitin, David D. *Identity in Formation: the Russian-speaking Populations in the Near Abroad.* Ithaca and London: Cornell University Press, 1998. P. 85.
- 3 Jakobson, Valeria. Civic, political and ethno-cultural collective identities constructed in the Russian press of Estonia since 1947. In: Lauristin, Marju, Heidmets, Mati. *The Challenge of the Russian Minority Emerging Multicultural Democracy in Estonia.* Tartu: Tartu University Press, 2002. P. 175–184.
- 4 Сикевич З. *Социология и психология национальных отношений.* Санкт-Петербург: Издательство Михайлова В.А., 1999. С. 99.
- 5 Sk.: Martin-Barbero, J. Identities: traditions and new communities. *Media, Culture & Society.* 2002. 24: 621–641.
- 6 Lieven, Anatol. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence.* Yale: Yale University Press, 1997. P. 85.
- 7 Nahaylo, B. Nationalities. In: *Gorbachev and Perestroika.* New York: St. Martin's Press, 1990. P. 135.
- 8 Tismaneanu, Vladimir. *Fantasies of Salvation.* Princeton: Princeton University Press, 1998. P. 153–166.
- 9 Лацис Отто. *Тщательно спланированное самоубийство.* Москва: Московская Школа политических исследований, 2001. С. 52.
- 10 Шубин А. *От «застоя» к реформам. СССР в 1979–1985 гг.* С. 138, 143.
- 11 Laitin, David D. *Identity in Formation: the Russian-speaking Populations in the Near Abroad.* Ithaca and London: Cornell University Press. P. 85.
- 12 Иванс Л. *Войн по неваде.* Рига: Виеда, 1996. С. 33.
- 13 Volkovs, Vladislavs. *Krievi Latvijā.* Rīga: Latvijas ZA Filozofijas un socioloģijas institūts, 1996. 57. lpp.
- 14 Sk.: Арутюнян Ю., Дробижева Л., Сусоколов А. *Этносоциология.* Москва: Аспект-Пресс, 1999.
- 15 Šeit un turpmāk darbā lietots plaši apspriests un neviennozīmīgi uztvertais termins "krievvalodīgais/-ie". Jāatzīst, ka daudziem ukraiņiem, baltkrieviēm vienīgā saite ar etnisko dzimteni ilgā laikā ir bijusi piektā rinda pasē (nacionalitāte), kultūras līmeni viņi sevi asociē ar Krieviju, kaut gan viņu tautība nav krievi. Sk.: Laitin, David D. *Identity in Formation: the Russian-Speaking Populations in the Near Abroad.* P. 103.
- 16 Turpat. 85. lpp.
- 17 Apine, Ilga. Latvieši. Psiholoģiskā portretējuma mēģinājums. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.* 2002. 56: 29.
- 18 Сикевич З. *Социология и психология национальных отношений.* С. 53, 54.
- 19 Арутюнян Ю. (ред.) *Русские: этносоциологические очерки.* Москва: Наука, 1992. С. 25, 52, 100.
- 20 Laitin, David D. *Identity in Formation: the Russian-speaking Populations in the Near Abroad.* P. 74–87.
- 21 Cītētis pēc: Шубин А. В. *От «застоя» к реформам. СССР в 1979–1985 гг.* С. 143.
- 22 Laitin, David D. *Identity in Formation: the Russian-speaking Populations in the Near Abroad.* P. 74.
- 23 Apine, Ilga. *Politoloģija: Ievads etnopsiholoģijā.* Rīga: Zvaigzne ABC, 2002. 29.–32. lpp.
- 24 Wodak, Ruth, Meyer, Michael. *Methods of Critical Discourse Analysis.* London: SAGE, 2001. P. 59.
- 25 Eriķše, Ina, Skudra, Ojārs, Tjarve, Rolands. Development of the media in Latvia in the 1990s. In: Vihalemm, Peeter. *Baltic Media in Transition.* Tartu: Tartu University Press, 2002. P. 65.
- 26 Høyer, Svendik, Lauk, Epp, Vihalemm, Peter (ed.). *Towards a Civic Society: The Baltic Media's Long Road to Freedom. Perspectives on History, Ethnicity and Journalism.* Tartu: Nota Baltica, 1993. P. 232.
- 27 Blūzma, Valdis, Celle, Ojārs, Jundzis, Tālavš, Lebers, Dītrihs Andrejs, Levits, Egils, Zīle, Lubova. *Latvijas valsts atjaunošana 1986.–1993.* Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēstures" fonds, 1998. 251. lpp.
- 28 Волков В. Обзор русскоязычной прессы Латвии по проблемам межнациональных отношений за 1986–1992 годы. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.* 1993. 5: 13.

Solvita Denis

Unity/Separation:
Analysis of Latvia's Largest
Russian Language Newspapers
(1988–1990)

The historical discourse of the 1980s is still important in Latvia today, and it is a part of inter-ethnic relations. That was a time when the Soviet identity which had unified the people of the Soviet Union began to collapse very rapidly, and there were increasing gaps amongst the newly emerging identities of the day. The ethnic contradictions among the residents of the Latvian SSR had been suppressed for a long time by those who were in power, but now they developed into a very clear and very emotional dividing line – Latvians, non-Latvians. Two parallel worlds emerged, and they continue to co-exist in one country.

After 50 years as a republic of the Soviet Union, Latvia, like other republics in the Soviet empire, began to see the emergence of a national renaissance movement in the latter half of the 1980s. The spirit of “revolution” was felt throughout Eastern and Central Europe. Today there are many people who describe the latter half of the 1980s as a time when societies and individuals suffered a crisis of identity that was caused by changes in the world order, by technologies and by other factors.

The national awakening of Latvia at that time has come to be known as the Third Renaissance. When Mikhail Gorbachev was in power, the Soviet regime was weakened, and the elite from the titular nations of the Baltic republics found it possible to take a position in favour of national autonomy with the extensive support of the people. The Gorbachev principle of *perestroika* (restructuring) heavily influenced the area of national policy, and ethnic issues became an inviolable component of the political agenda.

In this article, the author has analysed the discourse in this area by considering the way in which the Russian language newspapers *Советская Латвия* (Soviet Latvia) and *Советская молодежь* (Soviet Youth) represented the key political and social events which took place in Latvia in 1988, 1989 and 1990. The goal of this study was to consider the transformation of the Soviet identity which took place, along with the emergence of a new, post-Soviet identity under the framework of the discourse of unity and separation.

The discourse of unity had dominated the public sphere of life for decades, it reflected the identity of the Soviet people and of Soviet individuals. When new identities began to emerge, the discourse of unity had to withdraw in the face of the discourse of separation. The discourse of separation was initially a reaction to the positions with the Latvian Popular Front took on ethnic

and national issues. Later it represented a reaction of fear and confusion to the changes which occurred in the status of the Russian speaking social group and in the context of the statehood of Latvia. The closer independence came, the stronger was the discourse of separation. What's more, the discourse of separation automatically moves from the present to the future, a future which does not appear to be easy or simple. Even more distinct separation can be expected in the future. The discourse of separation was marked out most specifically when newspapers began to write about the way in which the Latvian language law was affecting people in their everyday lives. The real problems of many people were brought to light – everyday work, training for a profession, education, mixed collectives at companies, migration, demographics, the economy, etc. The separation did not permit any alternative, it was us and (against) them. There was no third group. The separation on the basis of the ethnic principle, moreover, automatically excluded “them” (the Latvians) from the “us” that were the unified group of Russian speakers.

The author found significant differences in the content of Soviet Latvia and Soviet Youth:

- Soviet Youth offered what was a more progressive review of events, the newspaper sometimes took part in the organisation and development of events;

- Soviet Latvia took the basic approach of ignoring events instead of denouncing them – if something had not yet happened, then it was better not to talk about it at all;

- Soviet Latvia was more likely to describe events as a conflict, it more often called people to fight, to oppose and to confront (these suggestions were usually made in the name of the Communist Party);

- Soviet Youth did not call on people to engage in confrontation;

- Soviet Youth wrote more about participation in the contemporary organisations of the day – the Latvian Popular Front and its activities, for instance;

- Soviet Latvia had content which much more clearly illustrated the discourse of separation, this was true most distinctly when the newspaper wrote about Latvia's declaration of sovereignty and the events that surrounded it.

In the late 1980s and early 1990s, it was increasingly suggested that there were two separate communities in Latvia. Processes of separation are much more dynamic than processes of integration.

Keywords: National identity, Soviet identity, Latvians, Russians, Russian speakers, national awakening, Latvian People's Front, International Working People's Front of Latvia, the “Baltic Way”, the language law, November 18, the declaration of sovereignty, *Советская Латвия* (Soviet Latvia) and *Советская молодежь* (Soviet Youth).

Vita Zelče

Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads

Rakstā, analizējot laikraksta "Literatūra un Māksla" materiālus, iztirzāta vēstures diskursa maiņa 1988. gadā. Togad Padomju Savienība uzsāktais *perestroikas* (pārkārtošanās) kurss iezīmēja jaunu posmu – *glasnostj* (atklātība), kuras ietvaros tika uzsākta dominējošā padomju vēstures diskursa daļēja dekonstrukcija un jaunu nozīmju radīšana.

1988. gada vasarā Latvijas vēstures skaidrojumos pakāpeniski ienāca jēdziena "okupācija" lietojums, apzīmējot Latvijas iekļaušanu PSRS 1940. gadā. Tas piešķīra nelegitimitātes jēgu Latvijas PSR pastāvēšanai.

Atslēgvārdi: perestroika, atklātība, vēstures diskurss, Latvijas okupācija.

*Cik drosmīgs laiks!
Kāds atklātums!
Un varonis sev šķietas
ikkatrs, kurš var izstāstīt,
kā sastingumā cieta.*

Lija Brīdaka.

Literatūra un Māksla. 1988. 9. sept.

20. gadsimta Latvijas vēstures diskursa iezīme ir politisko varu dalība, pat daļējs vai absolūts diktāts tā veidošanā. Gadsimta laikā tika izdzīvotas vairākas politisko režīmu nomaiņas, kā arī vairākas būtiskas pamatvērtību svārstības vienas iekārtas ietvaros. Katra no varām savas leģitimitātes pamatojumam radīja jaunu vēstures vēstījuma redakciju un simbolisko vidi. Varas un sociālās pārmaiņas, to iznākumi, valdošās ideoloģijas piedāvāja/uzspieda vēstures/pagātnes stāstu matricas, kurās iegūlās, kurām tika atlasīti un piemēroti tie vai citi fakti, skaidrojumi un interpretācijas. Zināšanas par vēsturi, kuras apgūst un lieto, ja ne visi, tad ļoti daudzi valsts kopienas locekļi, kļūst par tās kolektīvo pieredzi, vērtību.

Sociologs Entonijus Gidenss (*Giddens*) atzīst, ka cilvēku sabiedrības refleksīvā daba noteic, ka "zināšanas par to, kas notiek "vēsturē", kļūst ne tikai par "vēstures" neatme-

mamu sastāvdaļu, bet arī par tās pārveides līdzekli".¹ Latvijas vēstures metanaratīvu vairākkārtējā konstruēšana, to noliegšana un atkal jaunu vai atjaunotu stāstu radīšana 20. gadsimta ietvaros pārlicina par pagātnes stāstu jēgpilnumu politisko, sociālo un ideoloģisko transformāciju kontekstā.

Mēs esam/dzīvojam/eksistējam/utt. vēsturiskajā un kultūras kontekstā. Mūsu uzskati un zināšanas par pasauli ir vēsturiski veidojušās sociālās mijiedarbības rezultātā, un tās mainās, kļūst citādākas laika gaitā. Diskurss ir sociālās darbības forma, kas piedalās sociālās pasaules (ieskaitot arī zināšanas, identitātes un sociālās attiecības) radīšanā un tādējādi arī noteiktās sociālās sistēmas uzturēšanā.² Mišels Fuko (*Foucault*) raksta, ka diskurss nav ideāla bezlaika forma, tam ir arī sava vēsture; "tas ir vēsturisks no sākuma līdz beigām, – tas ir vēstures fragments, vienība un pārtraukums pašā vēsturē".³

Normans Fērlo (*Fairclough*), analizējot diskursus kā sociālās prakses, uzskata, ka tie ir vairāk vai mazāk ideoloģiski. Ideoloģija plašākā izpratnē ir nozīmes, kas kalpo varai, uzskata Džons Tomsons (*Thomson*).⁴ Vēl precīzāk, tā ir noteiktu nozīmju konstrukcijas, kas darbojas, lai radītu, atražotu un pārveidotu varas attiecības. Cilvēki var atrasties dažādu un konkurējošu ideoloģiju ietvaros, kas var radīt nedrošības sajūtu. Savukārt tā iespēj atmodināt no ideoloģiskajām ietekmēm. Diskursīvās pārmaiņas notiek, diskursīvos elementus formulējot jaunus veidos.⁵

Raksta nolūks ir izsekot Latvijas vēstures diskursa maiņai/-ām 1988. gadā, analizējot laikraksta "Literatūra un Māksla" (tikai!) materiālus, tā norobežojot iztirzājamo tekstu kopumu. Pētījuma tēmu un hronoloģiju nosaka notikušā vienreizējais raksturs, vēlēšanās izsekot padomju vēstures diskursa transformācijai, jaunu ideoloģisko nozīmju rašanās procesam.

Vēsture *perestroikas* redakcijā

20. gs. 80. gadu otrajā pusē Padomju Savienības Komunistiskās partijas vadības reformatoriskais spārns uzsāka PSRS *perestroikas* (pārkārtošanās) kursu, kura pamatuzdevums bija valsts saimnieciskās, ideoloģiskās dzīves, kā arī valsts pārvaldes reforma sociālisma ietvaros. Valsts pirmā persona – PSKP ģenerāļsekretārs Mihails Gorbačovs savās publiskajās runās sistemātiski sāka norādīt trūkumus, neizdarības, nepadarīto, nelikumīgo ekonomikā, pārvaldē, ideoloģiskajā darbā. Tas bija *glasnostj* (atklātības) mēģinājums, kam vajadzēja iedarbināt iepriekšējās desmitgadēs iedibināto varas un sabiedrības attiecību normas mainīšanās procesu.⁶ Augstākās varas esība, medijos vērojamā tās darbošanās un radītie teksti bija tāli, sveši un eksistējoši paši par sevi; tie cilvēkiem bija neticami, ar viņu ikdienu un vajadzībām nesaistīti. Liela, lielākā daļa mediju tekstu valsts varas interesēs un diktāta ietvaros konstruēja ārpusrealitāti, kurai ar ikdienas realitāti bija fragmentāra saskarsme.

Varai un sabiedrībai stagnācijas gados bija izstrādājies specifisks mierīgas līdzspastāvēšanas un sadarbības mehānisms, kas kodējās attiecībā: *mēs–viņi*. Tā realizējās it visur, saskaroties valstij un privātajai sfērai, varai un cilvēkam: savstarpējās

attiecībās, nolīgumos, pretišķībās vai vēl konkrētāk – runas un darbības dubultstandartos, viltojumos, imitācijās, rituālu lomu atstrādātā izpildē, publiskās un privātās sfēras dzīves darbības un attieksmju pretējībā u.tml.⁷ Spāņu žurnālists Rafaels Poks de Felio, daloties savos *perestroikas* vērojumos, atzīst, ka Gorbačova pieprasītais pārkārtošanās laika "īstais sociālisms" 20. gs. 60. gados vēl būtu varējis balstīties uz vērā ņemamu sociālo bāzi, savukārt 80. gados tā jau bija zudusi. Padomju Savienībā vienkāršo ļaužu un birokrātijas atbalsts režīnam nebija "sociālistisks", bet tradīcija. Cilvēki nebija akceptējuši varas "sociālismu", bet palika uzticīgi savām personiskajām atmiņām un pieredzei, kas iegūta valsts industrializācijas, pēc tam kara gados, kā arī lepnumam par vareno lielvalsti ar tās specifisko politisko kultūru. Šī dažādo notikumu virkne un izjūtas, emocijas padomju cilvēkam bija viņu "īstais sociālisms". Poks de Felio norāda, ka Gorbačovs lielā mērā centās sagraut tieši šo "īsto sociālismu". Iai iedibinātu "sociālismu ar cilvēcisku seju", kura jēgu padomju cilvēku vairākumus izprata slikti.⁸

M. Gorbačova uzsāktā *perestroika* pieprasīja ierastās kārtības pakāpenisku laušanu, atsacīšanos no dubultības principa, kā arī varas un cilvēku dialogu, interešu un darbības kopīgumu. *Perestroikai* bija jāatrasa, jāiesaista cilvēks valsts varenības atjaunināšanā. Gorbačova komanda to bija iecerējusi realizēt ar atklātuma un sociālistiskā demokrātisma paplašināšanas politiku. 1986. gadā PSKP 27. kongresā tika definēts, ka atklātums ir partijas "politisks jautājums", tā "ir ķīla desmitiem miljonu strādnieku, kolhoznieku un inteliģentu valstiskai, atbildības apziņas cauraustai attieksmei pret darbu, mūsu kadru psiholoģiskās pārkārtošanās izejas punkts",⁹ "vārdu un darbu, tiesību un pienākumu saskaņa".¹⁰ Atklātībai bija jāveic sociālā modinātājpulksteņa funkcija.

Kaut arī no PSKP 27. kongresa tribīnes izskanējušais teksts savā saturā un formā bija pārlicieciņš un emocionāls, M. Gorbačovam un viņa komandai tiešais dialogs ar sabiedrību neraisījās. Un nevarēja raisīties, jo tas faktiski pat nebija iespējams, – varas un sabiedrības ilgais un dziļais atsvešinājums liedza darboties savstarpējās sarunas un sapratnes kodiem. PSRS varas virsotne PSKP Centrālās komitejas 1987. gada janvāra plēnumā vidutāja lomā aicināja radošo inteliģenci, kurai bija (salīdzinājumā ar varas nomenklatūras pārstāvjiem) augsta autoritāte sabiedrībā. Tā bija vienīgā sociālā grupa, kas tika uzklausīta un nereti labi sadzirdēta. Radošās inteliģences darbos, vārdos, pilsoniskajā stājā, pat vizuālajā veidolā cilvēki meklēja varas kritiku, opozicionārismu, intelektuālos un morālos orientierus, ētiskas vērtības, savas dzīves sajūtas formulējumu. Turklāt varas un radošās inteliģences attiecības veidoja noteikts sadzīvošanas/sadarbības princips. Tai tika nodrošināts materiālais atbalsts, pat privilēģijas, oficiālie pagodinājumi, pretī saņemot radošās inteliģences lojalitāti un piekrišanu darboties varai vēlāmās robežās un arī tās interesēs. Radošā inteliģence vislabāk spēja veikt (un tradicionālā veica) varas ideoloģisko nostādņu retranslatora funkciju.

1987. gada janvāra uzrunā M. Gorbačovs, kopā sajaucot tābrīža patieso un vēlamo realitāti,¹¹ pārmeta radošajām savienībām un medijiem principialitātes, prasīguma, kritikas un paškritikas trūkumu, aicināja atraisīt masu jaunradi un iedibināt demokrātiju. Tā brīža aktuālais lozungs: "Vairāk gaismas!"¹²

Atklātības realitātes, taustāmības demonstrējumam noderēja PSRS vēstures revīzija. 1987. gadā sākās tās pirmais posms – staļinisma laikmeta atsegums un jauna diskursa veidošana. Proti, staļinismam tika piešķirta klaji negatīva nozīme, proti, tas bija PSRS vēstures posms, kad notika atkāpšanās no ļeņinskajām normām. Savukārt *perestroika* attiecībā pret vēsturi tika definēta kā ļeņinisko normu restaurācija. Vissavienības arēnā vēstures interpretācijas pavērsienu masu auditorijai piedāvāja Tengiza Abuladzes filmas “Grēksūdze” izlaidšana uz ekrāna 1986. gadā un Anatolija Ribakova romāna “Arbata bērni” (uzrakstīts 1966. gadā) publikācija 1987. gadā, kā arī Staļina periodam veltītu analītisku rakstu un atmiņu iespaidumi presē.¹³

Vara valsts revidējamās vēstures koncepciju visnotaļ skaidri izklāstīja Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 70. gadadienai veltītajā PSKP Centrālās komitejas un PSRS Augstākās padomes un KPFSR Augstākās padomes kopīgajā svinīgajā sēdē Kremļa Kongresu pilī 1987. gada 2. novembrī. Tad M. Gorbačovs īpaši akcentēja varas pieprasījumu nemainīt PSRS vēstures pamatnostādnes – “oktobris patiešām bija cilvēces “zvaigžņu stunda”, tās gaišā rītausma” un ka “mums ir viena vēsture, tā ir neatgriezeniska”.¹⁴ Runājot par vēstures revīzijas jēgu, viņš norādīja:

Visbeidzot, mums nepieciešams patiesīgi novērtēt .. mūsu vēstures periodus tieši tagad, kad izvēršusies pārkārtošanās, – tas vajadzīgs nevis tālab, lai nokārtotu politiskos rēķinus vai, kā mēdz teikt, sāpinātu sirdi, bet gan tālab, lai pienācīgi novērtētu visu heroisko, kas bijis pagātnē, un gūtu mācību no kļūdām un trūkumiem.¹⁵

M. Gorbačova PSRS vēstures vēstījumā tika uzteikts Ļeņina posms, tam pretstatījumā nosodīts Staļina vadības stils, “rupjās politiskās kļūdas”, personības kults, atkāpšanās no sociālisma pamatprincipiem.

M. Gorbačovs, runājot par Molotova–Ribentropa 1939. gada 23. augusta paktu, norādīja, ka Rietumi te “patiesību jauc ar puspatiesību” un “ķeras pie jebkuriem meliem, lai Padomju Savienībai uzveltu vainu par Otro pasaules karu, uz kuru esot pavēris ceļu Ribentropa un Molotova neuzbrukšanas pakts”.¹⁶ M. Gorbačovs uzteica PSKP 20. kongresu, piesardzīgi nosodīja L. Brežņeva dzīves un darbības pēdējos gadus un definēja tā brīža un vēstures kopsakarību: “Pārkārtošanās ideja balstās uz mūsu 70 gadus ilgo vēsturi.”¹⁷

Par valsts un komunistiskās partijas vēsturi vēlreiz tika runāts PSKP Centrālās komitejas 1988. gada februāra plēnumā, kura pamattēma bija “atjaunotnes ideoloģija”. M. Gorbačovs skaidroja:

Jautājums ir tāds, ka jāuzraksta patiesīga un pilnīga vēsture, kas būtu tautas dzīves un cīņas vēsture. Tas ir galvenais vēstures pētījumu marksistiski ļeņiniskās metodoloģijas jautājums. Balstoties uz to, skaidri jāparāda, kā dzīvoja, kā strādāja, kam ticēja miljoniem cilvēku, kā savienojās uzvaras un neveiksmes, atklājumi un kļūdas, gaišais un traģiskais, masu revolucionārais entuziasms un socialistiskās likumības pārkāpumi, bet citkārt arī noziegumi.¹⁸

PSKP ģenerālsēkretārs turpināja skaidrot tolaik pieļaujamo vēstures interpretāciju lauku:

Marxistiski leņiniskā pieeja sabiedrības vēstures analīzei prasa neatlaidīgu, saspringtu un kritisku domas darbu. Tas prasa laiku, talantu un atbildību. Var saprast sabiedrības nepacietību, vēlēšanos drīzāk ieskatīties aizvērtajās mūsu pagātnes lappusēs. Un tomēr ar to nevar attaisnot pārsteidzīgus izteikumus, jebkādu steigu vērtējumos, kas var novest vienīgi pie virspusējiem secinājumiem, kuri neatspoguļo visu notikušo procesu sarežģītību. Nav pieļaujams, lai plašas sabiedrības aprindas patiesi zinātnisku pētījumu vietā saņemtu konjunktūras rosinātus fabricējumus, kas drīzāk aizēno, nevis izgaismo patiesību. Mums no tā jātiek valā. [...] Jāatskir sociālisma būtiskās izpausmes no tā deformācijām, tas, ko nosaka objektīvie iemesli, no tā, ko radījuši subjektīvie faktori.¹⁹

Vēstures izziņāšana tika izsludināta par pārkārtošanās sastāvdaļu. Valsts un partijas vadība mudināja masu informācijas līdzekļus, radošos cilvēkus (bez kuriem "nekāda gaita uz priekšu nav iespējama"), propagandistus darboties, "lai radītu jaunu atmosfēru, lai atraisītu cilvēku prātus".²⁰

PSRS vēsture kļuva par mediju dienaskārtības sastāvdaļu, turklāt nozīmīgu. Agrākā padomju vēstures naratīva dekonstrukcija kļuva par atklātības mēraukli. 1988. gadā, atklātībai plešoties plašumā, šie procesi ieguva milzu spēku. Jau minētais spāņu žurnālists R. Poks de Felio notiekošo nosauc par sava veida "kultūras revolūciju". Viņš raksta:

Šovīnistiskās padomju augstprātības ar tās neapstrīdamo novecojošo lepnumu par valsts industriālo triumfu un pastāvīgo lielšanos ar militārajem, airokosmiskajiem un kultūras panākumiem vietā nāca ne mazāk aizdomīgais vispārnacionālais sabiedriskais mazohisms, kas noliedza vakardienas elkus. Viss, kas vakar bija "labākais" un "pats lielākais", šodien kļuva par "pašu sliktāko" un pārejošu.²¹

Tādā veidā *glasnostj* kursam, kura sākotnējais uzdevums bija padomju sistēmai piešķirt dzīvotspējīgumu, faktiski bija otrāds efekts, uzskata vēsturnieks Martins Malia (*Malia*). Atklātība sakompromitēja mītus, kas bija padomju sistēmas pamatā. Tai tika izvirzīts ierobežots uzdevums – aizpildīt Staļina laikmeta vēstures "balto plankumus", bet atklātība pārvērtās par atklājumu lavīnu, kas ne tikai izgaisināja mītus par Staļina un Brežņeva periodiem, bet arī diskreditēja padomju varas pamatus – Marksa ekonomiskās teorijas un Leņina darbību. M. Malia uzsvē, ka divu gadu laikā *glasnostj* iznīcināja septiņdesmit gadu ideoloģisko darbu. Katrs jauns pagātnes noziegumu vai tālaika katastrofu atmaskojums nevis mudināja cilvēkus darbam *perestroikas* mērķa labā, bet gan radīja vilšanos padomju kārtības svētumā. Legitimitātes zaudējums bija izšķirošais padomju sistēmas bojāejā, jo tās sirreālistiskās struktūras nespēja izdzīvot, ja patiesība netika slēpta.²² Arī vēsturnieks un Gorbačova laika vadošais ideologs Jurijs Afanasjevs atzīst, ka oficiālā komunistiskā doktrīna nedaudzu dienu laikā miljonu cilvēku acīs kļuva par utopiju un meliem.²³ Sociologs Levs Gudkovs atzīmē, ka padomju režīma vēstures atmaskojuma rezultātā 1991. gadā vairāk nekā puse iedzīvotāju uzskatīja: padomju pagātne viņiem ir atnesusi tikai nabadzību, ciešanas, masu teroru. Masu apziņai, paliekot bez pagātnes interpretēšanas līdzekļiem, piemita zems kolektīvais pašnovērtējums, kolektīvā dezorientācija un mazohisms.

aizvairojums.²⁴ Tādējādi, rezumē M. Malia, ideoloģijas radītais režīms sāka iet bojā, tikko izgaisa ideoloģija.²⁵ Tas nozīmēja arī vecā, padomju varas noteiktajā matricā radītā PSRS vēstures stāsta sairumu un jaunas diskursīvās prakses.

Latvija un “jaunā atmosfēra”

PSRS nacionālo malienu iedzīvotāji augstākās varas vēstījumu uztvēra ar ziņkāri, bet tajā pašā atsvešinājuma *mēs–viņi* rakursā, uzskatot, ka jaunās šalkas skar tikai koku galotnes, ne visu mežu. Turklāt PSKP vadības prasību radīt “jauno atmosfēru” aizņēna sadzīves problēmas (ikdienu aizvien vairāk cauraudošais deficīts), rūpes par reģionu ekoloģisko apdraudējumu, kā arī publisko sarunu sākums par starpnacionālo attiecību problēmām.²⁶ PSKP labās nākotnes apsolījuma vēstījumu tālaika sociālajā un politiskajā diskursā vienādojās fantasmagorijām. Rakstniecības Regīnas Ezeras literārajā piezīmīkalendārā lasāms:

Perestroika ir kā spunde visām mucām, kā bezizmēra zeķe, derīga jebkurai kājai, kā ieveramā gumija, izstiepjama vajadzīgajā garumā, vai kā tukša tara, kur ieliet vēlamo saturu (ja vien šķidrums ir pietiekoši šķidr, lai iekļūtu pa šauru kakliņu!).²⁷

Tomēr tieši runāšana par vēsturi daudziem bija vienīgā jūtamā *perestroikas* ikdienas realitāte. 1987. gadā un arī vēl 1988. gada pirmajos mēnešos Latvijas radošā inteliģence, žurnālisti un vēsturnieki PSRS jaunās vēstures konstruēšanā nolūkojās nogaidoši, reizēm pasūrojoties, ka centrālajā presē parādās interesantas publikācijas (kuras gan tiek pārpublicētas arī Latvijas presē),²⁸ bet pie mums nekas tamlīdzīgs netop. Nenoliedzami, Latvijā interese par Padomju Savienības vēstures “baltajiem plankumiem” bija liela. Dzīvojot padomju ideoloģiskajā un kultūras telpā, skolās mācoties PSRS vēsturi un kārtojot šajā priekšmetā eksāmenu, faktiski ikviens bija ieguvis kaut nelielas zināšanas par padomju zemes pagātņi un apguvis padomju vēstures notikumu, personību, atslēģcītātu, lozungu lietojumu. Pārbīdes PSRS vēstures stāstos un skaidrojumos ļāva pielāgot jaunajai matricai arī Latvijas vēsturi, sāka iezīmēt jaunas tēmas, nozīmju piešķiršanas un sarauzīt pozitīvo aktoru pārtapšanu negatīvajos un otrādi.

Par “Literatūru un Mākslu” un radošo inteliģenci

Latvijas 20. gs. 80. gadu kultūrtelpā nedēļas laikrakstam “Literatūra un Māksla” bija īpaša vieta. Tā bija latviešu inteliģences avīze; oficiāli – “Latvijas PSR rakstnieku, komponistu, mākslinieku, arhitektu, kinematogrāfistu un teātra darbinieku savienības laikraksts”. Proti, savas laiktelpas kontekstā masu medijs ar īpašas ticamības, godīguma un morāles apsolījumu. 1988. gadā “Literatūra un Māksla” iznāca 92 000 eksemplāru. 1989. gadā sākumā – 108 500 (salīdzinājumam – 1947. gadā – 6000, 1960. gadā – 13 100. 1970. gadā – 48 500, 1980. gadā – 72 000). Laikraksta galvenais redaktors

kopš 1987. gada bija dzejnieks Māris Čaklais. Redkolēģijas sastāva sarakstā lasāmi daudzu tautā mīlētu un cienītu kultūras darbinieku vārdi – Imants Auziņš, Miervaldis Birze, Leons Briedis, Pauls Dambis, Lilija Dzene, Džemma Skulme, Jānis Stradiņš, Ādolfs Šapiro, Maija Tabaka, Viesturs Vecgrāvis, Pēteris Zeile, Ingrīda Zemzare u.c.

Laikraksts “Literatūra un Māksla” tika izveidots 1945. gadā, un tā uzdevums bija (no)formēt padomju inteligenci, tās darbības ietvaru, organizēt kultūras dzīvi, iekļaut to ideoloģiski pareiza tekstā formātā, mācīt pareizo padomju kultūras radīšanu un patēriņu. Laika gaitā, transformējoties režīmam, mainījās arī latviešu padomju radošās inteligences avīze, lai gan visu laiku tā veica Latvijas kultūras atspoguļotājas un vērtētājas funkciju un kultūrizglītošanas darbu. Tāpat laika gaitā mainījās Latvijas padomju radošā inteligence. 20. gs. 40. gados tā izveidojās šauras VK(b)P un LK(b)P (vēlāk PSKP un LKP) CK norādījumu ietvaros darbojošās grupas, kas baudīja sociālās un materiālās privilēģijas, formātā. Turpmākajās desmitgadēs radošā inteligence skaitliski ievērojami paplašinājās un lielākā vai mazākā mērā zaudēja savu homogēnu ideoloģisko iedabu, lai gan vienmēr tās darbība tika (sa)skaņota ar varas interesēm, kontrolēta un uzraudzīta. Radošo cilvēku opozicionārisms tika sodīts, kalpošana – labi atalgota. Vēl 1986. gadā Rakstnieku savienības kongresā LKP CK sekretārs Anatolijs Gorbunovs, novēlot rakstniekiem radošās veiksmes, sacīja:

Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja visnotaļ atbalsta un atbalstīs radošās inteligences meklējumus sarežģīto, nereti pretrunīgo dzīves procesu izpētē un mākslinieciskā apzināšanā, prasību pēc neizskaistinātas dzīves patiesības daiļdarbā. Taču vienlīdz konsekventi un principiāli arī vērtēsim autora pozīcijas šķirisko, idejisko, filozofisko un estētisko skaidrību.³⁵

Latvijas radošo savienību laikraksts “Literatūra un Māksla” 80. gados iznāca piektdienās. Pieprasījums pēc šā laikraksta Gorbačova atklātības laikmetā bija liels, pie preses kioskiem stāvēja rindas, un ap pulksten astoņiem tas jau bija izpirkts.

1988. gada sākumā “Literatūras un Māksla” bija ievirzījusies *perestroikas* gultnē,³⁶ laikraksts runāja par sava laika nozīmīgumu, vienreizību, ekonomiskajām un ekoloģiskajām problēmām, kultūrvēsturiskā mantojuma saglabāšanu, apgūšanu un popularizēšanu (piemēram, Andreja Pumpura “Lāčplēša” simtgades svinības, Melngalvju nama atjaunošanas aktualizēšana³⁷), sniedza informāciju par rietumu un latviešu emigrācijas kultūrmorisēm, aizrautīgi citēja M. Gorbačovu, tirāžēja PSKP piedāvātos *perestroikas* saukļus, nodarbojās ar paškritiku. Tika minēti arī vēstures “baltie plankumi”, publicēti Mihaila Šatrova lugu fragmenti un cerēts, ka “jaunais PSKP vēstures apcerējums, ko sagatavos speciāla PSKP CK komisija”, sniegs atbildes uz sarežģītajiem vēstures jautājumiem.³⁸ Svarīgumu iemantoja jaunu padomju vēstures elku plejādes radīšana no stalinisma represijās nogalināto veco ļeņiniešu pārstāvjiem.

1988. gada marts

Latvijas radošās inteligence savu apņemšanos piedalīties sarunā par vēsturi kā tās veidošanas dalībniekiem formulēja 1988. gada 3. marta Rakstnieku savienības valdes sekretariāta un Publicistikas padomes sēdē, kuras darba kārtībā bija “Tautas

tragika personības kulta apstākļos un rakstnieka pozīcija šodien".³⁴ Sēdes uzdevums bija iezīmēt "radošās organizācijas mērķus un iespējas gan personības kulta seku pārvarēšanā, gan mūsdienīgas attieksmes veidošanā pret personības kulta traģēdijas pretrunīgo procesu novērtējumu".³⁵ Tobrīd, veicot Latvijas oficiālās vēstures revīziju, par svarīgāko tika atzīts:

- latviešu tautas traģiskās vēstures lappuses – 1941. un 1949. gada deportācijas un staļiniskās represijas pret 30. gados PSRS dzīvojošajiem latviešiem;
- zināšanas par Staļina personības kulta upuriem, viņu reģistrs (kultūras darbinieki – Alvijs Ceplis, Linards Laicens, Konrāds Jokums, Pēteris Ķikuts, Haralds Krūniņš, Gustavs Klucis, Aleksandrs Drēviņš, Marija Leiko, Ādolfs Vanadziņš, Roberts Bauze, Roberts Bancāns, partijas un valsts darbinieki – Roberts Eihe, Jānis Rudzutaks, Vilhelms Knoriņš, Jēkabs Alksnis, brāļi Mežlauki, Ivars Smilga, Jēkabs Peterss, Mārtiņš Sudrabs-Lācis, Eduards Bērziņš, Jānis Lencmanis, Jūlijs Daniševskis, Roberts Eidemanis);
- attieksmes pret personības kultu maiņa (tas maskēti turpinājās tautsaimniecībā un ideoloģijā);
- "varoņu atdošana" (jāatzīmē Jukuma Vācieša, Linarda Laicēna, Kārļa Zāles jubilejas);
- rakstīšana par 130. korpusa kaujām, 1939., 1940., 1941. gadu, Otro pasaules karu, deportācijām, patvaļām, "kas nodarījušas tik daudz posta sociālismam";
- Latvijas PSR Ministru padomes komisijas, kas izvērtētu represēto likteņus un sniegtu morālu gandarījumu, izveidošana, represēto piemiņas grāmatas izdošana;
- pēckara sarežģītās situācijas ("vienā pusē – mežs, otrā pusē – valsts vara") analīze no morālā viedokļa;
- Pētera I lomas Latvijas vēsturē novērtēšana;
- LKP CK 1959. gada plēnuma novērtēšana;
- cilvēku atmiņu vākšana un izdošana.³⁶

Latvijas inteliģence iesaistījās varas piedāvātajā *perestroikas* aktivitāšu mehānismā un sāka veidot atklātības diskursu, iezīmējot Latvijas padoniju vēstures naratīva revīziju un papildināšanu ar "balto plankumu" atsegumu. Latvijas PSR Rakstnieku savienības valdes priekšsēdētājs Jānis Peters tolaik definēja radošās inteliģences uzdevumu:

Ja sabiedrība atzīs radošo inteliģenci par diagnostikiem un dziedniekiem, tad sabiedrībai jābūt arī virišķībai ārstēties. Un tas jau nozīmē uzlēpusit visrūgtākās patiesības un ņemt pretī visnepatīkamākās zāles. [...] Ceļš uz atveseļošanas ir sācies, un to nedrīkst pārtraukt, kā tas jau reiz notika. Otrreiz mēs vairs necelsimies. Tikai atveseļoties gribēša sabiedrība ir atdzimstoša.³⁷

Latvijas PSR Komponistu savienības valdes sekretārs Arnolds Klotiņš radošās inteliģences misiju formulēja: "Mirusie sauc dzīvos!"³⁸

23. martā notika personības kulta upuru piemiņas komisijas sēde. Komisijas priekšsēdētājs – Jānis Stradiņš, viņa vietnieki – Anda Līce un Andrejs Dripe, locekļi – Reinis Ādmīdiņš, Ludmila Azarova, Miervaldis Birze, Olafs Gūtmanis, Ingrīda

Kiršentāle, Gunārs Priede, Artūrs Snips, Jānis Škapars, Māra Zālīte un Rimants Ziedonis. Komisijas darbības galvenās līnijas: 1) masu medijos runāt par kulta laika problemātiku un laundarībām; 2) vākt un publicēt cietušo un liecinieku atmiņas; 3) "piedalīties demokrātiskas gaisotnes veidošanā sabiedrībā, lai pilnīgi izslēgtu personības kulta recidīva iespējas"; 4) lūgt izveidot LPSR Ministru padomes komisiju, kas skaidrotu represiju iemeslus un panāktu nevainīgi cietušo rehabilitāciju un kompensāciju izmaksu.⁴⁰

Martā ar radošās inteliģences aicinājumu 25. martā nolikt ziedus Staļina kulta upuriem⁴⁰ padomju vēstures revīzija no masu medijiem, radošās inteliģences organizāciju kabinetiem un sēžu zālēm izgāja plašākā telpā – Rīgas ielās un Brāļu kapos –, tā rādot tās atbalsta izskatāmo refleksiju un spēku – daudzu tūkstošu cilvēku gājieni un ziedu klēpjus. "Literatūras un Māksla" redaktors Māris Čaklais, rezumējot 25. marta piemiņas pasākuma vērojumus, rakstīja:

Bijām liecinieki jaunai tradīcijai – bez izspīlētās uzraudzības, no vienas puses, un bez politiskām spekulācijām, no otras – īstai, sāpju un bēdu remdējuma izpausmei.⁴¹

25. marta gājieni balansēja uz atklātības kursa atļāvuma robežas un vienlaikus jau ļāva domāt, ka varas iezīmētās padomju vēstures revīzijas ietvars ir pārkāpjams.

Aprīlis, maijs

Aprīlī sāka sevi pieteikt nākamais lielais *perestroikas* notikums – PSKP 19. Vissavienības konference, kam bija jānotiek jūnija beigās un jūlija sākumā. Latvijas radošā inteliģence atklātajā vēstulē Latvijas PSR visu tautību iedzīvotājiem uzsvēra:

Partijas 19. konference gaida atbrīvotu enerģiju, destalinizētu domāšanu, brīvu un vienlīdzīgu tautu vienību.

Mēs esam par dzīvu un radošu, par zinātniski precīzu, tātad – par ļēpinisku sociālismu, kurš nodrošinātu nevis administratīvās birokrātijas, bet visas tautas dzīvības intereses.

Cita ceļa nav.⁴²

Pavasārī Latvijas radošā inteliģence turpināja aizpildīt staļinskā laikmeta "balto plankumus" ar publiski jaunatklātiem faktiem un pieprasīt atgriešanos pie ļēpiniskajām normām,⁴³ iztirzāja staļinisma radītos sociālisma izkropļojumus.⁴⁴ Darbu turpināja komisija, kuras uzdevums bija apzināt personības kulta laundarības. Tā vāca un apkopoja cilvēku atmiņas, dokumentārās liecības, atzina, ka republikas plašsaziņas līdzekļos vēsture tiek atspoguļota maz un tādēļ jāizlīdzas ar pārpublicējumiem no centrālās preses. Arī "pieklūšana faktoloģiskajiem materiāliem līdz šim ir bijusi problemātiska un reizēm pat neiespējama".⁴⁵ Intervijā laikrakstam "Literatūra un Māksla" Jānis Stradiņš, kurš vadīja personības kulta laundarību apzināšanas komisiju, skaidroja, ka ir daudz nezināmu faktu, kultūras darbinieku nepilnīgu biogrāfiju un ka svarīga ir piemiņas saglabāšana un gandarījuma sniegšana nevainīgajiem upuriem. Viņš norādīja, ka komisija gatavo grāmatu, kas apkopos liecības un ietvers "analītiska satura rakstus, kas no mūsdienu sociālisma pozīcijām atklātu kulta sekas Latvijā". J. Stradiņš savā intervijā piedāvāja jaunu skatījumu uz staļinisma upuriem. Tam jābūt balstītam uz humānismu, nevis šķiriskumu. Viņš sacīja:

Mēs nebūt neuzskatām, ka visi kulta laikā cietušie būtu padomju varas piekritēji, taču ne no juridiskā, ne morālā viedokļa šāda veida represijas *nav attaisnojamas*.⁴⁶

Kopumā pavasara mēneši nosaucami par šūpošanos uz vēstures interpretāciju laipas pirms tālākļeciena, faktiski tas jau ir nodēvējams par vēstures metastāsta svārsta laiku: jauni fakti, vērtējumi + brīdinājumi neaizrautes ar tiem. Šajā kontekstā iekļaujas arī rakstnieka Aleksandra Gelmana raksta pārpublicējums "Literatūrā un Mākslā" no laikraksta "*Советская культура*". Tajā izskan pamācība, ka nedrīkst aizrautes, ka ir robežas (arī Staļina vērtējumā), ko nedrīkst pārkāpt, ka "partijai ir lieli nopelni tautas priekšā", ka godam jāsatavojas 19. konferencei, ka *perestroikas* realizācija ir vissvarīgākais šodienas uzdevums. A. Gelmans pat konstruē kuriozu sava laika un pagātnes savienojuma ainu:

Kas zina, varbūt arī Staļins, ja būtu strādājis atklātuma apstākļos, būtu sevi atradis spēkus savaldīt savas nelāgās tieksmes un mūsu partijas vēsturē nebūtu kļuvis par bēdi, bet par pavisam cienījamu darbinieku.⁴⁷

Vēstures vēstījuma svārsta principu demonstrē arī LKP CK plēnumā kultūras jautājumiem veltīto runu publikācijas, kurās dominē pārkārtošanās diskurss – uzsāktā demokratizācija, cīņa ar pretspēkiem, atbildība, ļēnisms. Runājot par vēsturi, LPSR Zinātņu akadēmijas viceprezidents Aleksandrs Drīzulis norādīja: "Vēsturi pārtaisīt nav iespējams, bet to novērtēt par jaunu, dziļāk izprast vēsturisko notikumu cēloņus un dabu ne vien var, bet arī vajag." Viņaprāt, galvenais uzsvars liekams uz 1941. gada izpēti, kad izformēja bezpartejisko aktīvistu grupas, likvidēja strādnieku gvardi, reorganizēja Latvijas armiju, neizsludināja mobilizāciju Sarkanajā armijā, un pēckara gadu (kolektīvizācijas, iznīcinātāju bataljonu darbības, administrēšanas un komandēšanas sistēmas lomas) izzināšanu. A. Drīzulis izcēla latviešu strēlnieku lomu padomju vēsturē un uzdeva, viņaprāt, sāpīgu jautājumu: "Kāpēc tad vārdi "latviešu bolševīku ļēnietis", mūsu tautas un visu Padomju Latvijas darbaļaužu ļēnumš, tikpat kā izzuduši no mūsu preses slejām, nav dzirdami radio un televīzijas raidījumos?" A. Drīzulis izteica nosodījumu staļinisma periodā šķiru cīņas vārdā veiktajām represijām pret nevainīgajiem cilvēkiem, akcentējot, ka "staļinisms un sociālisms ir nesavienojamas kategorijas".⁴⁸ Tomēr arī latviešu strēlnieku tēma maijā sāka piedzīvot transformācijas, stāsts par sarkanajiem strēlniekiem pārtapa par fragmentu vēstījumā par "strēlnieku gaitu". Atceri, tiesības uz piemiņas zīmēm ieguva visi kritušie.⁴⁹

Pavasārī vēstures diskursā sāka iesakņoties humānistiskais skatījuma un vērtējuma princips, kas savā būtībā saskanēja ar *perestroikas* pamatkonceptiju. Padomju vēsturē rodamās ideoloģiskās vērtības kļuva diskursīvi neviennozīmīgas, apšaubāmas, pat noliedzamas.

Jūnijs: "uzlādētā atmosfēra"

1. un 2. jūnijā notika Latvijas PSR radošo savienību plēnumš, tam bija paredzēts 19. konferences sagatavošanas freims. Plēnumā izskanējušās runas tika publicētas laikrakstā "Literatūra un Māksla" un faktiski veidoja visu avīzes saturu jūnijā un jūlijā sākumā. Plēnuma ievadvārdos J. Peters norādīja:

Apvienojušies, lai atrastu kopēju viedokli brīdī, kad revolucionārās situācijas likne valsti tuvojas savam zenītam – PSKP 19. Vissavienības konferencei, kurā izšķirsies pārkārtošanās nākotne. [...] Mūsu plēnums uzskatāms par Latvijas intelektuālo speku ieguldījumu pārkārtošanās procesā, par pulksteņu salīdzināšanu ar savu tautu un šo laiku.”

Radošo savienību plēnumā nosaukto sava laika problēmu, sāpju, izmisuma tematiskais loks ir plašs. Galvenās jomas saistās ar latviešu valodas lietojumu un statusu, nacionālo jautājumu, demogrāfisko situāciju, ekoloģiju, ekonomiskās attīstības līmeni un labklājības trūkumu, starpnacionālajām attiecībām u.c., arī vēsturi. Vēstures tēma skaitliskā izteiksmē ne tuvu nav galvenā, bet, kā liecina plēnuma kopējā gaitā, tai ir tālākās attīstības atslēgas nozīme.

Plēnumā nosauktās/izrunātās nozīmīgākās Latvijas un PSRS pagātnes tēmas bija iedalāmas divos (gan savstarpēji papildinošos, gan izslēdzošos) blokos: (1) padomju vēstures naratīva matricas papildinājumi, akcentu maiņa atklātības kursa ietvaros un (2) šīs vecās matricas salaušana un jaunas veidošana.

Padomju vēstures stāsta matricas atjaunotne.
Svarīgākās tēmas un to formulējumi

Tēma	Formulējums
Vēstures rakstīšana	<p>“Vēsturisko notikumu nekompetenta analīze, kas nav balstīta uz faktiem, noklusēšana, puspatiesības un tā saukto balto plankumu saglabāšana vēsturē ir kaitīga un kļūst ne vien par politiskās demagoģijas avotu.” (<i>A. Drizulis</i>)</p> <p>“Plēnuma [LKPCK] vienprātīgi atbalstīja vēsturnieku, rakstnieku un žurnālistu pūliņus sevišķi sarežģīto republikas laiku vēstures posmu pētīšanā un atspoguļošanā.” (<i>B. Pugo</i>)</p> <p>“Katrai zemes vēsturē arvien ir daudz iespējamo variantu. Vēsturē arvien ir daudz nemorāla, daudz despotiska, daudz kļūdu. Bet tas atklājas pēc tam, jo mainās sabiedrība. Tā atrodas domu, ieskatu mainībā. Un mainās arī vēstures vērtējumi. Mūsu sabiedrisko zinātņu lielākais kļūšanas akmens ir sastingumā. Ieskatu un spriedumu nemainībā. Un tā mums pieder falsificētākā vēsture. Mums ir propaganda. Bet istā vēsture, kur to atrast? Tā ir cilvēku atmiņās. Un arī to nebeidzamā piemiņā, kas spēja saglabājo savu cilvēcisko būtību, iziet caur kulta šausmām. Šī vēsture ir jāpēta, šī pieredze ir jāzina. Šodien ir jādzird patiesība. Aukstasinīgi.” (<i>Dē. Skulme</i>)</p> <p>“Vēsturi tā [politizācija] padarīja par klaju melu savirkņejumu.” (<i>V. Seleckis</i>)</p> <p>“Tomēr vēstures macīšanā pats galvenais ir atbrīvoties no viltojumiem un izskaistinājumiem. Neviena pašreizējā PSRS un Latvijas vēstures grāmata nav lietojama kā zināšanu avots. Tās izmantojamas vienīgi kā paraugs tam, cik daudz melu, vēsturi falsificējot, spēj sacerēt vīri ar lepnīem grādiem un ordeņotām krūtīm.” (<i>V. Seleckis</i>)</p>
Leņinisma atjaunotne, Latvija un Leņins	<p>“It kā būtu aizmirsti Leņina vārdi par latviešu proletariāta idejisko spēku jau 1905. gada revolūcijā. [...] It kā nebūtu bijusi Leņina uzticēšanās latviešiem un latviešu uzticība Leņinam.” (<i>I. Ziedonis</i>)</p>

Tēma	Formulējums
Stalīna personības kults, nosodījums, upuru rehabilitācija, sociālisma atjaunotne	<p>"Personības kulta juridiski nepamatotā rīcība un patvaļa deformējusi savienoto sociālistisko padomju valstu statusu." (<i>J. Peters</i>)</p> <p>"It kā Rudzutaka politiskā kultūra būtu bijusi niecīgāka par Stalīna, Kirova vai Sverdlova politisko kultūru. [...] It kā nebūtu bijis simtiem Stalīna un stalīniešu nomocītu un pazudinātu latviešu karavadoņu un izeilu sociālisma sācēju Padomijā, kuri, ja šodien viņi būtu pie teikšanas, ticams, celtu draudzīgāku sociālismu." (<i>I. Ziedonis</i>)</p> <p>"Un mums ir saimniecības, kas joprojām nes Ždanova vārdu" (<i>E. Grinovskis</i>)</p> <p>"Tas nav sociālisms, ko Stalīns izveidoja, vismazāk tā ir padomju vara kā tautas vara. Šis birokrātiskais centralizētais autoritārais partijas un valsts aparāts tika izveidots vienpersoniskas varas, nosargāšanai un nostiprināšanai, likvidējot mazākās demokrātijas, pazīmes." (<i>J. Dimīters</i>)</p>
1940. gada notikumi	<p>"Mēs iekļāvāmies, kā izrādās, reakcionārā formācijā. Antidemokrātiskā Stalīna diktatūras valstī, kuras režīmam bija miljomen. upuru. Iekļauti zemē ar zemiem ekonomiskajiem rādītājiem, zemiem lauksaimniecības sasniegumiem, zemu dzīves līmeni." (<i>Dž. Skulme</i>)</p>
Kolektivizācija	<p>"Sociālistiskās likumības pārkāpumi kolektivizācijas gaitā, administratīvās komandēšanas piespiedu metodes kolhozu organizēšanā – tas viss faktiski atsvieda lauksaimniecības attīstību atpakaļ par vairākiem gadu desmitiem." (<i>A. Drīzulis</i>)</p> <p>"Mūsu republikas lauksaimniecība tiešām smagi cieta 1949. gadā un pat jau pirms tam, un šīs sekas mēs jūtam vēl tagad." (<i>E. Grinovskis</i>)</p>
1959. gada izvērtējums	<p>"Un tam par cēloni var minēt 1959. gada un sekojošo gadu "raganu medības", kad gandrīz katru daudz maz oriģinālāk domājošu personību apvainoja buržuāziskā nacionālismā." (<i>V. Seleckis</i>)</p> <p>"Pārskatīš 1959. gada plēnumu, un to sen vajadzēja darīt, nevis tagad, kad sācies pārkārtošanās ceturtais gads." (<i>V. Muculevičs</i>)</p> <p>"Šādā gaismā sevišķi nepievilcīgs izskatās 1959. gada LKP CK plēnums, kurš republikas konstitūcijā noteikto suverenitātes tiesību realizēšanu pārtrauca ar šķietama nacionālisma atmaskošanas ieganstu." (<i>A. Klotiņš</i>)</p>

Latvijas pagātnes padomju vēstures dominējošo diskursu saārdīja politisko notikumu komentatora Mavrika Vulfsona runa un tajā no publiski pieejamā vienīgā padomju vēstures naratīva izslēgto faktu savirkņojums: 1939. gada 23. augusta PSRS un hitleriskās Vācijas neuzbrukšanas līguma slepenie protokoli (to citējums) → PSRS 1940. gada 14. jūnija ultimāts Lietuvai un 16. jūnija ultimāts Latvijai → Sarkanās armijas ienākšana → šis fakts Rietumu terminoloģijā – "Latvijas varmācīga okupēšana" → A. Višinska klātesamība → 1940. gada 14. un 15. jūlija vēlēšanu rezultātu falsifikācija. M. Vulfsons gan paša teiktajam piedāvāja arī padomju vēstures stāsta matricu:

Latvijas okupācijas jēdziens

1988. gada 22. jūlijs
 1. LĪDĪBA UN KOJUMS
 2. SAULI MAZMETINĀJI
 3. TE UN KOPA

Literatūra un Māksla

1988. gada 22. jūlijs
 Nr. 35 (2281)

PSKP 19. Vissavienības konference

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

Latvijas okupācijas jēdziens

1988. gada 22. jūlijs
 1. LĪDĪBA UN KOJUMS
 2. SAULI MAZMETINĀJI
 3. TE UN KOPA

Literatūra un Māksla

1988. gada 22. jūlijs
 Nr. 35 (2281)

Patiesība, šis ir tavs laiks!

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

LĪDĪBA UN KOJUMS

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

SAULI MAZMETINĀJI

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

TE UN KOPA

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

Latvijas okupācijas jēdziens

1988. gada 22. jūlijs
 1. LĪDĪBA UN KOJUMS
 2. SAULI MAZMETINĀJI
 3. TE UN KOPA

Literatūra un Māksla

1988. gada 22. jūlijs
 Nr. 35 (2281)

N 1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada 22. jūlijs, trešdiena, Maskva. Šodienas pirmās sesijas darbu sākums. Konferences darbu sākums. Konferences darbu sākums.

1988. gada vasaras Latvijas vēstures redakcija laikrakstā "Literatūra un Māksla".

Jā, grūti ir rakstīt vēsturi par tām dienām! Taču ņemot vērā, ka autoritāra dižtautieša režīma gāšana un Latvijas sociālistiskā izvēle neapšaubāmi ir progresīvas parādības, šo vēsturi var uzrakstīt un to vajag darīt. Turklāt tā jāveido simtprocentīgi godīgi, lai neatstātu mūsu ideoloģiskajiem pretiniekiem nevienu argumentu. Visas kārtis mums pašiem jāliek galda!:"

Tomēr padomju vēstures naratīva matrica vairs nedarbojās vai darbojās tikai daļēji, runā izteiktais vārds "okupācija" piedāvāja/radīja jaunas nozīmes/jēgu visam vēstures stāstam.

Latvijas PSR radošo savienību plēnuma rezolūcija, paužot atbalstu 19. konferencē un reformām, pārkārtošanās un atklātuma kursam, balansēja uz padomju vēstures stāsta matricas pēdējās (!) robežas. Rezolūcijā bija teikts:

Vēstures koncepciju izstrādē pieprasīt atteikšanos no staļiniskiem traktējumiem, kuri turpina kropļot padomju tautu, arī latviešu tautas un Latvijas vēsturi. Konstatēt, ka Latvijas iestāšanās un eksistences jēga PSRS sastāvā tika kompromitēta staļinisma apstākļos.⁵²

Rezolūcija ietvēra arī prasību par republikas sabiedrības iepazīstināšanu ar Ribentropa–Molotova pakta slepenajiem protokoliem, 1941. un 1949. gada represiju nelikumīguma atzīšanu, represiju īstenotāju sabiedrisku nosodījumu.⁵³ Rezolūcija centās savienot Latvijas PSR sākotnes leģitimitātes un neleģitimitātes diskursu.

Laikraksts "Literatūra un Māksla", gandrīz pilnībā publicējot radošo savienību plēnuma runu un dokumentu tekstus, kā arī atspoguļojot 14. jūnija piemiņas pasākumus un iestājoties par Jāņu sviņību statusa atjaunošanu, ieguva īpašu autoritāti. To pauž arī daudzās cilvēku vēstules, savāktie paraksti, kas apliecināja atbalstu plēnuma rezolūcijai un kas vasaras mēnešos pakāpeniski krājās redakcijā.⁵⁴ Jūlijā kāda lasītāja vēstulē izlasāma tā brīža pamatatzīņa: "… tad nav bijis arī tā, ko pie mums sauķuši – Padomju vara."⁵⁵ Laikrakstā publicētās radošo savienību plēnumu runas sekmēja arī jaunu vēstures diskursīvo prakšu rašanos cilvēku ikdienā.

Jūlijs

Jūlijā "Literatūras un Mākslas" risinātās vēstures tematikā staļiniskās represijas pilnībā nomainīja 1940. gada norišu atspoguļojumi. Laikraksts publicēja sociāldemokrāta Kārļa Lorenca atmiņas par tālaika notikumiem,⁵⁶ rakstu par A. Kirhenšteina Tautas valdības locekli Jūliju Lāci, kuru represēja 1941. gadā.⁵⁷

Viedokļus par 1940. gadu piedāvāja LKP CK Partijas vēstures institūta un LPSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta zinātnisko padomju kopsapulcē 8. jūlijā sacītā atreferējums. Tās rīkošanas vadmotīvs bija: jēdzieni "okupācija" un "revolūcija" nav savienojumi! "Literatūra un Māksla" arī šim notikumam vēl piešķīra pārkārtošanās ietvaru:

Partijas 19. konferences elektrizētā gaisotne īpatnēji atkārtojās arī šajā kopsēdē un arī dažādu personību sadursmē zibēja atklātuma un jaunās domāšanas dzirkstis...⁵⁸

Atreferējumi liecina, ka vairākums runātāju šajā sapulcē piedāvāja 1940. gada notikumu stāstus, izmantojot M. Vulfsona radošo savienību plēnumā piedāvāto faktu

Latvijas un vācu literatūras izdevums

1. DAĻA: 150. MĀCĪNĒJU
KONKURSU MĀCĪNĒRI
UN VĀCĪTĀ KINEMATOGRĀFIJU
KONKURSA
2. DAĻA: DABINĒKU
KONKURSA LAIDĀKŠTE

№ 21 (2287)

Literatūra un Māksla

1988. gada oktobris
Izdevums: 1988. gada oktobris
Cena: 1,50 Ls

7. OKTOBRIS – PSRS KONSTITŪCIJAS DIENA

Sodien, 7. oktobrī, pulksten 15 Rīgā,
Kultūras un sporta parkā, tika noturēta
«Par mūsu vācu Latviju»

Latvijas
valsts
Izdevis
Latvijas PSR
Valsts
Izdevniecība
Pretim
Izdevniecība
Valsts
Izdevniecība

1988. gada rudens un vēlīnā rudens
Latvijas vēstures redakcija laikrakstā
“Literatūra un Māksla”.

virkni un tās papildinājumus un nelietojot vārdu "okupācija". Jautājuma, kas pats diktēja atbildi, formātā gan spilgtu darīja Eduarda Berklava nostādne:

Kas tad gāza Ulmaņa valdību un izraudzījās jaunu? – Maskava, Višinskis, Derevjanskis, Sarkanā armija, kas te ieradās, neviena neaicināta. Ka dēvēt šos notikumus – par okupāciju vai revolucionāro situāciju?⁵⁰

Lai gan jēdziens "okupācija" publiskajā diskursā tobrīd tika ietverts jautājuma vai rietumu formulējuma uzstādījuma formātā, vēsturnieku un 40. gadu LK(b)P darbinieku domu apmaiņa iezīmēja padomju iekārtas, Padomju Latvijas leģitimitātes diskursa pārtapšanu tās neleģitimitātes diskursā. "Literatūrā un Mākslā" publicētajā lasītājas Rasmus Ābeles vēstulē teikts:

Es nesaprotu, ko cienijamie akadēmiķi, profesori un vēstures zinātnieki kandidāti grib apgāzt. Nepatīk šis vārds? Bet ja Staļins citādāk nemācēja kā piespiest, tiranizēt un pakļaut? Tagad taču mēs visi vienā balsī apgalvojam, ka Staļins bijis tirāns un terorists, ka viņa valdīšanas laiks bijis visai valstij kā jauns murgs, un tā taču ir taisnība, tad kāpēc cienijamie vēsturnieki nevar pieļaut, ka Staļina vārds ir savienojams ar vārdu okupācija?⁵¹

1988. gada jūnijā un jūlijā Latvijas publiskajā laiktelpā nosauktie pagātnes fakti iznīcināja arī tālaika varas un valstiskuma tiesiskumu. Jēdziens "okupācija" kļuva par spēcīgu pretargumentu gandrīz vai 50 gadus padomju varas ideoloģizētajam un tirāzētajam stāstam par padomju Latviju, esošai varai un dzīveskārtībai.

Augusts

Vasaras pēdējais mēnesis vēstures interpretāciju ziņā "Literatūrā un Mākslā" ir samērā rēns. Kultūrvēsturei veltītajos rakstos parādās agrāk no vēstures izslēgti fakti, noklusētas personības un viņu darbi.

Par padomju varas leģitimitātes/neleģitimitātes diskursīvo meklējumu turpinājumu uzskatāms vēsturei veltītais M. Vulfsona raksts. Tajā viņš iepazīstina ar Molotova-Ribentropa pakta noslēgšanas gaitu un saturu. Vulfsons arī uzsver:

Tradicionālisti mēdz apgalvot, ka vēstures jaunais redzējums iedragājis Padomju Latvijas tiesisko statusu. Man liekas, ka tā var domāt tikai cilvēki, kuriem padomju vara un patiesība ir nesavienojami jēdzieni.⁵¹

Tomēr tas uzskatāms par piedāvājumu šķietamībai, ka padomju iekārtai, PSRS vēl ir kāds tiesisks pamats.

Rudens un ziema

Rudenī tika dibināta Latvijas Tautas fronte, kas kļuva par turpmāko norišu virzītāju. Vasarā radītās šaubas par padomju varas leģitimitāti lika apšaubīt arī tās realizēto politiku, īpaši nacionālajā jautājumā. Latviešu valodas statuss, latviešu īpatsvars dzimtenē, nācījas izdzīvošana ir galvenie jautājumi, kas veido masu mediju, arī "Literatūras un Mākslas" dienaskārtību. Atklātības kursa iedibinātā diskusija par vēsturi pārauga diskusijās par savu laiku, par problēmām, uzdodot jautājumu; vai tās

vispār ir atrisināmas? un kā? Latvijai nodarītās netaisnības pagātnē radīja likumības pamatu tālaika netaisnību formulējumu un kritikas ietvaram. Arī Latvijas PSR Augstākās padomes lēmumu pieņemšanai par latviešu valodas statusu un tautas kultūrvēsturisko simboliku. Atspoguļojot Latvijas Tautas frontes dibināšanas kongresu, "Literatūra un Māksla" raksta: "Vēsturiskās patiesības zināšana ļaus mums pieņemt tagadnes realitātes visā to pilnībā un domāt par nākotni ar skaidru prātu."⁶² Tiek konstatēts, ka ar Tautas frontes radīšanu "pārveides procesi Latvijā kļuvi neatgriezeniski" un ka "pagaidām patiesa Latvijas valsts vēl tikai vīzija, tikai liecība tās iespējamībai, un no mums pašiem atkarīgs, vai tā kļūs par īstenību vai pārvērtīsies operetiskā karikatūrā ar karogiem ģimenes svētkos, viesībās un tamlīdzīgās saviesīgās reizēs".⁶³ Aktuālo pamatuzdevumu vidū galvenais bija – Latvijas kā suverēnas padomju valsts atjaunotne.

"Literatūras un Mākslas" lappusēs arī 1988. gada vēlajā rudenī un ziemā Latvijai vēstures nodarīto netaisnību fiksācijas turpinās, tiek rakstīts pat 1959. gadu, par Liteni, Molotova–Ribentropa paktu, VK(b)P CK lēmumu par žurnāliem "Zvezda" un "Leņingrad" atcelšanu, kritizēta vēstures dogmatizēšana, 18. novembrim tiek atvēlēts piemiņas dienas statuss, atjaunota Ziemassvētku tradīcija. Tomēr vēstures tematika galveno vietu bija atdevusi iespējamās/vēlamās nākotnes konstrukcijām.

Noslēgums

Laikrakstā "Literatūra un Māksla" 1988. gadā publicētie materiāli ļauj/lāva retrospektīvi izsekot *perestroikas* vēstures diskursa pārtapšanai PSRS nelegitimitātes vēstures diskursā.⁶⁴

Padomju Savienības vēsture savos pamatos bija ideoloģiskās cīņas pret realitāti vēsture, raksta politologs Filips Benetons (*Bénéton*).⁶⁵ Padomju valsts vēstures stāstu redakcijas bija nozīmīgs ideoloģiskais instruments, kas kalpoja varas leģitimitātes pamatošanai. M. Gorbačovs, uzsākot *glasnostj* kursu un PSRS vēstures revīziju, panāca iecerētajai valsts atjaunotnei pretēju, pat paradoksālu efektu, uzskata antropoloģe Nensija Risa (*Ries*). Pagātnes traģēdiju un noziegumu atklājumi pastiprināja cilvēku ikdienā tik populāro sociālisma ideālu izsmiešanu un sekmēja padomju sociālās sistēmas sairumu.⁶⁶

Laikraksta "Literatūra un Māksla" publikācijas ļauj hronoloģiski sekot dominējošā padomju vēstures diskursa izirumam. Tā pamatu veidoja Latvijas sociālistiskās revolūcijas un brīvprātīgās, likumīgās ickļaušanās PSRS definējumu aizstāšana ar jēdzienu "okupācija" 1988. gada vasaras mēnešos. Veidojās citādāks Latvijas vēstures diskurss, kas ietvēra opozīciju iepriekšējam, nodarbojās ar jaunu/atjaunotu vērtību un simbolu meklējumiem un radīšanu. Iepriekšējā dzīves kārtība ieguva nelegitimitātes jēgu.

Jēgu zaudēja arī iepriekšējās vērtības, cilvēku dzīves, biogrāfijas sasniegumi. Tpošajā atjaunojamās Latvijas valsts vēstures koncepcijā nevērtības nozīmi ieguva

viss padomju posmā notikušais. Latviešu tautas vēstures diskurss par laikpostu kopš 1940. gada aizvien izteiktāk ieguva lamentācijas un litānijas formātu. Gaušanās, vaimanāšana, žēlabas par vēstures piešķirtā likteņa lemtajiem pārdarījumiem kļuva par vēstures naratīvu (vis)būtiskāko sastāvdaļu.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Gidenss, Entonijus. *Sabiedrības veidošanās*. Rīga: Izdevniecība "AGB", 1999. 247. lpp.
- ² Sk.: Phillips, Louise, Jørgenson, Marianne W. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage, 2002. P. 4–6.
- ³ Foucault, Michel. *The Archeology of Knowledge and Discourse on Language*. New York: Pantheon Books, 1972. P. 117.
- ⁴ Thomson, John B. *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*. Cambridge: Polity Press, 1990. P. 7.
- ⁵ Phillips, Louise, Jørgenson, Marianne W. *Discourse Analysis as Theory and Method*. P. 75, 76.
- ⁶ Ari sk.: Shimotomai, Nobuo. Perestroika, glasnost and society. In: Hasegawa, Tsuyoshi, Pravda, Alex. *Perestroika: Soviet Domestic and Foreign Policies*. London: Sage Publications, 1990. P. 88–108.
- ⁷ Sociālistiskās mentalitātes un dzīvesdarbības raksturojumu tuvāk sk.: Sztompka, Piotr. *The Sociology of Social Change*. Oxford; Cambridge: Blackwell, 1993. P. 243–249.
- ⁸ Пок де Фелию Рафаэль. *Эпоха перемен: Россия глазами испанского корреспондента*. Москва: Время, 2005. С. 87, 88.
- ⁹ *Padomju Savienības Komunistiskās partijas XXVII kongresa materiāli*. Rīga: Avots, 1986. 70. lpp.
- ¹⁰ *PSKP Centrālās komitejas 1987. gada 27.–28. janvāra plēnuma materiāli*. Rīga: Avots, 1987. 13. lpp.
- ¹¹ Piemēram, M. Gorbačovs sacīja: "Mūsu zemē veidojas jauna morāli tikamiskā atmosfēra. Notiek vērtību pārvērtēšana, to radoša apsekošana, izvērtušās diskusijas par ceļiem, kas ejami, lai realizētu pārveidojumus ekonomikā, sociālajā un garīgajā sfērā, paplašinās jaunu organizatoriskā un ideoloģiskā darba metožu meklējumi. Kā aktīvi funkcionējoši dzīves principi arvien vairāk nostiprinās atklātums un patiesīgums parādību un notikumu vērtēšanā, nesamierināmība ar trūkumiem, vēlēšanās uzlabot darbu." Sk.: *PSKP Centrālās komitejas 1987. gada 27.–28. janvāra plēnuma materiāli*. 14. lpp.
- ¹² Turpat. 54. lpp.
- ¹³ Sk.: Malia, Martin. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York: The Free Press, 1996. P. 422, 423; Барсенков А., Вдовин А. *История России. 1917–2004*. Москва: Аспект Пресс, 2005. С. 599–609, 643–645.
- ¹⁴ Gorbačovs, Mihails. *Oktobris un pārkārtošanās: Revolūciju turpinās. Referāts Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 70. gadadienai veltītajā PSKP Centrālās komitejas, PSRS Augstākās padomes un KPFSR Augstākās padomes kopīgajā svinīgajā sēdē Kremļa Kongresa pili 1987. gada 2. novembrī*. Rīga: Avots, 1987. 3., 5. lpp.
- ¹⁵ Turpat. 12. lpp.
- ¹⁶ Turpat. 18., 19. lpp.
- ¹⁷ Turpat. 23. lpp.
- ¹⁸ *PSKP Centrālās Komitejas 1988. gada 17.–18. februāra plēnuma materiāli*. Rīga: Avots, 1988. 11. lpp.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Turpat. 15. lpp.
- ²¹ Пок де Фелию Рафаэль. *Эпоха перемен: Россия глазами испанского корреспондента*. С. 123.
- ²² Sk.: Malia, Martin. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. P. 435, 436, 443.
- ²³ Афанасьев Юрий. *Опасная Россия: Традиции самовластия сегодня*. Москва: Российский государственный университет, 2001. С. 305.
- ²⁴ Гудков Лев. *Негативная идентичность. Статьи: 1997–2002*. Москва: Новое литературное обозрение, «ВЦНОМ-А», 2004. С. 147.

- Malja, Martin. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. P. 436.
- Turvāk sk.: Misiunas, Romualds, Taagepera, Rein. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1993. P. 303–335; Blūzma, Valdis, Cella, Ojārs, Jundzis, Tālavš, Lēbers, Dītrihs Andrejs, Levits Egils, Zīle, Ļubova. *Latvijas valsts atjaunošana, 1980–1993*. Rīga: LŪ žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds; Latvijas Zinātņu akadēmijas Baltijas stratēģisko pētījumu centrs, 1998. 87.–236. lpp.; Iakšis, Pēteris. *Vara un sabiedrība: Vārus mainīu Latvijā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1997; u.c.
- Ezera, Reģīna. *Visticamāk, ka ne ...: Strundu kalendārs*. Rīga: Liesma, 1993. 91. lpp.
- 1987. un 1988. gadā PSRS centrālajā presē publicētos perestroikas vēstures koncepcijas diskursu veidojošos rakstus sk.: Leitāns, V. (sast.). *Mīla sabrukums: Laiks, notikumi, cilvēki*. Rīga: Avots, 1989.
- Sk.: *Latvijas PSR periodiskie izdevumi, 1940–1960. 1 daļa. Laikraksti*. Rīga: Latvijas PSR Valsts grāmatu palāta, 1982. 20., 21. lpp.; *Latvijas PSR periodiskie izdevumi, 1961–1980. 1 daļa. Laikraksti*. Rīga: Latvijas PSR Valsts grāmatu palāta, 1986. 21.–24. lpp.
- Gorbunovs, Anatolijs. Prasīgākā gaisotnē. Grām.: *Vārdi ... Darbi? Latvijas PSR Rakstnieku savienības 9. kongress 1986. gada 3.–4. aprīlī*. Rīga: Latvijas PSR Rakstnieku savienība, 1987. 85. lpp.
- Latvijas mediju raksturojumu perestroikas laikā sk.: Briķše, Inta. Mass media and society during perestroika, national awakening, and market reforms. *Humanities and Social Sciences, Latvia*. 1994. 1(2): 68–82; Briķše, Inta, Skudra, Ojārs, Tjarve, Rolands. Development of the media in Latvia in the 1990s. In: Viñalenim, Peeter. *Baltic Media in Transition*. Tartu: Tartu University Press, 2002. P. 65–102; u.c.
- Šīs tēmas sk.: *Literatūra un Māksla* (turpmāk – LM). 1988. 26. febr.
- Blūzma, Valdis. Kļūtu atūnīgas zudumi. Vai slimība ir ārstējama? *Turpat*. 12. febr.
- Sk. K., B. Staļinisma upuru gaišajai piemiņai. *Turpat*. 4. marts.
- Felite, Cilda. Tautas tragika un rakstnieka pozīcija. *Turpat*. 18. marts. 2. lpp.
- Turpat. Tika izveidota arī personības kulta upuru piemiņas komisija. Par tās darbu sk.: Dripe, Andrejs. Komisija darbojas. *Turpat*. 8. aprīlis. 5. lpp.
- Peters, Jānis. Ceļš uz atvēršanos ir sācies. *Turpat*. 18. marts. 3. lpp.
- Klotiņš, Arnolds. Cietušie un mēs. *Turpat*.
- Dripe, Andrejs. Komisija darbojas. *Turpat*. 8. aprīlis. 5. lpp.
- Sk. *Turpat*. 18. marts. 1. lpp.
- Čaklais, Māris. Redaktora sleja. *Turpat*. 1. aprīlis. 2. lpp.
- Āsaris, Gunārs, u.c. Atklāta vēstule Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas visu tautību iedzīvotājiem. *Turpat*. 29. aprīlis. 2. lpp.
- Sk. Baltinavietis, Jāzeps. Pie ienīnānas avota. *Turpat*. 22. aprīlis. 1., 2. lpp.; Sokolova, Ingrida. Atskatīšanās turpinās. *Turpat*. 20. maijā. 4., 5. lpp.
- Bankovskis, P. Četrdesmitie gadi Latvijā. Pateiktais un nokļūtais. *Turpat*. 22. aprīlis. 10. lpp.
- *Turpat*. 6. maijs. 2. lpp.
- Daugmalis, Viktors. Izpratni, savādību, līdzalību: Intervija ar Jāni Stradiņu. Rakstnieku savienības Personības kulta ļaudarbību apzināšanas komisijas priekšsēdētāja. *Turpat*. 29. aprīlis. 6. lpp.
- Gelmans, Aleksandrs. Spēku koncentrācijas laiks. *Turpat*. 2., 10. lpp.
- Drizulis, Aleksandrs. Arī atjaunoties ideoloģiju! *Turpat*. 13. maijs. 4., 5. lpp.
- Sk.: *Turpat*. 20. maijs.
- Peters, Jānis. Tauta, republika, taisnīgums. *Turpat*. 10. jūn. 2. lpp.
- Vulfsons, Mavriks. Par vēsturi – godīgi! *Turpat*. 1. jūl. 20. lpp.
- Rezolūcija. *Turpat*. 10. jūn. 1. lpp.
- *Turpat*. 4. lpp.
- Sk.: Latvijas Valsts arhīvs, 687. f. 1. apr., 243–245. l.
- *Turpat*. 184. l. 38. lpp.
- Virsis, Mārtiņš. Kāda skautne 1940. gada vasaras notikumos. LM. 1988. 8. jūl. 13. lpp.
- Ozoliņš, Kārlis. "Mūža meža raldi" un tā autors. *Turpat*. 22. jūl. 10., 11. lpp.
- Daugmalis, Viktors. Patiesība, šis ir tavs laiks! *Turpat*. 22. jūl. 1. lpp.
- *Turpat*. 2. lpp.
- Ābele, Rasma. Padomju vara un cilvēks nav šķirami jēdzieni. *Turpat*. 22. jūl. 2. lpp.
- Vulfsons, Mavriks. Pieskaroties karstai dzelzij. *Turpat*. 19. aug. 11. lpp.
- Daugmalis, Viktors. Latvija, cik skaists ir tavs vārds! *Turpat*. 14. oktobris. 3. lpp.
- *Turpat*. 15. lpp.

- ⁴¹ Par vēstures interpretācijas maiņām 1988. un 1989. gadā tuvāk sk.: Beholes, Jānis. 1940. gadā notikušās valsts iekārtas pārveides Latvijā vēstures interpretācijas maiņa (1988–1989.). Grām.: *Domino. 1. sēj.* Rīga: Zinātne, 2003. 195.–215. lpp. (Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļas studentu zinātniskie raksti.)
- ⁴² Бенетон Филипп. *Введение в политическую науку.* Москва: Весь мир, 2002. С. 212.
- ⁴³ Рис Ненси. "Русские разговоры": *Культура и речевая повседневность эпохи перестройки.* Москва: Новое литературное обозрение, 2005. С. 290.

Vita Zelče

History as Edited by Perestroika and the Concept of Latvia's Occupation: 1988

The discourse of 20th-century Latvian history involves a division of political power and, on some occasions, dictatorship in the emergence of power. Latvia experienced several replacements of political regimes over the course of the century, and there were several fundamental shifts in basic values even within a single system. Each power structure created a new version of history, a new symbolic environment in order to prove its legitimacy. This involved changes in power and society, the result of these changes, the governing ideologies that were offered/forced upon people by the matrices of stories from history/the past – matrices which involved or for which certain facts, explanations and interpretations were selected and/or adapted. Knowledge about history was learned and used if not by everyone, then by very many members of the national community, and this established collective experience and values.

This paper focuses on the newspaper *Literatūra un Māksla* (Literature and the Arts), looking at how historical discourse changed in 1988. The Soviet Union had launched the process of perestroika and glasnost (openness), and the partial deconstruction of the Soviet historical discourse had begun, new meanings were being created. The history of the Soviet Union basically represented an ideological battle against reality. The historical stories that were told by the Soviet state were important ideological instruments in justifying the legitimacy of those who were in power. Perestroika was supposed to release people so that they could help in restoring the mightiness of the state. Mikhail Gorbachev's team had hoped that openness and expansion of Socialist democracy would achieve this. A critical review of Soviet history helped to produce demonstrations of true and viable openness. Distinctly negative meaning was attached to the concept of Stalinism, with the state announcing that this was a phase in Soviet history during which Leninist norms were pushed aside. Perestroika in relation to history, in turn, was defined as a restoration of Leninist

norms. Soviet history became a part of the media agenda. Each time that a crime or a tragedy from the past was unmasked, people were not encouraged to work hard on behalf of the goals of perestroika. Instead, they grew disappointed in the holiness of the Soviet order. Thus glasnost, which was supposed to ensure the survival of the Soviet system, actually had quite the opposite effect. Openness compromised the myths that were the foundation of the Soviet system.

Articles in *Literatūra un Māksla* enable a chronological review of the way in which the dominant Soviet historical discourse fell apart. The idea that a Socialist revolution had taken place in Latvia and that it had voluntarily and lawfully been incorporated into the USSR was replaced with the concept of "occupation" during the summer of 1988. A new discourse about Latvian history emerged, one which stood in opposition to the previous discourse. New or restored values and symbols were sought out or created. The previous order of life became illegitimate.

Keywords: Perestroika, openness, historical discourse, Latvia's occupation.

Marita Zitmane

Reklāmas transformācijas procesi Latvijā. 1985.–1995. gads

Reklāma šodien ir kļuvusi par neatņemamu un ikdienišķu mūsu dzīves daļu. Taču vienmēr tas tā nav bijis. Padomju varas laikā reklāma tika uzlūkota kā kapitālistiskās pasaules ekspluatatīvās sistēmas daļa. Padomju laika dzīves stila žurnālu lapās – “Liesma”, “Zvaigzne”, “Padomju Latvijas Sieviete” – reklāma nebija bieži sastopama. Mainoties ekonomiskajai un sabiedriskajai iekārtai, mainījās arī attieksme pret reklāmu un tās lomu. Šajā rakstā ir apskatītas pārmaiņas, kas skāra reklāmu, norisinoties politiskajiem, ekonomiskajiem, sociālajiem, kā arī kultūras maiņu procesiem.

Atslēgvārdi: reklāma, žurnāls, pārmaiņas, reformas, padomju, krīze, **produkts**, patērētājs, kreativitāte, profesionalitāte, **poligrāfija**, kvalitāte.

Padomju varas gados reklāmas industrija Latvijā tāpat kā visā Padomju Savienībā nebija attīstīta. Tam bija vairāki iemesli, kuri tiks aplūkoti šajā rakstā. Padomju patērētājam deficīta apstākļos nebija vajadzības uzlūkot reklāmu kā vienu no informācijas avotiem par pieejamajām precēm un pakalpojumiem. Taču politiskās un ekonomiskās sistēmas reformas astoņdesmito gadu beigās un deviņdesmito gadu sākumā ienesa būtiskas pārmaiņas arī šajā jomā.

Šajā rakstā tiks aplūkots laika periods pirms minētajām pārmaiņām, to norises laikā un īsi pēc tām, lai analizētu notikušās izmaiņas Latvijā veidotajā un izplatītajā reklāmā.

Pēc politiskās un ekonomiskās sistēmas reformām astoņdesmito gadu beigās un deviņdesmito gadu sākumā, Latvijai kā visām pēcpadomju valstīm bija ātri jāapgūst Rietumu tirgus ekonomikas principi, to skaitā arī reklāma. Laikā, kad padomju ideoloģija nicīgi izturējās pret reklāmu, Rietumos reklāma attīstījās līdz milzīgas industrijas un reizē arī akadēmiskas zinātnes apmēriem.

Bez atbilstošas teorētisko un praktisko zināšanu bāzes Latvijas reklāmas industrija īsā laikā centās panākt Rietumu reklāmas industrijas līmeni.

Šis pētījums koncentrējas tieši uz šo pirmo centienu laiku, uz posmu, kas veidoja pamatu šodienas Latvijas reklāmas industrijai.

Pētījumam ir izvēlēts laikposms no 1985. līdz 1995. gadam, jo tas sevī ietver gan laiku pirms un pēc pārmaiņām, gan pašu pārmaiņu periodu. Līdz ar to tiek iegūts plašāks priekšstats un iespēja salīdzināt reklāmas situāciju padomju un pēcpadomju telpā.

Kā analizētās reklāmas kanāls ir izraudzīti tā saucamie dzīvesstila žurnāli, kas iznāca gan padomju laikā, gan arī ar dažādām sekmēm pēc neatkarības atjaunošanas – “Liesma”, “Zvaigzne”, “Padomju Latvijas Sieviete”, “Sieviete”. Šāda žurnālu izvēle papildus sniedz ieskatu notikušajos pārmaiņu procesos un to iespēdā – reklāmas attīstība Latvijā.

Kaut arī masu mediji bija pirmie ieguvēji politiskajā *perestroikā*, vienā ziņā viņi kļuva arī par pirmajiem ekonomisko pārmaiņu upuriem.¹ Totalitārisma ekonomikā visa produkcija vienmēr bija centrāli plānota un izplatīta. Masu mediji nebija izņēmums. Tos finansēja, apgādāja un izplatīja centralizēti. Preses izdevumu cenas netika saistītas ar to izdošanas reālajām izmaksām, tāpēc oficiālie laikraksti un žurnāli bija ļoti lēti, lai piesaistītu pēc iespējami lielāku auditorijas daļu. Pastāvēja arī atsevišķi izdevumi, kas nesa peļņu, taču to absorbēja valdošās partijas struktūras, un kopumā sistēma tika subsidēta no valsts budžeta.²

Taču, sākoties pārmaiņām, mediji saskārās ar jaunu realitāti. Tiem nācās rēķināties ar jauniem politiskiem un ekonomiskiem jēdzieniem. Masu medijiem vajadzēja mācīties gūt pietiekamu peļņu sevis uzturēšanai un piemērot sevi jaunajiem tirgus ekonomikas nosacījumiem.³ Līdz ar to reklāma pakāpeniski kļuva par masu mediju nozīmīgu peļņas avotu.

Reklāmas industrija Padomju Savienībā

Ļoti centralizētās ekonomiskajās sistēmās saražoto produktu daudzums tiek sadalīts centralizēti, kas gandrīz pilnībā izslēdz vajadzību pēc industriālā mārketinga. Padomju tipa ekonomikā galvenie/nozīmīgākie ražošanas lēmumi ir centralizēti, un mārketinga lēmumus nepieņem tie, kuriem privāt-uzņēmējdarbības tipa ekonomikā būtu materiālas intereses pārdošanas apjomu pieaugumā.

No padomju viedokļa šāda situācija tiek uzskatīta par lielu priekšrocību. Reklāma var attīstīt un stimulēt patērētāju vēlmes tik daudz un tādos virzienos, cik tas racionāli (valsts interesēs) ir nepieciešams. Dominē uzskats, ka privātā patēriņa centrālā plānošana var atspoguļot cilvēku patiesās vēlmes vairāk nekā privāto uzņēmēju noteiktas intereses attiecībā uz vēlamo patēriņa virzienu un apjomu.⁴

Padomju sistēma motivēja uzņēmumus plāna izpildē, nevis produktu noieta palielinājumā, līdz ar to uzņēmumi paši nebija ieinteresēti mārketinga aktivitāšu īstenošanā. Tirgū, kur pieprasījums ir lielāks par piedāvājumu, mārketingš attiecīgi ir slikti attīstīts. Šādā tirgū reklāma paliek kā nebūtisks fenomens, kuru ekonomiskā sistēma daudz neatbalsta.⁵

Padomju varas laikos reklāma tika atzīta arī kā daļa no ikdienas ekspluatatīvā mehānisma, kas prevalē kapitālistiskajā sabiedrībā. Padomju ideoloģija uzskatīja, ka reklāma, līdzīgi citām mārketinga formām, veicina monopoli varu un peļņu,⁶ tāpēc padomju reklāmai tika izvirzīti citi uzdevumi.

Sociālistisko valstu reklāmas darbinieku 1957. gada konference Prāgā noteica sociālistiskās reklāmas uzdevumus un mērķus:

pirmkārt, izkopt cilvēku gaumi, attīstīt viņu vajadzības, un tādējādi aktīvi veidot pieprasījumu pēc precēm;

otrkārt, palīdzēt patērētājam, sniedzot viņam/ viņai informāciju par patēriņa visracionālākajiem līdzekļiem;

treškārt, palīdzēt paaugstināt tirdzniecības kultūru.⁷

No šiem mērķiem izriet, ka sociālistiskajai reklāmai ir jāpiemīt vairākām stingri noteiktām īpašībām.

Pirmkārt, ideoloģiskajam saturam. Tai ir jāatbilst partijas un valsts politikai tajā jomā, kurā reklāma darbojas. Tāpat reklāmas radošajā darbā ir jābūt ievērotam sociālistiskajam reālismam. Tai ir jāvirza patērētājs pretim dzīves apstākļu uzlabošanai, racionālai patēriņa veikšanai un lietderīgai brīvā laika izmantošanai.

Otrkārt, godīgumam. Tām godīgi jāatspoguļo reklamētais produkts pakalpojums.

Treškārt, konkrētumam. Ir jāizmanto precīzi argumenti un dati. Reklāmas dizainā tas nozīmē nepamatota formālisma un plašai auditorijas daļai nesaprotamu metožu izslēgšanu.

Ceturtkārt, praktiskumam. Tai ir jāfokussējas uz produktu un tirgus konjunktūru un jāmērķē uz patērētāju. Tā nedrīkst nelietderīgi izniekot resursus.

Piektkārt, plānotam raksturam. Tai jābūt saistītai ar produkcijas un tirdzniecības plāniem.

Atskatoties vēsturē, jāsecina, ka reklāma Padomju Savienībā ir pastāvējusi jau kopš tās pirmsākumiem, tomēr trīsdesmito gadu sākumā, izvērsoties industrializācijai un izveidojoties klasiskajai padomju ekonomiskajai sistēmai, reklāma saruka līdz niecīgām proporcijām. Preses reklāma aprobežojās tikai ar filmu un teātra izrāžu afišu izvietošanu, nepastāvēja arī specializēta starpnieciska institūcija. Piecdesmitajos gados nedaudzās reklāmas institūcijas, kas bija Padomju Savienībā, nodarbojās ar ierobežotu aktivitāšu daudzumu. Pārsvārā tās pārraudzīja veikala skatlogu dekorāciju un tiem nepieciešamā inventāra, piemēram, manekenu, ražošanu. Tikai sešdesmitajos gados reklāmas industrija sāka palēnām atdzimt.⁸

Filipa Hansona (*Hanson*) apkopotie dati liecina, ka tirdzniecības reklāmas apgrozījums 1966. un 1967. gadā bija attiecīgi 27,7 un 53 miljoni rubļu. Savukārt 1970. gadā padomju presē publicēto reklāmu skaits gada laikā ir bijis aptuveni 12 000–15 000 vienību (reklāmas izvietojumu dažādos reklāmas kanālos skatīt tabulā).⁹

Reklāmas sadalījums pa medijiem 1970. gadā
(*Sojuztorgreklama*)¹⁰

Medijs	Reklāmas daudzums, %
Veikalu skatlogi	12
Vides reklāma (arī neona izkārtnes)	41,6
Katalogi	17,1
Prese	12,1
Kino	1,4
Televīzija un radio	8,0
Cits	7,7

Galvenās reklāmas organizācijas padomju varas gados var iedalīt vairākās grupās: augstākā līmeņa reklāmu koordinējošā padome; nacionālā un republiku līmeņa reklāmas organizācijas, kas ir piesaistītas valstij un kopējam tirdzniecības tīklam; reklāmas departamenti pakalpojumu un industriālās nozares ministrijās, kombinātos un uzņēmumos.¹¹

Patī attīstītākā padomju reklāmas daļa nešaubīgi bija tā, kas saistīta ar ārējo tirdzniecību. *Vneshtorgreklama* – ārējās tirdzniecības reklāmas organizācija, kas izveidota 1965. gadā, – atradās Ārējās tirdzniecības ministrijas pakļautībā, nodarbojās tikai ar ārējās tirdzniecības reklāmu un bija monopola situācijā šajā jomā. Tā nodarbināja 200 cilvēku, ieskaitot tekstu autorus (*copy-writers*) un māksliniekus, kuri strādāja arī vietējai reklāmai. Var apgalvot, ka šī bija pati pieredzējušākā un zinošākā reklāmas institūcija Padomju Savienībā.

PSRS līmenī var izcelt trīs lielākās reklāmas organizācijas: *Sojuztorgreklama* (Vissavienības tirdzniecības reklāmas kombināts), *Rostorgreklama* (Krievijas Padomju Federatīvās Republikas tirdzniecības reklāmas organizācija) un *Ukrtorgreklama* (Ukrainas Padomju Sociālistiskās Republikas tirdzniecības reklāmas trests). Šīs trīs lielākās reklāmas institūcijas Padomju Savienībā, kas turklāt pēc sava uzbūves tipa un darbības principiem visvairāk, izņemot *Vneshtorgreklama*, atbilst Rietumu reklāmas industrijas modelim.

F. Hansons atzīmē, ka Baltijas valstīs eksistējošās aģentūras (Latvijā – *Latvijas Reklāmas aģentūra* un *Latvijas Kooperācijas reklāma*) bija embrionālā līmenī salīdzinājumā ar lielajām aģentūrām, tomēr pārākas par citās republikās esošajām, kas pārsvarā aprobežojās ar skatlogu manekenu ražošanu.¹²

Produktus, kuri dominēja padomju reklāmā, var iedalīt divās galvenajās grupās: preces un/ vai pakalpojumi, kuri ir gan 'pietiekoši', gan jauni; un preces un/ vai pakalpojumi, kuri ir 'pietiekoši', bet nav jauni.¹³

No Rietumu reklāmas industrijas viedokļa raugoties, pirmās grupas reklāmas objekti ir visai dīvaini. Tie ietver sevī vairākus pārtikas produktus, piemēram, zivis, kefīru un kausēto sieru, ilglietojuma preces, kā elektriskās bārdas skujamās mašīnas, kinokameras, tranzistora radio un adāmās mašīnas, dažus mājsaimniecības produktus un salīdzinoši jaunus pakalpojumus – veļas mazgātavas un ķīmiskās tīrītavas. Šie produkti ir jaunums padomju patērētājam, turklāt tās nav tā saucamās deficīta preces.

Otrā kategorija ietver sevī piena produktus un sieru, konservētus augļus, tēju, kosmētiku un smaržas, pulksteņus, motociklus, krājbankas pakalpojumus, apdrošināšanu, vilciena un avio biļetes. Šie savukārt ir padomju patērētājam jau zināmie produkti, kuri arī nav deficīta preces.

F. Hansons uzskata, ka septiņdesmitajos gados padomju reklāmas galvenā funkcija bija iepazīstināt patērētāju ar nepazīstamiem jauniem produktiem un palīdzēt likvidēt produktu uzkrājumus gadījumos, kad piedāvājums pārsniedz pieprasījumu esošo cenu līmenī. Attiecībā uz reklāmu saturu F. Hansons atzīmē, ka būtiskas norādes uz seksualitāti vai sociālo statusu reklāmās nav eksistējušas:

Reklāma pārsvarā ir nekaitīga un atmiņā nepaliek. Tekstos dominē amatierisks nekonkrētu terminu lietojums, piemēram, visa veida produkti ir raksturoti kā garšīgi un barojoši.¹⁴

Pēc autora domām, vissliktāk attīstīta bija tieši preses un televīzijas reklāma.

Reklāma Latvijas drukātajā presē: 1985.–1990. gads

1985.–1988. gads

Pētījumā par astoņdesmito gadu reklāmas īpatnībām esmu apskatījusi žurnālus "Zvaigzne", "Liesma" un "Padomju Latvijas Sieviete". Šajos izdevumos reklāmas tiek publicētas regulāri, taču niecīgos apjomos, aptuvenais intervāls varētu būt viena reklāma katrā otrajā žurnālā. Katrs no analizētajiem žurnāliem ir noteicis konkrētu lapu reklāmas publicēšanai, piemēram, žurnāls "Zvaigzne" reklāmu izvietoj 24. lappusē.

Visas aplūkotās reklāmas ir izvietotas pa veselu lappusi (puse no atvēruma), tās noteikti ir krāsainas. Jāatzīmē, ka mūsdienās šāda reklāma būtu dārga.

Visvairāk šajā laikposmā tika publicētas mēbeļu reklāmas, ko varētu attiecināt uz pirmo reklamējamo produktu grupu – 'pietiekoši' un jauni. Cits bieži reklamēts produkts ir kosmētikas izstrādājumi, galvenokārt r/a "Dzintars"

«DZINTARS» — TĀ IR LABA GAUME!

«KANONS» — izmeklēta, ieromantis smarža ar tīkšo jaukamu balto rožu toni.
Cena 16 rub.

«KOMPROMISS» — rīta rozes līkne krēmīgu un sīvu kompozīcija vijoliņu un sandaļa aromāts tonā.
Cena 13 rub.

«ACCENTS» — šķīvi smarža elegantā vecuma sievietēm.

RAZDARĀNAS APVIENĪBA «DZINTARS»
LATVIJAS REKLĀMAS AĢENTŪRA

«Kristīne» - jaunais fantāzijas ziedu smaržu!
«Kredo»

Vēss, balts majpuķīšu, hiacīnšu aromāts.
Galvenokārt dienai un... jaunietēm!
«KRISTĪNE»!

Svaigas rozes, sandaļa, jasmīna nots. Noturīgas
un... noslēpumainas!
«KREDO»!

RAZDARĀNAS APVIENĪBA «DZINTARS»
LATVIJAS KOOPERĀCIJAS REKLĀMA

produkcija, kas savukārt pieder pie otrās reklamējamo produktu grupas – ‘pietiekošs’ un zināms. Vēl šajā laikā tiek reklamētas tādas, no šodienas pozīcijām raugoties, neparastas lietas kā eglīšu rotājumi, spoguļi, teātra binoklis.

Ja salīdzina astoņdesmito gadu sākumu ar minēto laika periodu, tad reklāmu noformējumā var just pārmaiņu elpu. Astoņdesmito gadu sākuma reklāmām ir raksturīgs tikai produkta attēlojums. Tā, piemēram, r/a “Dzintars” reklāmās cilvēka tēls pirmo reizi parādās 1986. gadā smaržu “Kanons”, “Kompromiss” un “Akcents” reklāmās. Attēla – reklāmā redzamo sievietes tēlu izmantojums ir neveiksmīgs, turklāt izraisa jautājumus par autortiesību ievērošanu no reklāmas veidotāju puses. Reklāmā redzami sievietes tēli ir vienkārši izgriezti no kāda modes (pieņemu, ka ārzemju) žurnāla un ievietoti reklāmā kā ļoti pavirša fotomontāža. Tomēr tā ir pirmā r/a “Dzintars” smaržu reklāma manis apskatītajos izdevumos, kurā izmantots cilvēka attēls. Pirms tam smaržas tika reklamētas, izmantojot attēlus ar pašu smaržu pudelītēm un kārbīņām.

Analizējot smaržu reklāmas, jāteic, ka šo reklāmu tekstos kā galvenā pārdošanas īpašība tiek uzsvērts pašu smaržu aromāts. Piemēram: “Vēss, balts maijpuķīšu, hiacinšu aromāts. Galvenokārt dienai un ... jauniešiem! *Kristīne!* Svaigas rozes, sandala, jasmīna nots. Noturīgas un ... noslēpumainas! *Kredo!*”¹⁵

Smaržu un priekšmetu (piemēram, trauku, parfimērijas līdzekļu, audumu u.c.) reklāmai raksturīga reklamējamo objektu izvietošana ‘skatloga kompozīcijā’. Respektīvi, visi priekšmeti tiek izkārtoti tā, it kā tie atrastos veikala skatlogā. Šādā kompozīcijā netiek veidots produkta tēls, bet galvenais uzsvars likts uz vienkārši ‘gaumīgu’ kompozīciju.

Astoņdesmito gadu reklāmu var kvalificēt kā produktu fotogrāfijas žanru. Turklāt reklāmas fotogrāfijai nav raksturīgs kvalitatīvs risinājums gan kreatīvajā, gan tehniskajā ziņā. Attiecībā uz pašas fotogrāfijas zemo kvalitāti vēlos uzsvērt, ka tajā nav vainojami tā laika reklāmas veidotāji, bet gan tolaik pieejamā fototehnika.

Manis apskatītajos preses izdevumos astoņdesmito gadu sākuma posmā ir publicēti arī daži materiāli, kurus šodien varētu apzīmēt kā reklāmrakstus. Protams, tajā laikā tie par tādiem netika uzskatīti, tie bija materiāli par atsevišķu ražošanas apvienību darbu. Šajos rakstos tiek apskatīti ražošanas procesi, tomēr galvenā uzmanība pievērsta produkcijas jaunumiem, kas tekstā ir speciāli uzsvērti, kā arī redzami attēlos jau tradicionālajā ‘skatlogu kompozīcijas’ stilā.

Salīdzinājumā ar astoņdesmito gadu sākumu 1988. gadā reklāmas ir krāsainākas, tajās arvien biežāk tiek attēloti cilvēki kā produkta lietotāji, patērētāji/valkātāji. Produkta reklāmā tiek izmantota arī sievietes seksualitāte, un tieši sieviete ir biežākais reklāmas tēls. Līdz ar to var secināt, ka Latvijas reklāmas vidē veiksmīgi tiek pārņemta Rietumu kolēģu pieredze.

Reklāmu teksti ir īsi, tie koncentrējas uz produkta galveno kvalitāšu izklāstu. Reklāmas saukļi ietvertais lielais teksta daudzums dara to sarežģītu. Bieži vien kompozīcijā reklāmas sauklis nav pietiekami izcelts.

1989.–1990. gads

Šajā laikposmā krasi samazinās minētajos preses izdevumos izvietotās reklāmas daudzums. Šīs reklāmas kvalitatīvi neatšķiras no 1988. gadā publicētajām. Vismazāk reklāmu ir 1990. gadā, kad žurnālā “Zvaigzne” tiek ievietotas divas reklāmas, žurnālā “Sieviete” – viena, bet “Liesmā” nav nevienas reklāmas.

Iespējams, ka šāda situācija izveidojās tāpēc, ka reklāmas žurnālu lapās ir aizstājušas politiska rakstura ilustrācijas, plakāti un fotogrāfijas. Žurnāli šajā laikā piedzīvo augstāko sabiedrības intereses punktu par to saturu. Žurnālos tiek publicēti atmiņu stāsti gan par neatkarīgās Latvijas laikiem, gan par okupācijas režīma nodarījumiem, daudz ir aprakstu par ārzemju ceļojumiem, par Rietumu mūzikas un kino zvaigznēm. Liela uzmanība tiek pievērsta rakstiem par seksu un seksualitāti. Lielā atsaucība no lasītāju puses nodrošināja to, ka reklāma žurnāliem nebija nepieciešama kā peļņas avots. Pieļāvu, ka žurnālu redakcijas varēja pat noraidīt prasību publicēt reklāmas.

Interesanti, ka apskatītajā laikposmā nereklamējas vietējie ražošanas uzņēmumi. Reklāmu izvietojuma “Brestas skaitļošanas tehnikas ražošanas apvienība” un Ļeņingradas parfimērijas un kosmētikas kombināts *Severnoje sijanije*.

Viens no aktīvākajiem reklāmas devējiem 1989. gadā ir “Valsts apdrošināšana” – divas reklāmas. Tiek reklamēti divi produkti – automobiļu kombinētā apdrošināšana un valsts mantas apdrošināšana. Šīs divas reklāmas esmu izdalījuši atsevišķi, jo abās var saskatīt kļūdas, kas norāda uz reklāmas veidotāju nepilnīgajām zināšanām šajā jomā. Automobiļu kombinētās apdrošināšanas reklāmas sauklis izraisa negatīvas emocijas, jo tas noniecina potenciālo klientu: “Nevajag sev un citiem kaisīt smiltis acīs: ne Jūsu braukšanas māka, ne Jūsu automobilis nav ideāli! Tāpēc neaizmirstiet noslēgt vai atjaunot Automobiļu kombinētās apdrošināšanas līgumu!”¹⁶ Savukārt valsts mantas apdrošināšanas reklāmas efektivitāte ir apšaubāma, jo reklāmas mērķgrupa ir ļoti šaura – valsts uzņēmumu vadītāji, tāpēc žurnāls “Zvaigzne” kā reklāmas kanāls šīs mērķgrupas uzrunāšanai nav efektīvs.

Vairākas no šajā laikposmā izvietotajām reklāmām mēs šodien raksturotu kā sociālās reklāmas – tās aicina nededzināt pērno zāli. Atliek vien secināt, ka dažas lietas nekad nemainās! Šajā reklāmā iezīmējas nacionālpatriotiski motīvi: “Latvijas zeme ir dzīva. Neļausim dedzināt to!”

Kopumā laikposms no 1985. līdz 1990. gadam Latvijas reklāmas attīstībā ir īpatnējs. No vienas puses, tas iezīmē reklāmas tradīciju modernizāciju, kad reklāma no statiskas produktu fotogrāfijas pārgāja uz cilvēka tēla

izmantošanu un dinamisku produkta lietošanas atainošanu. No otras puses, šajā laika periodā ir novērojama arī pilnīga atteikšanās no reklāmas izmantošanas kā uzspiestas padomju laika prasības.

Reklāma Latvijas drukātajā presē: 1991.–1995. gads

Šajā laikposmā es apskatīšu katru žurnālu atsevišķi, jo katram žurnālam ir sava attīstības stratēģija, arī attiecībā uz reklāmas izvietojumu savās lapās. Katrs žurnāls atšķirīgi pielāgojas jaunajiem apstākļiem, un vairs nevar likt vienādības zīmi starp žurnāliem, kā tas bija padomju varas periodā.

1991.–1993. gads

Tas ir laiks, kad norisinās Latvijas neatkarības atgūšanas procesi. Neskatoties uz to, ka pāreja no padomju republikas uz neatkarīgu valsti rit samērā miermīlīgi, tomēr arī Latvijā norisinājās asiņaini notikumi. 1990. gada beigās no padomju varas iestāžu puses tiek pielietots spēks, lai novērstu Padomju Savienības sabrukumu. Tā, 1991. gada 2. janvārī pēc Latvijas Komunistiskās partijas lūguma *OMON* bruņotās vienības ieņem Preses namu, lai kavētu neatkarīgo preses izdevumu izdošanu.¹⁷

Preses nama ieņemšana iespaido visus šajā rakstā apskatītos žurnālus. Visu žurnālu numuri iznāk novēloti – februārī vai martā, vienā izdevumā apvienojot vairākus laidienus. Visi žurnāli tiek drukāti citās tipogrāfijās, gan papīra, gan iespieddarbu kvalitāte ir ļoti slikta, arī krāsas ir pazudušas no žurnālu lapām.

“Liesma”

Žurnāla pirmais numurs iznāk februārī kā janvāra un februāra apvienotais izdevums. Šis numurs ir melnbalts, sliktā tipogrāfijas un papīra kvalitātē.

Žurnāls “Liesma” iznāk, pateicoties sponsora atbalstam – akciju sabiedrība “Lana”, kas, spriežot pēc žurnālā 1./2. numurā izvietotās reklāmas, ir plaša profila uzņēmums un nodarbojas arī ar poligrāfijas pakalpojumu sniegšanu.

Jau šajā pirmajā žurnāla izdevumā tiek publicētas trīs reklāmas – jau minētās a/s “Lana” reklāma, golfa klubs “Latvija” un *Software House Rīga. A/s “Lana”* un golfa kluba reklāmas var uzskatīt par reklāmas sludinājumiem, kuros tiek uzskaitīti pakalpojumi, ar kuriem minētais uzņēmums nodarbojas, kontaktinformācija, un tas viss izcelts ar grafisko risinājumu palīdzību. Savukārt *Software House Rīga* reklāma jau ir sarežģītāka. Tā aizņem veselu atvērumu, taču neveido vienu veselumu, bet ir sadalīta divās daļās, katra lapas puse dzīvo savu dzīvi. Kreisā lapas puse ir pieblīveta ar tekstu, kas gan izklāsta to, ar ko firma nodarbosies (skaidrots, kas tā

LANA

Akciju sabiedrība LANA palīdz iznākt "Liesmai", tā palīdzēs arī Jums!

a/s LANA kompetencē:

- poligrāfija;
- tūrisma un atpūtas kompleksu, kā arī viesnīcu celtniecība un ekspluatācija;
- iekšēja un ārēja tirdzniecība;
- konsultācijas ekonomikā, jurisprudencē un biznesā.

A/S LANA REGISTRĒTA LR UZNĒMUMU REGISTRĀ 1991 GADA 30. JANVĀRĪ AR 6. NUMURU.

Adrese: 226050, Latvija, Rīga, Elizabetes iela 49. tel.282684

Reklāma Latvijas presē. 1991. gads.

Latvijas centrālais golfa klubs "Latvija"

DIBINĀTS 1989.15.04

LATVIJAS GOLFS

GOLFU SPĒLĒ 22 EIROPAS VALSTĪS
LATVIJA BŪS DIVDESMIT TREŠĀI
Tuvāk par to nākamajās "LIESMĀS".

Latvija 2108

Software House Riga

**TĀ IR LATVIJAS
PROGRAMMĒŠANAS
NĀKOTNE**

Software House Riga

TUKŠIE VEIKALU FLAKTIŅI NO ZĒLABĀM VIENPILNĀKI NETAPS

TĀPĒC!
Ražotāji un komersanti,
visi, kam ir prece, bet nav veicināto šķērsiņu
un norises uz tirgus!

Savas pakalpojuma ar iedrošiem nosaukumiem
Jums piedāvā

**Cēsu rajona
Patērētāju biedrības
KOOPERATĪVAIS
UNIVERSĀLVEIKALS**

BŪSIM PROFESIONĀLI
KATRĒ SAVĀ NOZARĒ -
JŪS RAŽOJAT -
MĒS PARDOSIM!

Adrese:
Cēsis, Vienlības ielukumā 2.
☎ 241-22425
241-22595

Latvija 2108

BALTINSO

Palīdziet vienmēr un visur!

GAIDĪAM JŪS

programmēšana tāda ir), gan ir pilns ar nacionālpatriotiskiem uzsaukumiem: „Kas ir neatkarība? Laime? Gods? Eiforija? Nē, tā ir liela atbildība!”¹⁸

Lapas otrajā pusē ir redzams zīdains pie datora, zem kura attēla ir liels firmas logo. Abas reklāmas daļas nav savstarpēji saistītas, tā ir pieblīveta ar tekstu, turklāt izvēlēta neveiksmīga fotogrāfija, jo datora ekrāns nav labi pārskatāms.

Arī nākamais žurnāla izdevums iznāk kā apvienots trešais un ceturtais numurs. Žurnāls turpina reklamēt savu sponsoru a/s “Lana”, šoreiz akcentējot uzņēmuma kā viesnici pakalpojumu sniedzēja aktivitātes. Vēl šajā numurā tiek reklamēta putnu fabrikas “Iecava” produkcija, kā arī Cēsu rajona “Patērētāju biedrības kooperatīvais universālveikals”. Izdevumā parādās arī paša žurnāla reklāma: “Ja gribat, lai jūsu vēlmes patiesi kļūst zināmas, ņemiet vērā – “Liesma” ir pirmais lieltirāžas žurnāls, kas iznāk Latvijā! Garantējam Jūsu vārdu 250 000 acīs un ausīs.”¹⁹ Visās šajās reklāmās tiek izmantoti grafiski risinājumi, kas ir labākais reklāmas pasniegšanas veids, ņemot vērā tipogrāfijas un papīra kvalitāti.

Atlikušajos piecos žurnāla izdevumos kopā tiek publicētas septiņas reklāmas. Stabils reklāmas devējs žurnālā “Liesma” ir a/s “Lana”. Žurnāla 11./12. numurā gan žurnāla materiāli, gan arī reklāmas tiek publicētas krāsās. Katrā ziņā žurnāls samērā strauji atgūst to poligrāfijas kvalitāti, kas tam piemita pirms Preses nama ieņemšanas.

Tieši žurnālā “Liesma” parādās pirmās ārzemju uzņēmumu reklāmas, kā arī interesanti dizainiski risinājumi, piemēram, apdrošināšanas akciju sabiedrība “Balta”, laikraksts “Diena”. Vēlos atzīmēt, ka to uzņēmumu reklāmas, kurās ir ārzemju kapitāls, parasti ir dizainiski interesantas, iespējams, ka tās netika veidotas Latvijā.

1992. gadā katrā žurnāla “Liesma” numurā ir publicētas vismaz divas reklāmas. Pārsvārā tās ir krāsainas un tiek izvietotas pa veselu lappusi. Šodien izmaksu ziņā tā ir pati dārgākā reklāma. Taču tikai vēlāk žurnālā sāk praktizēt arī citu izmēru reklāmas moduļu izvietojumu.

1993. gadā reklāma žurnāla “Liesma” lapās jau ir kļuvusi par ikdienišķu parādību. Tā tiek publicēta regulāri, žurnālā reklamējas dažādi uzņēmumi. Var atrast gan vienreizējus reklāmas sludinājumus, gan atkārtotu un regulāru reklāmas izvietojumu. Žurnāls sāk praktizēt arī nelielu reklāmas moduļu veidošanu.

Reklāmas kreatīvā un dizaina kvalitāte ir uzlabojusies, taču joprojām reklāmas risinājumi mēdz būt primitīvi un nekvalitatīvi īstenoti. Bieži vien reklamējot starptautiski pazīstamu firmu produkciju, kuru Latvijā izplata viens vai otrs uzņēmums, tiek izmantotas kolāžas. Šajās kolāžās ir savienoti firmu publicēto reklāmu izgriezumi ar tekstu latviešu valodā. Līdz ar to reklāmai zūd ticamības pakāpe un palielinās fotomontāžas efekts.

1993. gads ir ievērojams ar to, ka žurnālā tiek publicēta pirmā politiskā reklāma. Tā ir “Latvijas ceļa” reklāma, kas ir izveidota kā partijas biedru

kopbilde uz Vecrīgas namu fona: "Vienot var tikai tie, kuri paši spēj vienoties." Vērtējot šo reklāmu, jāatzīmē, ka partijas biedru kopbilde pēc skolas fotogrāfiju labākajām tradīcijām pietiekoši spēcīgi nepauz saukli izteikto apgalvojumu. Kopumā 1993. gadu žurnālā "Liesma" raksturo arvien pieaugošs reklāmas daudzums.

"Zvaigzne"

Žurnāla "Zvaigzne" pirmais numurs 1991. gadā iznāk tikai jūlijā. Ir samazinājies žurnāla formāts, pasliktinājies papīra un poligrāfijas kvalitāte, krāsās ir iespiests tikai pirmais un pēdējais vāks. Arī "Zvaigzne" cenšas pielāgoties jaunajiem apstākļiem – žurnāla pirmajā numurā tiek publicēti 'Komersanta 10 baušļi'. Tomēr atšķirībā no žurnāla "Liesma", "Zvaigzne" neuzsāk reklāmu aktīvu publicēšanu, pieļauju, ka žurnāla vadība vairāk paļāvās uz abonētāju uzticību. Jau apvienotais 7./8. žurnāla numurs iznāk ar krāsainām fotogrāfijām arī žurnāla iekšējās lapās. Šis žurnāla numurs ir zīmīgs arī ar to, ka tajā tiek publicēta žurnāla "Zvaigzne" pirmā pašreklāma. Reklāma ir izvietota uz žurnāla pēdējā vāka, tās centrā ir kāda pāra kāzu bilde, zem tās šāds teksts: "Lai zin visā Latvijā! Tapusi atkal jauna ģimene. Kāpēc lai par šo notikumu nepriecātos visi? Ja gribat, lai jūsu krāsu foto kļūtu redzams visā Latvijā – jūsu rīcībā žurnāla "Zvaigzne" lapaspuses. Pieņemam visa veida reklāmas."

Es vērtēju šo reklāmu kā ļoti neveiksmīgu, jo no tās nav skaidrs, kas īsti tiek uzrunāts – vai tie būtu visi jaunie pāri, vai arī komersanti, privātās vai juridiskās personas. Tomēr, neskatoties uz tās trūkumiem, reklāma ir darījusi savu un nākamajā numurā tiek publicētas jau trīs reklāmas.

Reklāmas kreatīvo risinājumu ziņā ir primitīvas. Piemēram, "Jūrmalas radio" reklāma aprobežojas vien ar frāzi: "'Jūrmalas radio" ir pats labākais radio pasaulē".²⁰ Turklāt šis sauklis ir publicēts reklāmas moduļa apakšā nelieliem burtiem, atlikušais laukums tā arī paliek neizmantots. Parējās reklāmas ir ļoti aptuvenas, nekas vairāk par reklāmas sludinājumu:

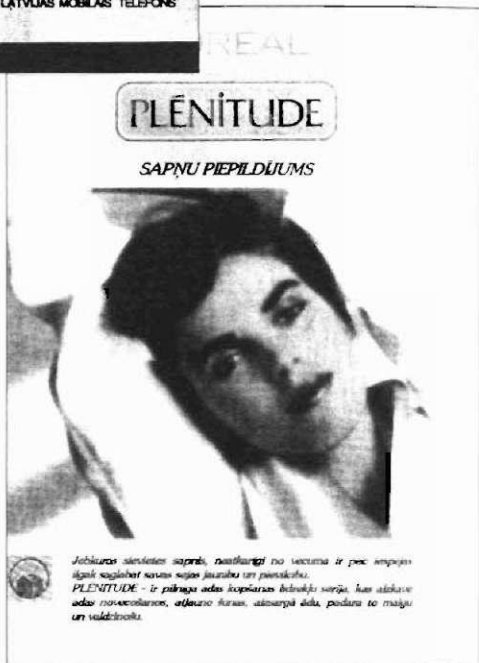
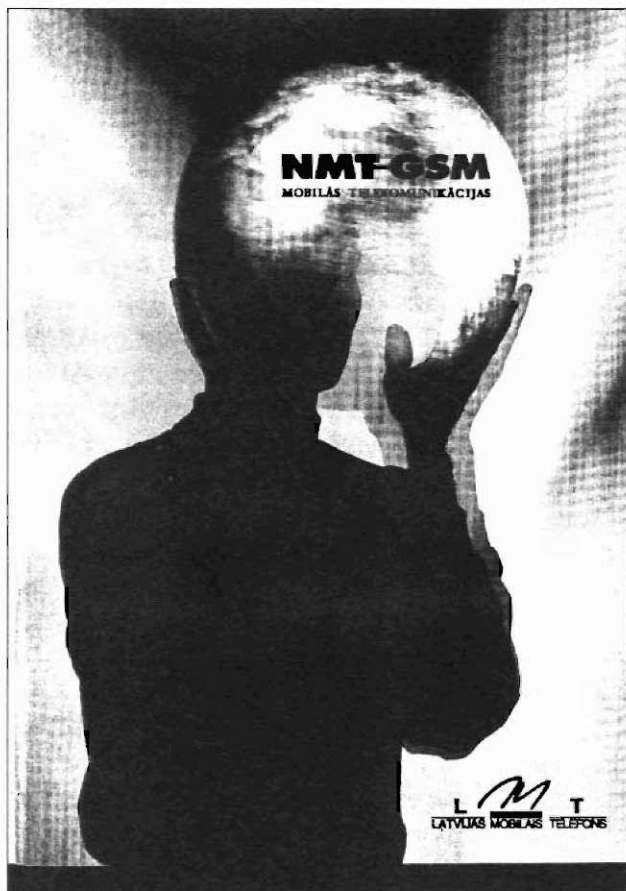
Jums ir problēmas? *Baltinfo*. Mūsu devīze Palīdzēt vienmēr un visur!
Gaidām Jūs.²¹

Mēs varam izdarīt visu, ja vien jūs to vēlēsitieties! *Varia*. Zvaniet jau tūlīt.²²

Vairāk reklāmu šajā gadā netiek publicēts.

1992. gadā žurnālā reklāmas tiek ievietotas regulāri. Atšķirībā no žurnāla "Liesma", žurnālā "Zvaigzne" skar papīra krīze – pasliktinās papīra kvalitāte, pāris numuri tiek publicēti melnbalti.

Analizējot 1992. gadā žurnālā "Zvaigzne" ievietotās reklāmas, var izšķirt divas reklāmas veidošanas tendences – reklāmas sludinājums un tradicionālā padomju reklāma. Reklāmas sludinājumi parasti ir nelielas tekstuālas reklāmas, kas tiek veidotas tādā kā bērnu sludinājuma stilā – melns rāmītis, kurā iekšā uz balta fona melniem burtiem uzdrukāts attiecīgais teksts.

Reklāma Latvijas
presē, 1994.–1995. gads.

Savukārt padomju tipa reklāmas seko jau izstrādātajai tradīcijai par 'skatloga kompozīcijas' veidošanu. Vēl šajā laikposmā ir iecienīti dažāda veida rāmīši, kuri tiek izmantoti kā instruments reklāmas izceļšanai un uzmanības piesaistīšanai.

1993. gadā žurnālā "Zvaigzne" reklāmas daudzums nepalielinās, pārsvarā vienā numurā tiek publicēta viena reklāma. Situācija uzlabojas gada otrajā pusē, kad žurnālā reklāmas regulāri sāk publicēt SIA "Traktoru serviss". Nemainās arī attēlu kvalitāte un pašu reklāmu kreatīvie risinājumi.

"Sieviete"

Žurnālu "Sieviete" vismagāk no manis apskatītajiem žurnāliem ir skārusi Preses nama ieņemšana. Pirmais žurnāla numurs iznāk martā, šajā gadā žurnāls nāk klajā reizi divos mēnešos kā apvienotais divu numuru izlaidums. Žurnāla pārmaiņas ir dramatiskas – tas vairs neiznāk brošūras tipa iesējumā, bet gan kā avīze, melnbaltā drukā uz ļoti sliktas kvalitātes papīra. Atsevišķi izdevumam pievienots pielikums uz A3 lapas ar receptēm, piegrieztņēm un astroloģisko prognozi. Šajā gadā žurnālā tā arī neparādās neviena reklāma.

1992. gadā žurnāla situācija sāk uzlaboties, tas iznāk krāsās, brošūras tipa iesējumā, bet papīra kvalitāte tomēr paliek tā pati. Arī šajā gadā žurnāls ir kūtrs uz reklāmu publicēšanu, pa visu gadu tiek ievietotas tikai trīs reklāmas – 7./8. *Lanutex* un *Balta*, 9. nr. *Latva*. Šīs reklāmas ir izveidotas tradicionālajā reklāmas sludinājuma formā.

1993. gadā situācija mainās, un žurnālā regulāri tiek publicēta reklāma. Turklāt reklāma jau tiek pozicionēta atbilstoši žurnāla mērķauditorijai – sievietēm. Žurnālā reklamējas – *Orthopedic Center Baltija* ar krūšu implantu piedāvājumu, modes salons *Beate*, veikals *Riga Union*, trikotāžas apģērbu darbnīca "Kolāža" u.c.

Šajā gadā žurnālā parādās atsevišķi materiāli, kurus var apzīmēt kā reklāmtrakstus. Šie raksti ir tikai par konkrēto uzņēmumu, tiek publicēts liels uzņēmuma logo un kontaktinformācija. Ir arī atsevišķas sponsorētas rubrikas, piemēram, "Auseklītis" atbalstītā rubrika "Būsim lietišķas".

Šo Latvijas reklāmas attīstības posmu var apzīmēt kā 'juku laikus'. Tiek atnestas vecās padomju reklāmas tradīcijas, taču jaunie risinājumi, manā vērtējumā, nav pietiekami efektīvi. Tomēr šādas neveiklas un primitīvas reklāmas esamību lielā mērā nosaka arī trūcīgā poligrāfijas bāze. Padomju reklāmas tradīciju atmešanu var skaidrot arī ar tajā laikā valdošo vispārējo tendenci noraidīt padomju mantojumu/tradīcijas. Šis ir periods, kad Latvijas reklāma vairāk vai mazāk sekmīgi meklē pati savu izteiksmes ceļu.

Tieši šis laikposms ir bijis liktenīgs diviem no manis apskatītajiem trim žurnāliem. Tajā savu darbību pārtrauc žurnāls "Liesma" (1995. gads) un žurnāls "Zvaigzne" (1994. gads). Savukārt žurnāls "Sieviete" savu darbību turpina un iznāk līdz šim brīdim.

"Liesma"

1994. gads ir zīmīgs ar pirmo tabakas reklāmu. Pirms tam, kad žurnāla "Liesmas" 1994. gada 7. numurā tika publicēta cigarešu markas *Prince* reklāma, visos manis apskatītajos preses izdevumos visā aplūkotajā laikposmā netika iespiesta neviena cigarešu/ tabakas reklāma. Šai reklāmai nav šodien raksturīgo brīdinājumu par smēķēšanas kaitīgumu. Kopumā 1994. gadu žurnālā "Liesma" raksturo pastāvīgs reklāmas apjoma pieaugums. Interesanti, ka reklāma pārsvarā tiek izvietota žurnāla iekšējos vākos un uz ārējā vāka, reklāmas lielākoties ir pa visu lappusi. Tomēr sāk pieaugt arī to reklāmu daudzums, kas ir veidots pēc moduļu principa. Parasti šādas nelielas reklāmas visas tiek izvietotas uz vienas lapas žurnāla beigās.

1995. gadā žurnāls "Liesma" izdod tikai septiņus numurus un pēc 37 gadu darbības pārtrauc savu iznākšanu, transformējoties par žurnālu "Mūsmājas Viesis". Šo pārtapšanu ir grūti saprast, jo no visiem manis aplūkotajiem žurnāliem tieši "Liesma" visveiksmīgāk pielāgojās jaunā tirgus prasībām. Tieši žurnālā "Liesma" ir vislielākais izvietoto reklāmu skaits. 1995. gada pirmajā numurā ir izvietotas 12 reklāmas, kas salīdzinot gan ar padomju laiku, gan ar tajā pašā laikposmā izdotajiem žurnāliem "Zvaigzne" un "Sieviete", ir liels rādītājs.

Apskatītajos 1995. gada žurnālos arvien vairāk tiek izvietotas pazīstamu ārzemju zīmolu reklāmas kā, piemēram, *Philips*, *Fazer*, *Electrolux*. Īpaši vēlos izcelt *Philips* reklāmas, kas kvalitatīvi atšķiras no pārējā reklāmas fona. *Philips* reklāmas, (vienā žurnāla numurā ir izvietotas trīs šī uzņēmuma reklāmas) neveido vienotu veselumu, tomēr tajās ir savstarpējā kontinuitāte. Šīs ir tā saucamās tēla reklāmas, kas nepiedāvā konkrētu produktu, bet pastarpināti ar noskaņu, tēlu un dzīves stilu atainojumu veido zīmola tēlu.

"Zvaigzne"

1994. gadā žurnāls "Zvaigzne" izdod trīs numurus un pārtrauc savu darbību. Žurnāla lapās šis fakts sīkāk netiek paskaidrots. Uzskatu, ka kopš 1991. gada krīzes žurnāls "Zvaigzne" nespēja atgūt iepriekšējās pozīcijas. Salīdzinājumā ar žurnālu "Liesma", tam ir daudz sliktāka papīra un poligrāfijas kvalitāte. Žurnāls nespēja arī piesaistīt reklāmdevēju uzmanību, jo 1994. gada pēdējā, trešajā numurā tiek publicētas tikai divas reklāmas.

“Sieviete”

Žurnāls “Sieviete” vienīgais no šajā pētījumā iekļautajiem izdevumiem turpina iznākt vēl šodien. Bet es neuzskatu, ka žurnāls analizētajā laika periodā būtu tikpat kvalitatīvā poligrāfiskā izpildījumā kā žurnāls “Liesma”. Tomēr tas nekļuva par kavēkli žurnāla sekmīgai attīstībai un pastāvēšanai.

Runājot par žurnālā izvietoto reklāmu šajā laikā, jāatzīmē, ka žurnāls daudz labprātāk publicē dažādus reklāmrakstus, nevis reklāmas. Reklāmu daudzums ir neliels, vidēji divas trīs reklāmas vienā numurā. Toties plašs ir reklāmrakstu klāsts. 1994. gadā žurnālā tika publicēti reklāmraksti par *Beauty for all Seasons*, *Hipp*, *Melitta*, *Toppits*, *Oriflame*, ziedu salonu *Linda*, *Librese*, *Ariel*. Regulāra rubrika žurnālā bija kulinārijas lapa, kas veidota sadarbībā ar dažādiem pārtikas produktu ražošanas vai izplatīšanas uzņēmumiem.

Šajā laika posmā Latvijas reklāma jau ir iegājusi stabilā attīstības fāzē. Reklāmas devēji ir apzinājuši dzīves stila žurnālu kā reklāmas kanālu, kā arī tā sniegtās iespējas un priekšrocības. Reklāmu klāsts, noformējums un izvietojums kļūst arvien daudzveidīgāks. Kā veiksmīgs reklāmas instruments tiek izmantoti reklāmraksti, tomēr reklāmas daudzums žurnālā vēl nav garantija šī žurnāla sekmīgai izdošanai.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Androunas, Elena. *Soviet Media in Transition: Structural and Economic Alternatives*. Westport; Connecticut; London: Praeger, 1993. P. 11.
- ² Turpat. 12. lpp.
- ³ Turpat. 108. lpp.
- ⁴ Hanson, Philip. *Advertising and Socialism: The Nature and Extent of Consumer Advertising in the Soviet Union, Poland, Hungary, and Yugoslavia*. New York: International Arts and Sciences Press, 1974. P. 8.
- ⁵ Turpat. 11. lpp.
- ⁶ Turpat. 23. lpp.
- ⁷ Turpat. 29.,30. lpp.
- ⁸ Turpat. 22. lpp.
- ⁹ Turpat. 36.–40. lpp.
- ¹⁰ Hanson, Philip. *Advertising and Socialism: The Nature and Extent of Consumer Advertising in the Soviet Union, Poland, Hungary, and Yugoslavia*. P. 59.
- ¹¹ Turpat. 17. lpp.
- ¹² Turpat. 27. lpp.
- ¹³ Turpat. 51. lpp.
- ¹⁴ Turpat. 61.–71. lpp.
- ¹⁵ *Padomju Latvijas Sieviete*. 1983. 4: 16.
- ¹⁶ *Zvaigzne*. 1989. 2: 24.
- ¹⁷ Pabriks, Artis, Purs, Aldis. Latvia. The Challenges of Change. In: *The Baltic States. Estonia, Latvia and Lithuania*. London; New York: Routledge, 2002. P. 63.
- ¹⁸ *Liesma*. 1991. 1/2: 23.,24.
- ¹⁹ Turpat. 3/4: 23.
- ²⁰ *Zvaigzne*. 1991. 9/10: 17.
- ²¹ Turpat.
- ²² Turpat. 26. lpp.

Marita Zitmane

Transformations in Advertising Processes in Latvia, 1985–1995

Advertising has become an inevitable and everyday component in contemporary life, but that has not always been true. During the Soviet occupation of Latvia, advertising was considered to be a component of the exploitative approach of the capitalist world. What's more, Soviet consumers faced deficits of many different goods, and advertising was not seen as a proper source of information about available products and services. During Soviet times, women's and lifestyle magazines such as *Liesma*, *Zvaigzne* and *Padomju Latvijas Sieviete* did not feature much in the way of advertising at all.

The political and economic transformation which began in the late 1980s and early 1990s, however, caused significant changes in this area.

Latvia, along with the other post-Soviet countries, had to learn about the principles of Western market economics very quickly, and advertising was a part of the mix. Without any appropriate knowledge about the theoretical and practical aspects of advertising, the local industry quickly tried to catch up with the level which prevailed in the West.

The author of this paper has chosen to study the period between 1985 and 1995 because it covers the period of time before and after the transformations, as well as the period of the transformations themselves. This allows the reader to gain a broader sense of the issue and to compare the advertising situation in the Soviet and post-Soviet space.

The period between 1985 and 1990 was unusual in terms of the development of advertising in Latvia. Traditions were modernised, and advertising moved from static photographs of products to the use of human images and dynamic depiction of the way in which products could be used. On the other hand, this was also a period during which the use of advertising as a forced Soviet-era demand was fully rejected.

It can be said that the advertising industry in Latvia was in considerable chaos between 1991 and 1995. Old Soviet advertising traditions were rejected, but it seemed that new solutions were not sufficiently effective. The fact that advertising was clumsy and primitive, however, can largely be attributed to the fact that there was little in the way of photography and print traditions. The Soviet traditions were rejected in large part because everything that was Soviet in nature was cast out during this period. Latvian advertising was forced to seek its own route of development, and in this it was sometimes more and sometimes more successful.

By 1994 and 1995, the Latvian advertising industry had entered a phase of stable development. Advertisers recognised lifestyle magazines as channels for advertising which offer a variety of opportunities and advantages. The range, appearance and placement of advertising became more and more varied. Advertising articles were used as a successful instrument of promotion, but the amount of advertising in a magazine was still not a guarantee of its success.

Keywords: Advertising, magazine, change, reform, Soviet, crisis, product, consumer, creativity, professionalism, printing, quality.

Ineta Tunne, Silva Senkāne

Kultūras institucionalizācija: Kultūrizglītība Latvijā, 1990–2000

Nākamgad apritēs desmit gadi, kopš tika izstrādātas un Saeimā apstiprinātas Latvijas valsts kultūrpolitikas pamatnostādnes – “.. sabiedrības un valsts kopīgs kultūrizpratnes nolīgums, kas nosaka galvenos principus, mērķus un uzdevumus nacionālās kultūras programmu un kultūras likumprojektu paketes izstrādei, kā arī valsts kultūrpolitikas īstenošanai”.¹ Kā pamatnostādņu turpinājums un izpildes mehānisms 2001. gadā tika publicēta Nacionālā programma “Kultūra 2000–2010”. 2004. gada beigās Latvijas Kultūras ministrija uzsāka jauno kultūrpolitikas vadlīniju projekta sabiedrisku apspriešanu – diskusiju ciklu.²

Ja arī jaunā dokumenta mērķis ir “.. tautas un valsts kultūrizpratnes saskaņošana un vienošanās par principiem, mērķiem un uzdevumiem Latvijas kā kultūras valsts tālākai attīstībai”,³ tad vietā būtu apskatīt, kāda ir šī valsts piedāvātā kultūrizpratne, kas tiek nodota sabiedrības apspriešanai, vai tā dod skaidrus principus, mērķus un uzdevumus, uz kuras pamatojas Latvijas kultūrpolitikas nākotne tuvāko gadu desmitu laikā.

Latvijas kultūrizglītība ir izglītības sistēmas struktūrkomponents, kas būtiski ietekmē sociālās kultūras institucionalizāciju, tā sākas ar komunikatīvo prasmju, kompetences un komunikatīvas kultūras apguvi indivīdu līmenī. Tāpēc kultūrizglītības attīstība ir būtiski nozīmīga un vērtīga, tā ir laikmeta nosacīta prasība, kas jāīsteno.

Atslēgvārdi: kultūra, kultūrizpratne, kultūrpolitika, kultūrsocioloģija, kultūrizglītība, subkultūra, komunikatīvā kultūra, inkulturācija, vērtību sistēma, patērētāju kultūra, izglītības kvalitāte, kultūriemaņas, diskursīva analīze.

Protams, 2004. gads – Latvijas iekļaušanās Eiropas Savienībā ir formāls un reizē likumsakarīgs moments, lai izvērtētu, kas sasniegts Latvijas kultūras dzīvē pēdējos desmit gados, un izvirzītu jaunas valsts kultūrpolitikas prioritātes un stratēģiskos mērķus. Jauno kultūrpolitikas vadlīniju (turpmāk Vadlīnijas) izstrādes darba grupa UNESCO Nacionālās komisijas ģenerālsekretāres un LR Kultūras ministrijas valsts sekretāra vietnieces kultūrpolitikas jautājumos Daces Neiburgas vadībā patlaban veic Vadlīniju septiņu daļu sabiedrisku apspriešanu, līdz 2005. gada 25. janvārim tika izdiskutētas kopumā septiņas tēmas, lai jaunās kultūrpolitikas vadlīnijas, kā deklarēts, varētu pieņemt līdz 2005. gada 1. jūlijam.⁴

Pieļaujot, ka šo tēmu saraksts atspoguļo Latvijas kultūrpolitikas dienaskārtību noteiktam sabiedrības un valsts attīstības periodam, var salīdzināt jauno dienaskārtību ar iepriekšējo, Pamatnostādņu izstrādātāju darba grupas (vadītājs I. Ziedonis, R. Čaupova, R. Muižniece, J. Treile) piedāvāto struktūru. Jāteic, ka jaunajā politiski stratēģiskajā manifestā pieteiktajās tēmās ir jūtama lielāka piesaiste Eiropas kultūrpolitikas prioritātēm,⁵ tomēr ir redzama arī zināma konceptuālā pēctecība gan pozitīvā, gan arī, mūsaprāt, negatīvā nozīmē.

Ir saprotamas objektīvās grūtības izstrādāt politiku (visos līmeņos – no stratēģijas līdz instrumentiem) tik izplūdušam un daudznozīmīgi traktētam jēdzienam kā kultūra.

Kā sakārtot kultūras jēdziena konceptuālo aparātu, lai tas, no vienas puses, būtu teorētiski nepretrunīgs, no otras puses, papildāms ar konkrētu empīrisku saturu un izmantojams kultūrpolitikas vajadzībām?

Kultūras definīcija un terminoloģija

Sāksim ar paša pamatjēdziena definējumu. Par hrestomātisku kļuvušais amerikāņu antropologu A. Krēbera un K. Klakhūna 1963. gadā veiktais kultūras definīciju sistematizācijas mēģinājums beidzās ar sešu pamattipu un vairāku apakštipu izdalījumu (A aprakstošās; B vēsturiskās; C normatīvās; C – I dzīvesveids; C – II ideāli un vērtības; D psiholoģiskās; D – I adaptācija videi; D – II iemācīšanās; D – III paradumu veidošanās; D – IV īsti psiholoģiskās; E struktūras; F ģenētiskās; F – I produkts vai artefakts; F – II idejas; F – III simboli; F – IV nekultūras izcelsme).⁶ Šie kultūras priekšstatu tipi nav savstarpēji izslēdzoši, katrs no tiem akcentē kādu kultūras aspektu, tomēr var izšķirt kādas vispārējas kopīgās iezīmes:

- kultūra atšķir cilvēku no dzīvnieka,
- ir cilvēku sabiedrības raksturojums,
- netiek mantota bioloģiski, nepieciešams mācīties,
- ir saistīta ar idejām, kas eksistē un var tikt nodotas simboliskā formā.⁷

Tomēr atsevišķu tipu definīcijas atšķiras ne tikai pēc tā, kādas humanitārās vai sociālās zinātnes ietvaros tās ir radušās (kultūrfilosofijas, kultūrantropoloģijas, etnogrāfijas, etnoloģijas, socioloģijas, psiholoģijas), bet arī ar to, cik lielā mērā var tikt izmantotas kultūrpolitikas praktiskajām vajadzībām.

Plašāk pazīstamajos Latvijas kultūrpolitiskajos dokumentos ir sastopamas praktiski visu tipu definīcijas, piemēram:

KULTŪRA ir uzlabojumu kopums, ko kāda tauta (cilvēce, nācija, korporācija) ir veikusi un savākusi savā evolucionēšanas gaitā. (B vēsturiskās un F – I produkts vai artefakts)

plašākā nozīmē **KULTŪRA** ir kādas sabiedrības vai cilvēku grupas dzīves stils, kas veidojies noteiktā laika posmā noteiktu sabiedrisku attiecību rezultātā (C – I dzīvesveids)

KULTŪRA pastāv un izpaužas ikvienā cilvēka darbības laukā kā noteiktu vērtību apziņa (C – II ideāli un vērtības un D – IV īsti psiholoģiskās)

KULTŪRA vispārcilvēcisku vērtību glabātāja un ģenerētāja (C – II ideāli un vērtības)

KULTŪRA viss, ko cilvēks sabiedrībā ir radījis un rada, ieskaitot sevi pašu un sabiedrību (F – I produkts vai artefakts)

Šaurākā nozīmē **KULTŪRA** izpaužas apzinātā vispārāzītu simbolu radīšanā un patērēšanā – teātra, mūzikas, tēlotājmākslas, literatūras u.c. mākslas veidu formā (F – III simboli)*

Tomēr mazāk pārstāvētas socioloģisko un psiholoģisko tipu definīcijas, kuras, mūsaprāt, varētu ieviest tādu skatījumu uz kultūru kā sarežģītu sistēmisku veidojumu institucionālā aspektā, kas nodrošinātu teorētisku un empīrisku analīzes iespēju gan kultūrai kā patstāvīgam fenomenam, gan tās saistībai ar sociālo sistēmu, tātad kultūrsocioloģiskā aspektā. Tomēr jāņem vērā, ka kultūras socioloģija jeb kultūras socioloģiskie aspekti ir salīdzinoši jauna un nenostabilizējusies kā patstāvīga zinātne.

Konceptuālās precizitātes nodrošināšanai svarīga ir arī pārējo saistīto terminu un jēdzienu sistēma. Turpinot kultūrpolitikas dokumentu apskati šādā aspektā, jāsecina, ka ir zināma terminoloģiskā eklektika, kas liecina par to, ka nav izstrādāts daudz maz vienots teorētiskais koncepts, līdz ar to viešot neskaidrību empīriskajā operacionālīzācijā un praktiskā lietojumā kultūrpolitikas vajadzībām.

Kultūras misija, kultūras mantojums, cilvēces kopīgais kultūras mantojums, atsevišķu nāciju kultūras piensums, kultūras pastāvēšanas un pilnveidošanās pamatnosacījums, kultūras joma, kultūrizpratne, kultūrpolitikas pamatprincips, kultūras process, kultūras infrastruktūras funkcionēšana, eiropeiska tipa kultūras attīstības modelis, kultūras norises, kultūras klātesamība, daudzveidīgā kultūras saskarsme, integrācija starp kultūru un izglītību, kultūru un sabiedrības vērtību orientācija, novadu kultūras, kultūras centri, pilnvērtīga kultūrvide, kultūras vērtības, kultūras aprīte, kultūras un valodas areāls, pasaules kultūras telpa, kultūras institūcijas, kultūratbildība, kultūras pārvalde.

Mēģinot sakārtot kultūrpolitikas terminoloģiju, par pamatu varētu ņemt *UNESCO* izstrādāto tezauru, kas aptver izglītību, zinātņi, kultūru, sociālās un humanitārās zinātnes, informāciju un komunikāciju, politiku, tiesības un ekonomiku. Terminoloģiskās struktūras lietošanā noderīgi ir arī tas, ka tezaurs sakārtots gan pēc hierarhiskās, gan asociatīvās saistības, tiek doti arī sinonīmi un neieteiktās terminoloģiskās formas. Šo problēmu tikai ieskicējuši, tālāk pāriesim no terminoloģiskā līmeņa uz teorētisku modeļu līmeni.

Kultūra un sabiedrība

Latvijas sabiedriskajā domā apzināti (vai drīzāk neapzināti) dominējošais priekšstats par kultūras otršķirīgo lomu sabiedrībā sakņojas marksistiskajā doktrīnā par kultūru kā virsbūvi, kā sekundāru parādību, ko nosaka sabiedrības ekonomiskā bāze, kas ir primārais faktors sabiedrības uzbūvē un funkcionēšanā. Šis filosofiskais koncepts vēsturiski ir atstājis gan ekonomiskas un politiskas, gan kultūrīdeoloģiskas sekas.

Varbūt lietderīgi būtu “izvētīt” socioloģijas vēstures un mūsdienu teorētisko mantojumu, lai iegūtu plašāku skatu uz kultūras sabiedriskajām likumsakarībām.

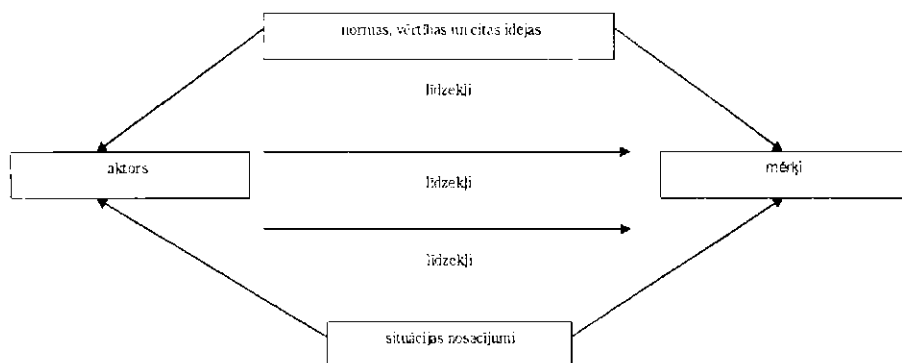
Kā pretēju ekonomiskam determinismam var aplūkot (Folkota Pārsonsa funkcionālā strukturālisma pieeju, kad visas sabiedrības (un visu citu līmeņu sociālo veidojumu) kā sistēmas un apakšsistēmu izdzīvošanas priekšnoteikums ir šo apakšsistēmu integrēta funkcionēšana, un kultūras sistēma ir viena no četrām šādām apakšsistēmām. T. Pārsonsa teorētiskais uzstādījums varētu saņemt cita veida pārmetumus – par implicītu kultūrdeterminismu un kultūras nozīmes pārvērtēšanu, bet varbūt situācijā, kad sabiedrībā ir vērojama drīzāk pretēja tendence, kultūrpolitikas veidošanā kā pozitīvās diskriminācijas mehānismu var izmantot jeb vismaz zināt un paturēt prātā šādu teorētisko modeli. Tā kā T. Pārsonsa teorētiskais mantojums ir pietiekami sarežģīts un kaut cik izprotams tikai tā ģenēzē, apstāsimies galvenokārt pie tiem momentiem, kas saistīti ar mūs interesējošo tēmu – kultūru.¹¹

Sāksim ar elementārāko sociālās dzīves elementu – sociālo darbību, kuras modelis redzams 1. attēlā.¹¹

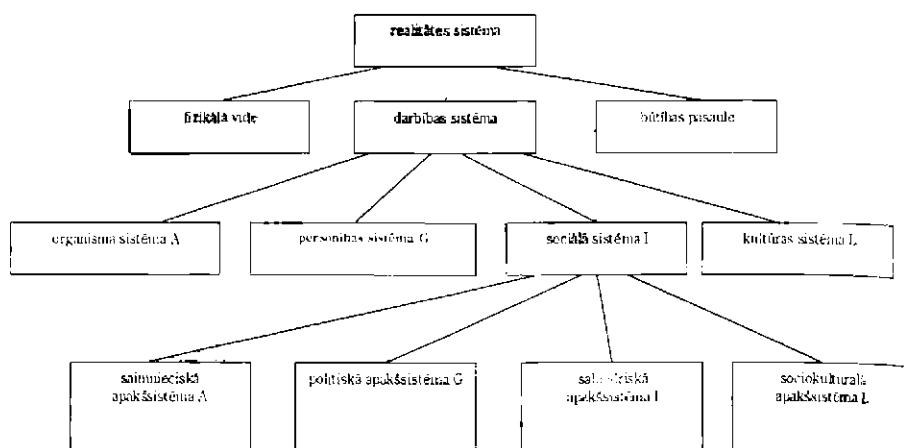
Jau šajā līmenī par kultūras paraugu sociālo nozīmīgumu liecina tas, ka individuālu lēmumu pieņemšana saistīta ar noteiktu mērķu uzstādījumu, ko nosaka arī darbības aktoru (sociālās darbības subjektu) kultūras patēriņi (normas, vērtības u.c.), kas ir sabiedrības kultūras sistēmas sastāvdaļa.

Individuālās darbības veido sociālās darbības sistēmu.

Sociālo kontekstu, kurā noris atsevišķi sociālo darbību akti, veido daudzu aktoru noteiktos sociālos statusos spēlētās normatīvi regulētās uzvedības lomas; statusu lomas savukārt veido dažādu tipu mijiedarbības sistēmas; šīs mijiedarbības sistēmas veido darbības sociālo sistēmu – sabiedrību.

1. att. T. Pārsonsa sociālās darbības modelis

2. att. T. Pārsonsa sociālās organizācijas modelis

Sociālās darbības personības sistēma ir aktoru vajadzības un spējas pieņemt lēmumus, izpildot noteiktas sociālās lomas, šī sistēma pārstāv cilvēka brīvās gribas izpausmes iespējas sociāli regulētā modelī, kultūras sistēma tiek skatīta kā lielā mērā diferencēta vērtību (morālo, estētisko, izziņas, reliģisko) sistēma. Organisma sistēma, kas netiek pārāk daudz analizēta, pārstāv darbības subjektu fizioloģiskos un fizikālos resursus.

Kopējais T. Pārsonsa sociālās organizācijas modelis dots 2. attēlā.¹²

Savā sociālo sistēmu analizē T. Pārsonss izveidoja jēdzienu sistēmu, lai tvirtu sabiedrības sistēmiskuma īpašības visos tās dažādajos līmeņos, analīzei pakļaujot ne tikai sociālās darbības sistēmu (sociālās, personības, kultūras) „iekšējās problēmas”, bet arī šo sistēmu savstarpējās sakarības, par galveno mehānismu postulējot integrācijas procesus.

Būtiska un mūs interesējoša ir kultūras vieta un nozīme šajā konceptā.

Kultūras sistēma un tās izstrādātie kultūras paterni, no vienas puses, ir sociālās darbības sistēmas normatīvās struktūras pamatā, no otras puses, tie nosaka personības darbības sistēmas vajadzību un lēmumu pieņemšanas procesa raksturu.

T. Pārsonss akcentē sociālās sistēmas integrāciju un tās saistību ar personības sistēmu un kultūras sistēmu. Kultūras teorētiski un kultūrpolitikas praktiķi varētu interesēt citādi salikti akcenti:

- sociālās sistēmas sociokulturālās apakšsistēmas analīze,
- sociokulturālās apakšsistēmas integrācija sociālās sistēmas ietvaros,
- sociokulturālās apakšsistēmas attiecības ar kultūras sistēmu.

Sistēmu integrācijas iespējamībai nepieciešamās funkcionālās prasības T. Pārsonsa skatījumā:

1) sociālajai sistēmai jābūt ar pietiekamiem sociāliem resursiem – pietiekamiem skaitam aktoru, kuri ir motivēti adekvāti darboties saskaņā ar sabiedrības lomu sistēmu.

2) sociālajai sistēmai nav jāpieturas pie tādiem kultūras paraugiem, kuri nepiedāvā kaut minimālas kārtības definējumus vai arī uzstāda neizpildāmas prasības, tā radot devianci un konfliktus.¹³

Modeļi, kura ietvaros tiek tvertas integratīvās problēmas, kas rodas kultūras un personības sistēmas un sociālās sistēmas saskares punktos, centrālais ir **institucionalizācijas jēdziens**.

Institucionalizācija ir salīdzinoši stabili aktoru, kuriem ir noteikts statuss, mijiedarbības modeļi, kuri tiek normatīvi regulēti un saplūst ar kultūras paraugiem.

Šī saplūšana notiek divējādi:

1) normas, kas regulē lomu uzvedību, var atspoguļot vispārējas kultūrvērtības un uzskatus,

2) kultūras vērtības un citi paraugi var interiorizēties personības sistēmā un secīgi ietekmēt vajadzību struktūru, kas savukārt ietekmē aktora vēlēšanos spēlēt tās vai citas lomas sociālajā sistēmā.¹⁴

T. Pārsonss institucionalizāciju apskata gan kā procesu, gan struktūru. Institucionalizācijas kā procesa pamatpostulāti ir sekojoši:

1) aktori nokļūst situācijās, kad nepieciešama mijiedarbība,

2) aktoru orientācijas virzība ir viņu vajadzību struktūru un tā, kā šīs struktūras izmainās interiorizēto kultūras paraugu rezultātā, atspoguļojums,

3) normas rodas tad, kad aktori pielāgo savas orientācijas cits citam ar specifiskiem mijiedarbības procesiem, kuros apvienojas lomu izvēle, sadalījums un nomaiņa,

4) normas gan rodas aktoru orientāciju savstarpējās saskaņošanas rezultātā, gan tai pašā laikā ierobežo vispārējo kultūras paraugu robežas,

5) savukārt kultūras paraugi regulē turpmākās mijiedarbības, piešķirot tām noturību.

Tieši pateicoties šim procesam, rodas, saglabājas un izmainās institucionalizētie modeļi.¹⁵

Institucionalizācija ir process, kurā veidojas un saglabājas sociālā struktūra. Varētu teikt, ka sociālo sistēmu veido institucionalizētu lomu komplekti, noturīgi mijiedarbības modeļi.

Sabiedrības kā mijiedarbības institucionalizēto formu noturīgums tiek panākts ar socializācijas un sociālās kontroles mehānismiem. Socializācija kā līdzeklis, ar kuru palīdzību kultūras paraugi interiorizējas personības sistēmā, nosakot tās vajadzības struktūras robežas. Sociālās kontroles mehānismi ir paņēmieni, ar kuru palīdzību organizējas statusa lomas, lai mazinātu spriedzi un novirzes. Institucionalizācijas rezultātā lomu ekspektācijas kļūst noteiktas un viennozīmīgas, pretrunīgas ekspektācijas tiek nodalītas laikā un telpā.

Kultūras un institucionalizācijas kopsakaru var aplūkot divos aspektos:

1) kultūras sistēmas un kultūras apakšsistēmas loma institucionalizācijas procesos, tātad kultūras modeļu loma sociālās kārtības un līdzsvara saglabāšanā,

2) sociālās sistēmas sociokulturālās apakšsistēmas institucionalizācija kā struktūra.

Atbildot uz pirmo jautājumu, T. Pārsonss izšķir divus veidus:

1) daži kultūras komponenti, piemēram, valoda, ir galvenie resursi, komunikācija un tādā mijiedarbība nebūtu iespējama bez simbolu resursiem, kultūra nodrošina visus aktorus ar kopējiem resursiem,

2) idejas, ko satur kultūras paraugi (vērtības, pārliecības, ideoloģijas u.c.), nodrošina kopējus viedokļus, kopējus situācijas definējumus, tas ļauj mijiedarbībai noritēt bez pārrāvumiem.

Kultūras specifiskā vieta sabiedrības sociālajā funkcionēšanā ir redzama T. Pārsonsa funkcionālo imperatīvu koncepcijā. Analītiski pastāv četras funkcionālās kategorijas kā darbības sistēmas izdzīvošanas prasības, priekšnoteikumi, funkcijas¹⁶ (turpmāk AGIL):

1) adaptācijas **A** – sadarbība ar sistēmai ārējo vidi,

2) mērķu nospraušanas **G** prioritāšu noteikšana mērķu sistēmā un mobilizācija to izpildei,

3) integrācijas **I** – koordinācija un mijiedarbības uzturēšana,

4) latentā **L** – formas saglabāšana un sasprindzinājuma noņemšana.

Vispārējās sistēmas integrācijas aspektā katrā sistēmā vai apakšsistēmā jārisina šīs četras funkcionālās problēmas. Visas sabiedrības mērogos šīs funkcijas realizē ekonomiskā, politiskā, sociālā un kultūras apakšsistēmas.

Paturot vērā, ka ikviens sociālās darbības elements pārstāv kādu no četrām darbības sistēmām un tās savukārt risina kādu no četrām funkcionālajām problēmām, darbības sistēmu integrācija tiek aprakstīta un pētīta kibernetiskajos ieejas – izejas konceptos. Darbības sistēmas apmainās ar informāciju un enerģiju. Augstāka informācijas līmeņa sistēmas uzliek ierobežojumus enerģijas izmantošanā zemākām sistēmām, savukārt katra no zemākām sistēmām nodrošina apstākļus un mehānismus, kas nepieciešami augstākām sistēmām. Kibernetiskā hierarhijas shēma 3. attēlā.¹⁷

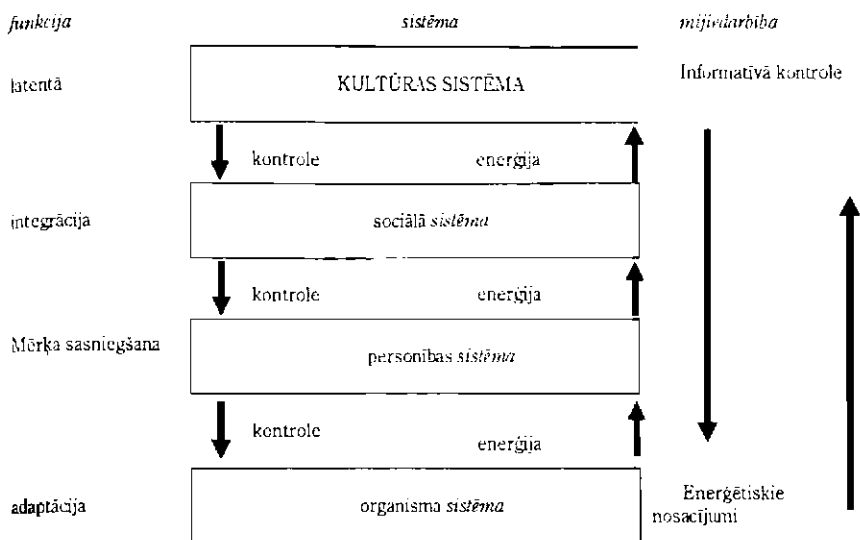
Ar hierarhiskās kontroles koncepta palīdzību iespējams modelēt gan sabiedrības attīstības novirzes, piemēram, enerģijas informatīvās regulācijas trūkumu personības sistēmā, vērtību disharmoniju, sociālās sistēmas integrācijas traucējumus (pretrunas vai neadekvātums informācijas kontrolē), gan sabiedrības attīstību kā normatīvās un kultūras kontroles pieaugošo diferenciaciju un integrāciju. Līdzekļi, ar kuriem tiek realizēta informācijas un enerģijas apmaiņa hierarhiskajā sistēmā, ir t.s. vispārējie simboliskie apmaiņas līdzekļi (gan pašu sistēmu iekšējā integrācijā, gan šo sistēmu savstarpējai integrācijai):

1) nauda,

2) vara – spēja piespiest pakļauties,

3) ietekme – spēja pārliecināt,

4) pienākumi – spēja būt lojāliem.

3. att. T. Pārsonsa sociālās darbības kontroles informatīvā hierarhija

Kibernētiskā shēma skaidro ne tikai sociālo sistēmu un apakšsistēmu struktūru, bet arī sociālo izmaiņu raksturu (kas ir ļoti svarīgi, jo strukturālā funkcionālisma koncepcijai šī aspekta trūkums tiek inkriminēts kā būtiskākais trūkums). Viens no sociālo izmaiņu avotiem – iespējamā informācijas vai enerģijas pārpilnība apmaiņā starp darbības sistēmām. Cits izmaiņu avots – informācijas vai enerģijas nepietiekamība, kas izraisa ārēju un iekšēju darbības sistēmas struktūras disregulāciju, piemēram, informatīvs (vērtību) konflikts var izraisīt normatīvu konfliktu, kas savukārt ietekmē personības un organisma sistēmas. Noteicošā ir informatīvā hierarhija, jo sabiedrības procesu regulācijas diferenciacija paredz to leģitimizāciju no kultūras paraugu (informācijas) viedokļa.

T. Pārsonsa imperatīvi ne tik daudz veido metafizisku būtību, cik dod kritērijus, ar kuru palīdzību iespējams atšķirt būtisko no nebūtiskā lielajā to potenciālo procesu klāstā, kuri var noritēt sociālajās sistēmās.¹⁸

Koncentrējot uzmanību uz sociokulturālās apakšsistēmas institucionālo struktūru un tajā noritošajiem procesiem, jāatrod vispārīgajai sistēmnodrošinošajai kategorijai **latentā funkcija** (*L (latency)*) – formas saglabāšanas un sasprindzinājuma noņemšanas) empīriskā operacionalizācija. AGIL kategorijas paredz, ka ir sabiedrības apakšsistēma, kas pilda **latento funkciju**. T. Pārsonss analītiskiem mērķiem nosauca to par kultūras apakšsistēmu, taču tas, kuras sociālās institūcijas empīriski pilda šo funkciju, ne vienmēr ir acīmredzams.

Tādēļ papildināsim funkciju konceptu ar R. Mērtona piedāvātajiem disfunkcijas un nonfunkcijas jēdzieniem un manifestētas un latentas (*latent*) funkcijas jēdzieniem, ņemot vērā, ka empīriski ne visi institucionalizētie uzvedības modeļi ir pozitīvas

funkcijas sistēmas izdzīvošanas nozīmē, ņemot vērā, kādas ir šīs institūcijas darbības sociālās sekas un šo seku atbilstība /neatbilstība aktoru priekšstatiem par šīm sekām.

Mūs interesējošās sabiedriskās parādības empīriskai operacionalizācijai noderīgs būs arī R. Mērtona piedāvātais funkcionālās diferenciācijas un funkcionālo ekvivalentu jēdziens, kas paredz, ka vienu un to pašu sociālo funkciju var pildīt dažādas institūcijas un ka viena un tā pati institūcija var pildīt vairāk nekā vienu funkciju.¹⁶

Jāatzīst, ka pagaidām netiek piedāvāts vienots kultūras sistēmas un sociokulturālās apakšsistēmas socioloģiskais koncepts, tā izstrādāšana prasa ilgāku laiku, taču var apskatīt kādu kultūras institucionālo vienību, lai izprastu, kādas iespējas paver šāds socioloģisks redzespunkts. Par piemēru šoreiz izvēlēta kultūrizglītības sistēma.

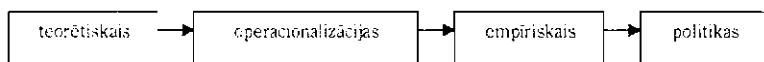
Realizējot kultūras funkcionālstrukturālo analīzi, jāmeklē atbildes uz šādiem jautājumiem:

- 1) kultūrizglītības sistēmas kultūrsocioloģiskais teorētiskais koncepts, (4. att.)
- 2) teorētiskā koncepta empīriskā operacionalizācija – empīriskais modelis,
- 3) empīriskā modeļa atpazīšana reālajās sabiedrības struktūrās un procesos, mērīšanas mehānismi un iespējas.

L zinātnes – pedagogijas, kultūras, mākslas, sabiedrības ideoloģija un sabiedriskā doma kultūras jautājumos	I sabiedriskās organizācijas, profesionālās asociācijas, formālās institūcijas
A ārējie resursi: studenti, budžets, kultūras saturs un procesi	G kultūrizglītības politika, juridiskie un kultūrpolitiskie dokumenti, valsts institūcijas – ministrijas, pašvaldības

4. att. Kultūrizglītības funkcionālā struktūra AGIL jēdzienos

Lai nodemonstrētu, kā varētu izskatīties šī saistība starp analīzes un prakses līmeņiem:

par piemēru ņemsim tādu kultūrizglītības elementu kā iespēju jaunajai paaudzei apgūt mākslas un mūzikas pamatus. Formalizētā, institucionalizētā forma tai Latvijā ir t.s. valsts un pašvaldību, arī privātās interešu izglītības iestādes. Lai varētu stratēģiski un taktiski plānot, realizēt un kontrolēt iespēju iegūt interešu izglītību, nepieciešams noteikt kvantitatīvus indikatorus. Veiksmīgs piemērs ir indekss, kas tiek rēķināts par katru Latvijas reģionālo struktūrvienību (26 rajoniem) attiecībā pret Rīgu. Proporcija starp bērnu skaitu pašvaldību vai valsts mākslas un mūzikas skolās, dalītu ar attiecīgā vecuma bērnu skaitu rajonā, korigēta ar Rīgas atbilstošo proporciju. Šis indekss pārstāv teorētiskajā līmenī kultūras sistēmas adaptācijas (A, sadarbība ar sistēmai ārējo vidi), integrācijas (I, koordinācija un mijiedarbības uzturēšana) un latentās (L, formas saglabāšana un sasprindzinājuma noņemšana), ir empīriski viegli iegūstams (ko nevar teikt par citiem ar kultūru saistītiem jēdzieniem), ar tā palīdzību var monitorēt gan

struktūru atsevišķi ņemtā laika momentā, gan procesu laikā. Vēl uzsakatāmākas salīdzinājuma iespējas ir, ja indeksu attēlo kartes diagrammas veidā. Tā, piemēram, salīdzinot 1993./1994. mācību gada un 1999./2000. mācību gada kultūrizglītības iespēju indeksu kartes, var redzēt (šī vārda tiešajā nozīmē), ka kopumā iespējas mācīties mūziku ir lielākas, turklāt mazākas ir atšķirības pa rajoniem mūzikas iegūšanas iespējai salīdzinājumā ar iespēju apgūt mākslas pamatus.

Kultūrizglītība ir joma, kas reizē nodrošina profesionālo mākslinieku, dizaineru, kultūrmozaru speciālistu, kritiķu, pētnieku un pedagoģu sagatavošanu un dod iespēju kultūriemaņu apguvei personības attīstīšanai plašai bērnu un jaunatnes daļai. Zinātnes un tehnoloģijas progress informācijas sabiedrībā pieprasa izmaiņas absolventu kvalifikācijas saturā, profesionālās kompetences jaunu kvalitāti. Kultūrizglītības sistēma Latvijā ir saglabājama, bet vienlaicīgi arī pilnveidojama ar mērķi nostiprināt kultūras apziņu sabiedrībā, sekmēt inkulturācijas un integrācijas procesus tolerances gaisotnē. Sabiedrībā dominējošo un indivīdam nozīmīgo vērtību sistēmu struktūru izpratne un kultūras kā vērtības vietas apzināšanās tajā ir process, ko mērķtiecīgi virzīt un ietekmēt varam kvalitatīvas kultūrizglītības rezultātā.

Līdz šim neatrisinātas problēmas daudzās dzīves jomās, arī kultūrizglītībā pēc būtības ir komunikatīvās kompetences un komunikatīvās kultūras nepietiekama attīstība indivīdu līmenī, kas veido sabiedrību.

Informācijas sabiedrībā, kur katrs no mums ir tās patērētājs un ieguvējs, komunikatīvā kultūra var veidoties uz kvalitatīvu humanitāro un dabaszinātnisko zināšanu bāzes.²⁰ Līdz ar to varam pamatot kultūrizglītības, komunikatīvās kompetences un kultūras pozitīvu korelāciju un savstarpēju mijietekmi, informācijas sabiedrībai strauji attīstoties.

Latvijas kultūrizglītības sistēma ir Latvijas izglītības sistēmas struktūrkomponents, kas pēc savas būtības virzīts uz indivīda attīstības motivācijas pilnīgošanos un ietver cilvēka garīgās pilnveides vajadzību aktualizēšanu laikmeta kontekstā.

Antropoloģijā kultūra tiek definēta kā pārliecību, vērtību un attieksmju sistēma, kas raksturo noteiktu sociālu grupu, tās paredzamu vai sagaidāmu uzvedību.²¹

Kultūrizglītības rezultātā indivīds apgūst noteiktas kultūriemaņas, kas turpmāk ietekmē viņa uzvedību un izturēšanās manieres. **Tas nozīmē, ka kultūrizglītība indivīda līmenī ietekmē visas sabiedrības vērtību un attieksmju sistēmu, un otrādi.**

Akkulturācijas process raksturojams ar cilvēka loģisku tieksmi saglabāt savu kultūras identitāti, iekļaujoties citā kultūrā. Varam minēt četras akkulturācijas stratēģijas, kas ietekmē šo procesu.²²

Asimilācija rezultātā indivīds pilnībā pieņem citas kultūras vērtības un normas, atsakoties no savām.

Separācija savukārt ir citas kultūras noliegšana, identificējoties ar savējo.

Marginalizācija nozīmē zaudēt identifikāciju ar savu kultūru, nespējot iekļauties arī citā.

Integrācija ir spēja saglabāt savu identitāti, vienlaikus pieņemot arī jauno. Pēdējā kā optimāls variants ir pa spēkam tikai atbilstīgi izglītotai personībai, psiholoģiskā aspektā to nodrošina pozitīva etniska identitāte un etniskā tolerance. Līdz ar to pozitīvas akkulturācijas rezultāti ir psiholoģiska un sociokulturāla adaptācija. Šeit jāuzsver, ka akkulturācijas pamatā ir komunikācijas process, kurā notiek izziņas darbība.

Nozīmīgi ir atklāt un pietiekami novērtēt mijietekmi starp kultūras institucionalizāciju, komunikāciju, kultūrizglītību un akkulturāciju.

Taču, lai tā attaisnotu informācijas sabiedrības jaunās prasības pēc vidējās izglītības iestāžu un augstskolu beidzēju augstas profesionālās kvalifikācijas, nepieciešams atklāt faktorus, kas nosaka šīs izglītības jomas nepietiekamu attīstību un atbilstību laikmeta prasībām.

Izglītības kvalitāte, kas ietver mācību/studiju procesa un paša rezultāta kvalitāti, ir šobrīd teorētiski un praktiski konstatēta valstiski svarīga problēma. Būtiski ir meklēt tās risinājuma variantus. Kultūrizglītības rezultāts ir indivīda vērtību sistēmas struktūras izveides pamatā, tas raksturo nākotnes sabiedrības personību virzību.

A. Ābele 2001. gadā Latvijas Sporta pedagogijas akadēmijā veica studentu prioritāro vērtību noteikšanu. 1.–4. kursu studentu vērtējumā visaugstākās pēc ranžējuma ir veiksmē, dzīves baudīšana, veselība, nobriedusi mīlestība, ģimenes drošība, patiesa draudzība.²³ Tas ilustrē sociālā – kultūrvides faktora nozīmi pašstenošanās procesā. Turpinot analizēt rezultātus, varam konstatēt, ka pieaug garīgās dzīves un estētisko vērtību nozīme, kas raksturo iekšējās harmonijas un dzīves jēgas izpratnes nepieciešamību šajā vecumā. Taču izteikti savu vērtību zaudē tradīcijas, paražas un simboli, kas apliecina latvisko identitāti, tradicionāla uzvedība un domāšana tiek uztverta kā konformisma tendence, bet pakļaušanās citu viedoklim nav dominējošo vērtību sarakstā. Salīdzinot jauniešu vērtību izvēles dinamiku 1991.–1996., 2002. gadā var secināt, ka 1991. gadā par prioritātēm izvirzās gara brīvība, augsta kultūra, kas saistās ar sabiedrības attīstības procesiem. Arvien nozīmīgākas kļūst ar materiālo labklājību saistītās vērtības, pieaug veselības kā vērtības nozīmīgums. Taču abās izlasēs antivērtību sarakstā dominē tradīciju ievērošana, ieturēta pazemība, dievbijīga samierināšanās ar likteni.

Pētījums ļauj izdarīt secinājumus par kultūrizglītojošu aspektu nozīmi nākotnes sabiedrības attīstībā, kā rezultātā mainās indivīdu un sabiedrības vērtību sistēmas struktūra. Tomēr, analizējot dziļāk, varam atklāt vēl divas zemteksta iezīmes, proti: komunikatīvā kompetence kā prasme piedalīties informācijas apmaiņas procesā, būt aktīvam tā dalībniekam, cieši saistīta ar sociālo statusu un materiālo labklājību nākotnē. Prasme veikt plašu kultūrizglītojošu darbu daudzveidīgās sociālās grupās un selektīvi uztvert informāciju, izvērtējot un izvēloties prioritātes, ir pa spēkam tikai diskursīvi domājošai personībai.

Teiktais vēlreiz pamato nepieciešamību pēc sakārtotas kultūrizglītības visos personībai nozīmīgos attīstības posmos un līmeņos. Paātrinājuma laikmets, kad visi procesi līdzās mums notiek strauji, dažkārt haotiski cilvēki kļūst racionālāki, pragmatiskāki, selektīvi aktīvi mērķu īstenošanā, tajā pašā laikā cieš no emocionālas

atsvešināšanās un vēlas atgriezties pie iztrūkstošas tuvības, visbiežāk meklējot atbalsta sistēmu ticībā, alkoholismā vai spontānā komunikācijā. Bet tas ir laikmeta konteksts, kas liek pievērsties personības kā patērētāja dziļākai izpratnei un komunikatīvās kompetences – kā prioritātes pilnveidošanai.

Globalizācija ir likumsakarīgs dzīves dialektikas rezultāts, tā aptver dažādas dzīves jomas. **Lai arī kā mēs uzskatītu par nozīmīgu saglabāt subkultūru identitāti, jebkurš indivīds inkulturācijas (kultūras apguves) procesā socializējas noteiktā valstī nacionālās kultūras ietvaros.** Tomēr pastāv kultūras universālības, kas apvieno kultūras pēc būtības, tās ir: dāvanu dāvināšana, mūzika, mitoloģija, sabiedrības statusu hierarhija u.c.²⁴ Komunikatīvās spējas un kompetence dod iespēju izprast vienam otru un būt optimāliem saskarsmē.

Komunikatīvā kultūra

Attīstoties informācijas sabiedrībai, kas nomaina industriālo sabiedrību, tiek aktualizēta personības nemītīga pilnveidošanās, attīstot radošās spējas. Materiālās sociālās vides individuālais korelants ir vajadzība pēc sasniegumiem. To nodrošina tādas kultūras vērtības kā selektīva aktivitāte, praktiskums, efektivitāte it visā, ko uzsākam.

Mūsdienu sociālā sistēma izvirza personībai jaunas visai objektīvas prasības:

augstu profesionalitāti, garīgās kultūras plašu izziņāšanu, morāles normu ievērošanu, atbildību un prasīgumu.

Komunikatīvā kompetence ir personības apzināta pieredze, kas veidojas cilvēku sadarbības procesā.²⁵

Komunikatīvā kompetence ir atkarīga no personībai raksturīgām iezīmēm, pārmaiņām, kas notiek sabiedrībā, un cilvēka sociālās mobilitātes spējām. Izrādās, ka par pamatu tās attīstībai ir tautas kultūras normas, valodas zināšanas, saskarsmes prasmes un pieredze, mākslas uztveres pieredze, erudīcija.²⁶

Šie avoti sekmē komunikatīvo zināšanu un prasmju veidošanos, veido komunikatīvo kompetenci, kas ietver:

- saskarsmes normu un likumu zināšanu,
- valodas attīstības augstu līmeni,
- neverbālās valodas izpratni,
- prasmi kontaktēt ar cilvēkiem, ievērojot dzimuma, vecuma, sociokultūras un statusa raksturojumus,
- izmantot situāciju specifisku, īstenojot mērķi,
- iedarboties uz sarunu biedru.

Kopumā vērtējot, komunikatīvā kultūra veidojas uz humanitāro un dabaszinātnisko zināšanu sistēmiskuma bāzes.²⁷ Lai gan kultūras vērtības ir visai nemainīgas ilgā laikposmā, tomēr kultūra nav statiska. Par pierādījumu tam kalpo dažādu kultūras produktu kontentanalīze, kas var tikt salīdzināta dažādos vēstures attīstības posmos. Tas nozīmē, ka arī kultūrizglītība nedrīkst būt statiska, tai jābūt dinamiskai laikmeta kontekstā. Tikai sistemātiska pētīšanas metožu

lietošana un pētījumu veikšana situācijas analīzei var sekmēt inovāciju nepieciešamības konstatēšanu un plānot mērķtiecīgu darbību to ieviešanā.

Uztverot informāciju, ko saņemam no dažādu kultūru pārstāvjiem, noteikti jāņem vērā valodas īpatnības, lai pareizi atšifrētu teiktā saturu. Tāpat informatīvi ir arī neverbālās komunikācijas līdzekļi, kā ģērbšanās stils, žestikulācija, sejas izteiksme, skatiens, balss intonācija, pozas un kustības, kas bieži var tikt pārprastas vai neizprastas vispār.

Vērtību sistēmas struktūru diskursīvā analīze

Noteiktas kultūras un subkultūras vērtību sistēma ir būtiski nozīmīga, plānojot arī mārketinga stratēģiju. Iepazīstot indivīdu vērtību prioritātes saistībā ar sabiedrības attīstības īpatnībām, varam izprast aktualitātes, vēloties pārsteigt, dāvināt. Būtiski zināt, vai dominējošas ir materiālas lietas, vai tādas, kas demonstrē sabiedrības progresu un pēdējos sasniegumus, vai nefunkcionālas lietas, kas izraisa spēcīgas pozitīvas emocijas, vizuāli, audiāli vai kinestētiski uztverot tās.

Tas pats attiecas arī uz komunikācijas procesa saturu un norisi. Orientējoties noteiktās subkultūras ideālo vērtību sistēmā, varam būt veiksmīgāki saskarsmē. Maskulinā sabiedrībā bieži kā apliecinājums komunikatīvai kompetencei ir atšķirīga viedokļa demonstrējums, kas izteikts skaļi, pārliecinoši, pat tad, ja sagaida noliedzošu reakciju. Turpretī, komunicējot "sievšķīgā" vidē, par labo toni tiek uzskatīts cita ideju atbalsts, sociālais konformisms (pakļaušanās grupas viedoklim), humānisms. Atcerēsimies, ka amerikāņu ideāls ir personības individuālie sasniegumi, cilvēka vajadzību piramīdas virsotnē ir pašīstenošā vajadzība-pakļaušanās uz sevi, neatkarība. Patērētāju sabiedrībā individuālisma vērtība tiek apliecināta sociālajās lomās un lietās, ko mēs izvēlamies kā nozīmīgas sev, arī šī izvēle dziļi sakņojas kultūrvides vēsturē un attieksmē pret inovācijām.

Komunikācijas procesu ietekmē tādas kultūras vērtības kā vienlīdzība un humānisms. Vai tās tiek uzskatītas par vērtīgām, maznozīmīgām vai arī ignorētas, to nosaka katras kultūrvides vai subkultūras specifiska attieksme. Par šīs attieksmes kultūrvēsturisko nozīmi liek domāt Džordža Orvela atziņa, ka "„ visi dzīvnieki ir vienlīdzīgi, taču daži ir vienlīdzīgāki ..". **Tikai personība ar pietiekami plašu redzesloku spējīga diskursīvi analizēt realitāti un veidot objektīvi pamatotus prāta slēdzienus par līdzīgiem jautājumiem, kā arī ietekmēt indivīdu un sabiedrības attieksmes veidošanos un fleksibilitāti.**

Šodienas vienlīdzības saturs centrējas uz vienlīdzīgām iespējām materiālai labklājībai un sasniegumiem, neizslēdzot humānismu kā gatavību palīdzēt. Šīs ir ideālās vērtības, kas nezaudē savu nozīmīgumu arī straujā paātrinājuma laikmetā.

Aktuālās/laikmeta konteksta aktualizētas/vērtības bieži izvirzās un gūst pārsvaru pār mūžīgajām vai ideālajām vērtībām. Materiālā labklājība komfortam un tā baudīšanai kļūst par ikdienas nepieciešamību un realitāti vienam sociālam slānim, tajā pašā laikā kāds cits to vērtē kā izšķērdību.²⁸

Nacionālās izglītības politikas analīze un kultūrizglītība

Pētījumos, kas veikti Latvijā kopš 1999. gada, ir atklāts, ka likumos un citos tiesību aktos nav atsegts interešu izglītības programmu raksturs, tās mērķi, kritēriji, uzdevumi, kvalitātes kontroles mehānismi un atbildības sadaļa valstī. Nav precizēta profesionālās ievirzes interešu izglītības iestāžu akreditācijas kārtība, izsniedzamais izglītības dokuments, eksaminācijas kārtība, izglītības satura regulācija.²⁹ Latvijā izstrādātie pētījumi dod iespēju atklāt problēmu loku, iezīmē mērķus turpmākai darbībai, taču līdz šim nepiedāvā plānveidīgu, mērķtiecīgu stratēģiju to īstenošanai.

Nacionālās izglītības politikas analīze Latvijā izvirza galvenos uzdevumus visās izglītības pakāpēs arī profesionālajā un augstākajā izglītībā. Kā pirmais nozīmīgais teikums attiecībā uz profesionālo izglītību ir – pāreja no koncepcijām uz stratēģijām un konkrētu darbību.

Augstākajā izglītībā – svarīgs uzdevums ir ieviest radikālas pārmaiņas akadēmiskajās izglītības programmās, reaģējot uz mainīgajām studentu prasībām un ekonomiskās dzīves realitātēm, pētniecisko darbu integrēt universitātēs.³⁰

Kopš 1996./97. gada pēc Augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas centra izveides aizsākās kvalitātes vērtēšana Latvijā, kas ir būtisks solis mācību iestāžu un studiju programmu izvērtēšanā. Šajā dokumentā atzīmēts, ka kvalitātei visbūtiskākā problēma ir saskaņotas, sistemātiskas stratēģijas trūkums Latvijas izglītības sistēmas cilvēkresursu atjaunošanai. Latvijā izglītības reforma drīzāk ir savstarpēji vāji saistītu koncepciju, stratēģiju, iniciatīvu un demonstrācijas projektu virkne, nevis saskaņota stratēģija sistēmas pārmaiņu ieviešanai.³¹

Kvalitātes vadības sistēmas modelis pašdiagnotikai un attīstības stratēģijas plānošanai

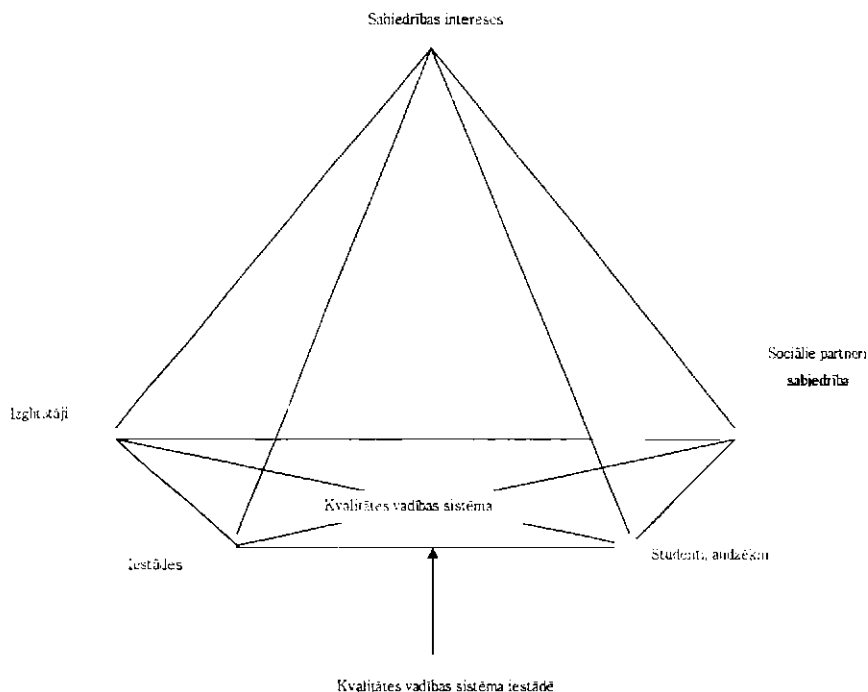
Uzskatām par svarīgu un reāli iespējamu pirmo soli iestādēs kvalitātes vadības sistēmas ieviešanai, kas nodrošinās reālu pašdiagnotiku, atklājot stipros un vājos "punktus" attīstībā, nosakot attīstības stadiju un plānojot reālas darbības situācijas uzlabošanai nevis konceptuāli, bet gan stratēģiski darbojoties. Nav noslēpums, ka akreditācijas procesā mācību iestādes atklāj problēmjautājumus un dažkārt haotiski un konvulsīvi uzsāk tā saukto "kvalitātes celšanu", izvirzot augstākas prasības studentiem nobeiguma eksāmenos vai kvalifikācijas bakalaura vai maģistra darbu aizstāvēšanā. Rezultātā cieš audzēkņi, studenti un iestādes labā slava. Taču, veicot pētniecisku darbu, kurā iespējams iegūt studentu, personāla, darba devēju, ārējā audita ekspertu grupas atbildes izvērtējumu, procedūra kļūst "caurspīdīga" un mērķtiecīgi virzīta.

Nacionālās izglītības politikas analīze shematizē vienu no svarīgākajiem uzdevumiem izglītības kvalitātes stratēģijas īstenošanā – saikni starp valsti, mācību iestādēm, studentiem un citiem klientiem.

Uzdriekstoties šo shēmu papildināt, atļaujamos iekļaut tās pamata daļā vienojošu elementu – kvalitātes vadības sistēmu. Eiropas Kvalitātes vadības fonda (turpmāk *EQFM*) modelis ir viena no metodēm, kas dod iespēju iestādes attīstības īpatnību un konkrētās stadijas pašdiagnotikai, izvērtējot iepriekš minētos kritērijus. Analizējot kultūrizglītības sistēmas vājo attīstību un problēmu loku, vēlētos uztvert tās studentus, audzēkņus, skolēnus par patērētājiem šī termina pozitīvā izpratnē. Patērētājam jeb klientam ir visas tiesības “pasūtīt kvalitatīvu mūziku”.

Uz darbību orientēta attīstības stadija ir zemākā *EQFM* modelī. Tā raksturota kā mācībspēka aktīva darbība zināšanu tālāknodošanā, kad svarīgs ir priekšmeta saturs, daudz kontaktstundu, darba metodika un kultūra ir neformāla, tāpat arī vērtēšanas sistēma. Augstāka līmeņa stadija ir procesorientēta, ne tikai priekšmeta saturs, bet arī izglītības process kļūst nozīmīgs. Skaidri formulēti ir sasniedzamie rezultāti katrai tēmai vai disciplīnai, samazinās autonomija. Būtiski svarīgas ir mācībspēku didaktiskās spējas un pieredze.³²

Mehāniskas iegaumēšanas rezultāts ir sasniedzams bez patērētāja īpašas piepūles, taču mācīšanās, kas balstīta uz prāta slēdzieniem, var nosaukt par informācijas apstrādi un tā ietver kognitīvās darbības, tiek patērēts laiks un intelektuālā enerģija. Arī šī prasība nav patērētāja/studenta kaprīze, bet gan laikmeta aktualizēta vajadzība pēc domājoša un spriestspējīga cilvēka, kurš gatavs pieņemt lēmumus un rīkoties, izmantojot zināšanas arī ārpus augstskolas vai auditorijas.

5. att. Saiknes starp valsti, mācību iestādēm, studentiem un citiem klientiem.³³

Kognitīvās reakcijas var būt atšķirīgas:

- argumentu pieņemšana, ja patērētājs piekrīt informācijas saturam,
- argumentu apstrādāšana,
- uzticēšanās vai neuzticēšanās avotam.³⁴

Kēdes orientētā stadija kā nozīmīgu vērtē saikni starp piegādājotām skolām un darba tirgu. Darbojas integrēta, operacionāla un konkrēti izstrādāta kvalitātes vadības sistēma, kas virza nepārtrauktai kvalitātes pilnveidei. Visaugstākā – visaptveroša kvalitātes vadības stadija, to raksturo iestādes nozīme sabiedrībā, nākotnes attīstības tendences, ekspertu līmenis un „atvērtās skolas” statuss līdzīgām iestādēm. Šis ir ideāli augsts līmenis, līdz šim nepastāvošs realitātē.³⁵

Šāda pētījuma rezultāti var palīdzēt noteikt kvalitātes pilnveides mērķu prioritātes un uzsākt darbu to īstenošanā.

Vērtēšanas kritēriji attīstības stadiju pašdiagnostikai:

- 1) līdervadība;
- 2) politika un stratēģija;
- 3) resursu vadība;
- 4) cilvēkvadība;
- 5) procesu vadība;
- 6) klientu apmierinātība;
- 7) cilvēku apmierinātība;
- 8) ietekme uz sabiedrību;
- 9) biznesa rezultāti.³⁶

Komunikatīvā kompetence inovāciju procesā

Inovāciju process skar daudzas dzīves jomas, bet inovāciju ieviešana praksē vienmēr sākas ar izziņas funkciju, kas ir komunikāciju teorijas pamatā. Komunikācija ir virzīta uz situācijas izpratni un konceptuālo paradigmu izstrādi.

Komunikācijas vērtība izsenis bijusi visai augsta, sākotnēji izdzīvošanas instinktu vadīta. Cilvēka priekšteči – Pekinas sinantropi – iemācījās saglabāt uguni, neēt jēlu pārtiku, un viņu komunikācijas līdzekļi pārsniedza žestus un mīmiku, saskarsme naktī prasīja skaņas signālu izmantošanu.

Paleolīta cilvēks – kromaņonietis – apguva medību prasmi, medijot zirgus un sumbrus, kur rezultātu sasniegšanai bija nepieciešamas kolektīvas darbības.

1960. gadā E. Rodžers izstrādāja inovāciju difūzijas teoriju. Tās būtība ir inovāciju izplatība sabiedrībā caur komunikāciju kanāliem. Difūzijas izpratne saistīta ar diskursiem saistībā ar starpkultūru kontaktiem.³⁷ Šis process raksturo, piemēram, paradigmu maiņas laiku, bet, meklējot sakarības ar kultūrizglītības reformu, varam secināt, ka jaunas informācijas ir ļoti daudz, tā izplatās un tiek aprobēta. Taču mēs vēl esam tālu no eksperta līmeņa to ieviešanā.

K. Levina radītā informāciju barjeru teorija skaidro informācijas selektīvas uztveres būtību un raksturo cenzūras "vārtus" tās apzināšanai. S. Bolls–Rokešs un M. de Flērs popularizē atkarības teoriju, kur informācijas uztveres procesu ietekmē gan attiecības starp recipientu un komunikatoru, gan informācijas līdzekļi un sociālā sistēma.

Apkopojot iepriekš minētās atziņas, var secināt, ka komunikācijas process palīdz izprast, skaidrot, vispārināt, paredzēt, vadīt, virzīt notikumu gaitu.

Katrs no mums ir izjutis situācijas, kad mums vai mūsu sūtītais vēstījums nenasniedz adresātu. Par komunikācijas barjerām uzskatām visu to, kas kavē efektīvu komunikāciju vai bloķē to. Autors V. Šepels izšķir vairākas barjeras:

– fiziskās vides diskomforts, kad tieši vides faktors, kurā tiek uztverta informācija, var kalpot par pamatu neadekvātai tās uztverei un vērtēšanai,

– garīga atslēgšanās, kad mūs nomāc personiskās problēmas,

– antipātijas pret citu viedokli, ambīcijas vai stereotipa uztvere,

– profesionālās nepieņemšanas barjera – nekompetence jomā, par ko tiek diskutēts,

– komunikatora imidža nepieņemšana.³⁸

Tie ir subjektīvi faktori, kas ietekmē komunikācijas procesa norisi un, protams, arī mērķa realizāciju.

Jebkuras problēmas risinājuma pamatā ir komunikācija iestādes, organizācijas struktūrā, kā arī starp tām institūcijām, kas ir iesaistītas problēmas risināšanā. Dažkārt inovāciju ieviešanas process var būt sekmīgs, to uztverot un vērtējot. Bet psiholoģisko barjeru klātesamība var būt par pamatu tam, ka informācija vispār nenonāk līdz visiem recipientiem vai arī tas nenotiek, apzināti bremzējot šo procesu. Var būt, ka izmaiņas informācijas saturā notiek nejausi, ja tās izplatīšana ir vairāku indivīdu pastarpināta un satur gan personisko viedokli, gan attieksmi, gan akcentus.

Uzsverot to, cik svarīgi ir komunikācijas procesi organizācijās, vispirms būtu jārunā par interaktīvās komunikācijas mērķiem:

– uzdevumu koordinācija, kas nevar notikt bez efektīvas komunikācijas,

– problēmu risināšana, kurā bieži lietojam "prāta vētras" metodi,

– informācijas apmaiņa, arī konfliktu risināšanai.³⁹

Tāpat būtu svarīgi īpaši piedomāt, lai komunikācijas procesu padarītu maksimāli efektīvu. Tas nozīmē, ka vadītājam jābūt vienmēr atvērtam un pieejamam, lai uzklausi darbinieku idejas. Lēmumu pieņemšanā būtiski iesaistīt darbiniekus, apspriežoties, aktīvi uzklausi dažādus viedokļus.

Efektīva lietišķā komunikācija organizācijā ir panākumu atslēga attīstības stratēģijas īstenošanai. Tās trūkums ir kavējošs faktors daudzu jautājumu risināšanā. Ir veikti nopietni pētījumi, kas parāda likumsakarības, korelāciju analīzes, taču bieži tie paliek prezentāciju materiālos, faktu konstatācijas līmenī, bet risinājums praksē – izpaliek. Jautājums, cik nozīmīga ir šāda zinātniski pētnieciskā darbība, kas iegulst plauktos un beidz savu eksistenci, neatrodot pielietojumu dzīvē? Pievēršoties problēmu lokam kultūrizglītības jomā, gribētos vēlreiz uzsvērt gan vertikālās, gan horizontālās komunikācijas mērķtiecīgas plānošanas, gan īstenošanas noteiktā laika dimensijā nozīmīgumu. Pārskatot "kultūras procesu pārvaldības un sadarbības struktūru Latvijā" (2003), varam redzēt, ka vertikālā

virzienā būtu nozīmīga saskaņota darbība, sākot ar asociācijām, sabiedriski konsultatīvām un koordinējošām institūcijām, pašvaldības un pārvaldes institūcijām, valsts pārvaldes institūcijām. Būtu jāplāno īpašs darbs, lai pilnveidotu kultūrizglītības informatīvo sistēmu, precizējot mērķus un saskaņojot uzdevumus pēc prioritātēm.

Secinājumi

1. Institucionalizācija ir process, kurā veidojas un saglabājas sociālā kultūra, bet kultūrizglītība indivīda līmenī ietekmē visas sabiedrības vērtību un attieksmju sistēmu. Šī tēze ir atbilstīga arī apgriezti proporcionāli – tieši kultūrizglītības rezultātā indivīds apgūst noteiktas kultūriemaņas.

2. Kultūrizglītības rezultāts ir indivīda vērtību sistēmas izveides pamatā, kas tad arī raksturo nākotnes personību virzību. Tikai personība ar plašu redzesloku ir spējīga diskursīvi analizēt realitāti un veidot objektīvi pamatotus prāta slēdzienus.

3. Jebkurš indivīds inkulturācijas rezultātā socializējas noteiktā valstī nacionālās kultūras ietvaros, kas neizslēdz subkultūru identitātes saglabāšanu.

4. Komunikatīvā kompetence veidojas personības apzinātas pieredzes rezultātā, bet komunikatīvā kultūra var veidoties tikai uz pietiekošu zināšanu bāzes.

5. Kvalitātes vadības sistēmas ieviešana kultūrizglītībā var palīdzēt noteikt izglītības kvalitātes pilnveides mērķu prioritātes, nodrošināt saikni starp sabiedrības interesēm, personālu, sociāliem partneriem, iestādēm, studentiem, audzēkņiem un uzsākt darbu pie to īstenošanas. Efektīva lietišķā komunikācija ir panākumu atslēga attīstības stratēģijas realizācijai.

Ieteikumi

1. Latvijas kultūrpolitikas stratēģijas un taktikas izstrādei un izvērtēšanai lietot plašāku teorētisko un empīrisko kontekstu,

– aktivizējot kulturoloģisko zinātnisko bāzi kultūrizpratnes paplašināšanai un precizēšanai,

– izstrādājot pietiekoši plašu, bet reizē empīriski operacionalizējamu jēdzienu sistēmu kultūras fenomenam un uz tās bāzes veidot operacionālas definīcijas un jēdzienus, kurus varētu organizēt teorētiskos spriedumos par kultūru (t.i., radīt kultūrsocioloģisku teoriju).

2. Pārejot kultūrpolitikas sfērā, prioritāšu, stratēģijas un taktikas izstrādei izmantot zinātniski pamatotu kultūrizpratni.

3. Kultūrpolitiskos mērķus visās kultūras sistēmas apakšsistēmās un līmeņos definēt pēc t.s. *SMART* (konkrēti, izmērāmi, akceptējami, reālistiski, laikā ierobežoti) principiem.

4. Aktivizēt kultūrpolitikas analīzes metodoloģijas, izstrādāt kultūrpolitikas ietekmes novērtējuma metodoloģijas.

5. Pārskatīt empīrisko rādītāju (kultūrstatistikas un atsevišķu pētījumu) vietu un lomu kultūrpolitikas plānošanā un ietekmes novērtēšanā.

Atsauces

- ¹ Latvijas Valsts kultūrpolitikas pamatnostādnes. Sk. internetā (2004.24.12) <http://www.km.gov.lv/UI/Main.asp?id=11101>
- ² Kultūras ministrija uzsāk jauno kultūrpolitikas vadlīniju sabiedrisku apspriešanu. Sk. internetā (2004.24.12) <http://www.km.gov.lv/UI/main.asp?id=17088>
- ³ Latvijas Valsts kultūrpolitikas pamatnostādnes. Sk. internetā (2004.24.12) <http://www.km.gov.lv/UI/Main.asp?id=11101>
- ⁴ Deklarācija par Aigara Kalviša vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību kultūrā. Sk. internetā (2004.24.12) <http://www.km.gov.lv/UI/main.asp?id=17152>
- ⁵ Eiropas Savienības darbība Kultūrā. Sk. internetā (2004.24.12) http://europa.eu.int/pol/cult/index_lv.htm "Culture 2000" Programme. Sk. internetā (2004.24.12) <http://europa.eu.int/scadplus/leg/en/lvb/l29006.htm>
- ⁶ Kroeber, A.L., Kluckhohn, C. *Culture: A Critical View of Concepts and Definitions*. New York: 1963.
- ⁷ Юпин Л. Г. *Социология культуры*. Москва: Логос, 1996. С. 44
- ⁸ Latvijas Republikas Kultūras ministrija. *Nacionālā programma "Kultūra 2000-2010"*. Rīga: 2001. 182 lpp. Eiropas Padomes Kultūras sadarbības padome; Latvijas Republikas Kultūras ministrija. *Kultūras attīstības politika Eiropas Padomes dalībvalstīs. Kultūrpolitika Latvijā. Nacionālais ziņojums*. Rīga: Apgāds Rasa ABC, 1998. 196 lpp.
- ⁹ UNESCO THESAURUS Sk. internetā (2004.24.12) [http://databases.unesco.org/thesaurus/wwwi32.exe/\[in=affiche.in\]](http://databases.unesco.org/thesaurus/wwwi32.exe/[in=affiche.in])
- ¹⁰ Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York: McGraw-Hill, 1937; Parsons, T. *The Social System*. New York: Free Press, 1951.
- ¹¹ Тернер Дж. *Структура социологической теории*. Москва: Прогресс, 1985. С. 62.
- ¹² Schaefer, Bernhard (Hrsg.). *Grundbegriffe der Soziologie*. 3. Auflage. Opladen: Leske + Budrich, 1992. 400 S.
- ¹³ Тернер Дж. *Структура социологической теории*. С. 66.
- ¹⁴ Turpat. 67. lpp.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ Turpat. 73. lpp.
- ¹⁷ Turpat. 77. lpp.
- ¹⁸ Turpat. 98. lpp.
- ¹⁹ Turpat. 101.-123. lpp.
- ²⁰ Vorobjovs, A. *Sociālā psiholoģija*. Rīga: Izglītības sōji, 2002.
- ²¹ Васильев М. (ред.). *Основы теории коммуникации*. Москва: Гардарики, 2003.
- ²² Грушевицкая Т., Попков В., Садохин А. *Основы межкультурной коммуникации*. Москва: Юнига, 2003.
- ²³ Tunne, I., Ābele, A. Studējošās jaunatnes laikmeta aktualizētas vērtību prioritātes. Grām.: *Psiholoģijas aktuālās problēmas: teorija un prakse*. Rīga: Jumī, 2002.104.-113. lpp.
- ²⁴ Статт Д. *Психология потребителя*. Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 249.
- ²⁵ Васильев М. (ред.). *Основы теории коммуникации*. С. 57.
- ²⁶ Turpat. С. 59.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ Статт Д. *Психология потребителя*. С. 257-270.
- ²⁹ Datz LR Kultūras ministrijas Informācijas un analīzes nodaļa.
- ³⁰ *Nacionālo izglītības politiku analīze* (izdots ar ES PHARE atbalstu). PIAP agentūra. 17.-20. lpp.
- ³¹ Turpat. 159., 160. lpp.
- ³² Uz EFQM modeli balstīta augstākās izglītības kvalitātes pilnveides metode. Sk. internetā (2004.24.12) <http://www.aic.lv/eqfm/>
- ³³ *Nacionālo izglītības politiku analīze*. 8. lpp.
- ³⁴ Фоксон Г., Голдсмит Р., Браун С. *Психология потребителя в маркетинге*. Санкт-Петербург: Питер, 2001. С. 112-116.
- ³⁵ Uz EFQM modeli balstīta augstākās izglītības kvalitātes pilnveides metode.
- ³⁶ Turpat.
- ³⁷ Васильев М. (ред.). *Основы теории коммуникации*. С. 95-160.
- ³⁸ Turpat. 95.-160. lpp.
- ³⁹ Turpat. 495.-498. lpp.

Ineta Tunne, Silva Senkāne

Institutionalisation of Culture: Cultural Education in Latvia, 1990–2000

Latvia's accession to the European Union was a formal and logical element in evaluating that which has taken place in Latvia's cultural life in recent times and in promoting new priorities and strategic goals for Latvia's cultural policies.

It is important to look at how serious are the academic and theoretical justifications for Latvia's cultural policies and their implementation. Cultural policy seeks to legitimate specific decisions that are taken, but also that which is usually interpreted as traditional and dominant culture in Latvia. There must be a more varied view of the phenomenon of culture from the perspective of various areas of science, various theoretical paradigms and various studies. The philosophy of culture, the sociology of culture, cultural anthropology, management of culture – this is a minimal list of the various areas of theory that can be considered. A functional and structural review of culture can help in resolving many issues that are of importance in cultural policy.

It is key to reveal and to assess the reciprocal links among the institutionalisation of culture, the communications of culture, cultural education and acculturation as processes and phenomena.

In justifying new public demands related to the quality of the educational system's "production", it is necessary to analyse the factors which determine the inadequate development and compliance with the demands of the era of the educational sector.

The quality of education focuses on the quality of the process of teaching and learning and of the results thereof. This is an issue that has been determined in theoretical and practical terms, and it is of key importance in Latvia. The context of the contemporary area means that the individual as a consumer must be understood more deeply and that communicative competence must be improved as a key priority.

An important and realistic first step in introducing a quality management system in the relevant institutions – a system which will ensure true self-diagnosis in revealing strengths and weaknesses in development, in determining the level of development, and in planning things that must be done to improve the actual situation not just conceptually, but through strategic activities. The introduction of a quality management system in the field of cultural education can help in specifying the priorities which relate to improving the quality of education, in ensuring links among public interests, personnel, social partners, institutions and students, and in launching the implementation of the system.

Effective and businesslike communications are the key to success in pursuing a development strategy.

Keywords: Culture, understanding of culture, cultural policy, the sociology of culture, cultural education, subculture, communicative culture, inculturation, system of values, consumer culture, quality of education, cultural skills.

MASU MEDIJU VĒSTURE

Anda Rožukalne

Latvijas žurnālu tirgus attīstības tendences: 1991–1995

Rakstā apskatīts ļoti būtisks Latvijas mediju sistēmas attīstības posms – no 1991. gada līdz 1995. gadam, koncentrējot uzmanību uz procesiem, kas raksturo žurnālu tirgu. Latvijas žurnālu tirgū tolaik risinās ļoti svarīgi notikumi, kuri iezīmē un nosaka lielāko daļu no jaunāko laiku žurnālu tirgus tendencēm. Aprakstītajā periodā tiek lībinātas un izveidojas pirmās nacionālās žurnālu izdevniecības, kurām pašlaik ir dominējošā nozīme Latvijas žurnālu tirgū, tiek radīti jauni žurnālu formāti un Latvijas lasītājs tiek iepazīstināts ar mūsdienīgiem mediju produktiem, pārveidojas arī žurnālu izdevēju menedžmenta struktūras un preses piegādes sistēma.

Vēl viena būtiska šī perioda iezīme – veidojas un attīstās reklāmas tirgus, kas ir nesaraunājami saistīts ar žurnālu izaugsmi. Latvijā sāk izmantot mūsdienīgas žurnālu iespēšanas iespējas, žurnālu ražošanā ienāk digitālā fotogrāfija un citas modernas tehnoloģijas.

Raksts ir strukturēts četrās nodaļās. Pirmā nodaļa ir veltīta žurnālu būtības izpratnei, tiek definētas žurnāliem būtiskās iezīmes, diferencējot žurnālus citu mediju tipu kontekstā. Otrā nodaļa raksturo posmu no 1991. līdz 1995. gadam Latvijas vēsturē mediju attīstības kontekstā, iezīmējot galvenās mediju sistēmas attīstības apakšperiodus. Trešajā nodaļā tiek raksturoti un analizēti galvenie notikumi Latvijas žurnālu tirgū, veikts Latvijas žurnālu tirgus svarīgāko dalībnieku un to veidoto produktu apskats. Ceturtajā nodaļā apkopotas žurnālu tirgus attīstības tendences, veicot arī žurnālu tirgus attīstības periodizāciju.

Atslēgvārdi: žurnāls, plašsaziņas līdzekļi, mediji, sistēmtransformācija, periodizācija.

Meklējot vienoto daudzveidībā – kā izprast žurnāla būtību?

Jā tikai uz mirkli domās pārskrienam tipiska mūsdienu cilvēka ikdienas gaitas, ir skaidrs, ja tajās ļoti dažādās formās sastopami žurnāli. Gandrīz vai katru dienu ikrīta avīze tiek piegādāta kopā ar kādu žurnāla tipa pielikumu. Palielinoties nedēļas žurnālu skaitam, gandrīz katru dienu žurnālu tirdzniecības vietās un pastkastītēs iegulst jauns nedēļas žurnāls. No īpaši preseī paredzētām tirdzniecības vietām žurnāli ir pārcēlušies uz lielveikalu plauktiem, žurnālus var iegādāties arī higiēnas un mājāsaimniecības preču tirgotavās, modes apģērbu veikalos, mēbeļu un interjera priekšmetu salonos, kā arī citur.

Palielinās specifiskai auditorijai un dažādām jomām paredzēto žurnālu skaits. Iedomājoties jebkuru profesionālo jomu, nav grūti pieminēt tās pārstāvjiem adresētos

specializētos žurnālus, taču visvairāk žurnālos strukturētas informācijas var saņemt dažādu medicīnas jomu pārstāvji, arhitekti, celtnieki, interjera dizaineri, pieaug modernajām tehnoloģijām veltīto žurnālu skaits. Ļoti liela daudzveidība raksturo brīvā laika nodarbēm veltītos žurnālus – sev nepieciešamo informāciju var atrast kaislīgi makšķernieki, automobiļu mīļotāji, dažādu sporta veidu cienītāji. Īpaši žurnāli adresēti dažādu vecuma grupu pārstāvjiem, savī žurnāli ir bērniem, kuri vēl nemāk lasīt un rakstīt, un dažāda vecuma pusaudžiem. Īsti tirgus līderi ir sievietēm un vīriešiem paredzētie žurnāli. To skaits ir ļoti ievērojams.

Savu vietu tirgū, pateicoties Valsts kultūrkapitāla fonda finansējumam, ieņem dažādām kultūras jomām veltīti žurnāli. Atsevišķi ir vērtējami izglītības iestāžu un atsevišķu profesionālo asociāciju vai vienkārši kopīgu interešu apvienotu cilvēku grupu izdotie žurnāli.

Bet tas vēl nav viss. Žurnāli mūs sagaida, ierodoties viesnīcā vai iekāpjot lidmašīnā, tos palasīt piedāvā frizētavās un kosmētikas salonos, savus žurnālus izdod bankas un cita veida uzņēmumi. Daudzveidība ir gandrīz vai neapraktāma! Savukārt žurnāla satura ietekme ir ļoti nopietna, jo žurnāli palīdz orientēties apkārtējā pasaulē, tie pasaka priekšā, kādas ir sabiedrības attīstības tendences, kā attīstās politiskie viedokļi, kurp ceļot, kas ir modē, kā kopt savu skaistumu, kā iekārtot mājokli un daudz ko citu. Žurnāli ir atšķirīgi ne tikai pēc satura, bet arī pēc ārējā noformējuma, tematiskās struktūras, izvēlēta papīra, uz kura iespiests žurnāls, pēc vizuālā noformējuma.

Kā orientēties šajā drukātā materiālu klāstā? Kā to definēt? Šis jautājums ir bijis būtisks mediju pētniekiem dažādos laikos. Lai arī vairāku simtu gadu laikā, kopš cilvēki pazīst žurnālus, saņemtas dažādas atbildes un jautājums, kas ir žurnāls, ir vairākkārt atbildēts, tomēr, mainoties žurnālu raksturam un funkcijām, uz to nākas atbildēt atkal un atkal.

Kas ir žurnāls? Tas taču šķiet tik saprotami! Jāaiziet uz jebkuru kiosku un jāpaņem rokās dažus simtus gramu smags izdevums, kurā ir raksti, krāsainas lappuses, spoži vāki. Vēl tajā ir reklāmas. Žurnālam ir abonenti. Tajā varam atrast vēstules redaktoram. Tomēr – vai tas ir tik vienkārši?

Vai tiešām izdevums, kam ir abonenti, noteikti jāsauc par žurnālu? Vai tam noteikti ir jābūt drukātam uz spoža papīra? Vai tam ir jābūt publicētam biežāk nekā reizi gadā? Vai tajā jābūt reklāmām?

Ko darīt, ja žurnālam ir tikai viens vai divi lasītāji? Vai arī tie ir žurnāli, kas ierakstīti CD formātā? Kā vērtēt interneta žurnālus? Kā nosaukt tos žurnālus, kuri izskatās kā avīzes? Kas ir zīnes? Kā vērtēt komiksu grāmatas, kas iznāk regulāri, ir drukātas uz spoža papīra un satur reklāmas, kā arī nopērkami žurnālu tirdzniecības vietās? Tie ir ļoti būtiski jautājumi, uz kuriem jāatbild žurnālu pētniekam, jo šīs atbildes palīdz definēt žurnāla būtību, diferencēt to no citiem mediju tipiem.

Kas īsti žurnālu padara par žurnālu? Vienu izskaidrojumu sniedz žurnāla apzīmēšanai izmantotais arābu vārds *magkhazin*, kas nozīmē vietu, kur tiek glabātas preces (sevišķi municija).

1731. gadā britu izdevējs, kas izdeva "*London Gentleman's Magazine*", bija pirmais,

kas lietoja šo vārdu, aizņemoties to no franču *magasin*. Lai nu kā, mūsdienās žurnāli "apvieno un izplata" informāciju.

„Žurnāls ir atklātībā laists, uz papīra drukāts periodiskais izdevums, kurā publicēti kādi no minētajiem tekstiem: raksti, reportāžas, esejas, stāsti, mākslas darbi, fotogrāfijas, citi redakcijas veidoti darbi.”¹

Bet šī definīcija nepalīdz saprast žurnāla būtību. Vēl viena definīcija uzskata, ka “žurnāli ir drukāti un telpā ierobežoti izdevumi, kas piedāvā padziļinātus rakstus, kuri nereti ir saistīti ar laika faktoru. Žurnālu raksturs var nodrošināt viedokļus un to interpretāciju/skaidrojumus, kā arī propagandu. Tie ir veidoti, lai sasniegtu precīzi definētu vai specializētu auditoriju, tie tiek publicēti regulāri, noteiktā formātā.”²

Žurnāliem ir dažādi nosaukumi – *journal*, *review*, *periodical*, *house organ*. Reizēm industrijas žargonā žurnālus sauc arī par grāmatām – *Wogue-fashion (modes) book*. *House Beautiful – a shelter* (mājvietas) *book*.

Bet nevajag aizmirst arī komiksu grāmatas un zines – ļoti specifiskus, neatkarīgus, nelielā tirāžā iznākošus, pārsvarā literārus žurnālus, kuru skaits strauji pieauga 20. gs. 90. gados.

Lūk, galvenās pazīmes, kas palīdzēs noskaidrot žurnāla būtību:

- žurnālam ir noteikta auditorija;
- žurnālam nav nepieciešami abonenti. Tas var būt pārdots tikai kioskos vai izdalīts.
- žurnāls var būt nodrukāts uz jebkuras kvalitātes papīra, bet tam nepieciešamas lappuses.

– žurnālam var būt jebkāds periodiskums – sākot no vienreizēja izdevuma līdz pat nedēļas iznākšanas frekvencei.

– žurnālā nav noteikti jābūt publicētām citu kompāniju reklāmām.³

Šīs pazīmes vairāk gan paskaidro žurnāla pastāvēšanas formālo pusi. Tikpat svarīgi vai pat būtiskāk ir runāt par saturu, kas piešķir katram žurnālam tā neatkārtojamo raksturu. To daļēji palīdz izprast žurnālu saturs un saturisko funkciju atšķirību.

Žurnālu klasifikācija:

- patērētāju;
- specializētie biznesa (vai tirdzniecības);
- sabiedrisko attiecību (korporatīvie žurnāli): sešas kategorijas – darbiniekiem, klientiem, akcionāriem (vai korporācijas biedriem), tirgotājiem, dīleriem (pārstāvjiem), tehniskā servisa nodrošinātājiem.⁴

Svarīgi aplūkot arī daudzveidīgās žurnālu nišas:

- Automoto — auto entuziastiem (*Car&Driver*, *Motor Trend*, *Autobild*).
- Ūdens sports – ūdens sporta veidu cienītājiem (*Sail*, *Yachting*).
- Asociāciju, klubu un institūciju žurnāli, arī pilsonisko organizāciju izdevumi.
- Epikūriešu žurnāli (par restorāniem, vīniem, ēdienu gatavošanu) (*Labu apetiti!*).
- Kopējo interešu žurnāli, tajos var atrast nedaudz no visa kā – idejas, cilvēki, ziņas, tendences (nopietnas un nenopietnas) (*Vanity Fair*, *Readers Digest*, *Impuls*).
- Mājas un dārzs – interjers, atjaunošana, dārzkopība (*DEKO*, *Būve*, *Māja*. *Dzīvoklis*, *Mājas un Dārzs*).

– Lidojumu, hoteļu, citi pasažieru žurnāli – tiek izdaļīti par brīvu viesnīcās, lidojumu vai vilcienu pasažieriem, kuru saturā ir informācija par transporta kompāniju, tās pakalpojumiem, raksti, kas interesē viesus vai ceļotājus.

– Viriešu žurnāli (*FHM, Klubs*).

– Sieviešu žurnāli – amplitūdā no praktiskiem padomiem līdz augsta līmeņa modei (*Cosmopolitan, Marie Claire, Elle, Vogue, Glamour, SANTA, Una, Ieva, Marta, Sieviete*).

– Mūzikas/izklaides – žurnāli rokmūziķiem, operas faniem, kino cienītājiem (*Rock'nRoll, Mūzikas Saule*).

– Sporta – dažādiem sporta veidiem vai vienam no tiem veltīti žurnāli.

– Vecāku un ģimenes – žurnāli, kas paredzēti visām ģimenes “pakāpēm” (*American Baby, Child, Family Fun, Parenting, Mans Mazais, Šūpulītis*).

– *Photography* – sākot no žurnāliem speciālistiem līdz tiem, kas paredzēti entuziastiem, amatieriem.

– Zinātne/tehnoloģija – žurnāli, kas koncentrējas uz dabas un tehniskajām zinātnēm, šajā nišā iekļaujas arī datoržurnāli, kā arī vispārīgi izdevumi, (*Scientific American, Sciences, Discover, NEXT, MG*).

– Etniskie žurnāli, kuru lasītāji ir sadalījušies pēc etniskajām, rases, senču tradīcijām un pazīmēm.

– Jauniešu žurnāli dažādām vecuma grupām (*Popcorn, Sirups, Spicā Avīze*).

– Reģionālie žurnāli – to lasītāji dzīvo noteiktā pilsētā vai reģionā, vai valsts daļā. Redakcionālais fokuss var attiekties gan uz cilvēkiem, ziņām, personībām, dzīves stilu vai reģiona ekonomiku.

– Politiskie žurnāli, kuriem ir noteikts politiskais skatījums un parasti arī uzticams lasītājs (*The Economist, Focus, Newsweek, People, Nedēļa*).

Žurnāli mūsdienu sabiedrībā ieņem ļoti nozīmīgu vietu. Bieži vien lasītājam pašam to neapzinoties, žurnāls kļūst par viņa ikdienas dzīves neatņemamu sastāvdaļu – viņš seko žurnālā paustajam dzīves modelim, asociē sevi ar tajā aprakstītajām personībām, smeļas jaunas idejas, uzklauša tajā sniegtos padomus. Žurnāls iet līdzī laimam un lasītājam, izsekojot viņa piederību noteiktam sociālajam slānim un vecuma grupai: līdz ar savu attīstību lasītājs maina arī žurnālu. Tas nenozīmē, ka vecums ierobežo auditoriju – ja būs vajadzīgā interese, tad, piemēram, izdevums par datoriem, spēs būt ceļabiedrs gan pusaudža, gan daudz solidākā vecumā – atkarībā no lasīšanas ieradumiem, kādi laika gaitā lasītājam būs izveidojušies.

Tādējādi var sacīt, ka mūsu dzīve lielā mērā kļuvusi atkarīga no žurnāliem. Ja avīzes vai citus preses izdevumus mēdz lasīt, lai sekotu notikumu attīstībai politiskās, ekonomiskās vai sabiedriskās dzīves procesos, žurnālus lasa, lai konstruētu savu personisko identitāti, būvētu ideālo eksistences modeli un strukturētu dzīves vērtību sistēmu. Tādēļ var apgalvot, ka tieši žurnāli, līdzās citiem masu informācijas līdzekļiem, veic vairākas nozīmīgas funkcijas mūsdienu sabiedrībā. Tie rada telpu debatēm, ideju un domu, kā arī informācijas apmaiņai, darbojas gan sabiedrības izglītošanas labā, gan kā populārās kultūras komunikatori, visbeidzot – tiem ir arī sadzīviska nozīme kā padomdevējiem visdažādākajās ikdienas dzīves situācijās.

Žurnālu loma laika gaitā ir būtiski mainījusies, tomēr, neskatoties uz dažādu traucējošu faktoru ietekmi, tie spējuši saglabāt savu vietu mediju vidū. Lai arī to rašanās un attīstība aizsākusies vēl 19. gadsimtā (to veicināja iespiedtehnikas plašā izplatība, dzelzceļu straujā attīstība, dzīves līmeņa celšanās u.c. ekonomiski faktori), žurnāliem joprojām pieder ļoti plaša lasītāju auditorija, kura sadalās daudzos simtos dažādu specializētu interešu, tādējādi veicinot auditorijas fragmentarizācijas tendences.

20. gadsimtā pakāpenisko un stabilo žurnālu attīstības gaitu pasaulē ir ietekmējuši vairāki globāli faktori. Literatūrā varam atrast dažādus šo faktoru uzskaitījumus,⁵ kurus apkopojot veidojas priekšstats par būtiskākajiem žurnālu attīstību stimulējošiem faktoriem:

- 1) dzīves līmeņa, līdz ar to pirktspējas uzlabošanās – cilvēkiem pieder vairāk naudas un rīcības brīvības tās tērēšanā;
- 2) strauja vispārējās izglītības izplatība, lasīšanas ieradumu veidošanās;
- 3) brīvā laika resursu palielināšanās;
- 4) vajadzības pieaugums pēc specializētas informācijas – gan profesionālajās, gan brīvā laika pavadīšanas jomās;
- 5) jaunas brīvības izpratnes veidošanās, dažādu dzīves stilu stereotipu rašanās.

Žurnālu tirgum kopumā ir raksturīgas nemitīgas un samērā straujas pārmaiņas. Tas dara šo izdevējdarbības jomu ļoti interesantu, jo bieži vien tās veiksmē balstās uz intūiciju, kura pamatojas ne vien auditorijas vajadzību izpētē, bet arī to intuitīvā sajūšanā un apmierināšanā.

Latvija laikā no 1991. gada līdz 1995. gadam

Pirmie pieci gadi pēc neatkarības atgūšanas Latvijā ir dinamiski un visdažādāko notikumu pārpilni. Latvija un tās iedzīvotāji pārdzīvo sistēmtransformāciju, līdz ar to mainās mediju vide, to saturs un lietojuma paradumi. Lai raksturotu, kā šajā valsts vēsturē tik būtiskajā laikā attīstās žurnālu tirgus, jāapskata galvenie vēsturiskie procesi un jāatrod atskaites punkti un kritēriji, pēc kuriem šos procesus vērtēt.

Viena no pieejām, kas palīdz izvērtēt vēsturiskus periodus “un tās iespēju haosu “padarīt par savu””, ir sistēmteorētiskā pieeja. Saskaņā ar šo pieeju, cilvēkam, lai viņš spētu izdarīt izvēli starp alternatīvām un noteikt kādu perspektīvu, nākas selektīvi izvēlēties kādu realitātes attiecību kopumu jeb pārskatāmu tās “izgriezum”, kas par tādu kļūst, pateicoties kārtībai un struktūrai jeb jēgai, kuru šim fragmentam konstituē cilvēks. Par šādu kārtības un struktūras ieviešanu būtu uzlūkojama arī šajā rakstā piedāvātā Latvijas sabiedrības kā sociālas sistēmas pēdējā gadsimta ceturkšņa laikā noritējušās evolūcijas periodizācija.”⁶

Sistēmtransformācija nozīmē ne tikai pāreju no komandekonomikas uz tirgus saimniecību un iekļaušanos kapitālistiskajā pasaules ekonomikā, bet vienlaicīgi arī tādus procesus kā nacionālās valsts atjaunošana un nostiprināšana, pāreja no komunistiskā autoritārisma uz parlamentāru demokrātiju tās “elites demokrātijas” formā.

Par *sistēmaiņu* iespējams runāt tikai tādā gadījumā, ja kādā sistēmā principiāli mainās *pieklūšana varai, varas struktūra, varas pretenzija* un *varas jeb kundzības veids*.⁷ Tātad sistēmaiņas procesa analizē būtiski svarīgs ir politiskās sistēmas jēdziens, kas aptver *valdību, režīmu* un *valsti*.

Sistēmtransformācija Latvijā aptver Latvijas elites, galvenokārt tās ekonomisko un politisko interešu grupu vadītus politiskos un ekonomiskos, kā arī sociālos un kultūras procesus, kuru rezultātā norisinās vietējā autoritārā sociālistiskā režīma nomaiņa ar "izslēdzošu" (ekskluzīvu) parlamentāro demokrātiju, tiek atjaunota neatkarīga nacionāla Latvijas valsts, bet tās ekonomika, veidojoties funkcionējošai tirgus ekonomikai, iekļaujas kapitālistiskajā pasaules ekonomikā, atbilstoši veikspējai starptautiskajā darba dalīšanā.

Sistēmtransformācijas laikmets Latvijā aptver laika periodu no 1985. gada līdz pat mūsdienām un ir iedalāms sociālistiskās autokrātiskās sistēmas sistēmpārmaiņas (1985–1988), sistēmaiņas (1989–1993) un Latvijas Republikā izveidotās "izslēdzošās" demokrātijas liberalizācijas un konsolidācijas (1994/1995–2002) procesu dominētos posmos.

Sistēmtransformācijas procesus Latvijā, analizējot tos galvenokārt no politiskās sistēmas (valdība, režīms, valsts) maiņas viedokļa, deskriptīvi raksturo sekojoša politiski vēsturiska periodizācija.

Pirmais posms aptver laika periodu no 1985. gada līdz 1991. gadam, kad Latvija vēl atradās PSRS sastāvā un kas noslēdzās ar PSRS kā sociālistiskas autokrātiskas valsts politiski ekonomisku sabrukumu, Latvijas Republikai atjaunojot savu starptautiski atzīto valstisko neatkarību.

Taču šī raksta kontekstā visnozīmīgākais ir *otrais posms* aptver laika periodu no 1991. gada rudens līdz 1995. gada decembrim, kad noslēdzas parlamentāras "izslēdzoši" demokrātiskas Latvijas valsts institucionalizācijas process, tiek realizēta par "šoka terapiju" dēvēta ekonomiskā politika un laikā no 1993. līdz 1995. gadam ekonomika pārdzīvo krīzes zemāko jeb "transformācijas bedres" dziļāko punktu. Šajā posmā norit Latvijas elites grupējumu cīņa par sistēmaiņas noslēguma stratēģiju, ieskaitot parlamentārās demokrātijas modeļa un valsts ārpolitiskās orientācijas izvēli. Šis sistēmtransformācijas posms iedalāms divos apakšposmos.

Pirmais apakšposms aptver laika periodu no 1991. gada augusta līdz 1993. gada jūlijam un tā galvenā iezīme ir Latvijas Republikas pagājušā gadsimta 20. gadu konstitucionālās iekārtas atjaunošana jeb tā dēvētās "vēsturiskās stratēģijas" varianta izvēle. Pamatvilcienos noslēdzas demokrātiskās konsolidācijas pirmā līmeņa procesi, kas attiecas uz konstitucionālo konsolidāciju (valsts galva, valdība, parlaments, tiesu vara, vēlēšanu sistēma). Apakšposms noslēdzas ar 1993. gada 5.–6. jūnijā notikušajām Latvijas Republikas 5. Saeimas vēlēšanām, kas ir pirmās brīvās daudzpartiju parlamenta vēlēšanas pēc valsts neatkarības atjaunošanas.

Otrais apakšposms aptver laika periodu no 1993. gada augusta līdz 1995. gada decembrim. Tas raksturojams kā ekonomiskas un politiskas nestabilitātes periods, jo līdz ar Bankas Baltija krahu tiek sasniegts "transformācijas bedres" dziļākais punkts.

Iekšzemes kopprodukta (IKP) līmenis pret 1990. gadu 1995. gadā (tā paša gada cenās) sastāda vairs tikai 49,6 procentus. Pie šī apakšposma sasniegumiem pieder Krievijas Federācijas karaspēka izvešana no Latvijas teritorijas, Latvijas Republikas ārpolitisko orientieru skaidra definēšana no valdības un parlamenta puses (1995. gada 7. aprīlī 5. Saeima akceptē Latvijas Republikas ārpolitikas koncepciju), ieskaitot LR oficiāla pieteikuma iesniegšanu par vēlmi iestāties Eiropas Savienībā.

Trešais posms aptver laika periodu no 1996. gada līdz pat mūsdienām un par tā raksturīgāko pazīmi uzskatāmi Latvijas elites grupējumu centieni realizēt tādu iekšpolitiku un ārpolitiku, kas ļautu uz tās interesēm iespējami atbilstošākiem noteikumiem panākt Latvijas uzņemšanu ES un NATO.⁸

Sistēmtransformācijas kontekstā grāmatā "*Baltic Media in Transition*" un Īntas Brikšes rakstā "Latvijas mediji: izaicinājumi, ieguvumi un draudi (1987–2002)" sīkāk skatīta arī Latvijas mediju sistēmas attīstība un tajā notikušās pārmaiņas. Galvenie secinājumi, kas izdarīti, konstatē, ka, "Latvijā ir izveidojusies demokrātiska mediju sistēma, kas ietver privātos un sabiedriskos medijus un kurā nav tādas valsts regulācijas, kas traucētu demokrātisku mediju funkciju realizāciju. Otrkārt, Latvijā strauji ir mainījusies un papildinājusies mediju vide kopumā kā pēc sava satura, tā arī pēc īpašuma formām, piedāvājot auditorijai pietiekami plašu mediju spektru, kas nodrošina sabiedrībai daudzveidīgu izvēles spektru. Tajā pašā laikā, analogi citām valstīm arī Latvijā notiek mediju koncentrācija, kas uzrāda mediju kā preču pielāgošanu patērētājiem. Treškārt, Latvijas komunikācijas un informācijas vide nav vairs lokāls, no pasaules procesiem norobežots, fenomens. Auditorijas informācijas izvēles iespējām strauji paplašinoties, radušās jaunas iespējas indivīdiem un draudi vietējiem medijiem gan kultūras, gan ekonomiskajā aspektā. Kopumā tā raksturojama kā viena no globalizācijas parādībām, ar kurām sastopas visas sabiedrības, sevišķi, ja tās pieder pie mazajām valodām. Ceturtkārt, Latvijas žurnālistikā ir mainījušies priekšstati par metodēm, žanriem, funkcijām. Piektkārt, paralēli žurnālistikai ir attīstījusies reklāma un sabiedriskās attiecības kā komunikācijas darbības jomas, kas aktīvi izmanto medijus kā kanālu, un līdz ar to masu komunikācijas vide ir kļuvusi daudzveidīgāka un piesātinātāka. Sestkārt, reklāma atbilstoši mediju biznesa likumsakarībām ir sākusi pildīt savas ekonomiskās funkcijas. Septītkārt, Latvijas sabiedrība un mediji tehnoloģiski ir iekļāvušies pasaules komunikācijas telpā."⁹

Mediju pētniece Īnta Brikše uzskata, ka šajā periodā žurnālu attīstībā var nošķirt divus posmus.

Pirmkārt, padomju perioda žurnālu sistēmas transformācija (gan pašlikvidējoties, gan arī mainot saturu un ekonomisko darbību). Otrkārt, jaunas žurnālu sistēmas veidošanās atbilstoši auditorijas interesēm un pieprasījumam, reklāmas tirgus attīstības specifikai. Abi šie procesi risinās vienlaikus 90. gadu pirmajā pusē.¹⁰

Padomju perioda žurnālu sistēmas izjukšanu un pārveidošanos būtiski ietekmēja Preses nama ieņemšana 1991. gadā, jo tā bija vienīgā tipogrāfija Latvijā, kurā varēja iespiest žurnālus. Turklāt žurnālus daudz spēcīgāk nekā laikrakstus ietekmēja arī citi ekonomiskie (inflācija, krīze ekonomiskajās un politiskajās attiecībās ar Krieviju, kas

iespaidoja poligrāfijas izejvielu piegādi utt.) un politiskie faktori (spriedze attiecībā ar Krieviju). 1991. gadā no visiem Latvijā iznākošajiem žurnāliem neviens nebija spējīgs saglabāt savu periodiskumu (vienu vai divas reizes mēnesī) un tikai viens saviem abonentiem līdz gada beigām bija piegādājis apsolīto numuru skaitu. Žurnālu izplatīšanā Latvijā tradicionāla bija parakstīšanās. Iepriekš minētās parādības, protams, ietekmēja lasītāju uzticēšanos un gatavību nākamajos gados abonēt žurnālus. Papildus iedarbojās arī straujā inflācija, kas reāli samazināja līdzekļus, kurus cilvēki varēja atļauties tērēt periodisko izdevumu iegādei.¹¹

90. gadu pirmajā pusē žurnālu tirgū notikušos procesus pēc to sekām var salīdzināt ar pasaules tirgū notikušajām pārmaiņām 60. gados, kad televīzijas straujās attīstības rezultātā masu produktu reklāma no vispārējo interešu žurnāliem pārplūda uz televīziju. Latvijā šos procesus reklāmas tirgus ietekmēja netieši, jo tas vēl tikai veidojās, bet cilvēki no interešu žurnāliem atteicās tāpēc, ka to saturs neapmierināja interešu dažādību un arvien plašākās informācijas un izklaides iespējas, ko sāka piedāvāt vietējie TV kanāli.

Par vislielāko interešu izdevumu grupu izveidojās sieviešu žurnāli, un jaunu sieviešu žurnālu rašanās jau 90. gadu sākumā iezīmēja transformācijas visā sistēmā. Šo žurnālu tematika tomēr vērtējama kā visai viendabīga, un pašu žurnālu un to mērķauditoriju koorientācija balstījās uz katra žurnāla veidoto sievietes paštēlu un uz to, kā žurnālos pozicionēti diskursi “sieviete–vīrietis” un “sieviete–ģimene”¹².

Sieviešu žurnālu sistēma sāka veidoties ar žurnāliem “Santa” (iznāk kopš 1991. gada) un “Zeltene” (1991–1999). Katram žurnālam bija sava un krasi atšķirīga orientācija pret vienīgo līdz tam iznākošo sieviešu žurnālu “Sieviete” (iznāk kopš 1952. gada), gan arī savā starpā, un tie aktīvi dalīja sieviešu auditoriju līdz pat 1996. gadam.

Galvenie Latvijas žurnālu tirgus spēlētāji (1991–1995)

Minētais laikposms ir ļoti nozīmīgs žurnālu tirgus attīstības aspektā. Tas ir laiks, kad pēc neatkarības atjaunošanas un valsts ekonomiskās un politiskās sistēmas nomaiņas beidz pastāvēt gandrīz visi iepriekš populārie un pazīstamie žurnāli.

1990. gada 20. decembrī tiek pieņemts likums “Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem”, kas definē masu mediju un to darbinieku tiesības, funkcijas un atbildību. Šī likuma pieņemšana iezīmē Latvijas preses sistēmas pārstrukturēšanas procesu un ietekmē arī žurnālistu darbu.

Bet galvenais notikums šajā laikā ir lielāko nacionālo izdevniecību veidošanās. Treškārt, šo periodu raksturo ārvalstu kapitāla ieplūšana Latvijas izdevējdarbības sfērā, būtiski ietekmējot arī žurnālu tirgu. Ceturtkārt, sabiedrības demokratizācijas un privātuzņēmējdarbības attīstības sākotnējā periodā radās iespēja izdot jaunus, agrāk nepazīstamus žurnālus, paplašinājās žurnālu formātu klāsts. Atsevišķus jaunus žurnālus tirgū laida izdevēji, kam tas bija vienīgais mediju produkts.

Piektkārt, šajā periodā Latvijā sāk iznākt arī sabiedrisko attiecību žurnāli, veidojot jaunu lappusi žurnālu tirgū.

Visi šie procesi iezīmē tendenci, ka Latvijā vienlaikus notiek divi, savstarpēji pretēji, bet viens otru papildinoši procesi – laikposmā no 1991. līdz 1995. gadam izveidojas gan žurnāli, kam ir ļoti liela kopējā auditorija, gan izdevumi, kuri aizpilda vai izveido nelielas žurnālu tirgus nišas.

Latvijā šajā laikposmā sāk veidoties arī citām pasaules valstīm raksturīgās žurnālu tirgus attīstības tendences: lielie izdevēji *versus* viena žurnāla kompānijas. Neapšaubāmi, ka nozīmīgu auditoriju spēj piesaistīt gan lielu izdevniecību, gan atsevišķu firmu izdoti žurnāli. Taču Latvijā iezīmējas trīs tipu žurnālu izdevēji:

- vairāku dažādu žurnālu izdevniecības;
- laikrakstu un žurnālu izdevniecības;
- viena žurnāla izdevniecības.

Žurnālus pasaulē izdod, izmantojot dažādas īpašuma formas. Visizplatītākā struktūras ir daudznozaru žurnālu izdevniecības, mediju konglomerāti vai korporācijas, kā arī firmas, kas izdod vienu žurnālu.¹³ Latvijā, tāpat kā citur pasaulē iedzīvotāju dzīves līmeņa pieaugums palīdzēja attīstīties žurnālu biznesam, tam pastāvēt, saglabājot salīdzinoši zemas žurnālu cenas lasītājiem.

Ienākt žurnālu tirgū ir salīdzinoši viegli (daudz vieglāk salīdzinājumā ar jaunu produktu iespējām laikrakstu vai elektronisko mediju tirgū). Pastāv tikai dažas strukturālas barjeras: nav nepieciešams liela apjoma kapitāls, uz šo uzņēmējdarbības veidu neattiecas stingras regulējošas normas. “Jums vajadzīgs tikai vienu vai divus mēnešu ilgs kredīts drukāšanas izmaksu segšanai, un viens vai divi cilvēki gandrīz bez kapitāla var “iesviest” tirgū jauna žurnāla pirmo numuru,” raksta Kompeins. Tomēr žurnālu izdošanas vēsture daudzkārt apliecinājusi, ka ne jau nauda spēj atnest panākumus, tā ir sekundāra, jo pats svarīgākais šajā biznesā ir žurnāla ideja. Prakse liecina, ka spīdošas un tirgū dzīvotspējīgas žurnālu idejas spēj radīt gan lielas žurnālu izdevniecības, gan nelielas firmas.

Lai arī žurnālu izdevēju sarakstu augšgalā ir lielās mediju korporācijas, arī maziem, neatkarīgiem izdevējiem joprojām ir būtiska loma. “Mazi izdevēji, kuru produktiem ir nelielas tirāžas, bieži vien ir spējīgi ietekmēt sabiedrības kultūru vai publiskās debates daudz spēcīgāk nekā lielāka apjoma mediji,” uzskata Kompeins.¹⁵

Žurnāla kā medija ietekmi sabiedrībā un arī tā biznesa veiksmi nosaka dažādi aspekti, no kuriem būtiskāki ir šādi: tirāža, auditorija, reklāmdevēji, konkurenti, cena, saturiskais pozicionējums, izdevējorganizācija. Svarīga nozīme ilglaicīgā izdevuma veiksmīgā pastāvēšanā ir arī auditorijas lasīšanas ieradumiem, jo viens no svarīgākajiem žurnālu izdevēju mērķiem ir padarīt savu žurnālu par lasītāja ikdienas dzīves sastāvdaļu, to piesaistīt.

20. gadsimta laikā vairākkārt ir negatīvi prognozēta žurnālu tālākā attīstība, saistot to ar izmaiņām ekonomiskajā vidē, kā arī ar jaunu tehnoloģiju attīstību. Piemēram, tika prognozēts, ka žurnālu bizness ies mazumā pēc Pirmā pasaules kara, kad parādījās automašīnas, jo neatliks laika to lasīšanai. Vēlāk krīzi prognozēja laikā, kad parādījās

radio, televīzija kā nozīmīgi žurnālu konkurenti, vēl vēlāk – ar videokasešu un videoteksta parādīšanos.¹⁶ Tomēr pesimistiskās prognozes nav piepildījušās, un žurnāli ir turpinājuši pastāvēt, tie ir pielāgojušies, mainījušies un līdz pat mūsdienām ieņem stabili un nozīmīgu vietu mediju vidū. Žurnālu skaits pat turpina pieaugt, kas saistīts ar vispārēju, padziļinātu specializāciju dažādās jomās un jaunu dzīves jomu rašanos, kas savukārt veido jaunu nišu un tajā iederīgu jaunu žurnālu.

Cik vispār ir žurnālu? Nevieni to nezina, jo visi žurnāli netiek reģistrēti.

Latvijā katru gadu parādās aptuveni desmit jaunu mūsu valstī iznākošu žurnālu, lasītājiem piedāvā abonēt līdz 150 dažādu žurnālu.

Bet, kāda bija situācija 90. gadu sākumā? Žurnālu skaits strauji auga – 1980. gadā Latvijā (ieskaitot periodiski iznākošos rakstu krājumus un biļetenus) iznāca 105 žurnāli, bet 1991. gadā – 224 žurnāli.¹⁷ Šo tirgu raksturo ļoti liels izdevumu skaits, bet mazas tirāžas, kurām ir tendence ik gadu sarukt. Tā, piemēram, 1991. gadā Latvijā tiek izdoti 224 žurnāli, kuru kopējā gada tirāža ir 37,5 miljoni eksemplāru, savukārt 1994. gadā Latvijā iznākošo 213 žurnālu kopējā tirāža ir samazinājusies uz pusi, – 14,5 miljoni eksemplāru.¹⁸

Turpina iznākt dzīvotspējīgākie padomju žurnāli

Lai arī valstī ir notikušas būtiskas pārmaiņas, kuras jāakceptē gan atsevišķām biznesa jomām, gan cilvēkiem, žurnālu izdošanas sfērā vērojami arī tādi gadījumi, ka agrāk iznākušajiem žurnāliem izdodas veiksmīgi pielāgoties jaunajiem apstākļiem. Visizturīgākie izrādās un jaunu ceļu jau izmainītajā tirgū turpina galvenokārt zinātniskie, kultūras žurnāli un izdevumi bērniem.

1. Kultūrizdevumi. Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas īpaša vieta ir kultūrizdevumiem, kuri bija ļoti nozīmīgi arī padomju laikā. Tos lielākoties izdod dažādas radošās savienības, profesionālās asociācijas un grāmatu izdevniecības. Tā kā vienlaikus samazinās auditorijas pirktspēja un mainās radošo savienību finansēšanas sistēma, šo žurnālu iznākšanu pastāvīgi apdraud finansiālas grūtības. Deviņdesmito gadu otrajā pusē šo problēmu daļēji atrisināja Valsts kultūrkapitāla fonda izveidošana. No tā līdzekļiem tiek dotēti arī vairāki kultūrizdevumi.

Runājot par periodiskajiem izdevumiem, kas saistīti ar kultūru un tās dažādajām jomām (mūziku, deju, literatūru, vizuālo mākslu u.c.), Latvijā jau ilgāku laiku lieto terminu “kultūrizdevumi” (tādējādi saīsināti apvienojot divus jēdzienus “kultūra” un “izdevumi”, no kuriem pēdējais savukārt var ietvert gan laikrakstus, gan žurnālus) jeb “kultūras periodika” (kultūras periodiskie izdevumi).

Kultūrizdevumi ir definējami kā periodiskie izdevumi, kas dokumentē, informē un analizē kultūras procesus valstī, kā arī piedalās šo procesu norisē, attīstot diskusijas un komunicējot ar sabiedrību.

Lai izprastu situāciju kultūras periodikas izdošanā Latvijā 20. gadsimta 90. gados, nepieciešams atskatīties uz procesa attīstību pēc valsts neatkarības atgūšanas, kad kultūrizdevumi Latvijā pārdzīvoja ievērojamas pārmaiņas.

Padomju okupācijas laikā presei un līdz ar to arī kultūrizdevumiem valsts piešķirtais finansējums bija bagātīgs. Latvijā tika izdots samērā daudz žurnālu un laikrakstu, veltītu dažādām kultūras jomām. Nedēļas laikraksts "Literatūra un Māksla" profesionāli analizēja mākslas, mūzikas, teātra un literatūras aktivitātes, literārais ikmēneša žurnāls "Karogs" publicēja oriģinālliteratūru, tulkojumus, recenzijas, savukārt vizuālo mākslu ikmēneša žurnāls "Māksla" nodrošināja ar analitiskiem rakstiem un informāciju par aktuālākajiem notikumiem mākslā, arhitektūrā, fotomākslā u.c. Izdevums "Jaunās Grāmatas" sekoja jaunumiem izdevējdarbībā, ikmēneša žurnāls „Kino” latviešu un krievu valodā rakstīja par latviešu un ārzemju kinomākslu. 80. gados sāka iznākt progresīvs kultūras žurnāls "Avots" latviešu un krievu valodā, kurā līdzās jaunākajai dzejai un prozai tika pārpublicēti arī okupācijas laikā aizliegto autoru darbi, mākslas recenzijas, vēsturiskas esejas. Žurnālu vidū tas bija pirmais izdevums, kas vispārdrošāk runāja par Rietumu kultūru un tās sasniegumiem. Tuvojoties Atmodas laikam, valsts kontrole vājinājās un vairāki kultūrizdevumi sāka intensīvi provocēt nacionālās pašapziņas celšanos un kalpot kā ideoloģiskie instrumenti neatkarības atgūšanas procesā.

Līdzās pārmaiņu procesiem mediju sistēmā ekonomiskās krīzes apstākļos pārtrūka daudzi nozīmīgi kultūras procesi, nopietni tika apdraudēta arī periodisko kultūrizdevumu pastāvēšana. Vairāki kultūrizdevumi beidza savu darbību, bet tie, kas turpina pastāvēt, ir ievērojami mainījušies un pārveidojušies, radušies jauni izdevumi. Ekonomiskās krīzes apstākļos kultūrizdevumi, kas 90. gadu sākumā bija nostabilizējuši savas pozīcijas, joprojām turpināja funkcionēt, tomēr valsts finansējums samazinājās līdz izzuda pavisam. Tas bija kritiskākais brīdis kultūrizdevumu pastāvēšanas procesā. "Kino" bankrotēja, "Avots" pakāpeniski beidza savu darbību, no izdevuma "Jaunās Grāmatas" izveidojās kultūras žurnāls "Grāmata", kas publicēja latviešu un ārzemju filosofu, vēsturnieku un kulturologu darbus, līdz arī beidza pastāvēt.

Viens no svarīgākajiem kultūrizdevumiem šajā laikā ir žurnāls "Karogs", kura izdevējs ir Latvijas Rakstnieku savienība un kurā tiek apkopota informācija par literārajiem jaunumiem, literatūrkritiku, vēsturi, tā ir vieta arī filozofiskām diskusijām par norisēm sabiedrībā. Kaut arī ar pārtraukumiem un neregulāri, turpina iznākt žurnāls "Teātra Vēstnesis", kas atspoguļo teātru jaunumus, publicē izrāžu recenzijas, raksta par aktieriem un režisoriem, kā arī aktivizē diskusijas par teātra lomu mūsdienu Latvijā.

2. Bērnu un jauniešu žurnāli. Vairs neiznāk ideoloģiski orientētie izdevumi, kuri bērniem jau no mazām dienām centās padarīt tuvas komunistiskās nākotnes vīzijas, bet savu lasītāju joprojām uzrunā žurnāls "Zīlīte", kas paredzēts jaunāko klašu skolēniem. Tas gan zaudē lielu daļu auditorijas un ir spiests konkurēt ar košajiem no ārvalstīm ienākošajiem bērnu izdevumiem.

3. Sieviešu žurnāli. Nomainot īpašuma formu un kļūstot par tolaik Latvijas likumdošanā iespējamo komandītsabiedrību, turpina iznākt vienīgais padomju laiku sieviešu žurnāls "Sieviete", kam ir ļoti liela auditorija un plaša abonētu uzticība.

4. Speciālo interešu žurnāli. Savus lasītājus nezaudē arī žurnāls "Dārzs un Drava", kuru kopš 1958. gada izdod Latvijas Dārzkopības biedrība.

Stabils ir Neredzīgo un vājredzīgo biedrības izdotais žurnāls "Rosme" (iznāk kopš 1957. gada), kurš nav pārtraucis savu iznākšanu.

Lai arī nav liels kopš padomju laika iznākošo žurnālu skaits, tiem joprojām ir stabila auditorija un ietekme uz sabiedrības uzskatiem.

Žurnālu izdevniecības

A/s "Lauku Avīze" sāka savu darbību 1987.gadā kā SIA "Lauku Avīze" un ar izdevumiem "Latvijas Avīze", "Mājas Viesis", "Praktiskais Latvietis", "Lauku Avīzes Tematiskās Avīzes", "Lata romāns" ieņēmi stabilu vietu nacionālajā preses tirgū. "Lauku Avīze" 18 darbības gados kļuvusi par vienu no lielākajām nacionālajām izdevniecībām Latvijā. Žurnālu tirgū tās nozīmi nosaka kopējo interešu izdevums "Mājas Viesis", kas izveidojies no laikraksta "Lauku Avīze" (tagad "Latvijas Avīze") pielikuma.

SIA "Izdevniecība žurnāls „Santa”". 1991. gada decembrī tika dibināta izdevniecība "Žurnāls SANTA", kurai ir ļoti liela loma Latvijas žurnālu tirgus pārveides procesā. Šobrīd tā ir lielākā nacionālā žurnālu izdevniecība Latvijā, tās īpašnieki ir izdevniecības galvenā redaktore Santa Dansberga-Anča un valdes priekšsēdētājs Ivars Zariņš. 1990. gadā sākas idejas – žurnāls SANTA – realizācija, kas ilga vairāk nekā gadu, jo tieši šajā laikā Latvijā notika pučs, Preses namu okupēja un žurnāla izdošana nebija praktiski iespējama.

1991. gada novembrī iznāca pirmais žurnāla "Santa" numurs. Pirmā tirāža bija 30 000 eksemplāru. Kaut arī pārdošanas cena tiem laikiem bija salīdzinoši augsta, tirāžu izpirka nedēļas laikā.¹⁹ Ceturtā numura tirāžu jau palielināja par desmit tūkstošiem, un tā sasniedza 40 000 eksemplāru. Tobrīd gan tirgū bija tikai viens sieviešu žurnāls "Sieviete", un lasītāji bija "izslāpuši" pēc jaunas, progresīvas un atklātas informācijas.

1993. gadā, izveidojot atsevišķu redakciju, veiksmīgo žurnālu "Santa" sāk izdot krievu valodā, izplatot to ne tikai Latvijā, bet arī Krievijā un citās NVS valstīs. Žurnāla "Santa" krievu valodā izdošana tiek pārtraukta 1997. gadā, kad Krievijas finanšu krīzes dēļ izdevniecība cieš nopietnus zaudējumus.

1994. gada februārī izdevniecība sāka izdot žurnālu vecākiem "Mans Mazais". Tā kā izdevniecība bija laidusi klajā žurnālu, kas domāts sievietēm ("Santa"), kā arī žurnālu, kas paredzēts vecākiem ("Mans Mazais"), loģisks izdevēju secinājums bija, ka nepieciešams žurnāls arī vīriešiem. Tā, izdevēju intuīcijas vadīts, radās žurnāls "Klubs", kura pirmo signālnumuru laida klajā 1994. gada novembrī, bet pastāvīgi tas iznāk kopš 1995. gada marta. Pirmā numura tirāža bija 15 000 eksemplāru.

Izdevniecība "Egmont Latvija". 1991. gada 16. decembrī Latvijas Uzņēmumu reģistrā tika ierakstīta izdevniecība "Egmont Latvija" – Skandināvijas vadošās mediju grupas "Egmont" meitas uzņēmums. Šī ir pirmā ārvalstu izdevniecība, kura nopietni ienāk Latvijas mediju tirgū. Tās izdevumi lielākoties paredzēti bērnu un pusaudžu auditorijai.

Pirmais "Egmont Latvija" izdevums – žurnāls "*Mickey Mouse*" – iznāca 1992. gada jūnijā. Kopš tā laika izdevniecības apgādā izdoti žurnāli "Knaps Makdaks", "Vinnijs Pūks", "Bliķšķu Bannijs", "Princeses", "Donalds Daks: krustām šķērsām", "Opā!", "Betmens & Supermens", "*Race Report*", "*Tom & Jerry*". No 1994. gada gadus bez pārtraukuma bērnu gan izklaidē, gan pamāca žurnāli "Dambo" un "*Barbie*".

A/S "**Diena**" dibināta 1992. gadā. Šajā rakstā apskatītajā periodā izdevniecība izdod tikai laikrakstus, bet, 1997. gadā, izveidojot savu meitas uzņēmumu Mediju grupa "Tops", sevi piesaka kā vienu no lielākajiem un ietekmīgākajiem žurnālu izdevējiem Latvijā.

SIA "**Petits**", 1993. gadā dibinātā izdevniecība, vēlāk kļūst par vienu no lielākajiem izdevējiem Baltijas valstīs, tirgū virzot arī vairākus žurnālus.

Izdevniecība "**Lietišķās informācijas dienests**" dibināta 1993. gada 17. maijā. Tās galvenie darbības virzieni ir Latvijas Republikas un Eiropas Savienības normatīvo aktu abonentizdevumi, žurnāls "*Bilance*", žurnāls "*Labu apetīti!*"; grāmatas; semināri; to skaitā reģionālo mediju semināri.

Ideja par izdevniecības dibināšanu radās, novērtējot situāciju lietišķās informācijas jomā. Tolaik, 1993. gadā, tirdzniecībā bija daudz dažādu normatīvo aktu brošūru, kas ātri vien zaudēja savu aktualitāti. Tāpēc tika īstenota doma par kvalitatīvu normatīvo aktu abonentizdevumu, kura priekšrocība ir iespēja pastāvīgi nodrošināt lietotāju ar precīzu un aktuālu informāciju.

Žurnālu tirgu piepilda nišas izdevumi

Raksturīga tendence mūsdienu tirgus vidē ir arvien šaurāka, dziļāka specializēšanās visdažādākajās jomās, tādēļ šodienas kontekstā īpaša vieta ir tieši specializētiem t.s. nišas žurnāliem. Tiem ir vieglākas iespējas izdzīvot skaudras konkurences apstākļos, jo tieši žurnāli (nevis, piemēram, avīzes) nereti palīdz reklāmdevējiem atrast sev nepieciešamos auditoriju segmentus. Izdevēji bieži aktīvi cenšas izsekot auditorijas interesēm, tirgus tendencēm un, līdzko atrodas jauna niša, – izdod tai atbilstošus periodiskos izdevumus. Pat tik nozīmīgi žurnālu konkurenti elektronisko mediju vidū kā televīzija ir palīdzējusi attīstīties neskaitāmiem TV žurnāliem. Televīzijas ienākšana mediju vidē, savulaik kļūstot par žurnālu nozīmīgāko konkurentu, reizē veicināja tieši "nišas" žurnālu attīstību – televīzija lielākoties piedāvā vispārīga rakstura informāciju, homogenizējot sabiedrību, turpretim žurnāli, specializējoties šauru interešu apmierināšanā, veicina auditorijas fragmentēšanu.

Aprakstītais periods Latvijas vēsturē ir raksturīgs ar to, ka attīstās nišas izdevumi, kuru izdevēji lielākoties ir atsevišķi uzņēmumi, kam žurnāls arī ir vienīgais produkts, kas tiek laists mediju tirgū.

Niša ir šauri definēta grupa tirgus segmentā – šaurs, mazs tirgus, kura vajadzības nav pietiekami apmierinātas. Nišas tirgū visi mārketinga resursi ir fokusēti uz specifiskām vajadzībām vai noteikta tipa pircēju.

Tieši medijus, to skaitā arī preses izdevumu tirgu un tieši žurnālu tirgu, nereti min kā nišu tirgus spilgtāko piemēru, jo daudzi specializēti izdevumi tiek radīti ļoti nelielām un specifiskām mērķauditorijām. Piemēram, tipiski nišu izdevumi ir dažādu tautību, seksuālās orientācijas, speciālu vajadzību, kā arī hobiju un interešu žurnāli. Piemēram, žurnāli gejiem, maksšķermiekiem, melnādainajiem amerikāņiem, topošajām māmiņām u.c.

Tirgus nišu raksturo šādi rādītāji:

- 1) patērētājiem nišā ir atšķirīgas vajadzības;
- 2) patērētāji par produktu ir gatavi maksāt mazliet vairāk nekā parasti, lai viņu vajadzības tiktu apmierinātas;
- 3) tirgus niša ir tik šaura, ka nepiesaista citus konkurentus;
- 4) tirgus nišā ir īpaša, pateicoties specializācijai;
- 5) tirgus nišai piemīt paplašināšanās, ienākumu un izaugsmes potenciāls.⁴⁰

Šai klasifikācijai vēl var pievienot vienu būtisku aspektu: tirgus ietilpībai un pirktpējai jābūt pietiekamai, lai business nišā būtu rentabls.

Tirgus nišai raksturīgs aspekts - tajā pēc būtības nav konkurentu,⁴¹ jo nišas tirgū vietas pietiek tikai vienam vai varbūt dažiem konkurentiem, jo nišas patērētāju skaits ir ļoti ierobežots. Ja niša ievērojami paplašinās, ja tajā jūtams ienākumu potenciāls, tā sāk piesaistīt konkurentu uzmanību un līdz ar to zaudēt nišas statusu.

“Nišas organizācijas” (*nichers*) nereti neinteresējas par plašāku mērķtirgu nekā ir viņu niša, tomēr viņu priekšrocība ir tā, ka viņi labāk kā neviens cits pārzina savas nišas patērētāju specifiskās vēlmes, vislabāk pārvalda savu mērķauditoriju. Nišas tirgus šajā gadījumā ir diezgan droša alternatīva būt līderim, atrodoties pastāvīgās, stabilās pozīcijās šaurā tirgus nišā, kurā valda zināma drošība. Lielās kompānijas reti izvēlas tādu mazu, nelielu tirgu, jo peļņa tajā nebūs ievērojama. Līdz ar to mazākām kompānijām nav konkurences un tās var baudīt tirgus nišas līdera priekšrocības.⁴²

Būtiski atzīmēt, ka nišas izdevumiem daudz būtiskāki ir intramediālās (starp viena tipa medijiem) konkurences līmeņi, jo to galvenie konkurenti ir citās, saturā radniecīgās nišās esoši žurnāli.

Neskatoties uz salīdzinoši harmonisko pastāvēšanu nišas ietvaros, Latvijas žurnālu tirgū esošās nišas ir salīdzinoši nelielas un nišu izdevumi konkurē savā starpā, vienlaikus cīnoties par izdzīvošanu ar kopējo interešu žurnāliem, kas piesaista plašu auditoriju.

Īpaša loma Latvijas žurnālu un tieši nišas izdevumu tirgū ir žurnālam “Rīgas Laiks”, kurš iznāk kopš 1991. gada. Žurnāla redaktore ir dežniece Inese Zandere, to izdod domubiedru grupa, kas ar sabiedrību vēlas diskutēt par dažādiem filozofiskiem un sabiedrības attīstības jautājumiem.

Jauna tipa žurnāls ir izdevums “Mūsmājas”, kas sāka iznākt 1993. gadā, savā saturā izmantojot Igaunijā noskatītu modeli. Tas ir kopējo interešu žurnāls, kura uzmanības centrā ir mājas iekārtojums, ēdienu gatavošana, cilvēku attiecības. Pamazām žurnāls “Mūsmājas” kļuva par lasītāko un visvairāk abonēto žurnālu Latvijā.⁴³

1991. gadā jaunu īpašo interešu žurnālu nišu izveido žurnāls “Ezis”, kura auditorija ir pirmsskolas vecuma bērni.

1995. gadā tirgū parādās trīs jauni nišas izdevumi: auto interesentiem informāciju piedāvā žurnāls "Automoto", savukārt "Ceļotprieka" saturs ir veltīts ceļojumiem. Izdevums "Sporta Avīze" stāsta par Latvijā populārākajiem sporta veidiem.

Savu nozīmi pamazām atgūst zinātniskie žurnāli, piemēram, tādi kā "Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls" (atjaunots iznāk kopš 1991. gada) un izdevums "Latvijas Arhīvi", kas dibināts 1993. gadā.

Jāpiemin arī atsevišķi dažādu organizāciju izdevumi, kam gan ir maz lasītāju, bet kuru iznākšana iezīmē unikālus procesus Latvijas žurnālu tirgū, jo parāda, kā izmainījies un cik daudzveidīga kļuvusi Latvijas sabiedrība. Tie ir Latvijas skautu un gaidu organizācijas žurnāls "Ugunskurs" (iznāk kopš 1990. gada), reliģiskais izdevums "Labā Vēsts" (kopš 1991. gada), kā arī žurnāls "Daugavas Vanagi" (kopš 1992. gada).

Žurnāli un reklāmas tirgus

Žurnālu attīstība ir nesaraujami saistīta ar reklāmas tirgus procesiem, jo lielāko žurnālu ienākumu daļu veido ieņēmumi no reklāmas laukumu pārdošanas. Citiem ienākumiem – no abonentu maksas un žurnāla realizācijas mazumtirdzniecībā, retos gadījumos – arī no sludinājumu publicēšanas, – nav noteicoša loma žurnālu pastāvēšanā.

Šajā rakstā apskatītājā laikposmā reklāmas tirgus Latvijā tikai veidojas, izpratne par reklāmas nozīmi, tās funkcijām un darbību top abās mediju industrijas pusēs – mediju profesionāļu vidē un to cilvēku vidē, kuri izvēlējās darbību reklāmas jomā. Sākotnēji Latvijā veidojas neskaitāmi uzņēmumi, kuri par vienu no savas darbības veidiem uzrāda reklāmas pakalpojumu sniegšanu, jo tā sola ātru peļņu un neprasa lielus kapitālieguldījumus tehnoloģijās un iekārtās. Liela daļa šo uzņēmumu ir saistīti ar Latvijas mediju kompānijām, vēlāk no mediju reklāmas nodaļām izaug atsevišķas reklāmas aģentūras. Pakāpeniski izveidojas reklāmas tirgus tradicionālā struktūra, proti, tajā darbojas tā sauktās uzņēmumu iekšējās reklāmas aģentūras un atsevišķi uzņēmumi, kuri piedāvā dažādus reklāmas pakalpojumus, sākot ar reklāmu ideju radošo izstrādi līdz pat mediju telpas pirkšanai. Pamazām veidojas arī reklāmas profesionālās organizācijas un pats reklāmas tirgus.

Pirmā profesionālā reklāmas aģentūra Latvijā ir dibināta 1993. gadā.²¹ 1994. gadā tiek dibināta Latvijas reklāmas asociācija, kuras mērķi ir sekojoši: profesionālo standartu celšana; likumdošanas ietekmēšana, godīgas reklāmas prakses atbalstīšana, reklāmas nozares sakārtošana. Latvijas reklāmas asociācija ir izstrādājusi profesionālās ētikas kodeksu, tās ietekmētais reklāmas likums gan tiek pieņemts tikai 1999. gadā. Tas nozīmē, ka šajā periodā reklāmas tirgus vēl ir nesakārtots un arī izpratne par reklāmas ētikas normām tikai veidojas.

Visi šie procesi ietekmē žurnālu tirgu. Jaunie žurnāli, kas rodas šajā laikā, daudz lielākā apjomā ievieto reklāmas, jo to izdevēji nereti savus produktus veidojuši ar mērķi piesaistīt reklāmdevējus. Savukārt tiem žurnāliem, kas turpina savu darbību kopš padomju laikiem, nākas konkurēt par reklāmdevēju interesi, kā arī apgūt vēl slikti pazīstamo reklāmas jomu.

Tehnoloģiskās un struktūras izmaiņas

Žurnālu tirgu ietekmēja gan tehnoloģiju attīstība – iespējas žurnālu ražošanā izmantot modernu datortehniku un iespēšanas iekārtas, iespēju drukāt žurnālus uz mūsdienīga papīra. Latvijas žurnāli kļuva krāsaināki, ar lakotiem vākiem, dažāda tipa iesējumā.

Vienlaikus notika vēl divi procesi, kas ietekmēja žurnālu attīstību. Pirmkārt, izveidojās fotoaģentūras, privātas kompānijas, kas spēja piegādāt žurnāliem kvalitatīvus fotomateriālus, tādējādi uzlabojot to vizuālo kvalitāti. Tas savukārt piesaistīja lasītāju interesi.

Otrkārt, būtiski izmainījās preses piegādes sistēma. Ja agrākajos gados žurnāli varēja pastāvēt, pateicoties abonētu aktivitātei un pieradumam lasīt noteikta tipa žurnālu, tad pēc neatkarības atjaunošanas veidojās ļoti daudzi jauni žurnāli, kas tika piedāvāti lasītājiem tikai mazumtirdzniecībā vai arī apvienojot šo iegādes principu ar iespējām abonēt žurnālu.

Preses izdevumu abonēšanas tirgū nopietnas pārmaiņas, likvidējot Latvijas Pasta monopolu, iesākās 1994. gada 4. oktobrī, kad tika dibināts abonēšanas centrs “Diena” kā viena no a/s “Diena” struktūrvienībām. Tas patlaban ir viens no lielākajiem abonētās preses piegādātājiem Latvijā, kas piedāvā abonēt un saņemt vairāk nekā 700 preses izdevumu latviešu, krievu, angļu, vācu un franču valodā.

1994. gada rudenī atvērts pirmais abonēšanas centrs “Diena” Rīgā, Lāčplēša ielā 1, piedāvājot rīdiniem preses izdevumu abonēšanu. Līdz ar jaunu abonēšanas centra “Diena” filiāļu atvēršanu katru gadu audzis arī abonēšanai piedāvāto preses izdevumu skaits no 86 abonēšanai paredzētajiem preses izdevumiem 1995. gadā līdz gandrīz 700 izdevumiem 2004. gadā.

Žurnālu tirgus attīstības tendences un tā periodizācija

Apkopojot šajā rakstā minētos faktus un raksturīgākos tirgus procesus, var nosaukt galvenās Latvijas žurnālu attīstības tendences un iezīmēt ar žurnālu tirgus pārmaiņām saistītos periodus.

Pirmkārt, Latvijā savu ietekmi saglabā atsevišķi kopš padomju laikiem pazīstami žurnāli, kuru vidū, gan zaudējot lielu daļu auditorijas, visnopietnāko ietekmi saglabā kultūrizdevumi.

Otrkārt, jau uzreiz pēc neatkarības atgūšanas Latvijā izveidojas vairākas spēcīgas nacionālas izdevniecības, kuru darbība ir saistīta ar žurnālu izdošanu. Šīs izdevniecības virza tirgū jauna tipa žurnālus, tādējādi veidojot auditorijā jauna tipa izpratni par žurnālu saturu un to funkcijām. Tiek likti pamati preses likumdošanas sistēmai.

Treškārt, Latvijas žurnālu tirgū ar unikāliem produktiem ienāk starptautiskas izdevniecības, tādējādi saasinot konkurenci gan par žurnālu lasītāju, gan tā reklāmdevēju.

Ceturtkārt, veidojas reklāmas tirgus, no kura darbības atkarīga žurnālu izdošana un jaunu žurnālu virzīšana tirgū. Top pirmās reklāmas aģentūras, arī izdevniecību

struktūrā tiek dibinātas reklāmas nodaļas, pakāpeniski liekot pamatus reklāmas biznesa un mediju biznesa mijiedarbībai.

Piektkārt, attīstās citas ar žurnālu izdošanu saistītās ekonomikas struktūras: veidojas jaunas tipogrāfijas, piedāvājot žurnālu izdevējiem mūsdienīgas drukas iespējas, attīstās fotoaģentūru bizness, kas būtiski ietekmē žurnālu vizuālo izskatu un iespējas piesaistīt auditorijas uzmanību.

Papildinot šī raksta otrajā nodaļā minētās Latvijas vēstures un mediju sistēmas attīstības periodizāciju, izveidota sekojoša Latvijas žurnālu tirgus apakšperiodizācija.

Pirmais apakšperiods no 1991. gada augusta līdz 1992. gada beigām iezīmē posmu, kurā, piemērojoties sociālekonomiskajām pārmaiņām, vienlaikus savu ietekmi cenšas saglabāt atsevišķi ietekmīgi padomju laikā iznākošie žurnāli un rodas pirmās žurnālu izdevniecības. Šajā apakšperiodā Latvijas tirgū ienāk atsevišķi jauna tipa žurnāli, kuru formāti iepriekš nav bijuši pazīstami Latvijas auditorijai. Vienlaikus Latvijā ienāk starptautiski žurnālu izdevēji, tādējādi demonstrējot savu interesi par mūsu auditoriju un Latvijas žurnālu tirgu.

Otro apakšperiodu, kas risinās no 1993. gada sākuma līdz 1994. gada vidum, raksturo ar žurnālu izdošanu saistītā reklāmas tirgus un nišas žurnālu attīstība. Šie procesi būtiski ietekmē mediju tirgus struktūru: pirmkārt, tajā vairs nedarbojas atsevišķi lieli spēlētāji, otrkārt, mediju saturu arvien vairāk ietekmē reklāmas, treškārt, atbilstoši mainās arī žurnālu izdevniecību struktūras, izveidojot īpašas reklāmas nodaļas.

Trešais apakšperiods no 1993. gada vidus līdz 1995. gada beigām ir zīmīgs ar to, ka būtiski izmainās preses abonēšanas, piegādes un izplatīšanas sistēma, dodot iespējas žurnālu auditorijai iepazīt jaunus žurnālu iegūšanas veidus. Šajā periodā stabilizējas reklāmas tirgus, tiek izveidoti tā pašregulācijas mehānismi un deklarētas ētikas normas.

Šajā rakstā analizētais periods Latvijas žurnālu tirgū iezīmē visas tās tendences, kuras turpmākajos desmit gados un līdz mūsdienām nosaka žurnālu tirgus attīstību. Ļoti daudzi šajā laikā notikušie procesi ir vērojami arī pašreiz.

Atsauces un piezīmes

¹ Daly, Charles P., Henry, Patrick, Ryder, Ellen. *The Magazine Publishing Industry*. New York: Allyn & Bacon, 1997. P. 7

² Johnson, Sammye, Prijatelj, Patricia. *The Magazine from Cover to Cover. Inside a Dynamic Industry*. New York: McGraw-Hill, 1999. P. 13.

³ Turpat. 15. lpp.

⁴ Turpat. 23. lpp.

⁵ Compaine, M. Benjamin, Gomery, Douglas. *Who Owns the Media?* London: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 2000. P. 24.

⁶ Skudra, Ojārs. Sistēmtransformācija Latvijā un tās periodizācija. *Latvijas Vēsture*. 2001. 2: 7.

⁷ Turpat. 8. lpp.

⁸ Turpat. 10. lpp.

⁹ Brikše, Inta. Latvijas mediji: izaicinājumi, ieguvumi un draudi. Grām.: *Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā laikā no 1985. līdz 2002. gadam. Kur tā ved Latviju?* Ventspils: Ventspils Augstskola, 2002. 5. lpp.

- ¹⁰ Briķe, Inta. Latvijas mediji: izaicinājumi, ieguvumi un draudi.. 7. lpp.
- ¹¹ Turpat. 10. lpp.
- ¹² Turpat. 18.lpp
- ¹³ Compaine, M. Benjamin, Gomery, Douglas. *Who Owns the Media?* P. 152.
- ¹⁴ Turpat. 159. lpp.
- ¹⁵ Turpat. 160. lpp.
- ¹⁶ Porter, Michael. *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing and Competitors*. New York: Free Press, 1990. P. 64.
- ¹⁷ *Latvijas Statistikas gadagrāmata*. Rīga, 1995.154. lpp.
- ¹⁸ Turpat, 154.lpp.
- ¹⁹ Sk.: www.santa.lv
- ²⁰ Porter, Michael. *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing and Competitors*. P.67.
- ²¹ Turpat., P.68.
- ²² Croteau, David. *The Business of Media: Corporate Media and the Public Interest*. London: SAGE Publications, 2001. P. 152.
- ²³ Latvijas Pasts. Press A Pasts, 2004. 7. lpp.
- ²⁴ Briķe, Inta, Skudra, Ojārs, Tjarve, Rolands. *Development of the Media in Latvia in the 1990s. In: Vihalemm, Peeter. Baltic Media in Transition*. Tartu: Tartu University Press, 2002. P. 84.

Anda Rožukalne

Development Trends in Latvia's Magazine Market (1991–1995)

This paper reviews a key period in the development of Latvia's media system – the period between 1991 and 1995, particularly focusing on the magazine market. During this period, the first publishers of national magazines emerged – the same ones which still dominate the market in Latvia. New formats appeared, and readers in Latvia became accustomed to modern media products. The management structures of publishing houses were changed, the technologies that are needed for the publication of a magazine were transformed, and the press delivery system also changed.

A second key element in this period is that the advertising market appeared and then developed – something that is a key component in the development of magazines. Modern printing opportunities also appeared. Digital photography became a part of the process, as did other modern technologies. This is the first scholarly paper to take a thorough look at the development of magazines in Latvia during the rather brief period of time between 1991 and 1995, with a discussion of the periodic nature of characterising the market for magazines.

The paper is structured into four chapters so as to emphasise the most important processes of the period at hand. The first chapter is devoted to the essence of magazines, the specifics of magazines as opposed to other media outlets, and the way in which magazines are different from other types of media. The second chapter describes the period between 1991 and 1995 in Latvia's history in the context of

media development, marking out the major sub-periods in the development of that system. Chapter 3 describes and analyses leading events in the Latvian magazine market, focusing on the most important participants in the market and the products which they produced. The final chapter correlates development trends in the magazine market and breaks the development of the magazine market down into specific periods.

Keywords: Magazine, the mass media, systemic transformation, breaking down into periods.

Rolands Tjarve

Elektronisko mediju sistēmas izveidošanās Latvijā (1991–1995)

Raksts analizē elektronisko mediju sistēmas izveidošanos Latvijā laikā no 1991. līdz 1995. gadam. Šis ir svarīgs posms Latvijas mediju vēsturē, jo padomju laika tipa mediji pārveidojās par rietumu tradīcijām atbilstošām radio un televīzijām. Apskatītais posms ir bagāts mediju skaita ziņā, tajā notika arī pirmā mediju krīze. Rakstā pētīta arī likumdošana, kas regulēja mediju veidošanu un darbību, kā arī apskatītas pirmās privāto televīziju un radiostaciju programmas.

Atslēgvārdi: elektroniskie mediji, televīzija, radio, publiskā sfēra, elektronisko mediju regulējošā likumdošana, privātie elektroniskie mediji, elektronisko mediju krīze, elektronisko mediju attīstību ietekmējošie faktori, elektronisko mediju tehnoloģiskā attīstība.

Elektroniskie mediji kopš 20. gs. 90. gadu sākuma, strauji attīstoties, neapšaubāmi ir būtiski palielinājuši savu iedarbību uz auditoriju, to sekmēja Latvijas preses krīze (1991.–1993. gads) atsevišķi un iedzīvotāju ekonomiskais stāvoklis kopumā. Elektroniskie mediji daudzās ģimenēs kļuva par vienīgo informācijas avotu.

Elektroniskie mediji arvien vairāk un vairāk ne tikai atspoguļo notikumus vai nodrošina izklaidi, bet tieši ietekmē publiskās sfēras veidošanos.

Elektronisko mediju kā sistēmas attīstības salīdzinošo analīzi visprecīzāk var veikt, izvēloties periodizāciju, kas balstās uz likumdošanas aktu kā elektronisko mediju attīstības pakāpes un problēmu noteiktu posmu rādītājiem. Līdz ar to šajā rakstā elektronisko mediju sistēmas attīstība skatīta divos posmos:

1) 1991–1992 (masu mediji darbojas atbilstoši likumam *Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem*, kas gan deklarē preses brīvību, bet nedod nekādu tiesisku pamatu elektronisko mediju kā specifisku saziņas līdzekļu attīstībai un kopumā pat bremzē privāto iniciatīvu elektronisko mediju biznesā);

2) 1992–1995 (elektronisko mediju sistēma attīstās saskaņā ar likumu *Par radio un televīziju*, kas vairāk nekā iepriekšējais likums nodrošināja privātā biznesa garantijas elektroniskajos medijos, bet tajā pašā laikā jau rašanās brīdī bija pēc savām normām atpalicis no reālās elektronisko mediju sistēmas attīstības pakāpes).

Kopumā šāds iedalījums atspoguļo elektronisko mediju attīstības posmus, jo 1992. gada un 1995. gada likumi parādās noteikta sabiedrības un privāto uzņēmēju spiediena rezultātā, tāpēc ka **trūkumi katrā iepriekšējā likumā sāk traucēt elektronisko mediju sistēmas kā sarežģīta ekonomisko, tehnoloģisko, profesionālo un organizatorisko pasākumu kopuma normālu attīstību.**

Elektroniskie mediji – masu komunikācijas kanāli

Radio un televīzijas kā masu mediju sistēmas sastāvdaļas attīstībai ne tikai Latvijā, bet visā pasaulē pēdējās desmitgadēs tiek pievērsta īpaša, var teikt arī – lielāka uzmanība nekā iespiesto mediju – laikrakstu un žurnālu - problēmām. Tam ir sekojoši izskaidrojumi.

Ir jānovērtē radio un televīzijas kā masu komunikācijas veidu saturiskā attīstība un to izraisītie efekti gan masu mediju industrijā, gan arī auditorijā. Salīdzinājumā ar iespiestajiem medijiem (grāmatām, žurnāliem un laikrakstiem), skaņu ierakstiem un filmām, radio un televīzija sākotnēji vairāk tika uztvertas kā informācijas nesēji un nevis tās radītāji. Tie veidojās sintētiski, paņemot no eksistējošiem medijiem publikai pievilcīgāko saturs daļu – filmas, mūziku, ziņas, sportu,¹ bet pēc tam sāka saturu attīstīt un veidot no **jauna atbilstoši savai audio un vizuālajai dabai.**

Kaut arī mūsdienās vairs netiek kategoriski diskutēts 60. gados tik aktuālais jautājums, vai tradicionālie iespiestie mediji pastāvēs un attīstīsies nākotnē, tomēr tā aktualitāte nav mazinājusies. To izraisīja ne tikai pirmais publikas šoks par jaunu mediju šķietamo visvarenību, jo tie deva un turpina dot klausītājiem un skatītājiem it kā reālāku apkārtējo notikumu atspoguļojumu, bet arī elektronisko mediju tehnoloģiskā daba – tie dabiski un viegli pārņem un pieņem mūsdienu tehnoloģiju novitātes, uzlabojot savu kvalitāti. Elektroniskajiem medijiem ar telemātiskajiem medijiem nav ne to pretišķību, kādas vēsturiski pārdzīvoja, piemēram, ilustrētie žurnāli un televīzija, ne arī tās konkurences, kāda sākumā pastāvēja starp filmu industriju un televīziju.

Šī elastīgā iekļaušanās informācijas vidē, domājams, izskaidrojama arī ar to apstākli, ka radio un televīzija ne tikai atspoguļo sociālo realitāti, bet arī ietekmē tās tapšanu, kas galvenokārt notiek vairākos veidos. Pirmkārt, tiek izplatīti vizuālie priekšstati par to, kā tiem vai citiem notikumiem un pasākumiem jāizskatās, pat – kā tiem jānotiek, respektīvi, tiek izplatīti stereotipi par notikumu pasauli (sevišķi, ja notikumi ir masu kultūras izpausmes, piemēram, dažādi konkursi). Otrkārt, notikumu pasaule tiek organizēta atbilstoši televīzijas dienaskārtībai, lai interešu grupas un to pārstāvji (parasti, *public relations* (PR) speciālisti) panāktu, ka vienai interešu grupai vēlams informācija tiktu izplatīta kā ziņa medijos. Treškārt, elektroniskajos medijos realizētās aktivitātes tiek pārņemtas cilvēku ikdienā bez jebkādas tiešas saistības ar pašu mediju (piemēram, "Mēmais šovs", kas ir visai izplatīts izklaides veids dažādās sabiedrības grupās un ir tieši pārņemts no televīzijas).

Un, protams, jāpiemin arī tik tradicionālie radio un televīzijas raksturojumi, kas saucami jau par klasiskiem – klausītājiem un skatītājiem dotie klātbūtnes efekti, izjūtas par iesaistību notikumos, kas izraisa aktīvāku saņemtās informācijas komunikāciju auditorijā (divu pakāpju komunikācija).

Līdz ar to arvien vairāk, un jo sevišķi pateicoties elektroniskajiem medijiem, publiskā sfēra veidojas tiešā masu saziņas līdzekļu ietekmē, un tiek uzskatīts, ka publiskā sfēra sāk transformēties mediju sfērā, kā sekas sabiedrība vēl pat nav sākusi apzināt.² Tas nozīmē, ka masu saziņas līdzekļi vairs nav uztverami tikai kā notikumu pasaules atspoguļotāji, bet tie uzņemas arī sociālās realitātes veidotāju funkcijas.

No visa iepriekš sacītā, protams, izriet, ka elektronisko mediju iedarbība uz auditoriju, jo sevišķi jaunatni, mūsdienās arvien pieaug,³ kas secīgi izraisa sabiedrības bažas. Tās raksturojamas vairākos aspektos. Pirmkārt, tradicionāli kopš masu sabiedrības rašanās un apzināšanās tās ir bailes par masu kultūras pārspēku pār kvalitatīvo, elitāro kultūru. Otrkārt, saistībā ar mediju globalizāciju (un atkal jāsaka – sevišķi televīzijas) pieaug satraukums par to, ka nacionālās kultūras var zaudēt savu identitāti. Īpaši aktuāls šis jautājums ir “mazo kultūru” kontekstā. No vienas puses, tās vai nu ekonomisku vai citu iemeslu dēļ (piemēram, valodas mazā izplatība) nav spējīgas konkurēt pasaules “kultūras apmaiņas procesos”, bet, no otras puses, bez iesaistes šajos procesos tās nav spējīgas attīstīties mūsdienu pasaules kontekstā un tām arvien vairāk draud izolācija, kas, iespējams, var sekmēt atsevišķu identitātes pazīmju saglabāšanos, bet vienlaicīgi arī bremzēt visas kultūras progresu.

Treškārt, elektroniskie mediji sasniedz daudz lielākas auditorijas nekā prese. Tas izskaidrojams gan ar lielu izklaides īpatsvaru elektroniskajos medijos, gan ar jau minētajām elektronisko mediju psiholoģiski komunikatīvajām īpašībām, bet pārejas sabiedrībās, kāda ir arī Latvijā – ar mediju lētumu (no publikas viedokļa raugoties).

Ceturtkārt, elektronisko mediju attīstība visā pasaulē (kaut arī dažādās valstīs dažādos laika posmos) saistās ar jautājumu par tādu vai citādāku valsts vai sabiedrības ietekmi uz radio un televīziju (bet iespējams – to var nosaukt arī par iejaukšanos elektronisko mediju attīstības procesos). Elektroniskajiem medijiem visur ir augstāka regulācijas un kontroles pakāpe nekā iespiestajiem izdevumiem.

Kopumā šajā aspektā vēsturiski attīstījušās divas pieejas: (1) amerikāniskā, kas gan paredz elektronisko mediju licencēšanu (un tas ir izplatīšanas tehnoloģijas (ētera raidīšanas) noteikts princips), bet neregulē elektronisko mediju saturu; (2) eiropeiskā, kad, paralēli pastāvot sabiedriskajai un privātajai apraidei, visai strikti tiek regulēti sabiedriskā radio un televīzijas darbības nosacījumi un attiecīgi arī kontrolēta to izpilde, parasti nosakot arī kādas normas privātajām raidorganizācijām.⁴

Latvijas televīziju sistēmas veidošanās sākotnējie nosacījumi

Radio un televīzijas kā elektronisko mediju sistēmas veidošanās Latvijā salīdzinājumā ar preses sistēmas attīstību vērtējama kā lēnāks un neizvērstāks process,

kas izskaidrojams ar vairākiem faktoriem. Padomju periodā un arī atmodas sākumā, kad visai brīvi (kaut arī ne vienmēr legāli) bija izmantojamas pavairošanas iekārtas un tipogrāfijas, telekomunikāciju sistēmas atradās stingrā kontrolē un tās nebija tik vienkārši pieejamas, lai pārraidītu attiecībā pret pastāvošo valsts varu opozicionāru informāciju, jo visas televīzijas un radio frekvences piederēja valstij un līdz 1991. gada augustam to izmantošanu praktiski pārraudzīja LPSR drošības struktūras.

1987. gadā, kad radās pirmie alternatīvie preses izdevumi, un 1988.–1990. gadā, kad preses sistēmā bija vērojama ekstensīva attīstība, vienīgie Latvijas elektroniskie masu mediji bija valsts televīzija un radio, kurus papildināja arī televīzijas ēterā redzamās divas Krievijas televīzijas – Ostankina un Krievijas TV – un Latvijā uztveramais Maskavas radio.

Krievijas radio un televīzijas pieminēšana Latvijas elektronisko masu mediju kontekstā nav ne jaušība, ne arī kļūda, jo šie mediji, it īpaši televīzija, veidoja Latvijas informācijas vidi, ietekmēja kultūras vidi un lielā mērā noteica profesionālos televīzijas žurnālistikas standartus. Ostankinas (protams, caur to arī padomju ideoloģijas standartu un principu) ietekme parādījās gan tajā apstākļi, ka Latvijas televīzijas programma tika saskaņota ar Centrālās televīzijas (CT) programmu, gan arī pateicoties tam, ka daudzi raidījumi bija auditorijā (un ne tikai krievu) ļoti populāri. Auditorijas negatīva attieksme pret CT raidījumiem, jo sevišķi ziņu programmu “Laiks”, parādījās tikai pēc nepatiesu un neobjektīvu ziņotu pārraidīšanas par notikumiem Baltijā un Latvijā.

Kopumā var secināt, ka Ostankinas telekompānija un Krievijas TV visai būtiski ietekmēja Latvijas televīzijas žurnālistikas un televīzijas kā medija attīstību, jo salīdzinājumā ar presi un arī radio Latvijā televīzijai nebija nekādu kultūras noteiktu tradīciju, kas saglabājās, neskatoties pat uz padomju ideoloģijas noteiktajiem standartiem.

Radio un televīzijas tehnoloģiju un iekārtu ražošana ne tikai Padomju Savienībā, bet arī pasaulē 80. gadu beigās vēl nebija sasniegusi to tehnoloģisko līmeni, kādēd videoierakstus varētu izdarīt arī personas bez profesionālām prasmēm (šeit netiek runāts par profesionālām ieraksta kvalitātēm, bet tikai par ieraksta tehnisku realizāciju). Televīzijas tehnika Latvijā bija koncentrēta valsts televīzijas (LTV) īpašumā, bet tehnika, kas atradās citu iestāžu lietošanā, pirmkārt, nespēja nodrošināt kvalitatīvu ierakstu un, otrkārt, nebija portatīva. Līdz ar to nebija tehnoloģiskās bāzes, uz kuras varētu attīstīties valsts televīzijai alternatīvs medijs, vēl vairāk, – padomju sistēmā realizētie centralizācijas principi 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā sabiedrību kopumā padarīja pilnīgi atkarīgu no LTV atbildīgu personu lēmumiem (piemēram, translēt to vai citu pasākumu).

Būtisks faktors, kas ietekmēja elektronisko masu mediju sistēmas attīstību, bija arī profesionālie un organizatoriskie nosacījumi, kas jāievēro, lai sagatavotu un pārraidītu jebkuru radio un televīzijas programmu. Pat atsevišķa ieraksta sagatavošana saistās ar vajadzībām pēc noteiktiem organizatoriskiem pasākumiem un darba uzdevumu sadalījuma starp dažādiem speciālistiem. Tā nav iespējams realizēt ne atsevišķiem indivīdiem, ne arī indivīdiem bez pietiekamām profesionālām zināšanām.

Presē šīs profesionālās un organizatoriskās problēmas pārvarēt bija vienkāršāk, jo, izņemot Tautas frontes laikrakstu "Atmoda" un vēl dažus citus izdevumus, pēc daudziem profesionālajiem kritērijiem (izdevumu struktūra, informācijas pasniegšanas metodes utt.) jaunās avīzes un citas publikācijas vērtējamas zemāk nekā oficiāli iznākošā prese. Salīdzinoši šādā kvalitātē sagatavoti audio un video materiāli vispār nebūtu pārraidāmi vai arī pārraidīšanas gadījumā tie, domājams, tiktu uztverti negatīvi vai tiem nebūtu nekādas iedarbības uz auditoriju.

Visa elektronisko mediju ražošana un pārraidīšana, izņemot paša ieraksta izdarīšanu, bija koncentrēta Rīgā, un salīdzinājumā ar preses izdevumiem, kas varēja rasties jebkurā Latvijas rajona centrā vai pilsētā, elektroniskajiem medijiem šādu iespēju nebija.

Latvijas televīzija kā organizācija nebija ne gatava, ne arī ieinteresēta pārmaiņām elektronisko mediju sistēmā. Salīdzinājumā ar preses sistēmu, kur (protams, tikai padomju varas atļautajās robežās) eksistēja dažādu laikrakstu un žurnālu izvērsums, starp kuriem, kaut arī nepastāvēja reāla konkurence, tomēr bija vismaz profesionāla sāncensība, elektronisko mediju sistēmā valdīja pilnīgs monopolstāvoklis. Latvijas televīziju vadīja Valsts radio un televīzijas komiteja. Tikai 1990. gadā tika izveidoti patstāvīgi valsts uzņēmumi *Latvijas Radio* un *Latvijas Televīzija*.

Šī situācija raksturojama ne tikai kā faktors, kas strukturāli kavēja elektronisko mediju sistēmas veidošanos, bet tam bija arī visai būtiska psiholoģiska ietekme. Abas raidorganizācijas padomju periodā darbojās kā iedarbīgi propagandas mehānismi, kas pēc sava satura Atmodas sākumposmā, salīdzinājumā ar presi, kopumā transformējās ne tikai par tautfrontnieciski orientētiem medijiem, bet arī daudz straujāk izmainīja savu saturu.

Elektroniskie mediji, jo sevišķi radio, iemantoja milzīgu auditorijas uzticību. Daļēji šī attieksme veidojās, pateicoties radio kā medija dabas specifikai, jo tiešās translācijas no dažādiem saietiem un mītiņiem sniedza klausītājiem klātbūtnes efektu.

Taču jāatzīst, ka reāli radio un televīzija pildīja nevis masu mediju, bet masu komunikācijas kanālu funkcijas. Turklāt šajā periodā, starp citu, visai būtiska loma bija padomju žurnālistikas pamatpazīmju, kuras V. Leņins definēja attiecībā uz avīzi – kolektīvs propagandists, agitators un organizators –, realizācija. Radio palīdzēja Tautas fronteī konsolidēties kā sabiedriski politiskai kustībai, informējot par notikumiem un pasākumiem, pat vēl vairāk – izplatot tās idejas un uzskatus.⁵

Analizējot tālāka populārāko televīzijas programmu *Labvakar* demokrātiskās žurnālistikas principu (informācijas objektivitāte, neitralitāte, viedokļu sabalansētība un dažādība) kontekstā, no minēto standartu aspekta *Labvakar* būtu jāvērtē kā raidījums, kurā bija pārstāvēti viena veida uzskati, kaut arī bija izteikti opozicionāri attiecībā pret pastāvošo varu.

No minētajiem faktoriem izriet secinājums, ka radio un televīzijai, lai attīstītos kā jauna elektronisko masu mediju sistēma, trūka būtisku organizatorisku un tehnoloģisku priekšnosacījumu, ko diktē šo mediju sarežģītā daba un atkarība no informācijas pārraides sistēmas organizācijas.

Elektronisko mediju darbību regulējošā likumdošana

Masu mediju sistēmas veidojas daudzu faktoru iespaidā, un viens no tiem ir likumdošana. Sevišķa nozīme tai ir pārejas sabiedrībās, jo likumdošanas normas var stimulēt vai gluži pretēji – bremsēt atsevišķu mediju un visas mediju sistēmas attīstību.

Likumu ietekme uz Latvijas masu mediju rašanos un arī sistēmas veidošanos kopumā vēl nav pietiekami izvērtēts process, bet tomēr var apgalvot, ka 1990. gadā pieņemtais likums *Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem*, kas stājās spēkā 1991. gadā, bija maz efektīvs, jo 1) tas pēc sava satura jau bija novecojis, tā kā bija izstrādāts atbilstoši attiecīgā PSRS likuma normām un vairs neatbilda reālajām dzīves vajadzībām un līdz ar to 2) tas nevis stimulēja un sekmēja masu mediju sistēmas attīstību, bet tikai legalizēja jau notikušus procesus, piemēram, privātās iniciatīvas mediju izdošanā. Likumā vispār nebija normu, kas atbilstu Latvijas elektronisko sabiedrības saziņas līdzekļu aktīvo norišu regulācijas prasībām, tādējādi to piemērošana varēja nevis sekmēt šo mediju attīstību, bet vienīgi kavēt.

1990. gada 20. decembrī pieņemtais LR likums *Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem*, iedibinot tiesisko regulējumu preses un citu masu informācijas līdzekļu jomā, noteica tiesisko attiecību veidošanās kārtību ne vien avīzēm, žurnāliem, biļeteniem un citiem periodiskiem izdevumiem, informācijas aģentūru paziņojumiem un audiovizuālajiem ierakstiem, bet arī televīzijas un radio raidījumu un publiskai izplatīšanai paredzētu elektronisko programmu jomā.⁶

Tiesības dibināt masu informācijas līdzekļus tika noteiktas Latvijas Republikas juridiskajām un fiziskajām personām, savukārt to reģistrāciju veica LR Uzņēmumu reģistrs.

Ietverot tādas svarīgas tiesību normas kā aizliegumu cenzēt masu informācijas līdzekļus un iejaukties to darbībā, masu informācijas līdzekļu monopolizācijas aizliegumu, kā arī to tiesības informācijas saņemšanā, ražošanas un finanšu darbībā, netika ieviests normatīvs regulējums radio un televīzijas raidījumu veidošanai un publiskai izplatīšanai.⁷

1992. gada 6. maijā Latvijas Republikas Augstākās padomes pieņemtais likums *Par radio un televīziju* kļuva par robežšķirtni starp padomju principiem elektronisko sabiedrības saziņas līdzekļu darbības regulācijā un demokrātijas principiem, kas radās un attīstījās pēc valsts neatkarības atgūšanas. Šis likumdošanas akts arī elektronisko sabiedrības saziņas līdzekļu jomā nosaka fizisko un juridisko personu vai šo personu apvienību tiesības darboties radio un televīzijas programmu sagatavošanā un izplatīšanā, noteiktajā kārtībā izveidojot uzņēmējdarbību un reģistrējot to LR Uzņēmumu reģistrā un reģistrējot radio vai televīzijas masu informācijas līdzekli LR Tieslietu ministrijā.

Likums noteica Latvijas Radio un televīzijas komitejas un tās struktūrvienību likvidāciju, paredzot uz to materiālās, tehniskās un finansiālās bāzes izveidot atsevišķus valsts uzņēmumus *Latvijas Radio* un *Latvijas Televīzija*.⁸

1992. gada 7. maijā ar LR Augstākās padomes Prezidija lēmumu *Latvijas Republikas Radio un televīzijas komiteja* tika pārveidota par *Latvijas Radio un televīzijas padomi* (Padome).

Padome bija iecerēta kā institūcija, kas nodrošinātu, lai elektroniskajos medijos (kā valsts, tā privātajos) tiktu ievērotas sabiedrības intereses un nodrošināta vārda brīvība. Padomē darbojās dažādu radošo savienību, kā arī valsts institūciju un iestāžu 19 pārstāvji. Viena no galvenajām Padomes funkcijām bija frekvenču, kanālu un raidlaiku iedalījuma noteikšana radio un televīzijas masu informācijas līdzekļiem.

Likums, nosakot radio un televīzijas darbības vispārīgos principus, paredzēja, ka radio un televīzija, respektējot viedokļu daudzveidību, aizstāv neatkarīgas, demokrātiskas un tiesiskas valsts ideju, brīvas un civilizētas sabiedrības intereses un vispāratzītas cilvēka tiesības.⁹

Likums noteica elektronisko mediju demonopolizācijas principus – 1) vienai uzņēmējsabiedrībai piešķirtais radio vai televīzijas programmu raidlaiks nedrīkst pārsniegt 25% no kopējā Latvijā izplatāmo radio vai televīzijas programmu raidlaika un 2) valsts uzņēmumos *Latvijas Radio* un *Latvijas Televīzija* radītās programmas nedrīkst pārsniegt 50% no kopējā Latvijā izplatāmo radio un televīzijas programmu raidlaika.¹⁰

Likums noteica arī elektronisko masu informācijas līdzekļu reģistrācijas kārtību, paredzot, ka radio vai televīzijas dibinātāji iesniedz LR Tieslietu ministrijai reģistrācijas pieteikumu, sniedzot ziņas par masu informācijas līdzekļa dibinātāju, informācijas līdzekļa veidu un nosaukumu, saturisko ievirzi un uzdevumiem, aptveramību un valodu, kā arī pārraižu periodiskumu un apjomu.

Likums noteica, ka tiesības izplatīt radio un televīzijas programmas ir valsts uzņēmumiem. Vienlaicīgi šādas tiesības tika garantētas arī citiem privātajiem uzņēmumiem, kuri izveidoti, lai gatavotu un izplatītu radio un televīzijas programmas. Valsts uzņēmumiem tika noteikts pienākums nodrošināt reģistrēto radio un televīziju programmu izplatīšanu *Latvijas Radio un televīzijas padomes* piešķirtajās frekvencēs, kanālos un raidlaika apjomos.

Likums pirmo reizi noteica arī radio un televīzija programmu izplatīšanas standartus, kas sekmēja raidījumu tehniskās kvalitātes uzlabošanu.¹¹

Lai gan likumdošanā ietvertie tiesību normu noteikumi pavēra iespējas informācijas izplatīšanā darboties plašam personu lokam, neapšaubāmi lielākā loma elektronisko mediju jomā joprojām piederēja *Latvijas Televīzijai* un *Latvijas Radio*.

Likums noteica galvenos programmu veidošanas noteikumus: 1) informācijas sniegšana, 2) rūpes par kultūras vērtību saglabāšanu un popularizēšanu, 3) Latvijā dzīvojošo nacionālo minoritāšu interešu pārstāvības garantēšana elektroniskajos medijos.

Likums noteica arī valsts elektronisko mediju programmu saturu un struktūru: 1) pirmās programmas kā radio, tā televīzijā veidot valsts valodā, 2) otrajās programmās līdz 20 % raidlaika atvēlēt raidījumiem nacionālo minoritāšu valodās, kā arī Latvijā reģistrētajām reliģiskajām organizācijām.¹²

Kopumā jāsecina, ka Latvijas likumdošanas lēnā attīstība kavēja mediju sistēmas veidošanos. Iespējams, pie sakārtotākas likumdošanas mediju sistēma būtu attīstījies citādāk un tajā daudz vairāk būtu parādījusies privāta iniciatīva, kas sekmētu jaunu mediju, jo sevišķi preses izdevumu, rašanos.

Iepriekš minēto iemeslu dēļ likumsakarīgi, ka Latvijas privātie elektroniskie mediji laikā no 1990. līdz 1995. gadam bija diletantiski un neprofesionāli, un kopumā nerādīja nekādu vērā ņemamu sistēmu, kas spētu konkurēt vai kaut vai pietiekami efektīvi pastāvēt paralēli *Latvijas Televīzijai*. Salīdzinot pirmās privātās televīzijas studijas ar Tautas frontes preses izdevumiem, saskatāmas gan vairākas līdzīgas, gan atšķirīgas tendences. Vienāds bija neprofesionālisms, varētu pat teikt amatierisms, toties krasi atšķirās saturs, orientācija uz auditoriju un ekonomiskie darbības nosacījumi. Tautas frontes prese pamatā bija izteikta viedokļu prese, bet radio stacijas un televīzijas studijas izteikti orientējās uz auditorijas pieprasījumu pēc izklaides (vispirms, neievērojot autortiesības, tika demonstrētas filmas un atskaņota mūzika, vēlāk - neprofesionāli veidoti izklaides raidījumi) un ziņām, kas līdztekus izklaidei bija otrs tipiskākais raidījumu veids. Ziņu pieprasījumu sekmēja strauji maimīgie politiskie, sociālie un sadzīves apstākļi, par kuriem visātrāk varēja informēt elektroniskie mediji. Tomēr pirmo privāto mediju rašanās liecināja – *Latvijas Televīzijas* un *Latvijas Radio* kā mediju un raidorganizāciju monopols vairs nebūs ilgs.

Pirmie privātie radio

Par pirmo privāto elektronisko mediju Latvijā var uzskatīt *Rīgas Neatkarīgā Raidītāja (RNR)* izveidoto radio 2A, kas sāka savu skanējumu 1991. gada 10. augustā 102,7 FM diapazonā. *RNR* kā apvienību 1990. gada 17. septembrī izveidoja trīs Lk pilsoņi – Jānis Leja, Jānis Mellēns un Māris Mednis. Tobrīd Latvijā vēl nebija likumdošanas, kas prasītu, lai raidorganizācija būtu arī uzņēmēj sabiedrība. 1991. gada 23. oktobrī *RNR* kļuva par SIA.¹³

Līdz 1991. gadam PSRS nebija privāto radiostaciju, izņemot Maskavā skanošo *Eiropa plus* – kopuzņēmumu ar Franciju. Radiofrekvences pārsvarā tika izmantotas militāriem nolūkiem, tāpēc iegūt tās, lai izplatītu radioprogrammas, bija praktiski neiespējami. 1990. gada beigās Latvijā atbrīvojās vairākas FM diapazona radiofrekvences, no kurām vienu *RNR* izīrēja no Radio un televīzijas centra radioprogrammu izplatīšanai. 1991. gada aprīlī *RNR* noslēdza vienošanos ar Krievijas kompāniju *Radio Roks (RR)* par viņu veidoto muzikālo programmu retranslāciju Latvijā. Ar satelītu tvēvēja palīdzību *RR* programma tika uztverta un tālāk pārraidīta Rīgā un tās apkārtnē. *RR* signāls tika uztverts no Oslo, Norvēģijā, jo Krievijā tajā laikā privāts radio nevarēja iegūt frekvenci un tādējādi darboties ēterā.¹⁴

RNR bija tiesības katrā stundā iekļaut septiņas minūtes savu raidījumu. Šajā laikā *RNR* raidīja pašu veidotas ziņas, reklāmu, sludinājumus un autorraidījumus. Pēc formāta šī stacija bija tuva *Adult Contemporary*, un noteikta, pasaulē pieņemta un tradicionāla radioformāta parādīšanās Latvijā elektroniskajos masu medijos, protams,

vērtējama pozitīvi, jo sekmēja priekšstatu par radioformātu izplatīšanos un akceptēšanu, un līdz ar to – medija struktūras definēšanu.

Programmas lielāko daļu aizņēma rokmūzika. Vakaros parasti skanēja autorprogrammas, ko veidoja gan Latvijā populāri diskžokeji (dīdžeji), gan bijušie *Latvijas Radio* darbinieki. Raidītāja jauda bija 1 kilovats (kW), taču iesākumā tika izmantoti tikai 300 vatu (W), aptverot Rīgu un tās apkārtni 60 km rādiusā. Tā kā PSRS nebija iespējams brīvi iegādāties radioraidītājus, šis raidītājs tika atvests no Sanktpēterburgas, kur to nopirka no armijas daļas. Pilnīgi pamatoti var uzskatīt, ka *RNR 2A* bija pirmā pilnīgi privātā radiostacija PSRS.¹⁵

Programmu gatavoja desmit darbinieku, kas strādāja ar sadzīves lenšu magnetofoniem un amatieru skaņu pulti pašizveidotā studijā Āgenskalnā, bijušajā *Latvijas Televīzijas* ēkā.

Sākotnējā iecere bija pavisam pieticīga – raidīt labu mūziku. Taču ar laiku programmas veidotāji arvien vairāk sāka meklēt veidus, kā savienot mūziku un žurnālistiku. Latvijā tolaik šādas pieredzes vēl nebija, tālab tika pētītas Anglijas, Amerikas un Kanādas privātās radiostācijas.¹⁶

Šāda programmas struktūra bija līdz pat 1993. gadam, kad, parādoties konkurencei radio jomā, *RNR* bija jāpārveido savs formāts, kā arī *RR* sāka prasīt samaksu par savu programmu retranslāciju. 1993. gada beigās satelītprogrammu pakāpeniski sāka aizstāt ar pašu sagatavoto muzikālo programmu, līdz 1994. gada sākumā *RR 24* stundas diennaktī sāka raidīt pašu sagatavotu programmu krievu valodā, un tika pārtraukta satelīta translācija. Tika mainīts arī stacijas nosaukums. *Radio 2A* kļuva par *102,7 MIX FM*.

Privāto radio attīstība saistījās ne tikai ar mediju satura pārveidošanos, bet arī ar izmaiņām cilvēku dzīves stilā, paradumos utt. Liela nozīme šajā procesā bija arī tehniskajai attīstībai. Pieaugot uzņēmēju un citu aktīvu cilvēku skaitam, pieauga arī prasība pēc modernās tehnoloģijas izmantošanas, kas tajā laikā nozīmēja radio skanēšanu rietumu (augšējā) FM 1 diapazonā. Latvijā vairāk tika ievestas ārzemju automašīnas, kurās bija tikai FM 1 diapazona uztvērēji. Tā kā *Latvijas Radio* raidīja austrumu (apakšējā) FM 2 diapazonā, bija brīva tirgus niša, ko aizņēma sākotnēji *RNR*, vēlāk *Radio SWH*, *Radio Rīgai* un citas komercradiostācijas.

Par pirmo profesionālo raidstaciju var uzskatīt *Radio Rīgai* (106.2), šajā laikā parādījās arī *Kristīgais Radio* un *Radio Skonto* (visi regulāri sāka raidīt 1993. gada decembrī).

Radio Rīgai dibināja juridiska organizācija SIA “Radio Rīgas Jūrmala”, kuru izveidoja vācu *Hanse Radio* un *Jūrmalas Radio 1*.¹⁷

Radio Rīgai programmas pārraidei jau no paša sākuma bija pilnīgs datorprogrammas nodrošinājums, izmantojot piecus *SONY* tipa *UDS (Ultimate Digital Studio)* kompaktdisku atskaņotājus (katra ietilpība – 60 kompaktdisku) un cietā diska ierakstu sistēmu (stacijas pazišanās signālu, reklāmas un citas informācijas ieraksti). Programmatūra ļauj sagatavot programmu aptuveni vienas nedēļas apjomā un pārraidīt to bez personāla tiešas līdzdalības. Ņemot vērā, ka *Radio Rīgai* studija un raidītājs

izvietots *Latvijas Televīzijas* telpās, bija iespējams izveidot divpusēju elektrobarošanas sistēmu gadījumam, ja rodas pārtraukumi Latvenego tīklos, tādējādi nodrošinot raidstacijas nepārtrauktu darbību.

Kaut arī *Radio SWH* (regulāri sāka raidīt 1993. gada maijā) parādījās nedaudz ātrāk par *Radio Rīgai*, darbības iesākumā to nevar uzskatīt par tīri industriālu tirgus radio. Iemesli ir vairāki. Pirmkārt, *SWH* bija augoša latviešu firma, kas gribēja kaut kādā veidā papildus vairot savu popularitāti. Otrkārt, *Radio SWH* darbā iesaistījās vairāki Latvijas profesionālie mūziķi, līdz ar to lielāks uzsvars programmas veidošanā tika likts uz diskotēkām, dažādiem pasākumiem un to vadītājiem kā sabiedrībā populārām personām, nevis uz radio kā masu mediju. Treškārt, *Radio SWH* programma tika veidota nevis atbilstoši pasaules standartiem par komerciālo radio formātiem, bet kā radio, kas dotu "visu priekš visiem", t.i., *Latvijas Radio* kopiju, kas aptvertu ļoti plašu klausītāju loku. Programmā bija gan bērnu raidījumi, gan raidījumi jaunatnei un vecāka gada gājuma cilvēkiem, gan biežas ziņu pārraides, katru trešo stundu dzīvās reportāžas u. tml.

Jāsecina, ka *Radio SWH* radās kā amatierisks mēģinājums, kopējot *Latvijas Radio* programmu, konkurēt ar to reklāmas tirgū.

Arī *Radio Skonto* gribēja iegūt visplašāko auditoriju, programmā iekļaujot dažādas atšķirīgas lietas, sākot ar mūziku tīņiem un beidzot ar klasiku. Viņi bāzējās uz atziņu, ka bērni un viņu vecvecāki draudzīgi sadzīvo pie viena radioaparāta.

Jāpiebilst, ka šajā periodā auditorija vēl nebija orientēta uz radio kā noteiktas mūzikas klausīšanās iespēju, bet kā uz mediju, kas ļauj sekot līdzi notikumiem biežos ziņu izlaidumos un tiešajās translācijās. Ne mazāka loma bija arī auditorijas psiholoģiskajām vajadzībām piedalīties diskusijās, indivīda vēlmei aktīvi iekļauties tajās.¹⁸

Raksturīgs piemērs ir *Latvijas Radio* organizētās nakts sarunas ar sabiedrībā pazīstamiem cilvēkiem. Tās skanēja no pulksten 1 naktī līdz 6 rītā tiešajā ēterā, par to popularitāti auditorijā liecināja lielais telefona zvanu skaits (auditorijas socioloģiskie mērījumi tolaik netika veikti).

Pirmās privātās televīzijas

Pirmā privātā televīzijas studija sāka raidīt 1992. gada 4. maijā – 7. kanālā darbu uzsāka *NTV-5*. Maijā stabilu darbību ēterā uzsāka arī *IGE TV*. No 6.00 līdz 9.00 programmā bija skatāmi mūzikas klipī, multfilmas bērniem, bet no 18.00 līdz 21.00 *IGE TV* demonstrēja mākslas filmas, kā arī seriālus, kas bija jaunums Latvijas televīzijas programmās.

NTV-5 programma sākumā ilga tikai vienu stundu no 21.00 līdz 22.00, un tās galvenais produkts bija ziņas – pirmās, kas radušās nevalstiskā mediā. Tās ilga pusstundu un tās producēja Kārlis Streips. Ziņu žurnālisti un diktori bija pavisam jauni cilvēki, bez iepriekšējas televīzijas pieredzes. *NTV-5* tehniskā bāze bija amatieriska. Ziņu programmas katru vakaru bija sagatavotas ar vienu montāžas iekārtu. Studija nebija piemērota nekam citam kā vienīgi ziņu lasīšanai un intervijām, jo telpa bija

pārāk maza. *NTV-5* bija divas lielās un vairākas mazās VHS kameras, kas ātri nolietojās. Raidītājs, ražots Padomju Savienībā, bija dzīvotspējīgs vienīgi tāpēc, ka *NTV-5* strādāja labi tehniskie speciālisti. Bet teknikai tik un tā ir ierobežots dzīves laiks, tāpēc tika meklētas jaunas raidīšanas iespējas.

No 1993.gada 18.februāra *NTV-5* ziņas sāka pārraidīt *LTV-2*, tādējādi tās ieguva vislatvijas auditoriju, taču vairākas reizes pieauga raidīšanas izmaksas. Lai segtu šos izdevumus, bija nepieciešams piesaistīt reklāmu, tātad – vajadzēja palielināt raidlaika apjomu. Taču tas nebija iespējams, jo labākos laikus kanālā aizņēma Ostankina un pati *LTV-2*. Tika piedāvāts irēt raidlaiku vai nu pirms plkst.9, vai pēc 23, bet, ja televīzija vēlas būt komercitelevīzija, piesaistot reklāmas līdzekļus, tad bezjēdzīgi rādīt laikā, kad gandrīz neviens televizoru neskatās.

Līdz ar to var secināt, ka *Latvijas Televīzija* kā monopols, kas pārraudzīja raidlaiku divos vislatvijas izplatīšanas tīklos, bremsēja elektronisko mediju tirgus attīstību. Iemesls šim procesam bija tas, ka *NTV-5* ziņas veidojās par arvien bīstamāku konkurentu *LTV* ziņu programmai *Panorāma*. Šajā posmā gan vēl tā nebija cīņa par reklāmas devējiem, bet par prestižu un popularitātes noturēšanu. Var teikt, ka tā vairāk bija psiholoģiska un profesionālas konkurences problēma nekā reāla tirgus problēma.

NTV-5 finanšu problēmas kļuva arvien nomācošākas. Tas arī bija izšķirošais iemesls Kārļa Streipa un viņa izaudzināto žurnālistu pāriešanai uz Jāņa Rušenieka iecerēto *RBS-TV*. Tai bija paredzēts savs kanāls, tā kā problēmām ar ētera laiku nevajadzēja būt.

Elektronisko mediju tirgus izveidošanās un pirmā krīze

Laikā līdz 1995. gadam kā radio, tā televīzijas kā sistēmas veidošanos pēc pirmo privāto raidorganizāciju rašanās traucēja un būtībā pat bremsēja trīs galvenie faktori.

Pirmkārt, kaut arī 1992. gadā bija pieņemts jauns likums *Par radio un televīziju*, tajā nebija pietiekamu tiesisko garantiju privātajiem elektroniskajiem medijiem kā biznesa uzņēmumiem, kā arī nebija skaidri definēti principi, kas noteiktu apraides atļauju izsniegšanu.

Otrkārt, reklāmas tirgus elektroniskajiem medijiem vispār neeksistēja, un līdz ar to kā radio, tā televīzijas darbība balstījās uz aptuvenām prognozēm par iespējamiem ienākumu aprēķiniem. Tas izskaidrojams ar to, ka sākotnēji raidsabiedrības bija iecerētas kā saimnieciski politiskie lobiji, dibinātāju ekonomiski politisko interešu aizstāvēšanai, tāpēc tās darbojās galvenokārt no dibinātāju dotācijām un sponsorēšanas.

Treškārt, profesionālā tehnika bija ļoti dārga, tāpēc daudzi to vienkārši nevarēja atļauties un strādāja ar sadzīves video un audio tehniku, kas, protams, ietekmēja raidījumu kvalitāti. Šie apstākļi ietekmēja arī komercstaciju apraides teritorijas, tās pārsvarā bija Rīga un citas Latvijas pilsētas un to tuvākā apkaime.

Kaut arī autortiesības šajā laika posmā praktiski netika ievērotas par spīti tam, ka to noteica likums,¹⁹ tomēr kā raidstacijām, tā televīzijas studijām lielus izdevumus prasīja audio un video ierakstu iegāde. Tāpēc sākuma periodā radio bija liels retranslēto programmu apjoms (piemēram, *Radio 21*), ko papildināja neliels daudzums pašu gatavotu ziņu un autorraidījumu.

Cilvēki, kuri gribēja strādāt jaunajos masu medijos, pievērsās drukātajai preseī, jo nodibināt un izdot avīzi bija daudz vieglāk, nekā nodibināt radio vai televīzijas studiju. Tāpēc deviņdesmito gadu sākumā jau bija daudz vairāk privāto preses izdevumu nekā privāto radiostaciju un televīzijas studiju.

Salīdzinājumā ar radio televīzija šajā laikā attīstījās daudz aktīvāk divos aspektos. *Latvijas Televīzijā* radās jaunas programmas, kuras bija interesantākas nekā radio, un parādījās līdz tam tikai video redzētās ārzemju filmas un samērā nesensais padomju "jaunatklājums" – seriāli. Televīzijas skatītāju skaits strauji auga, tāpēc arī pirmie reklāmas ieguldījumi tika virzīti vairāk uz televīziju nekā uz radio un drukāto presi.²⁰

Elektronisko masu mediju auditorijas struktūra un paradumi pakāpeniski sāka mainīties 1993. un 1994. gadā, pateicoties tam, ka mainījās nodarbinātības struktūra un dzīves stils. Pieauga cilvēku aktivitāte biznesā, līdz ar to – vajadzība ātri un koncentrēti iegūt nepieciešamo informāciju.

1992. gadā aktīvi sāka veidoties televīzijas sistēma, jo jau strādājošajām *NTV-5* un *IGE* pievienojās vēl citas raidsabiedrības, kas darbojās valsts televīzijas tīklu brīvajos kanālos. Tās bija raidsabiedrības *KS-VIDEO*, *Prizma Prim* un *IK Baltika*.

Šīs studijas centās radīt programmas, vienīgi balstoties uz izklaidi un reklāmu, kas precīzāk gan būtu pielīdzināma tikai sludinājumiem. Tam ir vairāki izskaidrojumi. Protams, ka filmu demonstrācija prasīja mazāku studijas personāla kvalifikāciju un darbu nekā ziņu raidījumu un autorprogrammu gatavošana. Turklāt *Latvijas Televīzijas* ziņu raidījumi un autorprogrammas (piemēram, *Labvakar*, *Savai zemei* u.c.) bija tik populāras, ka ar tām bija grūti konkurēt. Salīdzinājumā ar radio, kur ārvalstu staciju pieredze bija vienkāršāk iegūstama, apgūstama un arī lietojama praksē, televīzijā kopumā profesionālie priekšstati par raidījumu žanriem un programmas uzbūvi vēl joprojām veidojās spēcīgo Krievijas studiju ietekmē, bet rietumu televīzijas standarti bija ne tikai jaunums, bet arī nerealizējami tehnoloģiskā un darbinieku profesionālā līmeņa dēļ.

Līdz ar to televīzijas kā sistēmas attīstības atpalcība salīdzinājumā ar radio skaidrojama ar tiem pašiem faktoriem, kā elektronisko mediju kopumā lēnā attīstība salīdzinājumā ar presi (sarežģītāka tehnoloģija un organizācija, prasības pēc augstākas profesionalitātes u.c.).²¹

Pirmo televīzijas studiju programmu orientāciju ietekmēja arī tas, ka *Latvijas Televīzijā* bija vāja izklaides raidījumu sistēma, līdz ar to tās centās aizpildīt šo nišu un iegūt auditoriju. Jāuzsver, ka šī bija pilnīgi atšķirīga parādība salīdzinājumā ar komercradio attīstību, kas savos pirmajos mēģinājumos centās dublēt *Latvijas Radio*.

No visām privātajām televīzijas studijām, kas radās līdz 1995. gadam, resp., līdz *Radio un televīzijas likuma* pieņemšanai, tikai jau agrāk minēto *NTV-5*, *PICCA-TV*

(sāka raidīt 1994. gada aprīlī) un *RBS-TV* (sāka raidīt 1994. gada oktobrī) programmas iespējams vērtēt kā profesionālas, kas arī pēc sava satura bija novitātes salīdzinājumā ar *Latvijas Televīziju*. *NTV-5* bija studija, kas ne tikai raidīja pirmo nevalstisko televīzijas ziņu programmu, bet vienlaicīgi ar tās saturu un žurnālistisko kvalitāti būtiski sekmēja *Latvijas Televīzijas* ziņu programmas *Panorāma* profesionālo attīstību. *PICCA-TV* pirmo reizi Latvijas televīzijas ēterā demonstrēja profesionālu videorindu, kuras pamatā bija moderna datora veidots poli – video attēls, kas vienlaikus piedāvāja vairākus informatīvus ziņojumus. Tā kā audio noformējums daudz neatšķīrās no radioprogrammas (nepārtraukta mūzika, ziņas, sludinājumi un sarunas ar interesantām personībām), tad šo raidījumu bieži sauca par “bilžu radio”. Kopumā *PICCA-TV* sekmēja datortehnoloģiju ieviešanu televīzijas raidījumu sagatavošanā, kā arī ietekmēja programmas izmaiņas *Latvijas Televīzijā*, kur arī tika izveidota rīta programma.

RBS-TV sāka darboties ar savu raidītāju, kas deva iespēju programmu izkārtot neatkarīgi no raidlaika kaimiņiem, kā bija citām privātajām stacijām, kuras raidīja cita pēc citas vienā valsts televīzijas tīkla kanālā. *RBS-TV* pirmo reizi paredzēja arī veidot bagātas kino programmas, kas balsītos uz licencētu filmu programmu iepirkšanu.²²

Taču pēc gada raidīšanas ēterā *RBS-TV* beidza darboties finansiālu problēmu dēļ, kas izskaidrojams ar pieredzes trūkumu televīzijas menedžmentā un mārketingā: 1) studijas vadītāji pārāk lielus līdzekļus iztērēja darbinieku atalgojumam vēl pirms raidīšanas uzsākšanas; 2) raidīšana notika *PAL* krāsu standartā un decimetru frekvencē, kam nebija piemēroti lielākā daļa PSRS ražoto televizoru; 3) televīzijas tehniskais nodrošinājums bija tik dārgs, ka tā morālās amortizācijas laikā nebija iespējas atpelnīt ieguldītos līdzekļus.

Sākot ar 1993. gadu, strauji sāka dibināties lokālās radiostacijas un televīzijas studijas. 1991. un 1992. gadā apraides atļaujas bija pieprasījušas 11 TV studijas un 9 radiostacijas, bet 1993. gadā attiecīgi 24 un 12. Jāatzīmē, ka ne visas šīs studijas un stacijas sāka raidīt, bet tomēr šie skaitļi nepārprotami rāda privāto uzņēmēju interesi darboties elektronisko mediju biznesā. Šo attīstību neapšaubāmi sekmēja arī 1992. gada likums, kas nodrošināja zināmu skaidrību un garantijas elektronisko mediju biznesā.

Šajā posmā kā radio, tā arī televīzijas sistēmas attīstībā bija vērojama izteikta lokalizācija, kas saistījās ar ierobežoto apraides teritoriju. Šī tendence parādījās kā Rīgā, tā arī visā Latvijā. Tā, piemēram, pirmās komercradiostacijas, kas raidīja Rīgā, sasniedza klausītājus tikai pašā pilsētā un 10–70 km ārpus tās (atkarībā no raidītāja jaudas un frekvences).²³

Visi jaunie privātie elektroniskie mediji kopumā raksturojami kā lokālie, jo, piemēram, *NTV-5* bija tikpat lokāli (uz Rīgas dzīvi un notikumiem) orientēta studija savā ziņu programmā, kā daudzas citas, kas darbojās Latvijas pilsētās un ciematos.

Spontānā radiostaciju un televīzijas studiju rašanās 1993. gadā izsauca arī elektronisko mediju krīzi. Latvijas auditorija, kas jau tā ir maza, tika vēl vairāk saskaldīta, pateicoties tam, ka klausītājiem un skatītājiem vēl nebija stabilas informatīvās intereses un vajadzības. Līdz ar to cilvēki mainīja savus klausīšanās un skatīšanās

ieradumus, kas neļāva radiostacijām un televīzijas studijām nostiprināt savu reklāmas devēju loku.

Jauno privāto radiostaciju un televīzijas studiju vadītājiem trūka kā pieredzes, tā arī zināšanu mediju ekonomikā. Radio un televīzijas pēc sociālismā gūtās inerces tika uzskatītas par politiskās un ideoloģiskās cīņas ieročiem.

Tāpēc jaunie mediju īpašnieki paļāvās uz sponsoriem, kas būtu ieinteresēti atbalstīt radio vai televīziju savu ideoloģisko vai ekonomisko mērķu dēļ. PSRS impērijai sabrūkot un izveidojoties saimnieciskajam liberālismam, daudzi pārsteidzoši viegli un necerēti nopelnīja lielas naudas summas, nogādājot pasakaini lētas, bet vērtīgas izejvielas no Krievijas caur Latvijas ostām uz Eiropu. Taču bicži vien viegli nākušie līdzekļi viegli arī pazuda, jo līdztekus neprasmei darboties biznesā finanšu neveiksmes ietekmēja arī augstā inflācija. Mediju krīzi padziļināja arī sponsoru bankroti.

Latvijas rekonstrukcijas un atbilstība banka pēc tā akciju kontrolpaketes turētāja Voldemāra Selgas nāves izrādījās tukša. Vienīgais reālais tās īpašums bija raidsabiedrība *NTV-5*, kuras akcijas 1994. gada pavasarī tika pārdotas. Tās nopirka jauni dalībnieki, kas enerģiski ķērās pie studijas materiāli tehniskās bāzes modernizēšanas, reklāmu piesaistes un komercdarbības nostiprināšanas. Līdz ar to atdzīvojās tās darbība un drīz vien *NTV-5* sekmīgi iekļāvās jaunajā sabiedrībā *LNT*.

Šo mediju krīzi padziļināja arī *Latvijas Radio un televīzijas padome*, kas, apspriežot jaunu apraides atļauju izdošanu, par prioritāriem uzskatīja ideoloģiskos aspektus, absolūti ignorējot tirgus realitātes.

Jaunās raidstacijas, pārvērstas par tīru komercpasākumu, kas ar savu programmu tikai pelnīja naudu un nevarēja atļauties politiska satura programmu veidošanu, bija līdzīgas labam leijerkastes spēlētājam tirgus placī.

LR Radio un televīzijas likuma loma mediju sistēmas sakārtošanā

1995. gada septembrī LR Saeima pieņēma jaunu *Radio un televīzijas likumu*, kas daudz detalizētāk noteica elektronisko mediju izveidošanas kārtību, darbību un uzraudzību.

Šī likuma izstrādes un pieņemšanas mērķis bija radīt stabilu un ilglaicīgu tiesisko pamatu uzņēmējdarbībai elektronisko mediju jomā, jo pārejas perioda apstākļiem un prasībām visumā piemērotais Latvijas Republikas 1992. gada 6. maija likums *Par radio un televīziju* vairs nespēja apmierināt ne sabiedrības informatīvās, izglītības un kultūras vajadzības, ne arī uzņēmēju biznesa intereses elektroniskajos medijos.

Vienlaicīgi arvien vairāk un vairāk iezīmējās nepieciešamība saskaņot Latvijas likumus par medijiem ar Eiropas normatīvajos dokumentos ietvertajām prasībām un nacionālās likumdošanas principiem.

Jaunais *Radio un televīzijas likums* ieviesa daudzas jaunas normas un definējumus, kas bija nepieciešami elektronisko mediju normālai turpmākai attīstībai.

Var minēt astoņus galvenos aspektus.

1. Likums noteica visa veida elektronisko masu mediju – radio, televīzijas, kabeļtelevīzijas, kabeļradio (radiotranslācijas), satelitradio, satelittelevīzijas, datortelevīzijas, teleteksta, radio datu sistēmu un citu apraides sistēmu – veidošanas, reģistrācijas, darbības un uzraudzības kārtību.

2. Likumā tika noteikti elektronisko mediju iedalījuma veidi – pēc īpašuma formas, darbības mērķa un teritoriālās aptveramības.

Pēc īpašuma formas un darbības mērķa mediji iedalās sabiedriskajās un komerciālajās, bet pēc teritoriālās aptveramības – nacionālajās, reģionālajās, vietējās un pārrobežu raidorganizācijās.

Sabiedriskās raidorganizācijas izveido, ieguldot raidorganizāciju pamatkapitālā valsts īpašumu. Latvijā tika noteiktas divas sabiedriskās raidorganizācijas – Valsts bezpeļņas sabiedrības ar ierobežotu atbildību *Latvijas Televīzija* un *Latvijas Radio*.

Sabiedrisko raidorganizāciju pamatuzdevums ir daudzveidīgas un līdzsvarotas programmas nodrošināšana visām sabiedrības grupām, ietverot tajā informatīvus un izklaidējošus raidījumus un nodrošinot informācijas un izpausmes brīvību, objektivitāti un raidījumu dažādību. *Latvijas Televīzija* un *Latvijas Radio* nav pakļaujama valsts un pašvaldību institūciju, politisko organizāciju (partiju), reliģisko konfesiju, finanšu un ekonomisko aprindu tiešai ietekmei. Tā darbība pamatojas uz sabiedrisku pārraudzību, un tās ir finansiāli neatkarīgas – nodrošinājuma avoti ir valsts budžets, ieņēmumi no pašu komercdarbības, ziedojumi, dāvinājumi un sponsorējumi. *Latvijas Radio* un *Latvijas Televīzijas* valsts kapitāla daļu pārvaldītājs ir *Nacionālā radio un televīzijas padome*, kas apstiprina to statūtus, iecel ģenerāldirektorus, izveido revīzijas komisijas un apstiprina valžu sastāvus, tādējādi veicot uzņēmējsabiedrību pilnsapulču funkcijas.

Komerčiālās raidorganizācijas var izveidot fiziskās vai juridiskās personas vai šo personu apvienības. Raidorganizāciju pamatkapitālu veido fizisko un juridisko personu, kā arī valsts vai pašvaldības iestāžu vai uzņēmumu ieguldījumi. Savu darbību tās finansiāli nodrošina ar ienākumiem no pašu komercdarbības un sponsorējumiem.²¹

3. Likums noteica elektronisko mediju koncentrācijas un monopolizācijas ierobežojumus. Tā, piemēram, nav pieļaujama elektronisko sabiedrības saziņas līdzekļu monopolizācija kādas politiskās organizācijas (partijas), sabiedriskās organizācijas, uzņēmuma, personu apvienības vai atsevišķas personas interesēs; programmu veidošana ir neatkarīga; katrai raidorganizācijai, izņemot sabiedriskās, ir atļauts veidot ne vairāk kā trīs programmas; fiziskai personai, kura ir vienpersonīga raidorganizācijas dibinātāja vai kuras ieguldījums raidorganizācijā nodrošina kontroli pār to, vai šīs personas laulātajam nedrīkst piederēt vairāk nekā 25% akciju citās raidorganizācijās; personai, kas ieņem vēlētus amatus politiskās organizācijas (partijas) vadības institūcijās un ir raidorganizācijas dibinātājs (dalībnieks) vai kontrolpaketes turētājs, ir liegtas balsstiesības šā uzņēmuma lēmēj institūcijās.²³

4. Likums definēja apraides tiesības un noteica to piešķiršanas principus. Apraides tiesības piešķir *Nacionālā radio un televīzijas padome* vispirms *Latvijas Televīzijai* un

1992. gada 7. maijā ar LR Augstākās padomes Prezidija lēmumu *Latvijas Republikas Radio un televīzijas komiteja* tika pārveidota par *Latvijas Radio un televīzijas padomi* (Padome).

Padome bija iecerēta kā institūcija, kas nodrošinātu, lai elektroniskajos medijos (kā valsts, tā privātajos) tiktu ievērotas sabiedrības intereses un nodrošināta vārda brīvība. Padomē darbojās dažādu radošo savienību, kā arī valsts institūciju un iestāžu 19 pārstāvji. Viena no galvenajām Padomes funkcijām bija frekvenču, kanālu un raidlaiku iedalījuma noteikšana radio un televīzijas masu informācijas līdzekļiem.

Likums, nosakot radio un televīzijas darbības vispārīgos principus, paredzēja, ka radio un televīzija, respektējot viedokļu daudzveidību, aizstāv neatkarīgas, demokrātiskas un tiesiskas valsts ideju, brīvas un civilizētas sabiedrības intereses un vispāratzītas cilvēka tiesības.⁹

Likums noteica elektronisko mediju demonopolizācijas principus – 1) vienai uzņēmējsabiedrībai piešķirtais radio vai televīzijas programmu raidlaiks nedrīkst pārsniegt 25% no kopējā Latvijā izplatāmo radio vai televīzijas programmu raidlaika un 2) valsts uzņēmumos *Latvijas Radio* un *Latvijas Televīzija* radītās programmas nedrīkst pārsniegt 50% no kopējā Latvijā izplatāmo radio un televīzijas programmu raidlaika.¹⁰

Likums noteica arī elektronisko masu informācijas līdzekļu reģistrācijas kārtību, paredzot, ka radio vai televīzijas dibinātāji iesniedz LR Tieslietu ministrijai reģistrācijas pieteikumu, sniedzot ziņas par masu informācijas līdzekļa dibinātāju, informācijas līdzekļa veidu un nosaukumu, saturisko ievirzi un uzdevumiem, aptveramību un valodu, kā arī pārraižu periodiskumu un apjomu.

Likums noteica, ka tiesības izplatīt radio un televīzijas programmas ir valsts uzņēmumiem. Vienlaicīgi šādas tiesības tika garantētas arī citiem privātajiem uzņēmumiem, kuri izveidoti, lai gatavotu un izplatītu radio un televīzijas programmas. Valsts uzņēmumiem tika noteikts pienākums nodrošināt reģistrēto radio un televīziju programmu izplatīšanu *Latvijas Radio un televīzijas padomes* piešķirtajās frekvencēs, kanālos un raidlaika apjomos.

Likums pirmo reizi noteica arī radio un televīzija programmu izplatīšanas standartus, kas sekmēja raidījumu tehniskās kvalitātes uzlabošanu.¹¹

Lai gan likumdošanā ietvertie tiesību normu noteikumi pavēra iespējas informācijas izplatīšanā darboties plašam personu lokam, neapšaubāmi lielākā loma elektronisko mediju jomā joprojām piederēja *Latvijas Televīzijai* un *Latvijas Radio*.

Likums noteica galvenos programmu veidošanas noteikumus: 1) informācijas sniegšana, 2) rūpes par kultūras vērtību saglabāšanu un popularizēšanu, 3) Latvijā dzīvojošo nacionālo minoritāšu interešu pārstāvības garantēšana elektroniskajos medijos.

Likums noteica arī valsts elektronisko mediju programmu saturu un struktūru: 1) pirmās programmas kā radio, tā televīzijā veidot valsts valodā, 2) otrajās programmās līdz 20 % raidlaika atvēlēt raidījumiem nacionālo minoritāšu valodās, kā arī Latvijā reģistrētajām reliģiskajām organizācijām.¹²

elektroniskajos medijos atbilstoši LR likumiem; 2) nacionālā pasūtījuma izstrāde un realizācijas kontrole; 3) sabiedrisko raidorganizāciju darbības (profesionālās, organizatoriskās un finansiālās) pārraudzība.²⁹

Līdz ar *Radio un televīzijas likuma spēkā stāšanās* 1995. gada beigās sākās jauns posms Latvijas elektronisko mediju vēsturē, ko raksturo jaunu, spēcīgu radio un televīzijas staciju darbības sākšanās, programmu formātu nostiprināšanās un asa sacensību par auditoriju un reklāmdevējiem.

Atsauces un piezīmes

- ¹ McQuail, Denis. *Media Performance*. London: Sage, 1992. 92 p.
- ² Ekecrantzjan. Transformations in the West: public discourse and interaction in the expanding media sphere. In *Journalism and the Crossroads: Perspectives on Research*. Tartu: Tartu University Press, 1997. P. 2-3.
- ³ McQuail, Denis. *Media Performance*. P. 18.
- ⁴ Syverysen, Trine. *Public Television in Transition: A Historical and Comparative Analysis of the BBC and NRK*. Oslo, NAVF. P. 377.
- ⁵ Brikše, Ina. Masu komunikācijas saturs un tā veidošanās problēmas. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A. 1997. 51(1/2): 104–108.
- ⁶ Latvijas Republikas 1990. gada 20. decembra likums „Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem”. *LR Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs*. 1991. 10. jūn.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Latvijas Republikas 1992. gada 6. maija likums „Par radio un televīziju”.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ Turpat.
- ¹² Turpat.
- ¹³ Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistra dati.
- ¹⁴ Intervija ar Jāni Leju, 1997. gada 13. oktobris.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ Turpat.
- ¹⁷ Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistra dati.
- ¹⁸ Latvijas Republikas 1990. gada 26. septembra likums „Par uzņēmējdarbību”. *LR Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs*. 1990. 18. okt.
- ¹⁹ Latvijas Republikas 1993. gada 11. maija likums „Par autortiesībām un blakustiesībām”. *Turpat*. 1993. 10. jūn.
- ²⁰ Intervija ar Imantu Rākinu, 1997. gada 20. marts.
- ²¹ Vihalemm, Peeter (ed.). *Return to the Western World*. Tartu: Tartu University Press, 2002. P. 304.
- ²² Intervija ar Jāni Rušenieku, 1997. gada 11. septembris.
- ²³ Latvijas Valsts radio un televīzijas centra dati, 1997.gads.
- ²⁴ Latvijas Republikas 1995. gada 24. augusta Radio un televīzijas likums. *Latvijas Vēstnesis*. 1995. 8. sept.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ Turpat.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ Turpat.
- ²⁹ Turpat.

Rolands Tjarve

Emergence of a System of Electronic Media in Latvia (1991–1995)

This paper is an analysis of the way in which the system of electronic media in Latvia emerged and developed in Latvia between 1991 and 1995, focusing on major problems and their causes. The period is divided up into two segments. One is the time in 1991 and 1992 when the media were governed by the law "On the press and other mass media resources," which guaranteed freedom of press but created no legal foundations for the development of the electronic media as a specific form of communications. Indeed, the law hindered the involvement of private initiative in the electronic media. The second period began in 1992 and continued until 1995. The system of the electronic media emerged in accordance with the law "On radio and television." It, more than the previous law, ensured guarantees for private business in the electronic media, but from the very beginning it was out of date in relation to the actual development of the system of electronic media.

The paper presents the increasingly important role which the electronic media played in the emergence of the public sphere, reflecting social reality and, in various ways, influencing the development of the public sphere, creating new models for public behaviour, and creating new understandings of that which was happening. As the system of electronic media developed and as new radio and television stations went on air, their influence increased rapidly when it came to the audience of the traditional print media.

The article focuses on the role of the electronic media in public life, particularly focusing attention on Latvia as a country which was shifting from the Soviet-era understanding of the role and missions of the media to the specifics of traditional standards which governed the free press in the West. One of these is a particular role which was performed by Radio Latvia and Latvian Television in the very early 1990s. At that time, the two outlets really were the "people's media" and enjoyed all but unlimited public trust and support.

The paper analyses the prerequisites for a system of electronic media, the development of technologies and content at radio and television stations, the meaning of professional and organisational prerequisites in the process, as well as ideological and commercial influence on the emergence of the system.

One of the most important factors in the shaping of any mass media system is the surrounding system of laws and regulations. The paper provides a detailed description of the role which the law "On radio and television" performed in the emergence of Latvia's media system.

Keywords: Electronic media, television, radio, public sphere, laws and regulations related to the electronic media, the private electronic media, the crisis of the electronic media, factors affecting the development of the electronic media, the technological development of the electronic media.